MC
255.032

VASY GÉZA

Művek fogadtatása

Esszék, tanulmányok

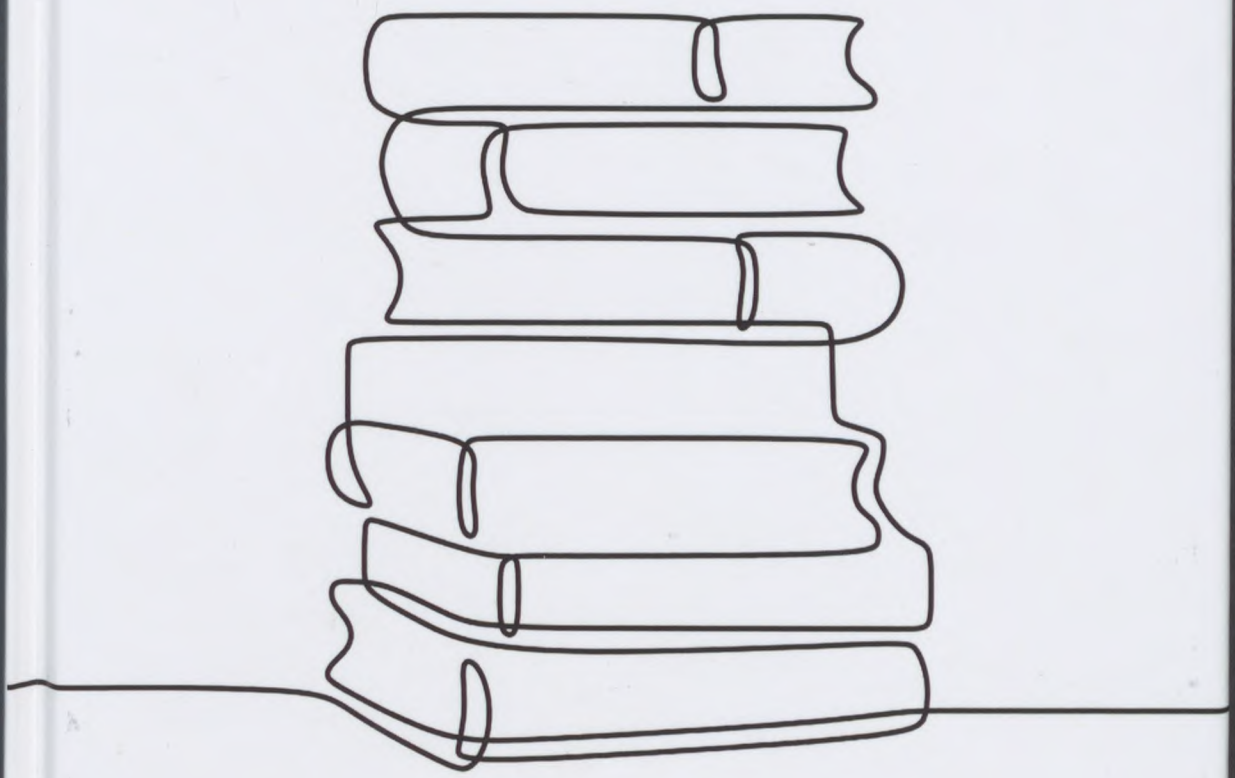

NAP KIADÓ

VASY GÉZA: Művek fogadtatása

VASY GÉZA

Művek fogadtatása

Esszék, tanulmányok

MAGYAR ESSZÉK

VASY GÉZA

Művek fogadtatása

Esszék, tanulmányok

NAP KIADÓ

Támogató

Nemzeti Kulturális Alap

MC 255.032

BP. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

2023

© Vasy Géza, 2022
© Nap Kiadó Kft., 2022

Kétféle irodalmi kultúra?

Már nyolc-tíz éves koromban lelkes olvasó voltam, s 1956-ban, első gimnazistaként váltam a kortárs irodalomnak is egyre szenvedélyesebb hívévé, van tehát némi tapasztalatom. S minél több lett belőle, annál természetesebbnek tartottam, hogy az én megszakítás nélkül formálódó egyéni ízlésem, rokonszenvem nem lehet egyedüli mérce: minden irodalmi értéket számon kell tartanom. Tanúja lehettem annak is, hogy a diktatúrák irodalompolitikájára jellemző az erős válogatás, s nemcsak a kortársak, hanem a klasszikusok között is. A Rákosi-kor után 1960-ban már az is eredménynek számított, hogy Adyé mellett egy olyan érettségitétel is lehetett, amelynek *A Nyugat költői* volt a címe. Szerencsésen ezt húztam. De még egy jó évtizeddel később sem tudta számos egyetemi hallgatóm elolvasni Babits *Halálfiai* című regényét, mert még a megyei könyvtárakban sem volt mindenhol fellelhető.

A radikális válogatásnak, szembefordulásnak egyetlen elfogadható formája az, amikor egy színre lépő új irodalmi irányzat utasít el vagy akár tagad meg számos addigi értéket. Ilyenként tartjuk számon például az induló *Nyugat*ot, ám a közhiedelemmel ellentétben e lap szerkesztői és kritikusai korántsem voltak eleve ellenségesek a korszak konzervatív íróival szemben. (De előfordult az is, hogy a *Holnap* antológiáról szigorú bírálatot közöltek.) Egy irodalmi forradalom időszakában valóban lehetséges kétféle irodalmi kultúra, történelmi távlatban azonban mindkettőnek az értékei megmaradnak. Egy időben keletkeztek például a nyugatos Ady, Babits, az avantgárd Kassák bizonyos művei, de érték szempontjából nem cáfolták egymást. S bizony a századforduló konzervatív írói sem csak selejtet írtak ezekben az években. Ekkor tehát háromféle tendencia létezett, de a legjobb művek végül is egyetlen irodalmi kultúrában kerültek egymás mellé.

De térjünk vissza a közelmúltba és a jelenbe. A 20. század utolsó két évtizedében lépett színre a posztmodern világszemlélet és az azon alapuló irodalomfelfogás. Teoretikusai igen hamar kijelentették, hogy minden, ami tőlük különbözik: érvénytelen, következésképpen értéktelen is. E felfogás hatását erősítette, hogy egy világméretű tendenciáról volt szó, de még inkább az, hogy felbomlott az európai szocialista tábor, megszűnt az a rendszer, amely a legkövetkezetesebben hirdette még a hetvenes években is, hogy megvalósítja a tökéletes társadalmat. Ekkorra sztálinista gyökereitől nagyobbrészt már megszabadult a hivatalos irodalomértelmezés, de még mindig csak a közéleti elkötelezettségű műveket tartotta igazán dicséretesnek. Csak a nyolcvanas években jutottak el ahhoz a felismeréshez, hogy számukra a depolitizált irodalom a leghasznosabb, mert nem kritizálja őket. Nem esztétikai, hanem politikai okból

vált lehetővé tehát az újholdas és a posztmodern szerzők támogatása. A nyolcvanas évekre az olvasáskultúra módosulása kapcsán is érdemes figyelni. Ekkora vált világossá, hogy a televíziózás rohamos fejlődése, a kultúra, a szórakozás piacosodása egyre inkább háttérbe szorítja a szépirodalmat. A neoavantgárd és a posztmodern művek olvasási és értelmezési nehézségei viszont a kortárs irodalom híveinek táborát is megosztották. Ezt értelmezték úgy a posztmodern egyes tudósai és publicistái, hogy lám, ami nem posztmodern, az ókonzervatív, s kezdték felfedezni a hasonlóságot a századelővel, amikor az egyre inkább epigonná süllyedő népnemzeti irányzatot felváltotta a modernség forradalma. S persze őket, Adyékat sem értették meg a konzervatívok.

Mint minden új irányzat, a posztmodern is az őt közvetlenül megelőző évtizedek irodalmát szemlélte a legkritikusabban. Az 1945 előtti évtizedekből Kosztolányi Dezső, s inkább a prózaíró lett a legfontosabb mester, a század második feléből pedig Ottlik Géza és Mészöly Miklós. Az intertextualitás bűvös eszközével egyébként bárkit meg lehetett idézni, szeretettel s iróniával, gúnnyal is. A legkedvesebbek mégis azok voltak, akiknek legalább egy-két írásában az új szemlélet előzményeit lehetett felfedezni. S bár egy kis jóakarattal szinte minden jelentősebb alkotónál fellelhető a kételkedés, a kiábrándultság, a szkepszis a világ és a lét birtokbavételét, elrendezhetőségét illetően, mégis nagyon erőteljessé vált a mesterek körének leszűkítése. Vannak olyan írók, akiket érthetetlenül, de szinte teljesen el kívántak felejtetni, mint például Déry Tibort, aki pedig a posztmodern magyar prózának kihagyhatatlan előkészítője szemléleti és poétikai szempontból is, vagy Kálnoky Lászlót, Vas Istvánt, akik a lírai nyelvnek az ötvenes évek újításai után is egyéni és hatásos változatait teremtették meg.

S vannak olyan írók is, akikről nem hallgatnak, de meg-megújuló lendülettel és elszántsággal próbálják a köztudatba bevésni, hogy nemcsak jelentéktelenek, de gyanús jelleműek is. Ha ilyesmire gondolnak, akkor elsőként mindig Németh László és Illyés Gyula válik áldozattá. Két olyan alkotó tehát, akikről már a harmincas években tudni lehetett, hogy a korszakban a legjelentősebbek közé tartoznak, s akiknek munkásságával e nemzedékből alighanem csak Szabó Lőrincé, József Attiláé, Déry Tiboré és Márai Sándoré vetekszik. A posztmodern elkötelezett híveihez sietve csatlakoztak olyanok is, akik feliidézve a régi népi-urbánus vitát, elérkezettnek látták az időt, hogy az állítólagos liberális pártatlanság szellemében végleg kiiktassák szellemi-irodalmi hagyományaink közül a népi írók mozgalmát, s főként két legfontosabb alkotójukat.

Miért e kitüntetetten negatív figyelem? Miért akarják kitörölni a magyar irodalmi köztudatból e két írót? Módszertanilag ugyanazért, amiért a bolsevik diktatúra is támadta őket: másként gondolkodtak. De a diktátorok tudták, hogy az irodalom fontos dolog, s tisztában voltak azzal, hogy Németh és Illyés a korszak legjelentősebb s legnagyobb hatású alkotói közé tartoznak. E két íróval

most is az a baj, hogy „másként gondolkoznak", mint bírálóik, akik viszont az esztétikai teljesítményt is kétségbe vonják, hirdetvén, hogy teljesen felesleges olvasni e szerzőket. Nem szakmai fórumokon igen gyakoriak az eszmefuttatások arról, hogy miért nincs rájuk szükség. S axiómaként jelentenek ki olyan dolgokat is, amelyeknek csipetnyi igazságtartalma sincsen.

Mutatóba idéznék a két író centenáriuma alkalmából készült Tamás Gáspár Miklós-cikkekből, amelyek egyaránt a *Népszabadság*ban jelentek meg. Szerinte „Németh László könyveit nem olvassák, színműveit nem játsszák, eszméit betemette az idő. Németh László mégis velünk marad, valamilyen nehezen megmagyarázható értelemben halhatatlan. Külföldi aligha értené meg, miért is tartozik annyira hozzánk, hiszen egyetlen eleven hagyományunknak se része, az életmű pedig romlékony, jobbára elavult [...] szinte semmit nem vett észre abból, ami a huszadik századból fontosnak bizonyult [...] Vallás és filozófia iránt nem volt érzéke [...] politikában sűrűn tévedett, tanítványai nem voltak. És mégis." E közléssor tárgyi állításaiból annyi igaz, hogy az író színműveit nem játsszák. A szerző ideológiai vágyálmait vetíti Németh Lászlóra, aki nélkül a huszadik század eszmetörténete és irodalma is csonka lenne, s akit ma is olvasnak, akiről monográfiák, sőt szakdolgozatok születnek. Akinek a kor lehetőségeihez képest messzemenően sikerült megvalósítania pályakezdésének elképzelését, hogy a magyar szellemi erők organizátorává szeretne válni. Vagyis halhatatlansága nem irracionális, hanem tényszerűen magyarázható.

Egy évvel később, 2002-ben, Illyésről megengedőbb centenáriumi elmélkedés született. Szerzőjük elismerte, hogy a *Puszták népe* és a *Petőfi* jó mű. Egyébként a bolsevikok is rendszeresen ezeket emelték ki pozitív példaként, s állították ellentétbe a későbbi alkotásokkal. Igaz, ők az 1945 előtti költészetet is elismerték. A mai bíráló szerint Illyés költészete elavult, s a „rémes *Bartók*-vers", „a borzasztó *Fáklyaláng* és a többi kurzusmunka" a jellemző. Indoklás nincs, mindent az egyéni ízlés és ellenszenv határoz meg. Pedig illene legalább az irodalmi köztudatba mélyen beépült *Bartók* ürügyén valamennyit érvelni is. Az említett dráma korántsem volt „kurzusmunka", a történelmi érzék teljes hiányát jelzi az ilyen állítás. Egyébként is nehéz volna az életműben ilyen szépirodalmi alkotásokat találni. Az esztétikai becsmérlés, lám, átcsap jellembelire, s ez teljesedik ki: „A lázadó Illyés azonban mindig, de különösen 1945 után a hatalom embere volt, nem kompromisszumot kötött a hatalommal, hanem maga (is) volt a hatalom [...] Nem sokat számít ez már. Vacsorák Aczél Györggyel? Hát istenem." A kijelentés azt állítja, hogy Illyés a bolsevik hatalom embere volt. Ez nem igaz. Illyés íróként, szellemi emberként volt hatalom, s ezért számolt vele a politika. S az író, mint közéleti ember, azt akarta elérni, élve ezzel a hatalmával, hogy a mindenkori politikát megpróbálja befolyásolni: törekedjenek arra, hogy a magyarság alapvető gondjai csökkenjenek.

Az elutasítás példáit, a „leleplezéseket" sajnos hosszan lehetne sorolni. Olyan jellemző eseteket is, hogy ha mégis megjelenik e szerzőknek egy könyve, a könyvterjesztés nemigen mutat érdeklődést iránta. Még az antikváriumok is ódzkodnak felvásárolni az eladásra kínált példányokat, hiszen „nem kurrens" szerzőkről van szó. Pedig egyelőre még, elvileg középiskolai tananyag, bölcsészkari vizsgaanyag Németh László és Illyés Gyula.

Az irodalmi korváltások szükségszerűek. Az utókor mindig újraértékeli az elődöket. Ám a klasszikus értékek indokolatlan leminősítése, sőt az író rágalmazása méltatlanság. Az igazi klasszikusok műveiben mindig található időszerűség, tehát korszerűség. Nem olvassák őket? Amit nem ismertetnek meg az emberekkel, azt nem is szerethetik. Ám nemcsak a szűk szakmai közönséghez szóló s a társadalmi-közösségi érdeklődést elutasító irodalomtudomány, s nemcsak az ezzel rokonszenvező, s a nemzeti jelleget és érdeket rendre nacionalizmusnak, populizmusnak bélyegző publicisztika a vétkes, hanem a globalizmus is, amelynek célja a néptömegek tudatos hülyítése. Hiszen a minőség elve helyett azt a gazdagodást eszményíti, amelynek célja a fogyasztó ember. Az ilyen nem művelődni akar, csak szórakozni. Móriczot parafrazálva arra szólítják fel, hogy hagyja a politikát, de ne is építkezzen.

Németh László egyik legfontosabb üzenete az utókornak az, hogy az élet szellemi értelemben vett vállalkozás. Illyés pedig azt írta „rémes" *Bartók*-versében, hogy „növeli, ki elfödi a bajt". Egy másikat pedig azzal kezdett el, hogy „Az öngyilkosságot halasszuk ma is el", s azzal fejezett be, hogy „A legnagyobb bátorság a remény". Mindez konzervativizmus lenne? Ennyi konzervativizmus nélkül már nem létezne az emberiség. Ha Németh Lászlót, Illyés Gyulát és a hozzájuk hasonló alkotókat kiiktatjuk a magyar kultúrából, akkor egy falanszter rabszolgái leszünk. A piacnak ugyanis egy idő után a „posztmodern" és a „poszt-posztmodern" művekre sem lesz szüksége. A kétféle irodalmi kultúra helyét egy hozzájuk méltatlan harmadik foglalhatja el.

2008

Bálint György, Halász Gábor és Szerb Antal József Attiláról

Az első világháború után, a húszas években induló írónemzedék legkiválóbbjai a harmincas években már jelentős műveket hoztak létre. Ők három jelenséggel írták be leginkább magukat már a korszak irodalmába is. A népi írók mozgalmával és elsősorban Németh László, valamint Illyés Gyula műveivel, aztán az

esszéírókkal, végül pedig József Attilával. Ha az egész szellemi életre gondolunk, akkor elméleti szinten a szellemtörténet, a freudizmus és a marxizmus; a társadalomszemlélet kapcsán pedig a magyarság léte, a demokrácia fogyatékossága és a szociális kérdések hármassága emelendő ki. A jövőképet illetően a világháború és Trianon katasztrófája után a helyzetmegőrző konzervativizmus, az igazi, bár lassú, további polgárosodás és a szocializmus esélye egyaránt eltűnik az újabb katasztrófában.

A Baumgarten Alapítvány szokásos évi díjkiosztó ünnepségén 1935 januárjában Füst Milán, Halász Gábor, Karinthy Frigyes, Nagy Lajos és Szerb Antal kapott évdíjat, míg kisdíjat József Attila, Telekes Béla, Barta János, Ferenczy Valér és Weöres Sándor. Az előadásom címében szereplő négy író közül tehát hárman ott voltak, ezt fénykép is megörökíti. Bálint György semmiképpen sem kaphatott ekkor elismerést, hiszen nem tudósként vagy íróként, hanem publicistaként, újságíróként tartották számon, s ifjúkori versfüzete után csak ettől az évtől kezdve jelentek meg könyvei. Okkal feltételezhető az is, hogy ha később mégis szóba jött volna a neve, a díj odaítélését a hatalom megvétózta volna. Babits Mihály és a kuratórium, minden rosszindulatú legenda ellenére, igyekezett a magyar irodalom egészében és az esztétikai értéket keresve dönteni, ám a tévedést ők sem tudták mindig elkerülni. Az 1935. évi évdíjasok névsora akkor is kiváló, ha József Attila is méltó lett volna rá válogatott kötetének megjelenése után.

József Attila kapcsán szinte közhely az is, hogy életében még legközelebbi hívei sem ismerték fel jelentőségét, igazi nagyságát. Van ebben igazság, de az tévedés, hogy elismerésben ne lett volna része, hogy műveivel ne foglalkoztak volna. A *Kortársak József Attiláról*[1] című hatalmas dokumentumgyűjteményben közel négyszáz olyan írás található, amelyek a költő halála előtt keletkeztek. Ez a hatalmas anyag 1945-ig közel ezerre bővült. A szakirodalom elég alaposan foglalkozott az életmű fogadtatástörténetével. Érdemes és érdekes lehet mégis megvizsgálni ennek a fogadtatásnak egy-egy kisebb szeletét. Bálint György, Halász Gábor és Szerb Antal egyaránt elismerően és értékelően írt többször is József Attila költészetéről, ám eléggé különböző szemlélettel. Bálint György, mint újságíró és kritikus, tudósként nemigen szólalhatott volna meg, bár igen tájékozott és elméletileg is művelt ember volt. Vonzódott a szocializmus eszméihez, s ez fogékonnyá tette a költő hasonló gondolatokat kifejező verseire. Halász Gábor és Szerb Antal irodalomszemléletét elsősorban az akkor nagy hatású szellemtörténet formálta, a marxizmustól ők idegenkedtek. Halász Gábor számára a felvilágosodás és a racionalizmus a meghatározó szellemi értékek, s a maga életidejének költészetéről meglehetősen rossz véleménye volt. Ő inkább tudós alkat. Hozzá képest Szerb Antal a közönséghez fordulva írt, miként ezt máig népszerű

[1] Szerk. Bokor László. Bp., Akadémiai, 1987.

irodalomtörténetei tanúsítják. Az ő racionalizmusába beleférnek a „csodák" is, ám a harmincas években a hétköznapok, a háború közeledése rezignálttá teszik. Érdemes megemlíteni, hogy mindhárman a *Nyugat*, majd a *Magyar Csillag* szerzői voltak, s ebben az utóbbi fórumban a zsidótörvények ellenére Bálint György a frontra indulásáig, Halász és Szerb az 1944. márciusi német megszállásig, azaz a lap megszűnéséig folyamatosan megjelent.

Véleményem szerint József Attila fogadtatásának kezdettől fogva két szála létezik. Az egyik a kritikákban, szakmai véleményekben kezdett megmutatkozni, a másik pedig életrajzi tényekben, politikai jellegű véleményekben követhető nyomon a Horger Antal-ügytől a Flóra-szerelemig és tovább. Az említett szerzők írásai az első csoportba tartoznak, tehát a lényegről kívánnak szólni, bár nem mellőzhetik például a betegség, az öngyilkosság kérdéskörét.

Az egyperces kritika

Bálint György a *Pesti Napló*ban írt, rögtön megjelenése után a *Külvárosi éj* című kötetről (1932. október 30.) Nem a kritikát készítette el egyetlen perc alatt, hanem annak az elolvasása tart rövid ideig. Tömörsége példaértékű, tanítani kellene, hogy miként lehet minden egyes mondatot tartalmassá tenni, és sokat mondani körülbelül 1800 karakterrel. Mindössze 17 mondat, az egyikben tízsornyi versidézet, éppen a költő egyik legkedvesebb művéből, a *Holt vidék*ből. A kötetben egyébként mindössze éppen 17 vers található, ám ez a költő első érett könyve, a szakmai beérkezésé. Bálint György állításai közül a legfontosabbak: tartalmi gazdagság, tömörség, hibátlan kompozíció, kidolgozott, változatos formanyelv, plasztikus szimbólumok, „egy kiforrott művész nyugalma", „komoly rezignáltság", „kopár téli tájak szomorúsága". „Ezek azok a versek, amelyeket sokszor olvas el az ember és végül azon veszi észre magát, hogy kívülről tudja az egyes strófákat."

A kötetről még tízen írtak, ki lelkesen, ki elutasítóan, ki fanyalogva, ki reménykedve. Az egyik a szocializmus igazi költőjeként dicsérte, a másik azt bizonygatta, hogy a proletariátus jelenleg nem vállalhatja a magáénak ezeket a verseket. Fenntartásait hangoztatta Illyés Gyula, Németh Andor, Németh László is. A hódmezővásárhelyi Pákozdy Ferenc viszont ezt írta a helyi újságban: „Milyen dicsőség, hogy a *Külvárosi éj*t magyarul írta József Attila." Néhány évvel később pedig Márai Sándor nyilatkozott így: „Van egy verse – a *Külvárosi éj* –, mely múlhatatlanul hozzátartozik ehhez a magyar lírához, mint a *September végén*, a *Vén cigány* vagy az *Őszikék*." A kortársak közül tehát Bálint György írta a legpontosabb ismertetést erről a könyvről.

Medvetánc

Ez a kötet méltó válogatása József Attila addigi munkásságának. Az adott terjedelmet nyilván mindenki kicsit másként használta volna fel, de ez a költő önarcképe 1934-ben, s bizony, az is elgondolkoztató lehet, hogy ő miért volt olyan bőkezű a fiatalkori versek kapcsán. A 79 verset tartalmazó kötetről, amely végül Kosztolányi Dezsőnek köszönhetően meghozta legalább a Baumgarten-kisdíjat, Bálint György és Halász Gábor is írt.

Bálint György (*Pesti Napló*) egy fejlődésrajzot követ végig, s a „mokány, villonos kiállás"-tól eljut a „baudelaire-i szenvedő démoniság", az elszigetelődés, az önmagába-merülés megállapításáig. A *Téli éjszaka*, az *Óda* vagy az *Eszmélet* említetlenül marad, annyira lefoglalja őt az a képzet, hogy a költő „eljutott önelemzése során addig az ősi határvonalig, amelyen túl már nincsen semmi". Szerinte a költőnek meg kell újulnia, s „útja csak egyfelé vezethet: vissza a világba". Úgy látszik, hogy a kritikus ekkor túlságosan eltávolította egymástól a lírai társadalomrajzot és a lélekrajzot, máskülönben aligha lehetne aggodalmának egyik példája a *Mama*. Persze az is lehetséges, hogy a kritikus nem annyira a költő, mint inkább az ember sorsa miatt aggódott, bár ez 1935 elején még nem valószínű. Azért is furcsa ez az aggodalom, mert a kritika kezdetben vitatkozik azokkal, akik József Attilát „hideg" költőnek tartják, s kijelenti, hogy „minden anyagot költészetté tud feldolgozni. Ebben a szélesskálájú költészetben a tudatos és tudattalan elemek egyaránt elférnek: ez egyik legnagyobb értéke." (Egyébként a *Nyugat*ban Füst Milán írta, hogy a költő versei hideg benyomást keltenek.)

Alig két esztendő múlva, a *Nagyon fáj* kötet megjelenése után Bálint György már megértőbb volt, pedig ez a kötet még komorabbá vált (*Gondolat*). Azt írta, hogy: „Tekintsük egyszerűen költőnek, méghozzá igen nagyjelentőségű költőnek, aki szocialista elveit fenntartva a gyakorlatban befelé fordult." Elismerte a „freudi munka" jogosultságát, de úgy vélte, hogy a „személyes ügy" előbb-utóbb „magánüggyé" fog válni. „De most majd – írta – ismét fel kell fedeznie a világot, az emberi kapcsolatokat, »a termelési erőket odakint«. És költészetével ismét *segítenie* kell azokat, akik e termelési erőket az egész emberiség érdekeinek szolgálatába akarják állítani, egy kis csoport szolgálata helyett."

A *Medvetánc* kapcsán feltehetően József Attila számára is fontosabb volt a *Nyugat*ban közölt bírálat, amelyet Halász Gábor írt. Az *Új verseskönyvekről* összehasonlította a háború előtti és utáni művésztípust. Szerinte az előző nemzedék a társadalomból kivonuló, szecessziós alkat volt, az új pedig társadalomjavító, egyszerűségre törekvő. Gellért Oszkár, Füst Milán, Török Sophie, Marconnay Tibor, Fenyő László után József Attilával mintegy három könyvoldal terjedelemben foglalkozik, végül pár mondatot szól Vas István, Weöres Sándor és Bóka László köteteiről is.

Halász Gábor főbb megállapításai szerint József Attila „a legeredetibb módon használta fel az újat". „A proletár ért benne költővé." „Témában már induláskor a szegénység kérdése izgatja, de formában a legtisztább polgári hagyományokhoz kapcsolódik." Verseiben „a gúny és játék mögött tragikus érzés lappang". Dicséri játékos képzeletét, dalformáját, egészséges erotikáját, groteszk és misztikus hangulatkeverését, eredeti népi jellegét, erős szófantáziáját. Magasra értékeli újabb verseit, említi a *Téli éjszaka*, az *Elégia*, az *Óda* címeket, hosszabban idézi a *Külvárosi éj*t. Végül legfőbb kifogását fogalmazza meg: „a legnagyobb ellensége a pártprogram. Ha úgy érzi, hogy szolgálatot kell teljesítenie, az ábrázolás a régi naturalista regény színezésére emlékeztető, meghatni akaró, túlrikító, túlolcsó, a végén az elmaradhatatlan biztató szólamokkal." Ugyanezt már korábban s mások is kifogásolták. Elgondolkoztató Halász Gábor utolsó mondata is: „Nem sokszínű alkotó, egy hang teljessége és eredetisége emelte őt messze az átlag fölé; szomorú lenne, ha kívülről rákényszerített egyhangúság fojtaná el a végső kibontakozást."

A *Medvetánc* a két világháború közötti korszak egyik legfontosabb verseskönyve. Bármennyire értékelő is Bálint György és Halász Gábor bírálata, ezt egyikük sem érezte meg, vette észre. De hasonló állapítható meg Fejtő Ferenc, Füst Milán vagy Ignotus Pál írásairól is. Bármilyen meglepő, Kosztolányi Dezső érezte meg elsőként József Attila igazi jelentőségét.

Három arckép 1938-ban

Bálint György szerkesztette első alkalommal az összes verseket. Ő egy esszét írt ennek kapcsán, s megszólalt Halász Gábor és a kortársakkal kevésbé foglalkozó Szerb Antal.

A fővárosban megjelenő német nyelvű *Pester Lloyd* közölte Szerb Antal kifejezetten elemző és méltató esszéjét, amelyben Vörösmartyt, Petőfit, Babitsot, Shakespeare-t is említi, s ezzel a legnagyobbak körébe sorolja József Attilát. A költő tájszemléletével indítja esszéjét. Nála szenved a táj. „Iszonyatos az ő tája. Az emberi szegénység változott itt tájjá. József Attila azonban nem a szegénység költője, hanem az egyetemes kárhozaté, amely rendszerint a szegénység alakjában lép fel. [...] Ember és táj összeolvad itt a szegénység dermedt bánatában." Szerinte ez a táj „tiltakozik és felháborodik", s a költemény „indulás a vigasszal teljes irrealitás felé", hiszen „a kegyetlen, zajtalan égben talán még van vigasz".

A folytatás Babitsra hivatkozik, aki megkülönböztette a naiv és a nagy költőket. Az utóbbiak „sohasem mondanak olyat, ami csak a saját korukra érvényes". Szerb Antal szerint: „József Attilának nincs egyetlen naiv sora. Hangja meggondolt és tárgyilagos, akkor is, ha látomásai füves óceánok felé ragadják, akkor is,

ha shakespeare-i szenvedélyességgel átkozódik, mint gyakran az utolsó kötetében. Örömtelen költő, aki minden boldogtalanságot megismert már." Ugyanakkor az esszéíró vallomása szerint ő volt az általa ismert „legártatlanabb ember". Szenvedését rejtélyesnek tartja, amely csak azzal magyarázható, hogy „valami titokzatos módon mindenkiért szenved", s mivel költő, „a közösségért szenved".

Szerb Antal értelmezésében kulcsszó az irreális, ami „nem önmagáért van jelen. Ahol a szó mindennapi értelmében vett realitás véget ér a költészetben, ott valami más, valami fontosabb kezdődik. József Attila eltolja a világ kuliszszáit, és a réseken beáramlik a titok. Bizarr képei a megsejthetetlent sejtetik, valami kimondhatatlant mondanak ki. Ez a költészet." S az esszéírót elbűvöli „a legkonkrétabb formában testet öltött irreália". Ennek a költőnek órákig lehet olvasni a verseit, s „A halál hitelesítette minden leírt sorát".

Halász Gábor ismét a *Nyugat*ban szólalt meg. Írásának középső részében idéz a költőnek egy hozzá írott leveléből. A teljes levél megsemmisült, ez a részlet azonban nagyon ismertté vált, ugyanis a költő itt fejti ki tájszemléletének és a proletárságnak az összefüggését, kijelentve, hogy az elhagyott külvárosi táj az ő számára sivárságí érzésének kifejezési formája. Szerb Antal a táj kapcsán a szegénységet, az egyetemes kárhozatot említette, s ez sokkal közelebb áll a költő önértelmezéséhez, mint az osztályharcos felfogás. Halász Gábor ekkor elfogadta a költő magyarázatát. Úgy látta, hogy a költőnek „nem az élete volt elviselhetetlen", hanem az, amit gondolt róla. Kemény mondat következik: „Az ő igazságtalan és egyensúlytalan, elnyomatással, küzdelemmel és kétségekkel teli történelmi valósága a lelke volt, minden külső történés csak a belső sivárságnak felerősített, durvává nagyított képe: a külváros ő maga volt, és jöhetett-e olyan forradalmi megoldás, amely ezen a sorson, alkaton, elrendeltségen segíteni tudott volna?" Különös észrevétele szerint „Soha a kizsákmányolás a proletárfiút olyan indulatkitörésre nem ragadta, mint az elmaradt ölelés a férfit."

Halász Gábor 1942 végén is írt egy esszét *Az érzékeny költő*[1] címmel. A freudizmus hatását itt erősebben mutató gondolatmenete szerint József Attila érzékeny magában az érzékelésben, az anya és az asszony utáni lelki vágyakozásban, a szemléletében, a formáiban, a lelkiismeretében, és még szocialista voltában is, „hiszen még a sivárságból is költészetet tudott facsarni", „metafizikát adott a programnak". Ám Halász is úgy véli, hogy a költő utolsó versei ismét magánügyet ragadtak meg.

Belátható, hogy mind Szerb Antal, mind Halász Gábor elsősorban a még nagyon közeli halál és az azt előkészíteni látszó versek felől értelmezte szinte az egész életművet. Nagyszerű megfigyeléseik dacára kissé egyoldalúak a válaszaik, mégis sokkal árnyaltabb képet adnak, mint a kizárólag az osztályhar-

[1] *Magyar Csillag*, 1942. december 1.

cos költőt meglátó marxizáló értelmezések, amelyek 1945 után hosszú évekre vitathatatlanná váltak.

Bálint György írásai nem ezt a torzképet készítették elő. *A fájdalom zsenije* – ezt a címet adta 1938-as esszéjének (*Pesti Napló*), a következő évben pedig *Az értelem vértanújá*ról értekezett (*Újság*). Mintha rezignáltabbá vált volna az esszéíró szemlélete is, hiszen alapgondolata a következő: „aki úgy érzi, hogy nincs menekvés, aki beletörődik, hogy az életben csak kisebb-nagyobb kegyetlenségek között válogathatunk, az merüljön bele összegyűjtött verseinek hatalmas, bár kissé hiányos kötetébe. Polgári értelemben vett vigaszt itt nem talál, de magasabbrendű vigaszt nyújthat az olvasónak az a tény, hogy akad néha nagy költő, aki a valóság borzalmainak beszámolója közben eljut a szépség legtisztább csúcsaira." Az egy évvel későbbi esszé megállapította, hogy József Attila volt „a háború utáni nemzedék legnagyobb magyar költője", aki „a világot zajló ellentétek összességének tekintette, szakadatlan diszharmóniának, mely mégis harmóniára törekszik".

József Attila betegsége

Végül említeni kell a költő betegségével kapcsolatos nézeteket. Mindhárman elfogadták a korabeli orvosi szakvéleményeket, s élete utolsó szakaszában elmebetegnek tekintették a költőt. A végső bomlásról írt Halász Gábor, s feltételezése szerint „ájult automatizmussal, független játékkal" születhet még vers, s idézi a *(Szól a szája szólítatlan)* sorait. Bálint György is úgy vélte, hogy élete végén a költő „már gyakran írt zavaros öntudattal, a valóság kritikus szemléletébe már sűrűn törtek be a téboly vakmerő és titokzatos képzettársításai". Szerb Antal *A világirodalom történeté*ben írta, hogy „vannak modern költők, akiknek varázsa az, hogy szavaik és képeik túlmennek az értelmen, váratlanságukkal megráznak és fogékonnyá tesznek a Nagy Titok megsejtésére". Ilyen József Attila. Georg Trakl kapcsán pedig azt olvashatjuk, József Attilát is említve, hogy „a schizofréniás költőnek olyan előnyei vannak a normális költővel szemben, hogy szinte tisztességtelen versenyről lehetne beszélni". Szerb rögtön helyesbíti ezt a szélsőséges álláspontot: ezek a költők „áldozatok voltak, megrongált, ellenállásra képtelen idegrendszerüket vak eszköznek használta fel, hogy kimondja önmagát a titokzatos és örök emberi tartalom".

Orvosi szempontból ma már sokkal árnyaltabb ismereteink vannak a költőről, aki nem volt őrült, akit sajnos félrekezeltek. Az idézett vélemények kapcsán inkább a költői életmű végső szakaszának félreértett megítélésén csodálkozhatunk. Különféle téves, egyoldalú ítéletek mai napig születnek, mert a teljes életműből hol az egyik, hol a másik vonulatot felejtik ki a jámbor vagy a kevésbé jámbor értelmezők.

*

József Attila 1937. december 3-án este Balatonszárszón öngyilkos lett. Bálint Györgyöt 1942 novemberében munkaszolgálatosként Ukrajnába vitték, s ott 1943. január 21-én egy kórházban meghalt. Halász Gábor és Szerb Antal a fővárosban voltak munkaszolgálatosok. 1944 novemberében Fertőrákosra, majd Balfra vitték őket. Szerb Antal, társainak visszaemlékezése szerint Szilveszterkor Shakespeare-ről és József Attiláról beszélt nekik. Leromlott egészségi állapota következtében ő január 27-én, a velük lévő Sárközi György március 8-án, Halász Gábor április legelső napjaiban halt meg. Sárköziről Illyés Gyula jegyezte fel azt a hírt, hogy „Az utolsó percig biztatta és vigasztalta a mellette haldokló Halász Gábort és Szerb Antalt." A mártírok emlékműve a balfi temetőben áll. És emlékműhöz illő Sárközi György költészetének záróköve, az *Esőcseppek* is, amelyben mindannyiuk nevében is megszólít bennünket:

Gomolygó századok fojtó ködöt
lehellnek szét a holt sorok fölött:
tartsátok lapjaim a fény felé
és lássátok meg rejtett vízjelét!

2014

Déry Tibor: G. A. úr X.-ben – és nálunk[1]

Keletkezés-, kiadás- és fogadtatástörténeti vázlat

A mű keletkezése

Déry Tibort 1957. április 20-án tartóztatták le. Meg-megújuló reményei ellenére mégis rendeztek írópert. A tárgyalás október 15-én kezdődött, s november 13-án hirdették ki az ítéletet, amellyel Déryt az „államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése miatt" 9 évre ítélték. Letartóztatásától kezdve 1958. május 9-ig a Fő utcában tartották fogva, csak ekkor szállították át a Kozma utcai gyűjtőfogházba. Nem sokkal később, június 5-én meghalt – 96 évesen – az édesanyja, akivel, mint ez meglehetősen közismert, nem közölték fia letartóztatását, hanem valódi és fiktív levelek-

[1] E tanulmányvázlat elkészítése során meghatározó mértékben támaszkodtam Botka Ferenc filológiai munkájára, forráskiadványaira, amelyek nélkülözhetetlenek a Déry-életművel foglalkozók számára.

kel azt a látszatot keltették, hogy külföldön vesz részt filmjének forgatásán. A jószándékú félrevezetés fordítva is működött: Böbe, Déry felesége hónapokig nem közölte a szomorú eseményt. Erre csak egy 1958. november 3-i levélben került sor, ezt 11-én egy beszélő is követhette. Déry Tibor legközelebb november 26-ára írt – írhatott – levelet. Ebben olvasható, hogy „Egy szatirikus, fantasztikus regényt kezdtem írni. Lelkileg egyre nehezebben viselem el a fogságot, a remény tartja bennem a lelket."[1]

Megszakításokkal ugyan, de börtönévei alatt Déry mindvégig dolgozott íróként. Adat nincs arra, hogy a *G. A. úr X.-ben* milyen előzmények, tervezések során kezdett formálódni. Általánosságban nyilvánvaló, hogy a marxizmusban és a szovjet típusú társadalomszervezési gyakorlatban való mély csalódottság a fő formáló elv. Az is könnyen belátható, hogy az alkotó szerette volna a börtönlét tapasztalatait is megragadni valamilyen – fogvatartói által is elfogadható – formában. A lelkileg – is – nehezen elviselt fogság elleni szellemi és egyúttal érzelmi tiltakozás lehetséges módja volt a regényvilág megalkotása. S elképzelhető, hogy a végső lökést – vagy akár a hirtelen támadt konkrét ötletet is – az édesanya halálhíre adta meg. Kegyetlenül kemény számvetéshelyzet volt ez: a társadalom- és létfilozófiai szinten addig is sokrétű válsághelyzetet ez is mélyítette, a magányérzetet még végletesebbé tehette.

A készülő regényről a következő hír a Böbéhez írott 1959. január 9-i levélben olvasható: „Ami időt s erőt most munkára tudok fordítani, azt az új regényem foglalja le, mely jobban érdekel, mint a darab, gyakran el is szórakoztat, néha még meg is tud nevettetni. Körülbelül 100 nyomtatott oldal van meg, lassan megy, de azért zötyög előre. 300 oldalra tervezem, de nem itt szeretném befejezni. Műfaja? – meghatározhatatlan, egy szatirikus lázálom."[2]

Nemsokára Franz Kafka *Der Prozess* (*A per*) című regényét kérte az író a feleségétől, s azt január 27-én, egy rendkívüli beszélő keretében meg is kapta.[3] Legközelebb a március 8-i levél említi a regényt: „A regényem egyenletesen halad, a felével megvagyok, a nagy vastag füzetnek, amelyet beküldtél, a fele megtelt. Épp ma végeztem megint egy fejezettel, a 10.-kel."[4]

Ekkor körülbelül 110 napja dolgozott Déry a regényen, s még két hónapig, május 13-ig tartották a Kozma utcai börtönben őt és a többi 56-ost. A regényírásnak ezt az időszakát – talán teljes egészében – Kosáry Domokossal egy cellában töltötte, a kórházi részlegben. Kosáry emlékezése szerint neki azt mond-

[1] *Három asszony.* Déry Tibor levelezése feleségeivel. Bp., PIM, 1995. 134. levél.
[2] Uo., 138. levél.
[3] Uo., 139. levél.
[4] Uo., 145. levél. – A regény végül 24 fejezetből áll. Az 550 lapos első kiadásban a 243. lapon végződik a 10. fejezet.

ták, hogy „valaki, egy értelmes ember, nem tudja az egyedüllétet elviselni, s ezért van szükség arra, hogy társnak odamenjek".[1]

Kosáry megjelenítette a cellát és a napirendjüket is:

„Ez a kórházi helyiség valamivel kényelmesebb és nagyobb volt, mint korábbi cellám. Alakja hosszúkás, körülbelül két és fél méter széles és négy-öt méter hosszú, már majdnem szoba nagyságú. A két ágy a hosszanti falak mellett állt, egymással párhuzamosan. Mi napközben az ágy szélén ültünk, én az egyiken, az ajtótól jobbra, ő meg a másikon, az ajtótól balra, s a térdünkre helyezett papíron írtuk a dolgainkat. [...]

Az ellátás itt a kórházban annyival volt jobb, hogy a reggeli feketekávéhoz egy kis tejet is adtak. A »kórházi« elhelyezésről még annyit, hogy különösebb orvosi kezelésben egyikünk sem részesült. Nekem nem volt semmi bajom, Tibornak sem.

Nos, ott ültünk egymással szemben az ágy szélén ebédig. Ő a *G. A. úr X.-ben* írta, én a magyar külpolitika történetének egy fejezetét, amely utóbb külön könyvvé növekedett. *Széchenyi Döblingben* címmel jelent meg 1981-ben, s 1991-ben második kiadásban is napvilágot látott.

Délben megebédeltünk, majd újra írtunk. Estefelé, még lámpaoltás előtt – ami elég korán történt – Tibor fölolvasta, amit aznap írt.

Nagyon sokat ült velem szemben, jellegzetes pózban – föltett térdekkel. Nagy spirálos füzet volt előtte, abba írt szálkás betűivel. Ceruzával – mert tollat nem kaptunk, hiszen az is veszélyes –, ceruzával rótta a sorokat. Érdekes volt megfigyelnem, milyen sokat húzott ki a megírtakból. Amilyen szellemes, könnyed a fogalmazása – ha az ember olvassa –, olyan nehezen születtek meg mondatai. Kihúzta, föléje írt valamit, akkor megint írt, megint kihúzott valamit, megint föléírt; nagyon sokat javított..."[2]

1959. május 13-án Déryt is Márianosztrára szállították. Itt sokkal rosszabbak voltak a körülmények, s ez nagyon megviselte a már nem fiatal írót. Felesége, jóakarói kérték helyzetének megváltoztatását. Itt ugyanis íróeszközökhöz, könyvekhez is csak hetekkel később juthatott – ezek egyéni kedvezményeknek számítottak. Végül július 2-a és 6-a között Déryt Budapestre szállították kórházi kivizsgálásra. Innen a váci börtönbe vitték, s itt is tartották szabadulásáig, azaz 1960. április 1-ig.

Ezekben a zaklatott hónapokban Déry nem tudott érdemleges írói munkát végezni. Az 1959. szeptember 5-i váci levél tudósít arról, hogy az ottani börtönkórházban „megint elkezdtem dolgozni".[3] Az 1960. január 2-i levél szerint

[1] *Kortársak Déry Tiborról*. Bp., PIM, 1994. 71. levél. – Kosáry előtt Kovács István vezérőrnagy volt Déry cellatársa, de őt perújrafelvétel miatt elvitték.

[2] Uo., 71–72. levél.

[3] *Három asszony*, 144. levél.

„Regényemen dolgozom, ez tart a víz fölött, körülbelül 400 nyomtatott oldal van meg, még 40-50 hiányzik".[1]

Végül a március 1-i levél közlése: „Regényemmel elkészültem, hogy mennyire sikerült, persze nem tudom. Most még néhány hetet el tudok ütni azzal, hogy egy újabb munkának kezdjek neki."[2]

Börtönévek és szabadulás

Bár Déry Tibor már 1956 novemberében számíthatott letartóztatására, nem óhajtott emigrálni. Talán egyfajta demokratikusabb folytatásban is reménykedett. Sokáig azt sem lehetett biztosan tudni, hogy milyen mértékű lesz a számonkérés. Hiszen ha komolyan számolt volna Déry a majdani 9 éves ítélettel, várhatóan mégiscsak elhagyta volna az országot. Ő maga letartóztatásától kezdve reménykedett közeli kiszabadulásában is. Felesége, íróbarátai, jóakarói a munkásmozgalomból minden lehetséges alkalommal próbáltak segíteni rajta. Ismeretes, hogy 1957 őszén Nyugat-Európában is komoly szervezkedés történt Déry megmentésének érdekében. A „mindössze" 9 éves döntés alighanem ennek is köszönhető, s annak is, hogy a magyar írók döntő többsége aláírta az ENSZ-hez intézett tiltakozó levelet a magyar kérdés napirendről való levételének ügyében. Az írónak az ítélethirdetés utáni sorsában többnyire a személyre szabott könnyítések voltak túlsúlyban – eltekintve a márianosztrai közjátéktól. A lényeget illetően azonban sokáig nem mutatkozott semmi remény. Böbe például 1958 novemberében kegyelmi kérvényt írt az Elnöki Tanácshoz, s az elutasító választ 1959. április 14-én tudhatta meg. Ez egymagában öt hónapnyi csüggedt várakozást jelentett. Déry pártmegítélésének illusztrálására érdemes ez időből Kádár Jánost idézni. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1959. április 28-án tárgyalta a Lukács György nézeteiről szóló előterjesztést. A főtitkár itt többek között a következőket jelentette ki Lukácsról:

„Meg kell mondani, hogy a tapasztalatok szerint neki se becsületérzése, se lelkiismerete, se erkölcse nincs, arról nem is beszélve, hogy a párthoz, a rendszerhez hogyan viszonylik. Egy ember, aki miközben felvételét kéri a pártba, egy másik pártnál kér nyomást gyakorolni ránk, hogy Déryt engedjék szabadon. Ez politikai banditizmus. Meg kell mondani, nekünk vannak bizonyos kötelezettségeink, hogy védjük a pártot minden rendű és rangú ellenségével szemben."[3]

[1] Uo., 153. levél.

[2] Uo., 157. levél. Az újabb nagyobb munka – már szabadlábon – *A kiközösítő* lesz, amelynek ötletét Kosáry Domokos adta a késő esti beszélgetéseken.

[3] *Zárt, bizalmas, számozott.* Tájékoztatáspolitika és cenzúra 1956–1963. 190.

A „másik párt" az olasz kommunista párt volt. Kádár fenyegetőleg felvetette, hogy Lukács személyét és postáját rendőri ellenőrzés alá is lehet helyezni, s akár azt is meg lehet tőle kérdezni, hogy nincs-e szándékában kivándorolni. Lukács és Déry itt egyazon megítélésű. Ehhez képest szinte váratlannak nevezhető, hogy „a felszabadulás 15. évfordulója alkalmából" meghirdetett részleges politikai közkegyelem alkalmából egyéni amnesztiában részesült Déry Tibor és Háy Gyula. S egyúttal a Rákosi-terror két fő alakja: Farkas Mihály és Péter Gábor is. Így nézett ki akkor a gyakorlatban a Kádár irányította „kétfrontos harc".

Az első olvasók

A rabok leveleit természetesen cenzúrázták a börtönben. Déryt – s más írókat, tudósokat – azért is engedtek írni, olykor már a vizsgálati fogság időszakában is, hogy rávegyék őket a mind radikálisabb önbírálatra, egyúttal elvbarátaik elítélésére. A cellában keletkezett Déry-szövegeket időnként elvették, s felsőbb szintre továbbították, majd később visszaadták a szerzőnek.[1] Ezekről a politikus olvasókról, véleményekről egyelőre nincs adat, csak a szabadulás utáni helyzetről vannak ismereteink.

Déry Tibor általában mindig a legfrissebb művét szokta a legkedvesebbnek, legjelentősebbnek tekinteni, s így volt ezzel a szabaduláskor is. Lélektanilag is érthető ez, hiszen nem akármilyen teljesítmény a börtönben ilyen nagyszabású művet létrehozni. S azóta az idő is igazolta, hogy a *G. A. úr X.-ben* az író egyik főműve. A kiszabadulása utáni napokban, hosszú estéken át Déry felolvasta regényét Böbének, Abody Bélának és Réz Pálnak – ennyire vágyott a megértő visszhangra.[2]

Nemcsak a kiszabadulás, az irodalmi életbe való visszatérés is többéves kínlódás eredménye volt. Ennek főbb állomásairól beszámolt könyvében Standeisky Éva.[3] Először a fordítást engedélyezték számára, s biztosították az ingyenes egészségügyi ellátást. Bár kritikával, de tudomásul vették a négyszemközti meghallgatásokon önbírálatát és a Kádár-rendszer melletti kiállását. A szabadulás első hónapjai után Köpeczi Béla, aki ekkor a Kiadói Főigazgatóság elnevezésű főcenzori intézmény vezetője, kapta feladatul a Déryvel való foglalkozást. Egy feljegyzése szerint: „Mint saját véleményemet elmondtam, hogy jó volna, ha a Nemzetközi PEN-nek levelet írna, amelyben megköszönné az érdekében tett lépéseket, és megjegyzi, hogy ezek nem használtak. Elmondja, hogy elítélését jogosnak tartja, de bizonyos mértékig súlyosnak. Elhatárolja magát a

[1] Réz Pál erről: Domokos Mátyás: *Leletmentés*. 1996. 128–129. (Beszélgetés Déry regényéről.)
[2] Uo., 129.
[3] *Az írók és a hatalom* 1956–1963. 1996.

disszidensektől. Írjon mostani helyzetéről és terveiről, s esetleg említse meg, hogy szeretné, ha levelét közzétennék."[1]

Déry a levelet megírta, de nem voltak vele megelégedve, ezért nem küldették el.

Köpeczi 1961. januári feljegyzéséből a következő tudható meg Déryvel folytatott beszélgetéséről: „A legfontosabb kérése az volt, hogy valamilyen módon megszólalhasson; elkeserítőnek tartja, hogy még a lehetőségét sem látja eredeti művei publikálásának. Én elmondtam, hogy sem *A magyar lány* című drámája, sem utópisztikus regénye nem közölhető. A regényt illetően Déry nem vitatkozott, csak azt próbálta firtatni, hogy egyáltalában lesz-e valaha is lehetőség a regény kiadására. Ami a drámát illeti, véleménye szerint az csak jó hatást válthatna ki. Én fenntartottam álláspontomat, mire Déry közölte, hogy el fogja küldeni legújabb novelláját s azt olvassam el. Az egész beszélgetésből az derült ki, hogy valóban nagyon szeretne visszatérni az irodalmi életbe, de húzódozik attól, hogy nyíltan beszéljen politikai kérdésekről."[2]

Szinte pontosan egy évvel később, 1962 januárjában Köpeczi ismét feljegyzést készített „néhány 1956-ban kompromittált íróról", első helyen Déry Tiborról:

„A következő eredeti művekkel jelentkezett: *A magyar lány* c. dráma, amelyben az 1934-es bécsi munkásfelkelésnek állít emléket, s mondanivalója pozitív. Egy nagy utópikus regény, amely kimondja a kapitalista társadalom züllöttségét, de ezt egy alapjában véve visszataszító egalitariánus képzeletbeli társadalommal állítja szembe. Néhány novella, köztük a *Cirkusz* című, amely a még meglévő antiszemitizmust leplezi le, a *Tehén*, melyben a termelőszövetkezeti mozgalom emberi problematikájáról kapunk meglehetősen naiv képet, egy 1956-os novella, amelyben rendkívül ködösen és félreérthetően veti fel saját felelősségének a kérdését. Miután egyik kísérletét sem fogadtuk el, Déry Tibor azt kérte, hogy küldjük el Diósgyőrbe, mert riportot szeretne írni összehasonlítva régebbi és mai tapasztalatait. Erre azonban betegsége miatt nem került sor. Meg kell jegyeznem, hogy Déry Tibor közvetlenül a börtönből való szabadulása után hajlandónak mutatkozott arra, hogy a Nemzetközi PEN Clubnak levelet ír, amelyben megköszöni ugyan támogatásukat, de leszögezi, hogy mivel nem ért egyet, elsősorban az emigrációban lévő írókkal. Ezt a levelet nem tartottuk kielégítőnek. Déry magatartása általában rokonszenves, elismeri, hogy büntetése megérdemelt volt, bár azt túlzottnak tartja, de odáig nem tud eljutni, hogy nyíltan meg is mondja, miben hibázott, mert szerinte nemcsak az ő, hanem mások felelősségének a kérdése is felmerül. Meggondolandó, hogy

[1] Idézi: Turczi István: *Írók vihar után*. *Kapu*, 1990, 4. Új közlése: Déry Tibor: *Sorsfordító évek X.-ben*. Bp., PIM, 2002. 340.

[2] Zárt, bizalmas, számozott, 168.

ne jelentessük-e meg valamelyik folyóiratban *A magyar lány* című drámáját, amely – véleményem szerint – összes eddigi írásai közül a legpozitívabb, bár kétségtelenül igaz, hogy nem mai kérdésekről szól."[1]

Aztán mégsem a végső címén *Bécs, 1934* című dráma publikálására került sor, hanem a *Számadás*éra, ez az a bizonyos 56-os novella, amely az *Új Írás* 1962. szeptemberi számában jelenhetett meg. Ezt követte ugyanott a *Cirkusz*, majd 1963 elején a *Kortárs*ban a *Philemon és Baucis*, az *Élet és Irodalom*ban a *Libikóka*, majd *A tehén*. S szinte egy időben ezekkel megjelent a *Szerelem* című elbeszéléskötet,[2] a kolofon szerint 10 300 példányban. Déry Tibor tehát hat év után ismét igazi olvasói elé léphetett. A novellaskötet kritikai visszhangjáról ezúttal azt kell feltétlenül megjegyezni, hogy az egyes szerzők általában kerülték a kényesebb kérdésekkel való foglalkozást.

G. A. úr színre lép

A regényből ugyancsak az *Új Írás* kezdett el részleteket közölni 1963. novemberi, decemberi, majd 1964. januári számában. Illés Lajos, az akkori főszerkesztő visszaemlékezése szerint öt részletet választottak ki közlésre, de a harmadik rész után utasították, hogy álljon el a továbbiaktól. Rövidesen fel is mentették tisztségéből.[3] Az *Új Írás* közlései: *Előszó, Az út, Ismerkedés a várossal – A lovasok – G. A. úr második előadása az óhazáról*. Később ezek a fejezetcímek elmaradtak. 1963. decemberi számában a pécsi *Jelenkor* is közölt egy részletet *G. A. úr jegyzetei* címmel, ez G. A. első szállodai ébredését beszéli el. E közlés külön érdekessége, hogy az egy hónappal korábbi *Új Irás*-belihez képest egészen más az előszó. Mivel ez elfeledett szöveg, érdemes teljes egészében idézni.

„G. A. úr útijegyzetei, melyeknek egyik részlete alant olvasható, véletlenül kerültek birtokomba. Bár mind különc tartalmuk, mind kissé modoros stílusuk ellen sok jogos kifogást lehetne felhozni, úgy vélem, egy-egy részletét – de végeredményben tán az egész jegyzetanyagot is – hiteles adatai s megbízhatósága miatt a közönség ízlésének és erkölcsi érzékének veszélyeztetése nélkül

[1] A továbbiakban Háy Gyula, Zelk Zoltán, Tamási Lajos, Örkény István, Benjámin László, Kuczka Péter, Lukács György került terítékre. A javaslat: Déry, Zelk, Tamási Lajos, Benjámin publikálhasson, Lukács régebbi írásai jelenjenek meg.

[2] A *Tájékoztató a megjelenő könyvekről* 1963. II. 15. és III. 15. közé sorolja.

[3] Illés Lajos: *Az Új Írás hőskora*. 2002. 87–99. A visszaemlékező naiv szemléletével ma sem látszik tudomásul venni, hogy Déry – és mások – visszatérése az irodalmi életbe nem az ő önálló kezdeményezése volt, hanem egy felsőbb akarat végrehajtása. Déry novelláinak kötetét például személyesen Köpeczitől kapta meg, a közlésre való felszólítással.

nyilvánosság elé lehet bocsátani. A történelem tanúsága szerint az emberiség egyik legkedvesebb szórakozása, hogy gondosan megvizsgálja tapasztalatait és szüntelenül okuljon rajtuk: tán ezek a jegyzetek is valamennyire hozzá fognak járulni e hasznos időtöltéshez.

Az útleírás közvetlenül az első világháború után keletkezett, amikor is G. A. úr – bizonyára indokolatlan dölyfből – hátat fordított a civilizációnak, és egy számunkra ismeretlen földrész nagy kiterjedésű fővárosában telepedett le. Ha ítéletében meg lehet bízni, e város még Londonnál és New Yorknál is nagyobb, jóllehet jelentős része rom, vagy legalább az volt G. A. úr ott tartózkodása idején, és rokonszenves lakosai kevés gondot fordítottak arra, hogy akár házaikat, akár önmagukat megvédjék a pusztulástól, sőt! De ne vágjunk elébe a történetnek! Tény, hogy G. A. úr sok különös szokással találkozott X. városában s ezeket részletesen s tiszteletreméltó tárgyilagossággal jegyezte fel mindaddig, amíg maga is a város veszélyes vonzásába nem került s menekülni volt kénytelen, hogy el ne szédüljön. Hogy mi lett további sorsa, nem tudom. Európába való hazatérése után – jegyzetei itt kerültek kezembe – alighanem még egyszer visszautazott X.-be, hogy folytassa vagy lezárja egy ottani szerelmi ügyét.

A jegyzetek 1957-ben kerültek a kezembe, három évet fordítottam rá, hogy sajtó alá rendezzem őket."[1]

Déry új regényének már a teljes megjelenés előtt sajtóvisszhangja támadt. A *Népszabadság* éberségből sietett vizsgázni. Héra Zoltán folyóiratszemléjében kategorikusan foglalt állást:

„A regénynek eddig még csak az első része jelent meg, határozott véleményt ezért még nem is formálhatunk róla. Annyi azonban bizonyos, hogy az itt közölt rész: a történetnek és a témának (a szabadság és a rend problémájának) az exponálása olyan elgondolást sejtet, s olyan írói közérzetre vall, amely szocialistának semmiképpen nem nevezhető."[2]

Tóth Dezső a *Kritika* 1964. áprilisi számának élén áttekintő tanulmányt közölt a *Hatalom, erkölcs, osztályharc* kérdéskörének megjelenéséről a kortárs magyar irodalomban. Illyés Gyula, Németh László, Mészöly Miklós, Sánta Ferenc művei mellett Déry Tibor új regényével is foglalkozott. Szerinte e műből hiányzik a szocializmus. A tárgyalt művek összességéről jelentette ki, hogy:

„Ez a kihagyás – nem tematikus, hanem ideológiai értelemben – mindenütt ott lappang, és ez az oka annak, hogy az említett művek a személyi kultusz

[1] *Jelenkor*, 1963. december. – Ez az előszó előbb megjelent már angolul a *The New Hungarian Quarterly* 1963. ápr.–jún. számában egy regényrészlettel együtt. Nyilvánvalónak látszik, hogy a magyar nyelvű folyóiratközlés és könyvkiadás számára a hatalom ezt a szöveget nem tartotta megfelelőnek. A magyar nyelvű kézirat alapján közli a szöveget Déry Tibor: *Sorsfordító évek X.-ben.* Bp., PIM, 2002. 385–387.

[2] *Népszabadság*, 1963. november 22.

hatalmi torzulásának kritikáját sem szolgálják. Mert az absztrakt hatalom és az absztrakt erkölcs konfliktusaiból kimaradt néhány fontos igazság. [...] kimaradt valahol a személyi kultusz és a proletárdiktatúra kategorikus szembehelyezése, mert végülis a kettő elválaszthatatlansága a forrása a dezillúziónak, a hatalommal szembeni szkepszisnek, a kiutak illúziósságának."[1]

A párt harcosait az időben szinte kizárólag a marxizmus–leninizmus és annak létező gyakorlata melletti kiállás érdekelte, így nem is gondoltak arra, hogy az absztrakttá tétel az általánosítás egyik lehetséges módja, arra pedig még kevésbé, hogy az adott diktatórikus viszonyok között másként nem is lehetett volna bírálni a szocialista hatalmat.

A regény legelső publikációi megszólalásra késztették a külföldi magyar fórumokat is. Sinkó Ervin a *Híd* 1964. 4. számában az *Új Írás* két közleménye alapján rendkívül részletes és értő olvasónaplóban foglalkozik G. A. úrral és X. városával. Pontosan látja és leírja, hogy a mű ellen-utópia. Főbb vizsgálódási szempontjai: az utazás motívuma, a bujdosó alakja, a magányosság, a kíváncsiság és annak hiánya, az idő kérdése, a roncsmező mint a nihil birodalma, egy (atom)háború utáni helyzet megjelenítése, az X.-beliek állandó nevetgélése mint a félkegyelműség jele, a mű nem egzisztencialista, hanem realista volta. A két részlet alapján „arra is lehetne következtetni, hogy a szocialista vagy éppen a kommunista rendszernek egy sajátságos, bár fejtetőre állított, degenerált rendszerével állunk szemben".[2]

A korabeli olvasóban az is erősíthette e vélemény igazát, hogy Déry előtt Sinkó Lengyel József *Elejétől végig* című híres, a sztálini törvénytelenségeket egy ember sorsán keresztül bemutató elbeszélését mutatta be.

A párizsi *Irodalmi Újság*ban, ugyancsak 1963 decemberében Györffy Miklós[3] a teljes mű ismeretében mutatja be a regényt, amely nemcsak a magyarság számára, hanem Európában is „az utolsó húsz év legjelentősebb alkotásai közé tartozik: Kafka víziói nem víziók itt, mert egy nem akármilyen író mond életével, nem akármilyen körülmények között, nem akármilyen »Nem«-et kora sötét erőinek."

A regény „szinopszisának" részletes ismertetése után leírja azt is a szerző, hogy „X. nem ismeretlen város, sőt nagyon is ismert pokol ez a valóságból". Külön kiemeli még Erzsébet alakját és G. A., illetve az elbeszélő Déry hozzá való viszonyát:

[1] *Kritika*, 1964. 4.

[2] *Híd*, 1964, 4. – Ez az írás jóval előbb készülhetett el, hiszen sem az 1964. januári *Új Írás*ról, sem a *Jelenkor*ról nem tud, s ami még meglepőbb: a *Híd* 1964. januári részletközléséről sem (*G. A. úr előadása X.-ben a civilizáció kellemeiről* – ez a regény 20. fejezete).

[3] A szerző nem azonos az ismert hazai irodalomtörténésszel, aki 1942-ben született. Lehetséges, hogy álneves a publikáció.

„A világirodalom klasszikus pokoljárásaitól főleg ezért üt el Déry regénye: fény ragyog ebben a pokolban, ha nem is X. cellafalain, de belül, G. A.-ban."[1]

A regény megjelenése és kritikái

A regény 1964 áprilisában jelent meg.[2] Az előzményekhez képest meglehetősen széles körű volt a kritikai visszhang: a 10 írás közül nyolc Magyarországon, egy Pozsonyban, egy Újvidéken látott napvilágot. Tanulságos a megjelenés időrendjében felsorolni a szerzőket és a lapokat:

Bori Imre = *Híd*, 1964. 6. sz.
Monoszlóy M. Dezső = *Irodalmi Szemle*, 1964. 7. sz.
B. Nagy László = *Kortárs*, 1964. 7. sz.
Horgas Béla = *Alföld*, 1964. 8. sz.
Sz. Kováts Lajos = *Alföld*, 1964. 8. sz.
Tóth Dezső = *Új Írás*, 1964. 9. sz.
Faragó Vilmos = *Élet és Irodalom*, 1964. IX. 5.
Szabó György = *Népszabadság*, 1964. IX. 5.
Pándi Pál = *Kritika*, 1965. 3. sz.
Horváth Barna = *Theológiai Szemle*, 1965. 3–4. sz. (március–április).[3]

Látható, hogy e kritikák többsége három hónap leforgása alatt jelent meg, tehát eléggé gyorsan. Legfeljebb az feltűnő, hogy a legfrissebb reagálásra képes napi- és hetilap a sereghajtók közé tartozik. Mintha meg akarták volna várni az irodalmi folyóiratokat, hogy azok „helytelen" nézeteire is reflektálhassanak.

Olvasva-újraolvasva ezeket a cikkeket, egyértelmű, hogy a szerzők egy része elsősorban a műalkotást elemzi, egy második része elsősorban a szocializmust félti, egy harmadik része pedig e két szempontot – az ideológiai-aktuálpolitikait és az esztétikait – próbálja valamilyen módon egyensúlyozva érvényesíteni. A legszínvonalasabb elemzések Bori Imrének, B. Nagy Lászlónak és Pándi Pálnak köszönhetőek. Az előbbi kettő a műre mint irodalmi alkotásra figyel, Pándinál meghatározóak az ideológiai–politikai szempontok is.

[1] *Irodalmi Újság*, 1963. dec. 15., 23. sz.

[2] A *Tájékoztató* 1964 márciusában hirdette meg a regényt a várható új művek között, s a júniusi szám nyugtázta a megjelenést. A Szépirodalmi Kiadó Domokos Mátyás szerkesztésében, Csillag Vera borítójával és kötéstervével 15 000 példányban adta ki.

[3] A továbbiakban az egyes cikkek (és idézetek) lelőhelyét nem ismétlem meg. – A kritikák közül könyvben is megjelent: Bori Imre: *Eszmék és látomások*. Novi Sad, 1965. 93–124.; B. Nagy László: *A teremtés kezdetén*. 1966. 63–73.; Tóth Dezső: *Élő hagyomány, élő irodalom*. 1977. 610–618.; Faragó Vilmos: *Perben – harag nélkül*. 1969. 68–72.; Pándi Pál: *Kritikus ponton*. 1972. 320–344.

A bírálatok egyik felében a fő hangsúly a regény értékeire esik. Ide sorolandók Bori Imre, Monoszlóy M. Dezső, B. Nagy László, Horgas Béla és Horváth Barna írásai. Az ideológiai-politikai bírálat határozza meg Sz. Kováts Lajos, Tóth Dezső, Szabó György és Pándi Pál szövegeinek fő sodrát. Érdekes, hogy az *Alföld* egymás mellett közölte az elfogadó és az elutasító kritikát. Vannak olyan írások, amelyek hangsúlyosan szólnak a regény szakmai hibáiról. Ilyenek Monoszlóy M. Dezső, B. Nagy László, Horgas Béla, Faragó Vilmos, Szabó György. Monoszlóy a regény utolsó negyedének elerőtlenedését, a moralizáló hangot kifogásolja. B. Nagy szerint a fő hiba a spekulatív absztrakció, aminek következtében az X.-beli világ nemcsak képtelenség, hanem józan ésszel elképzelhetetlen is. Hiányolja a humort, helytelen iti, hogy az író lemondott az emberi természet ellenállásáról. Horgas Béla a regény szerkezetét tartotta kiegyensúlyozatlannak. Faragónak alig tetszett valami. „Az olvasók csalódott tanácstalanságát" emlegeti, a regény helyenként unalmas, nincs benne cselekmény, konfliktus, lélekrajz. Szabó György kijelentette, hogy a regény egyenetlen és sikerületlen. Sz. Kováts csődnek tartotta Déry munkáját.

A bírálatok többsége érdemben foglalkozott a szerzői előszóval, Déry – pontosabban a regény – és a szocializmus viszonyával. Az írói magyarázat szerint:

„Mint minden utópia, ez is polémikus jellegű, tehát egyoldalú, hiszen a képzelet és a kísérlet szabadabb játéka kedvéért kihagytam belőle a történelem valóságos ellenállását; a szocializmust, hogy annál meggyőzőbben ábrázolhassam a rémületemet. Nem azt írtam le tehát, ami lesz – nem vagyok próféta sem eszemmel, sem észfölöttimmel –, hanem azt, ami lehetne, ha az emberiség egy elmebajos pillanatában így is kezet emelne önmagára.

Hogy milyen lesz a jövőnk? ez az ember sorsdöntő kérdése; én csak azt írtam meg, hogy milyen ne legyen. Az emberiség és a szocializmus iránti bizalmamról tanúskodik, hogy megírtam."

Az elemzők számára az alapkérdés az volt ez ügyben, hogy valóban kihagyta-e Déry a szocializmust. B. Nagy, Faragó és Horváth lényegében elfogadták Déry állítását, Horgas az ellenkezőjét gondolta. Tóth Dezső szerint sem a kapitalizmus, sem a szocializmus nincs jelen a regényben, Bori Imre, Monoszlóy és Pándi szerint viszont mindegyik jelen van. Közvetett megfogalmazással Sz. Kováts és Faragó is hajlik az előszó tézisének elfogadására, de nem helyeslik ezt.

Az ideológiai töltésű bírálatok között a mélypont Sz. Kováts Lajosé, amely voltaképpen pamflet. Még Kafkát is számunkra valóbbnak tartja Dérynél, pedig Kafka ez időben még elutasítandó szerzőnek számított. Továbbá:

„Nem veszedelem ez az X. város. Még Ionesco szörnyei is valóságosabbak, Camus nihilje is jobban tapad bizonyos valóságelemekhez. Nem veszedelem, bár annak is tarthatjuk, ha arra gondolunk, hogy ez a fantomokkal való birkó-

zás mennyi erőt vont el, s ez – Déry Tibor esetében mekkora veszteség az élő magyar irodalom számára."

Tóth Dezső a szocializmus kihagyását tartotta a regény legfőbb hibájának. Ebből származik a mélységes pesszimizmus, amely szerint az élet a rossz, a halál a jó. Szabó György is a pesszimizmust emelte ki, s megfogalmazta reményét is:

„A pesszimista történetfilozófiáknak szerencsére mindig ellentmond a história (s benne Déry Tibor azóta megtett írói útja is, a *Számadás*ig és tovább); s különösen ellentmond nálunk, ahová G. A. úrnak még nem sikerült eljutnia. Jó lenne remélni, hogy főhősünk kalandos utazása a sokféle közép-európai reminiszcenciával telített X. városában furcsa, és ma már rémálomnak tetsző eltévedés volt az x-i ködben, amelyet olyan művek követnek majd, amelyben mostani világunk árnyait-fényeit is ki lehet venni."

Legalaposabban Pándi Pál foglalkozott ezzel a kérdéskörrel. Ő úgy látta, hogy „Nincsenek distinkciók sem a kapitalizmuson, sem a szocializmuson kívül és belül: a kiábrándulásnak, a reménytelenségnek, a távlattalanságnak éppen ez a határtalansága, körvonalazatlansága az írói tartalom lényege." Pándi nyíltan beszél Déry börtönéveiről, s kijelenti, hogy „Nem a törvénytelenség börtönözte be az írót, hanem a törvénytelenségeket leküzdő, megújuló szocialista rend; nem konstrukciós per volt a Déryé, hanem iránytévesztésének tragikus, de az adott körülmények között elkerülhetetlen következménye. [...] Ha Déry szubjektív szándékai – legszélsőségesebb 56-os megnyilatkozásai közepette, sőt letartóztatása után is – igenelték a szocializmust, akkor reprodukálhatatlanul, tragikusan groteszk módon, a világtörténelem adott szituációjában az a hatalom képviselte az író szubjektív szándékait, amely magát az írót, objektív tettei miatt, letartóztatta."

Érdemes azt is megvizsgálni, hogy csaknem négy évtized távlatából újraolvasva a kritikákat, mi tekinthető ma is lényeges állításnak, észrevételnek. Egyértelmű, hogy Bori Imre munkája szólítja meg leginkább a jelenkori olvasót. Nem is kritika az övé, hanem alapos tanulmány, mintegy kétívnyi terjedelemben. Leírja, hogy 1956 tapasztalatai beleépültek e műbe. Meglátja az idő-kérdés központi szerepét, az időtlenséget. Mintha tudta volna – s talán értesült is róla –, hogy a regény eredeti címe *Óra mutatók nélkül* volt, s csak később, amikor Déry megtudta, hogy Carson McCullers írt hasonló címen regényt, akkor változtatott ezen.[1] A világkép részletes tárgyalása mellett nagyfokú figyelem irányul a motívumokra: a roncstelepre, a szürke színre, a flóra és a fauna teljes hiányára, a láthatatlan tulipánra, szabadság és hazugság kettős-

[1] Megjelent 1961-ben, magyarul 1972-ben. Az eredeti címről: Réz Pál szerk.: *Kortársak Déry Tiborról*, 117.

ségére. Méltó helyet kap Erzsébet rejtélyes és megfoghatatlan alakja. A Kafka világától való határozott megkülönböztetés mellett a József Attila-párhuzamok (*Reménytelenül*, *Elégia*, *Óda*) sem kerülték el Bori figyelmét.

B. Nagy László ugyancsak tanulmány értékű írása gondosan elhelyezte az életműben az új és újfajta regényt. Úgy látta, hogy a modern nagyvárosok lázadó fiataljai, a beat-nemzedék képviselői, a galerik tagjai bizony már hasonlóan élnek és gondolkodnak, mint X. város lakosai. Monoszlóy M. Dezső a második világháború roncsmezőire asszociált az X.-be vezető út kapcsán. Pándi Pál az életút és az életmű összefüggéseibe ágyazva azt állította, hogy a regény a szocialista eszmék megvalósíthatatlansága miatti kétségbeesés szülötte.

Végezetül azzal is érdemes számot vetni, hogy melyek azok a fontos kérdések, amelyek a bírálatokban egyáltalán nem vagy csak elvétve kapnak szerepet. Ilyen mindjárt a negatív utópia műfaja; az idő és az időnélküliség szerepe; G. A. úr alakmás jellege, életsorsa, annak befejezetlensége; a börtönképzet, egyáltalán a börtönfogalom értelmezése X.-ben. Tanulságos lehetett volna szembesülni a másik ember, az emberi közösségek, még általánosabban az igazság megismerhetőségének gondjával. S Boritól eltekintve inkább csak utalások történnek fontos motívumokra, pedig külön vizsgálatot érdemelne az út, az utazás, a kényszeres gyaloglás, a „helybenjárás" – természetesen a börtönlét összefüggéseiben is, aztán a természet és annak hiánya, a munka és annak hiánya vagy a nevetés, a kényszeres jókedv a lepusztultságban.[1]

A hazai kritikák többsége mereven szembeállította az 1956 utáni Magyarországot és a regény világát, holott egyrészt nem ez lett volna az elemzői feladat, másrészt 1956 – vagy még tágabban az ötvenes évek egésze és a regény között valóban nagyon szoros és akár életszerűnek is nevezhető a kapcsolat. Több, korábban mereven elutasított külföldi útra vonatkozó kérelem után először 1963 tavaszán mehetett „nyugatra" Déry Tibor. 1963. március 15-én tartott bécsi felolvasása előtt rövid nyilatkozatot tett. Ebben határozottan kijelentette, hogy:

„1957-ben letartóztattak és börtönbe kerültem – véleményem szerint igazságtalan ítélet alapján –, és hogy – úgyszintén véleményem szerint – annak idején én jogos gondolatokat juttattam érvényre. [...]

Ma az a helyzet, hogy szabadon írhatok. Egy korlátozással. Nevezetesen azzal, hogy nem írok a szocializmus ellen. De én szocialista vagyok, éppúgy, mint azelőtt, és ennek a korlátozásnak önként alávetem magam.

Természetesen hangsúlyoznom kell ugyanakkor, hogy különbséget teszek politika és világnézet között."[2]

[1] Ez utóbbi kapcsán a Rákosi-kor felvonulásaira, ünnepségeire ugyanúgy gondolhatunk, mint a börtönlét silányságára és az életerő, a remény ottani szükségességére.

[2] *Sorsfordító évek X.-ben*, 380.

Déry ezen kétarcú hűségnyilatkozata – s más hasonlók – nem igazán győzték meg a párt képviselőit. Hetvenedik születésnapja alkalmából csupán az *Élet és Irodalom* közölt, az is névtelenül „köszöntő" cikket,[1] s ez is fontosnak tartja szemére vetni 1956-os szereplését, valamint „a magyar irodalom egyik legpesszimistább regényét", vagyis a *G. A. úr X.-ben* címűt. Lukács György köszöntő írása sem jelenhetett meg, csak a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*ban.[2] Egy kölni lapban ugyancsak a születésnap alkalmából megjelent egy beszélgetés az íróval, akit agyonhallgat a hazája. Ebben jelentette ki Déry: „...ne higgye, hogy minden fölösleges volt, ami nyolc évvel ezelőtt itt lejátszódott. Nézzen szét hazámban. Börtönben voltunk. De mégis mi győztünk..."[3]

2002

Fáklyafüst vagy fáklyaláng? Illyés Gyula és az ötvenes évek

A mai Illyés-kép

A kézikönyvekben, lexikonokban, tankönyvekben, a reprezentatív költői antológiákban Illyés Gyula természetesen mindmáig még a harmincas években kivívott rangjának megfelelően szerepel: mint nemzedékének, illetve az egész 20. századi magyar irodalomnak egyik legjelentősebb képviselője. S döntő többségében ezt támasztja alá a nyolcvanas–kilencvenes években örvendetesen gyarapodó Illyés-szakirodalom is. Megfogalmazódtak azonban ellenvélemények is, szaporodtak az elutasítás vagy a közömbösség jelzései. Leginkább a fiatalabbak körében feltűnő ez: többen tapasztalhattuk már egyetemen oktatók, hogy az utóbbi évek diákjait csak igen kevéssé foglalkoztatja Illyés Gyula munkássága, s ennek nyilvánvalóan csak egyik oka az ismerethiány. Alighanem döntőbb a másik ok, az őt nem-olvasáson alapuló s mégis véleményformáláshoz elvezető, hozzájuk inkább informális úton eljutó ellenvélemény, amely szerint Illyés tipikus példája lenne a klasszikusnak vélt életművek unalmassá válásának, elértéktelenedésének. Megerősíti ezt az esztétikainak vélt nézetet egy politikai-ideológiai jellegű is, amely az alkotó közéleti szerepléseit minősíti, többnyire legendákat, féligazságokat fogadva el tényként. Ezek szerint

[1] *Élet és Irodalom*, 1964. X. 17.

[2] 1963. X. 17. – Magyarországon: Lukács György: *Magyar irodalom – magyar kultúra.* 1970. 578–582.

[3] Wilhelm Unger: *Hazája agyonhallgatja. Völner Stadt-Anzeiger*, 1964. X. 21. Magyarul: *Sorsfordító évek X.-ben.* 416.

Illyés mindenfajta hatalommal kiegyezett, „ravasz paraszt" volt, megalkuvó, a legélesebb megfogalmazás szerint szinte kollaboránsa a legsötétebb diktatúráknak, de legalábbis a „legvidámabb barakk" hatalmasainak. Közben írt ugyan ellenzéki műveket is, de lehet-e számunkra rokonszenves ez a Janus-arcúság? S aki emberként ilyennek mutatkozott, írhatott-e igazán remekműveket? Ha ilyen előzetes ítéletek után az ifjabb olvasó mégis kézbe vesz néhány művet, akár a legjelentősebbeknek tudottak közül is, bizony könnyen érheti indokoltnak látszó csalódás, hiszen Illyés alkotásai nem a kilencvenes években nálunk domináns posztmodern szemlélet és poétika jegyében íródtak. Arra pedig, hogy régebben keletkezett alkotások általunk történő első olvasata nemcsak a legszűkebben vett jelenkor, hanem a sokrétű múlt bizonyos mérvű ismerete nélkül még megközelítőleg sem válhat részlegesen érvényessé sem, meglehetősen kevesen gondolnak.

A felnövekvő új olvasó és másokat majd olvasóvá nevelő nemzedék képviselőit korántsem bizonyos, hogy Illyéssel rokonszenvezővé lehet „téríteni". Senkinek sem kell, s nem is lehet minden írót „szeretnie", de legalább arra törekedni kellene, hogy a rá vonatkozó tájékoztatás tárgyilagos legyen. Ennek hiánya különösen akkor bántó, ha egy tudós és valóban tárgyilagosságra törekvő szerző sző bele gondolatmenetébe olyan féligazságokat, amelyek az igazságot is hamissá képesek tenni.

Vita a Fáklyalángról

Új keletű példa lehet erre az a vita, amely Illyés híres drámájáról bontakozott ki 1998-ban a *Magyar Napló*ban. A vitára az okot Hermann Róbertnek a júniusi számban közzétett tanulmánya szolgáltatta, amely „a történész szemével" vizsgálta az 1952-es évet és a *Fáklyaláng*ot. Ez a nézőpont nemcsak jogos, hanem örömteli is. Történelmi tematikájú irodalmi alkotások elemzésekor az irodalmárnak mindig egy kissé történésznek is kell lennie, viszont ez fordítva is így van, a történettudósnak irodalmárrá is kell válnia, bármennyire történészszemmel vizsgál is egy alkotást. Közhely, hogy a legkülönbözőbb műfajú irodalmi alkotások – megfelelő kritikával kezelve – forrásai lehetnek a történettudománynak. Más a helyzet azonban egy olyan 20. századi történelmi dráma esetében, amely bő száz évvel a felidézett események után keletkezett, a vonatkozó szakirodalom meglehetősen alapos ismeretében. Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben 1849-re vonatkozóan a drámának aligha lehet bárminő történeti forrásértéke. Még így is érdekes feladat kimutatni a történettudomány 1998-as álláspontja és az 1952-es dráma közötti lényeges eltéréseket, de ezek a drámát mint műalkotást aligha fogják minősíteni. Számomra teljesen elfogadhatatlan

bármelyik műalkotásra vonatkozóan az a kifogás, hogy: „bár ismerte, meghamisította a tényeket", hiszen valamilyen mértékben minden műalkotás ezt teszi. Az elemzés azonban nem elégszik meg ezzel a következtetéssel. Nagyon helyesen úgy gondolja a szerző, hogy a dráma nemcsak a felidézett eseményekkel, hanem a megírás jelen idejével, nevezetesen az 1952-es évvel is kapcsolatban van. Így még inkább forrásnak tekinthető ugyanis a dráma. Hermann Róbert következtetése azonban az, hogy – az előbbi idézetet folytatva: „A hamisítás pedig még csak nem is jó célokat szolgált." Ugyanis Görgey áruló voltának hangsúlyozása s több más elem is a Rákosi-kor egyes téziseivel vágott egybe. Szerinte:

„A kérdés nyitott: Illyés alájátszott volna a kor hivatalos történelemszemléletének, sőt azzal, hogy kétértelmű célzásokat tett a megbízhatatlan katonákra, a szabotőrökre, s Kossuth személyében a mindent pontosan látó, a néppel összefogó vezér alakját megalkotta, hozzájárult volna a hatalom legitimációjához? A magyarázat a sematizáló plebejusi történelemszemléletben keresendő? Milyen annak a költőnek a történelemszemlélete, aki ugyanabban az időszakban (1950) veti papírra az *Egy mondat a zsarnokságról* sorait?"[1]

A kérdést az objektivitásra törekvő történész fogalmazza meg, s a válaszadást az irodalomtudomány elvégzendő feladatának tekinti. A baj csak az, hogy az irodalomtudomány rendre nem úgy értékelte a *Fáklyaláng*ot, mint ez a tanulmány, sőt a mindenkori nézőközönség sem ezt a fajta értelmezést igazolja. Hermann Róbert ezért nem találhatta meg sem a régebbi, sem az újabb Illyés-szakirodalomban kérdéseire a számára kielégítő választ. Meglehet, az 1848–1849 történéseivel foglalkozó munkák mellett nem is volt ideje arra, hogy érdemben foglalkozzon Illyés Gyula egész életművével, pedig 1848 szellemisége ebben döntő helyet foglal el. S bizony elég sok mindent lehetett volna találni a szakirodalomban Illyés és az ötvenes évek témakörében is.[2]

Vajon miért lehet oly kiélező hatású a vita a *Fáklyaláng* kapcsán? Nyilvánvalóan azért, mert középpontjában a Kossuth–Görgey kérdés áll, erről pedig mindenkinek van véleménye, s ez gyakran bizony nem a történettudós, még csak nem is a tájékozott ember ismeretein alapul, hanem a szinte irracionális hit szintjén fogalmazódik meg a válasz. Mögötte nyilván ott van 1848–1849 megítélése, tágabban az egész magyar történelemé, még tágabban az adott személy történetfilozófiája a forradalmár- és a reformerútról, életfilozófiája a követendő magatartásformákról.

[1] *Magyar Napló*, 1998. 6., 18.

[2] Említenem kell saját munkámat is, amely éppen ezzel foglalkozik: *Hazateremtés és honvédelem. Irodalomtörténet*, 1997. 1–2. sz., 111–135.

Ne feledjük azt se, hogy a Kossuth–Görgey kérdés 1849 óta él, folyamatosan meg is osztva a mindenkori közvéleményt. Így legalább a következő főbb szinteket érdemes megkülönböztetni: az 1849-es nézetek; a legendák 1849-ről; az azóta eltelt korszakok mindenkori közvéleménye, ezen belül esetünkben kitüntetetten az 1950-es évek eleji helyzet; az 1849 óta eltelt korszakok mindenkori történettudománya; a mai történettudomány; s végül, de a dráma szempontjából elsősorban: Illyés Gyula 1848-képe.

Illyés Gyula és a kommunista párt 1945 után

Az író és az ötvenes évek egymásra hatásának s ezen belül a *Fáklyaláng*nak a teljesebb megértéséhez, a mű 1952-es valódi hatásának a felismeréséhez nélkülözhetetlen a kommunista párt és az alkotó kapcsolatrendszerének vizsgálata is. Önmagában is részletes tanulmányt igényelne ez a kérdés, most csak vázlatszerűen utalhatok rá.

Kiiktathatatlan eleme e kapcsolatnak Illyés 1919-es, közvetlenül 1919 utáni, majd párizsi emigrációs tevékenysége, továbbá az a harmincas években országos hatásúvá váló írói munkássága, amely számos, a kommunisták célkitűzéseivel egybevágó feladatot fejez ki. Mindezzel együtt is világos, hogy Illyés Gyula 1945 történelmi pillanatában nem kommunista, hanem „útitárs". A politikai túlhatalomra kerülő párt pedig az első pillanattól kezdve arra törekszik, hogy ezt az útitársat a maga odaadó hívévé tegye. Az 1945 és 1948 közötti kapcsolatot ez a célkitűzés jellemzi részükről, azt a taktikát alkalmazva, hogy hol dicsérik, hol szigorú elvi bírálatban részesítik az egyértelműen mérvadó politikusként is számon tartott írót, aki viszont diplomatához méltóan taktikus: igenli a népi demokrácia pozitív változásait, de soha nem azonosul Rákosiékkal.

A kapcsolatot mindvégig meghatározóan befolyásolja, hogy az író a kor vezető politikusai közül számosat személyesen ifjúkora óta ismer. Magával Rákosival is találkozott már 1926-ban, amikor a *L'Humanité* tudósítójának a tolmácsa volt, midőn az Rákosit fölkereste a börtönben. Idősebb korában többször kijelentette Illyés – és elsősorban éppen a politikusokra utalva –, hogy kapcsolatot nem szokása megszüntetni, az egyszer megismert embernek később sem fordít hátat, ha találkozik vele. Az is meggyőződése volt, hogy a történelem lehetőséget nyújt a becsületes alkura, s ezt a második világháború iszonyatos tapasztalatai után gondolta így. Tudta, már 1945-ben is tudhatta, hogy a kommunisták szemében ő a legnagyobb élő magyar író. Ez helyzetét különössé és különlegessé tette. Ezért segíthetett számos alkalommal – egészen haláláig – írótársain, másokon, ezért voltak kénytelenek a mindenkori hatalom képviselői figyelni szavaira, ugyanakkor mint nem kommunista, mint az egyetlen dog-

matikus „igazság" bírálója egyrészt nem érezhette magát teljes biztonságban, másrészt az általa elérendő társadalmi-nemzeti célok érdekében rendre arra kényszerült, hogy „taktikus" legyen, s nemcsak közéleti szerepléseiben, hanem publicisztikájában, esszéiben, olykor szépirodalmi alkotásaiban is. A célkitűzés azonban mindig a diktatórikus, a nemzet számára káros tendenciák visszaszorítása volt, soha nem azok helyeslése, még taktikai okokból sem.

Taktika, még ha kényszerű volt nyilván az is, hogy a fordulat évével Illyés Gyula eléggé feltűnően félreállt. Ideje jelentős részét Tihanyban töltötte, szinte belső emigrációban, s egy hitelesnek tetsző anekdota szerint ezt Rákosi maga is így értelmezte.[1] Új művet alig publikált, inkább fordításokkal, népmese-feldolgozásokkal van jelen ő is. Új műveiben pedig meghatározó a történelmi tematika, ezekben az években éppen 1848. Helyzetét jól jellemzi az 1951. áprilisi első írókongresszus, ahol az elsők között kapott szót egy pályakezdő, aki számonkérő hangon, bátran bírálta a „hallgató" költőt: „az egész dolgozó nép nevében mondhatom, csalódtunk Illyés Gyulában".[2]

Illyés ugyan zseniális másnapi válaszával kivágta magát, de záró előadásában Révai nem volt vele továbbra sem megelégedve.

A változás Illyés helyzetében 1952-ben következett be. A Nemzeti Színház május 22-én bemutatta az *Ozorai példát*, s ennek a műnek már lelkes a fogadtatása. Ugyanezen év novemberében az ötvenedik születésnap ad alkalmat a „fejlődés" elismerésére.[3] Majd hamarosan a *Fáklyaláng* bemutatója. Mi lehet e hirtelen változás mögött? Illyés mindössze annyit tett, hogy megírta első történelmi drámáját. Révaiéknak pedig már igencsak kényelmetlen lehetett az írófejedelem meghódíthatatlansága, s ezért úgy tettek, mintha Illyés változott volna meg előnyösen, nem pedig az ő véleményük. Igaz, hogy Illyés még 1952 elején írást adott a Rákosit köszöntő kötet számára, ez azonban az említett 1926-os esetet állítja a középpontba, s bár egyértelműen pozitív képet ad, az egyetlen az antológia ma is vállalható és kiadásra érdemes írásai közül. A taktikai érzék hibátlanul működött. Így viszont az író, ha korlátozottan is, jogot nyert arra, hogy megszólalhasson, ráadásul a színpadról, közvetlenül is hatva. S a szerényebb

[1] Zelk Zoltán anekdotáját ismerteti Domokos Mátyás, in: *Adósságlevél*. 1998. 65–65.

[2] A Magyar Írók Első Kongresszusa, 1951. 72.

[3] „Habozásai, kétségei, amelyek eleinte megakasztották fejlődését, ma már megszűnőben vannak. Ezt jelzi legutóbbi verseinek jó része, de elsősorban 1848 örökének maradandó irodalmi feldolgozása. Illyésnek ezek a művei azt mutatják, hogy a parasztság múltbeli harcát is ma már a nemzeti harc egészének egy részeként értékeli; hogy amikor a múltról szól, az a jelennek is igazság és útmutatás." *Új Hang*, 1952. 9–10. (Szerkesztőségi cikk.) Közvetlen előzménye ennek az elismerésnek, hogy a megelőző hetekben zajló *Felelet*-vitán Gimes Miklós bevezető előadásában Illyés csak pozitív összefüggésekben szerepelt, Révai bíráló-számonkérő alaphangú záró előadása pedig nem foglalkozott vele.

értékű *Ozorai példa* után a *Fáklyaláng*, majd a *Dózsa György* közönséghatása Illyés Gyulát igazolta.

Illyés 48-képe

Egyes alkotásokat mindig ki lehet emelni az életmű egészéből, de a teljesebb megértéshez általában nélkülözhetetlenek az életmű összefüggései. S hangsúlyosan így van ez Illyés és 1848 kapcsán. Nemcsak arról van szó, hogy ő már – és még – olyan nemzedékhez tartozik, amelynek gyermekkortól formálódó történelmi tudatát jelentős mértékben formálhatta 1848 felidézett történelme, hanem arról is, hogy ő még személyesen ismerhetett olyan jelentős történelmi személyiséget, mint Madarász József, s a nagyapai méhesben gyakran lehetett szem- s fültanúja az emlékidézésnek és az ítéletmondásnak. S egyértelmű volt ennek irányultsága: Kossuth-pártiság, Görgey elítélése, a kiegyezés el nem fogadása.[1] Hasonlóan meghatározó az a gyermekkori Petőfi-élmény, amelyről a *Puszták népe* is beszámol. Ezek a legelső rétegei annak a történelemképnek, amely később létrehozza a Petőfi-életrajzot, majd 1948 után a *Két férfi*, az *Ozorai példa*, a *Tűz-víz* és az abból továbbépített *Fáklyaláng* című alkotást. S nemcsak ezek a művek, hanem a húszas években induló pálya egész ívelése a plebejus elkötelezettségű demokratizmus szellemében szerveződött. Ezt tanúsítja a népi írók mozgalma és Illyés abban játszott szerepe is.

Ugyanakkor leegyszerűsítés volna, ha Illyés 48-képét homogénnek gondolnánk. A véleményformálódást a 20. századi magyar történelem és a nemzedéki-egyéni életút alakulása magyarázza. Az író a *Beatrice apródjai* (1979) kapcsán beszélt arról, hogy a század elején az emberek – s ő is – valóságos hitreneszánszban éltek a közeli világforradalmat és annak eredményességét illetően.[2] 1926, a Párizsból való hazatérés után a kijózanodás következett, a szükségszerű rezignáció. Ez magyarázhatja, hogy több emlékezés szerint is a harmincas években meglehetősen jó véleménnyel volt Görgeyről. Az egyik tanú Fülep Lajos, akinek emlékét Fodor András örökítette meg.[3] A másik Vas István, aki egy interjúban elbeszélte, hogy a harmincas évek elején Illyés adta a kezébe Görgey emlékiratait azzal, hogy „ezt okvetlenül el kell olvasni, óriási ember volt, és ez az, akire Magyarországnak szüksége van. Mert ugye, ez a Görgey-szerű, józan emberünk, az nincsen."[4]

[1] Illyés Gyula: *Az utolsó törzsfő* (1953). Madarász József (1814–1915) a történelmi helyzetek okozta megszakításokkal 1848-tól haláláig volt képviselő.

[2] Domokos Mátyás interjúja. *Kortárs*, 1979. 4., és *A költő felel*. 1986. 702.

[3] Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal*. 1986. I. köt., 165.

[4] Kabdebó Lóránt interjúja (1981) in: Vas István: *Igen is, nem is*. 1987. 321.

Két 1940-es évekbeli esetet idézett fel monográfiájában Kosáry Domokos, aki előbb 1943–1944-ben dolgozott Zilahy Lajos kezdeményezésére Illyéssel hármasban egy Kossuth-filmen, majd 1948 januárjában együtt utazott egy különvonaton Révaival és Illyéssel, aki itt is védte Görgeyt Révaival szemben. A *Fáklyaláng* első változatáról Illyés kérte a történész véleményét: „Kritikai észrevételeimre pedig, miután megpróbáltam előtte rekonstruálni, hogy akkor, az utolsó napon, a valóságban mi hogyan történhetett, végül ezt válaszolta: ezt sajnos így most nem lehet megírni."[1]

Ez a negyven év után emlékezetből idézett mondat a szerző elítélése mellett is érvelhetne, de nem lehetünk bizonyosak benne, hogy pontosan így és csak ez hangzott el. A valóságos eseménytörténet ugyanis – pontosan követve azt – nehezen írható át igazi drámává, bármily drámai is a történéssor lényege. Óhatatlanul nagyfokú írói sűrítésre, az időrend legalább részleges módosítására van szükség: E sűrítések közül a legfeltűnőbb az, hogy az 1849. augusztus 10-ének estéjén játszódó I. és II. felvonás Kossuthjának nézetei sokkal inkább tükrözik a híres-hírhedt szeptember 12-i vidini levélben foglaltakat, mint a sokkal hézagosabban ismert aradi este rekonstruálható történései alapján várhatókat. A helyzet azonban az, hogy az Aradon történtekről ma is sok mindent csak feltételezhetünk, a vidini levél viszont azonnal közismertté vált. A szereplők, a kortársak és az utókor véleményét tehát sokkal inkább formálhatta, s még inkább azt a legendát, amely az emigráns politikust Kossuth apánkká tette, a nemzetet pedig – ha nincs árulás – legyőzhetetlennek hirdette, még két világhatalom egyesült erejével szemben is. A vidini levél: politikai célokból elkövetett „történelemhamisítás", vagy sokkal szebben fogalmazva: „költészet".[2] Ez a költészet azonban nemcsak Kossuth és Görgey sorsát formálta, hanem emberek ezreiét, s hosszú évtizedeken át a magyarság történelemszemléletét is. A gyermekkori élmények mellett ez a Kossuth-mű vált a dráma szemléleti-érzelmi alapjává.

Vajon mi késztette Illyést arra, hogy megváltoztassa az ötvenes évek legelejére korábbi elismerő, de legalábbis megértő véleményét Görgeyről? Valóban a Rákosi-kor szemléletével azonosult volna? Meggyőzte volna őt Révai József? Vagy Andics Erzsébet? A drámának ezt csak felületes vagy kifejezetten egyoldalú olvasata igazolhatná. Még azt sem gondolhatjuk komolyan, hogy Illyés visszatért volna a gyermek- és az ifjúkor hitreneszánszának édes szédületéhez, mert ez 1945 után egyáltalán nem jellemző rá. Persze reménykedőbbé, tevékenyebbé válik 1945-ben, de a kétely, a rezignáció, bár csökken átmenetileg, nem szűnik. Örül az ország demokratikusabbá válásának, de nincsenek túlzott

[1] Kosáry Domokos: *A Görgey-kérdés története*. 1994. II. köt., 254–255.

[2] Katona Tamás megfogalmazása, in: Kossuth Lajos: *Írások és beszédek 1848–1849-ből*. 1987. 508.

illúziói. S a kibontakozás lehetősége mellett rendre ott látja a kudarcét, a bukását is (például: *Nem volt elég*, *Az új nemzetgyűléshez*). A fordulat évével kezdődő, illetve felerősödő diktatórikus történéseket kezdettől nem láthatja másként, mint bukás felé vezető útként. A *Fáklyaláng*ban a bukás lesz a központi motívum. Pontosabban a bukás és az azt értelmesen feldolgozó életremény. Aki csak néhány munkát elolvas az ötvenes évek kezdetéből, kezdetéről, az tudja, hogy e kornak a győzelemmámor volt az egyik hajtóereje. Ez a mámor, nem egészen megalapozatlanul, az 1945 utáni évekből származott, de 1948 után teljesen hamissá vált. Egyoldalúan forradalmak és szabadságharcok történetének próbálták feltüntetni a magyarság évszázadait, s a vereség oka a külső és a belső ellenség túlereje, árulása volt. De igazában erről se szívesen beszéltek: a művészi alkotásokban például, a történelmi hitelességtől függetlenül a győzelmes forradalmi erőt kellett ábrázolni. Jellemzően mutatja ezt Illyés Gyula filmregényének sorsa. A *Két férfi* először 1950-ben jelent meg, s a Petőfit és Bemet középpontba állító mű a forradalom és a szabadságharc történetét dolgozza fel, s így Petőfi halálával, a fegyverletétellel, Bem menekülésével zárul. Az 1953-ban bemutatott film, a *Föltámadott a tenger* viszont kényszerűen sematikus munkává vált: csak a győzedelmeskedő forradalom a témája. Ismeretes, hogy a film elkészítésének menetébe, mint annyi minden másba, Révai József erőszakosan beleszólt.[1]

Ha valaki a bukást állította az időben műve középpontjába, az már eleve vitázott a kor hivatalos irodalomszemléletével. Aligha túlzás, hogy ezt csak Illyés engedhette meg magának.[2] Csak 1953 nyara után jelenhetnek meg más olyan művek is, amelyek a forradalmi bukással foglalkoznak. (Közülük a legfontosabb Juhász Ferenc műve, *A tékozló ország*.) A bukás motívumával az író arra figyelmeztet, hogy a történelem menete soha nem szavatolja a győzelem véglegességét. A *Fáklyaláng* alaphelyzete: magának a jó ügynek az elbukása. Ez így és ekkor – 1952. december 12-én volt a bemutató a budapesti Katona József Színházban – önmagában előadhatatlan lett volna. De nem is a cselekvésképtelenség totálissá növesztése volt az író célja. Nem a teljes reményvesztettséget akarta hirdetni a magyar történelem egyik legsötétebb horizontú esztendejében. De nem is azt a hurráoptimizmust, nem azokat a sztálinista jelszavakat, amelyeket a kor újságjai és szavalókórusai harsogtak. 1849 tragikus példájával biztatni és mozgósítani kívánt az író. A történelmi példa egyrészt a magyarság túlélési, feltámadási képességét mutatta fel, másrészt pedig az ügyben is

[1] Jellemző esetet örökít meg Aczél–Méray *Tisztító vihar* c. emlékirata. Szeged, 1989. 89–90.

[2] 1952 őszén, a *Felelet*-vitán még az akkor már kétszeres Kossuth-díjas Benjámin László is megkapta a magáét Révaitól, amiért *Számadás* című versében az ellenség által elfogott hős helyébe képzelte magát, s nem a győztesébe.

véleményt nyilvánított, hogy mi lehet a vereségek oka, miként lehet a rossz helyzetet megváltoztatni.

Illyés Gyula tehát, bár „történelmi leckét" is akart adni olvasóinak és nézőinek, elsősorban egy ideát és egy annak megfelelő eszményképet akart bemutatni egy olyan korszakban, amikor a valóságban az idea legtorzabb ellentéte uralkodott. Az idea nem független a „költészettől", a valódi Kossuth-legendától sem. Egy 1952-es interjú szerint „Kisemmizett, tönkre nyomorított népnek hogyan lehetett volna édes hazája a szolgaság földje! Kossuth és Görgey személyében két ellentétes vélemény csap össze a kérdés eldöntésére: – Ki az igazi hazafi? Az, aki a néppel és a népért, vagy pedig, aki a nép nélkül akarta megvívni csatáját. Görgey elbukott, ítélt fölötte a nép, Kossuth igazát bebizonyította a történelem."[1]

Ez a nyilatkozat eléggé a történelemre utal csak, az a megnyitó beszéd, amely 1954 őszén hangzott el egy debreceni előadáson, már egyértelműen szinte a jelenre utal:

„A nemzet akkor egészséges, hogyha minél több anyagi és szellemi szabadsággal rendelkezik. Mikor már a színdarabra gondoltam, föl akartam ébreszteni s tudatosítani akartam ezt a magyarokkal. Lévén annyira magyar, hogy a néptársaimnak, honfitársaimnak gorombasággal is a szemébe mondhatom a gondolataimat, erre az érzésre tértem vissza, hogy megmagyarázzam: szabadság nélkül nincs nemzet. Nem hiábavaló az a mondás, hogy semmiféle szabadság nem képzelhető el nemzeti szabadság nélkül. [...] Azok a szabad nemzetek, amelyeknek a fiai a múltban ezt a harcot, ezt a munkát elvégezték. Nekünk mostoha történelmünk erre nem adott szinte módot sem."[2]

Ha igaz lehetne az a történészi feltételezés, hogy Illyés nem a Rákosi-kor ellen, hanem annak behódolva írta meg drámáját, később alighanem megtagadta vagy erősen átdolgozta volna. A színmű 1951-től formálódó szövegváltozatai azonban a lényeget illetően azonosak, a módosítások elsősorban dramaturgiai jellegűek. Figyelembe veendő az is, hogy a szerző élete további részében is hasonlóképpen ítélte meg a Görgey-kérdést. A hatvanas évek legelején egy francia kiadás számára jelentős mértékben kibővítette *Petőfi*-könyvét, hogy eligazíthassa a magyar történelemben tájékozatlan olvasókat. Az esszé törvényszerűségeinek megfelelően itt sokkal árnyaltabb a megfogalmazás, de a lényeg azonos: Görgey „a történelem menetét árulta el, anélkül hogy tán maga is sejtette".[3] Egy

[1] Illyés Gyula nyilatkozata az MTI munkatársának, 1952. december 10., in: *A költő felel*. 1986. 147.

[2] Illyés Gyula: *Megnyitó beszéd a Fáklyaláng előadásán a debreceni Csokonai Színházban*, in: *Alföld*, 1972. 11. sz., 9–10.

[3] Az átdolgozott kiadás magyarul először 1962-ben jelent meg. Új címe: *Petőfi Sándor*. Az életműsorozatban: 1971. 606.

1975-ös nagy interjúban az író kitért a Görgey-kérdésre is, utalva a történelmi és az irodalmi megítélés különbözőségére is: „hogyan kell szembeállnunk egy műnek a művészi részével és a benne levő anyaggal? Igen kemény probléma ez: Görgey esetében, mondjuk, egészen bizonyos vagyok, hogy nekem van igazam. (A szemléletben, s nem abban, hogy melyik dráma a jó.)"[1]

A kiindulópont Németh László Görgey-drámája, a további példa Shakespeare, aki szintén „meghamisította" a történelmet. Illyés szerint ugyanannak a témának, hősnek lehet többféle felfogású, a történészek szerint másként és másként kifogásolható, művészileg mégis érvényes feldolgozása, s ebben nyilvánvalóan igaza van.

Tény azonban az is, hogy ebben a művészi átformálásban Görgey ismét áldozattá válik, mert a drámaíró nem a tárgyilagos történettudománynak, hanem a nagyrészt Kossuth által 1849 őszén megszilárdított áruló-képnek ad igazat, amelyet később maga Kossuth is megbánt. (Egyértelműen vissza nem vonta, de műveinek kiadásaiba nem vette fel a vidini levelet.)

A dráma jelentésrétegei

A *Fáklyaláng* kapcsán a valódi kérdés mármost az, hogy mi volt 1952 táján fontosabb: az, hogy Illyés Gyula továbbra is visszavonultságával, fél-hallgatásával, alig-publikálásával tüntessen a Rákosi-diktatúra ellen, vagy pedig az, hogy – megtalálni vélvén az egyetlen lehetséges kiskaput a történelmi tematikában – megszólaljon, és egy otromba kígyóbűvöléssel részben még mindig megszédített, nagyobb részben azonban végzetesen kétségbeesett, megalázott és megnyomorított népnek a zsarnokság tobzódása időszakában felmutassa a reményt. Tudatosítóan, meglehetős egyértelműséggel utalva eközben arra, hogy az éppen létező rendszer, bár szavakban hangoztatja a szép forradalmi elveket, a gyakorlatban azok ellenében cselekszik. A drámában az Kossuth jelentős felismerése, hogy a néptömegek különböző széles rétegei valós érdekérvényesítési lehetőség nélkül nem válhatnak tartósan a forradalom híveivé, de ha azzá válnak, tartós lehet a győzelem. Görgey ebben nem hisz, legalábbis az adott helyzetben, s ezért teszi le a fegyvert az orosz sereg előtt:

„A drámát nemcsak bemutatták, de százas szériában játszották is, s nemcsak Budapesten, hanem Debrecenben, Marosvásárhelyen is hatalmas sikert aratott. Nyilván voltak olyan bolsevik nézői is, akik a sztálini dogmák igazolását látták benne."[2] A többség azonban a magyarság szabadságvágyát, a

[1] Domokos Mátyás televíziós interjúja, in: *A költő felel*. 1986. 594.

[2] *A Fáklyaláng előadásainak naplója*, közli: Molnár Gál Péter. *Kritika*, 1976. 2. sz., 3–6.

remény ígéretét hallotta ki belőle, s még véletlenül sem vont párhuzamot Kossuth apánk és Rákosi pajtás között. Az utóbbit, ha valakivel rokoníthatta a szereplők közül, az kizárólag szegény Görgey lehetett, aki a dráma szerint soha nem bízott a népben, s aki mintegy eladta a magyar nemzetet a cárnak, az oroszoknak. Izgalmas lenne tudni, hogy a bemutatót lelkesen végigtapsoló, de okos Révai Józsefben vajon felötlött-e ez az értelmezési lehetőség. Elképzelhető, hiszen néhány héttel korábban ő jelentette ki a *Felelet*-vitában, hogy a történeti tárgyú szépirodalmi alkotásokat „az egészséges olvasóközönség azonnal a mára vonatkoztatja".[1]

Ez a dráma tehát a nemzeti elnyomottság sötét időszakában az igazi hazaszeretetet hirdeti. Nem kollaborál, hanem lázít. Alaptézisei a következők:

– a történelemben nincs reménytelen helyzet, tehát még a legreménytelenebb helyzetben sem szabad föladni sem az egyénnek, sem a nemzetnek;

– a szabadság nélkül nem lehet hazát építeni, minden megszállás káros, a nyájas ellenség is, az orosz is ellenség;

– a nép nélkül nem lehet forradalmat csinálni;

– a forradalmárok sem tévedhetetlenek, követnek el hibákat, s azokra, kijavításuk szükségességére éppen a demokratikus jogokat elnyerő nép figyelmeztetheti őket.

E téziseket erősítik fel az utójáték olyan kijelentései, hogy „az igaz magyar szabadság kivívása még hátravan" (Vendég), hogy „Mi 48-ban azért szabadítottuk fel a népet, hogy megvethesse a lábát azon a földön! Ők ezt a földet is eladták, ezt a talajt is kirántották alóla azzal, hogy az országot eladták! Százezres rajokban szóródik világgá a magyar! Milyen jogfosztás következtében? Egy új Mohács! Egy új török hódoltság! Ilyet kell azzal a párizsi jogászkongresszussal tudatni!" (Kossuth).

A drámának és Kossuth-képének néhány év múlva, 1956. október 23-án lehetett megtapasztalni az igazi hatását: ez a nap a *Fáklyaláng* Kossuthjának diadala is. Sajnos november 4-e viszont kérdésessé tette ezt a fajta reményt, s Görgey matematikai racionalizmusát erősítette fel. Valami olyasmit igazolva, hogy a nemzetnek – hol egymás után, hol egy időben – Kossuthra és Görgeyre is szüksége van a maga fennmaradásához.

S hogy a dráma szemlélete, üzenete és 1956 ősze között szoros az összefüggés, mutatja az is, hogy 1956 legvégén a *Fáklyaláng* felújításával kezdte újra működését a színház, s az ezt közlő plakát gyászkeretben jelent meg. Az 1956-os hullámmal bővülő és aktivizálódó emigráció pedig egyértelműen rokonszenvezően értékelte Illyés munkásságát és tevékenységét. Jellegzetes példája ennek az *Új Látóhatár*nak a hatvanéves alkotót köszöntő száma 1962-ben.

[1] *Vita irodalmunk helyzetéről*. 1952. 107.

Itt olvasható Márton Lászlónak a drámákat, köztük a *Fáklyaláng*ot is elemző írása. Se e folyóiratszámban, se Gara László 1965-ös Illyés-könyvében nincs egyetlen szó sem a Rákosiékkal való kollaborálásról, annál több a lehetséges szembehelyezkedésről, a magyarság igazi érdekeinek képviseletéről.

1998

Illyés Gyula és az ő „megbocsáthatatlan bűnei"

> „Eddig azt hittem, Babitsot érte a legtöbb mocsok ebben az országban. Úgy van. De már versenytársa vagyok, s elszorul szívem az undortól, hogy elébe fogok vágni. Mert én nem bírom."
>
> *Naplójegyzetek, 1960. január 4.*

Minden támadás, vád, mocsok része a fogadtatástörténetnek. A múló időnek azonban rendszerint jótékony, békítő, feledtető hatása szokott lenni. A kevésbé jelentős alkotók művei félhomályba kerülnek, s ezzel együtt vélt vagy valós vétkeik is jelentéktelenné válnak, megbocsátásra érdemesebbnek mutatkoznak. Kiemelkedő rangú szerzők esetében bonyolultabb jelenkoruk és az utókor ítélkezése is. Az ifjú József Attila Babits elleni példátlan fellépését évekkel később maga is megbánta, idővel Babits is megbocsátotta, az utókor mégis megértőbben tárgyalta József Attila kritikáját és versét, mint Babits reflektálását. Talán csak manapság jött el az idő a szenvedélymentes elemzésre. A feledhető költői teljesítményt nyújtó Pákozdy Ferenc azáltal vált „halhatatlanná", hogy az illegális kommunista párt utasítására és akkori meggyőződését követve ledorongoló kritikát írt a *Külvárosi éj* című kötetről. Tettét később ő is megbánta, de az irodalomtörténet-írás is megértőnek mutatkozott, hiszen „parancsra cselekedett", s ez inkább az illegális pártot jellemzi, mint őt magát. Illyés Gyulának azonban sokan ma is kevésbé hajlandók megbocsátani kritikáját ugyanerről a kötetről a *Nyugat*ban, s még kevésbé Németh László korábbi írását, pedig ezek egyáltalán nem kirívó tételei a korabeli fogadtatásnak. József Attila és Illyés Gyula kapcsolata pedig egyelőre lezárhatatlan és feloldhatatlan kérdéskörnek mutatkozik. Nem annyira az irodalomtörténet-írás, az életrajzi kutatás a ludas ebben, hanem – a tudománnyal szinte semmit sem törődve – a szájhagyomány makacs továbbélése a közvéleményben, amelyet a közírás különböző formái, a média, olykor még szépirodalmi jellegű művek is lelkesen terjesztenek.

Igaznak fogadva el Illyés Gyulának a mottóban idézett s többször is megfogalmazott naplójegyzetét, s figyelembe véve az életmű jelentőségét és terjedelmét, a fogadtatástörténet monografikus téma, s azon belül is több fejezetnek kellene tárgyalnia a bírálatot messze túllépő támadásokat. Ha ez utóbbiakat próbáljuk csoportosítani, akkor három nagy vonulat bontakozik ki, s mindegyik élőnek bizonyul ma is. Elsőként említendő, mert a legismertebb s a közvéleményt már középiskolásként is foglalkoztatja a József Attila–Illyés Gyula kapcsolat története és jellege. A második a népi-urbánus, a harmadik pedig a népi-bolsevik ellentét. Ha a szembenállások erőteljesebbé válásának időpontját keressük, akkor nagy biztonsággal az 1933-as és 1934-es éveket jelölhetjük meg azzal a pontosítással, hogy a népi-bolsevik ellentét gyökerei Párizsig nyúlnak vissza, a radikális kiéleződés viszont csak 1945 után következett be.

A támadások felől vizsgálva Illyés Gyula életművének és életútjának fogadtatástörténetét, első közelítésben öt nagyobb szakaszt érdemes megkülönböztetni. Természetesen mindegyikük tovább lenne tagolható. Megemlítek néhány jellemző, ismertebb példát is.

1933–1944: a magyar állam, az urbánusok támadásai:
az Illyés ellen indított sajtóperek,
Fejtő Ferenc álnéven írott cikke a *Szép Szó*ban.

1945–1948: az urbánusok, a bolsevikok támadásai:
Zsolt Béla cikkei,
Horváth Márton 1947. januári előadása.

1949–1965: bolsevik diktatúra:
Révai beszéde 1951-ben az írókongresszuson,
publikációs tiltások 1960-ig,
Gosztonyi János színműve József Attiláról.

1965–1983: ez a „legbékésebb" korszak,
álcázott bolsevik ellenőrzés:
Szellem és erőszak betiltása,
a tervezett folyóiratot nem engedélyezik.

1983–: megkezdődik az életmű posztmodern értékelése.

Ha az Illyés Gyulát ért vádakat, a „bűnöket" csoportosítani kívánjuk, legcélszerűbb, a biblikusságra rájátszva, hét főbűnről beszélni, amelyek tovább bonthatók lennének, s népmesei fordulattal akár 77 bűnt is említhetnénk. Első pillanatra talán meglepő, de e hét főbűn mindegyike értelmezhető a József Attila–Illyés Gyula kapcsolatban, s a továbbiakban ez marad a középpontban.

1. Kapcsolat Babits Mihállyal
2. A moszkvai út
3. Flóra elhódítása
4. Mindvégig sikeres életpálya
5. Illyés nem zseni, ellentétben József Attilával
6. Ideológiai bűnei vannak
7. Alkalmazkodó természet, kétkulacsos.

Megfigyelhető, hogy az első négy szempont inkább az életrajz eseménytörténetére figyel, a további három viszont a személyiségre és a műre, ám ez korántsem jelent kizárólagosságot egyik esetben sem.

Előítélet-mentesen gondolkozva az életrajzi eseménytörténetről az első négy pontban aligha találhatunk érdemben elítélnivalót. Vitathatóvá egy kiélező József Attila–Illyés Gyula szembeállításban válhatnak ezek a történések egy olyasfajta értelmezésben, amely az ötödik pontból indul ki, vagyis abból, hogy József Attila zseni volt, Illyés pedig nem, tehát a sikeresség általában és elemeiben is a zsenit illette volna meg. Tudható az is, hogy maga József Attila hajlamos volt egy ilyenfajta értelmezésre, kettejük lírájának ilyenfajta szembeállítására, s ezt az 1934-es moszkvai út ügye erősítette fel, a Baumgarten-díj ismételt elmaradása véglegesítette. Ezt a két alkotót nem célszerű, őket sem célszerű méricskélve szembeállítani egymással. Egyikük lírikus, másikuk sok műfajú alkotó, egyikük rövid és tragikus életű, másikuk megélhette nyolcvanadik születésnapját, s munkásságának életében is nagy hatása lehetett. Különböznek egymástól, mint Petőfi és Arany, akikkel össze is vetették játékosan magukat, vagy mint Schiller és Goethe. Zseni is sokféle van.

Azt magának József Attilának is tudnia kellett, hogy Babitscsal kapcsolatban az elemi normákat ő rúgta fel, s 1934-ben ezt már belátta, és meg is bánta tetteit, de azt is tudhatta, hogy a moszkvai útra pártkapcsolatának megszakadása miatt semmi esélye sem lehetett. 1937-ben viszont már nem volt képes a Flóra-kapcsolatot racionálisan megítélni. Ez ügyben Illyés „bűne" csak 1938-ban vált egyértelművé azzal, hogy szeptemberben feleségül vette Flórát. Ugyancsak 1934-től nyilvánvaló, hogy a két költő között lényeges ideológiai, világszemléleti különbségek vannak. Ezeket általában a népi-urbánus szembenállással szokás magyarázni. Különös azonban, hogy még az a József Attila sem függesztette fel vagy csökkentette a vitát a lehetséges antifasiszta szövetségesekkel, s köztük jelesen Illyés Gyulával, aki talán elsőként írt érdemlegesen nálunk a népfrontgondolatról. Összefügg ezzel a hetedik főbűn is. Önmagához képest okkal tarthatta József Attila Illyést alkalmazkodó természetnek (s ez nem bűn eleve, hiszen elsősorban a társadalmi együttélés normáinak megtartását jelenti), de a szolgaság vádja, az 1937-es, félreértésekkel zsúfolt álvita már nem tekinthető normálisnak. József Attila baráti köre s az ennél tágabb irodalmártábor is

tudott arról, hogy 1934 nyarától József Attila engesztelhetetlenül Illyés-ellenes, de ennek korántsem tulajdonítottak akkora jelentőséget, mint amennyinek ez a költő halála után mutatkozott. Ha József Attilának nem olyan tragikus az életútja, Illyésről való véleménye se bizonyul annyira jelentékenynek. Tárgyilagosan persze tudnunk kell, hogy ez a vélemény – vagy inkább vízió – az egyre kudarcosabb és egyre betegebb ember önmentő magyarázata, ami átmenetileg, tehát tünetileg adhatott talán megnyugvást is, de magát a bajt nem tudta gyógyítani. Viszont meggyanúsított egy másik embert, akivel csak 1937. november 3-án békült ki a Siesta szanatóriumban. Jelképpé, követendő példává azonban nem ez vált, hanem a szárszói sínek végzete.

Ha a József Attilával, az Illyés Gyulával foglalkozó monográfiákat, tudós tanulmányokat olvasom, többnyire tárgyilagosságra törekvő a kapcsolattörténet vizsgálata. A tágabb közvéleményhez – olvasás vagy híresztelés útján – azonban elsősorban nem ezek juthatnak el, hanem sokkal könnyebben a kritikai, a publicisztikus, az irodalmias formák. S a hét főbűn – meg a 77 többi – napjainkban is meg-megjelenik, azaz megbocsáthatatlannak mutatkozik.

Jellegzetes és szomorú példája ennek az a közel 800 oldalas könyv, amely műfaji önmeghatározása szerint „József Attila életregénye" kíván lenni. A *Fogadj szívedbe* 2005-ben jelent meg, szerzője Asperján György[1]. Az életregény dokumentumhűséget és fikciót kever. Ez bizonyos mértékig elkerülhetetlen, ám itt a nagyszámú jelölt és jelöletlen idézet dacára sem történik meg a két réteg elválasztása, s így a fikció is dokumentumnak mutatkozik, bár számos alkalommal ismert tények tudatos megmásítása, másrészt a fikció nem a hiátusok kitöltésére szolgál, hanem a szerzői koncepció erősítésére. Ez pedig előítéletes. A szerző rövid előszavában azt állítja, hogy két epizód kivételével a regényben mindennek megvan a valóságalapja, s közli azt is, hogy „senkit nem kívántam megítélni, megbántani vagy megkérdőjelezni". Nem hihető, hogy az Illyés- és a Flóra-kép megfelelne ennek a szándéknak. A tájékozottabb olvasó könnyen észreveheti, hogy a regény ismert dokumentumokat tudatosan módosít, a kitöltetlen helyekre pedig sokszor rosszhiszemű epizódokat iktat be. Illyés Gyula és Flóra kapcsolattörténetéből pedig – félrehajítva a dokumentumokat – regényt kreál, amelyben mindketten negatív szereplőkké válnak, József Attila kijátszóivá, tragédiáját siettetővé.

Állításaimat néhány példával igazolom.

A két költő első találkozására a regény szerint Walleszéknél került sor, József Attila Párizsból való hazatérése után. „Attila Illyést nagyon tehetségesnek tartotta, Illyés csak hallott a kedves, vidám, jópofa Tilinkóról. […] Illyés nem érezte, hogy neki Attila bármiben is versenytársa lehetne, Attila biztos volt ben-

[1] Asperján György: *Fagadj szívedbe*. Bp., Aspy Stúdió, 2005.

ne, hogy Illyés sikeres ember. Beszélgetett vele, s persze játékosan, de valójában vizsgáztatva franciául is, és megállapította, hogy a kiejtése katasztrofális, mint akinek nincs füle, míg az ő kiejtése közelít a párizsihoz." Majd Gitta asszony elhívta az „édes Gyulát", s erre „Attila úgy érezte, hogy Gitta a huszonöt éves Illyést nem csupán anyás rajongással kedveli".[1] Ehhez képest Illyés kétszer is megírta, hogy a Simplon kávéházban találkoztak először, nem sokkal Attila Párizsból való hazatérése után. (Tehát valószínűleg 1927 szeptemberében.) Kölcsönösen ismerték egymás néhány versét, s rögtön barátkozni kezdtek. Illyés ekkor még messze volt a sikerességtől. A francia nyelvű vizsgáztatás nevetséges, Gitta asszonyt és Luca lányát pedig József Attila ismerte évek óta. A regényíró azonban szükségesnek tartotta már az első találkozásba beleírni a hét évvel későbbi ellenszenvet. Azt viszont elfelejtette Illyéstől átvenni, hogy József Attila tőle kért tájékoztatást a hazai viszonyokról, s azt kérdezte tőle: „Hol lehet itt egy jó mecénást szerezni?"

A regény szerint ezen az őszön „Illyéssel jól megértették egymást, de nem lehetett kitüntetettnek nevezni barátságukat, már csak azért sem, mert Illyés túlzott magabiztossága atyáskodásban jelentkezett".[2] Bizony fontos barátság volt ez, számos adat igazolja. A túlzott magabiztosság pedig ez időben inkább volt József Attilára jellemző. Illyésre nézve ez rosszakaratú beállítás. „Attila bejelentkezett Babitshoz, és mert éppen találkozott Illyéssel, magával vitte."[3] Ezzel szemben maga Babits kérte meg a hozzá akkor még bejáratos József Attilát, hogy hozza el magával barátját. A szinte észrevehetetlen átalakítás célja az, hogy érzékeltethesse az önzetlenséget, s majd a későbbi hálátlanságot is. Ugyanis később rendre elhangzik, vádként, hogy *én vittem oda, s onnan is kitúrt.*

Nevezetes fotók készültek egy 1931. áprilisi csillebérci kiránduláson, tankönyvekbe is bekerült a két költő egyik kézfogásos képe, amelyen Illyés „Hosszú bőrkabátjában, fehér sállal a nyakában igen elegánsnak hatott, de hát telt rá neki a havi fixéből, a *Nyugat*ban közölt versei honoráriumából. Attila átadta barátjának dedikált kötetét és kérte, ő írjon róla a *Nyugat*ban. Illyés megnyugtatta, hogy ír a megértés és elismerés igyekezetével. Rögtön elolvasott néhány verset, az *Anyám* című tetszett is neki."[4] A felöltő egy Párizsban használtan vett viharkabát volt, különösebben elegánsnak aligha nevezhető. Illyés bizonyosan nem ígérhette meg, hogy ír a *Nyugat*ban, hiszen e kötetben jelent meg a Babits-csúfoló, s ez aligha lett volna alkalmas József Attila és a lap kapcsolatának rendezésére. Erre Illyés a *Külvárosi éj* című kötet kapcsán tett kísérletet 1932

[1] I. m. 231.
[2] I. m. 233.
[3] I. m. 233.
[4] I. m. 301.

végén. Egyébként az ő anyagi helyzete sem elsőrangú. Fizetése lassan emelkedett 150 pengőről, támogatta a szüleit, s nem sokkal e kirándulás után nősült. A kirándulás leírását követő regényszöveg szerint Illyés lenézte, nem tartotta értékesnek, elismerést érdemlőnek József Attila költészetét. Ez a tézis számos alkalommal megjelenik ebben a regényben, Illyés gondolataiba bújtatva, dacára annak, hogy Illyés Gyulának egyetlen ilyen megnyilatkozása sincsen, ellenkező előjelű viszont számos olvasható.

Teljesen hamis, Illyést rágalmazó a halálbüntetés elleni röpirat történetének megjelenítése is.[1] Sem Illyés emlékezése, sem a szakirodalom nem támasztja alá a szerző fikcióját, amely a formális logikának sem felel meg, hiszen ha Illyés kibújt volna a felelősség alól, akkor nem fogták volna őt is perbe.

Megkapja Illyés a magáét a *Külvárosi éj* bírálatáért is.[2] Ez valóban nem lelkendező kritika, de nem is becsmérlő. S elhihető, hogy Illyés szándéka az volt, hogy Babitscsal elfogadtassa költőtársát. Az ő emlékezete szerint József Attila elfogadta ezt a kritikát, amelyet már kéziratban megismert. Barátságuk sem szakadt meg. Jobbára a szakirodalom is úgy tartja, hogy Illyés nem értette meg ezt a kötetet. Nem veszik igazán figyelembe a körülményeket: a *Nyugat*ot, mint helyszínt, s azt sem, hogy ez a kötet határhelyzet: az érett költő itt kezd kibontakozni, nagy korszaka éppen elkezdődik. S ezt a nagyságot később sem, mások sem ismerték fel még sokáig.

A regény József Attilája szerint Illyés 1933-ban „fizetést kap a *Nyugat*tól is, és rendszeres publikációinak köszönhetően csak a verseivel, írásaival havonta több száz pengőt keres, el sem tudja képzelni, hogy valaki olyan nyomorban élhet, mint ő".[3] Azért József Attila nem volt ennyire tájékozatlan.

A legdöbbenetesebb azonban az Illyés–Flóra–József Attila hármas történetének előadása. Flóra könyvet írt, ebben olvashatóak József Attila hozzá írott levelei, Illyésnek is vannak jegyzetei, kortársaknak visszaemlékezései, s ezekben találhatóak tények és állítások. Az életrajzi regény szerzője nem zavartatja magát: módosít vagy kihagy egyes tényeket, s költ egy szerelmi történetet.

Vajon mi szükség volt arra, hogy módosítsa Flóra és Illyés megismerkedésének körülményeit? A regény szerint „Ettől kezdve Illyés Gyula és Kozmutza Flóra sokat gondoltak egymásra. S mivel Illyés kereste az alkalmakat, hogy láthassa álmai nőjét, társaságban viszonylag gyakran találkoztak."[4] Aligha volt így, de a megfogalmazás középszerűsége mindenért kárpótolhatja az igénytelen olvasót.

Hamis Flóra és József Attila első találkozásának leírása is. Mivel tudná

[1] I. m. 344–346.
[2] I. m. 359.
[3] I. m. 364.
[4] I. m. 532.

megcáfolni a szerző Flóra könyvének az állítását: „József Attiláról akkor már tudtam, hogy nagy költő", s hogy ő maga versrajongó volt. A regény szerint 1937 februárjában József Attila „Hallotta, hogy Illyés válik. Lehet, hogy éppen Flóra miatt költözött el a feleségétől, adta be a válópert?"[1] Illyés a magánéletét, annak konfliktusait nem tette közhírré, de még Babitsot se sietett tájékoztatni. A válópert 1937. november 2-án adta be, akkor költözött el végleg a feleségétől, de még hónapok múlva s vele együtt is felkereste többször Babitsékat. Annak viszont nincs nyoma, később sem, hogy Illyés Flórával valaha is járt volna Babitséknál, pedig a regény ezt látványosan leírja, dúsítva egy olyan elképzeléssel, hogy egy alkalommal éppen József Attila verseiről cserélt lesajnáló hangnemben eszmét Füst Milán, Szerb Antal, Szabó Lőrinc és Illyés. Flórában ezek hatására „Attila varázsa redukálódott".[2]

Oldalakon át lehetne sorolni az Illyést és Flórát meghamisító közléseket. Mindezek tetőpontja, hogy mindkettejük megnyilatkozásait hazugságnak állítja a regény azzal a mesével, mely szerint 1937 májusától Illyés Flóra lovagja volt: levitte Mátraházára, majd hazakísérte onnan, rendszeresen találkozott vele, s amikor József Attila nyáron a Siesta szanatóriumba került, Flóra hívására azonnal leutazott Tihanyba, ahol boldog heteket töltöttek együtt, közben többnapos kirándulást is tettek. Flóra a barátnőjének is bevallja, hogy szerelmes, Anikó pedig felidézi, hogy Párizsban Flórának volt egy spanyol hódolója, s „Románcuk irigylésre méltóan szép és teljes volt"[3]... Kulcsfontosságú József Attila regénybeli szenvedéstörténetében, hogy Tihanyba érkezve Flóra hosszú ideig nem írt, s nem is válaszolt minden levélre. Ez sem igaz. Megvannak borítékai a második világháború alatt elpusztult leveleknek. A regényben József Attila összeomlásának indító oka az, hogy a Japán kávéházban, július 23-án Komor Bandi közölte vele, hogy néhány napja, hét közben együtt hajózott Illyéssel Tihanyba. Mintha Illyésnek nem lett volna munkahelye! Állandóan csak utazgat! Augusztus közepén Flóra, hogy Illyéssel lehessen, néhány napot Budapesten töltött, a huszadikát is. József Attilához orvosi tiltásra nem engedték be. Ezek mégis „Vidám, emlékezetesen fénylő napok voltak. Csak olyan társaságba mentek, amelyben mindenki Illyés barátja volt. [...] Nem takargatták boldogságukat".[4] A regényírót az sem zavarja, hogy Flóra könyve szerint ő augusztus 14-én jött fel a fővárosba s még aznap visszautazott, s az sem, hogy létezik tihanyi postabélyegzővel egy augusztus 18-i Flóra-levél, huszadikaival egy boríték. A regényíró ügyetlen is, például október másodikára keltezve már

[1] I. m. 568.
[2] I. m. 594.
[3] I. m. 615.
[4] I. m. 655.

azt írta, hogy Illyésék „igyekeztek úgy konspirálni, hogy kapcsolatuk ne tudódjon ki".[1] Még egy példa. József Attila november 18-án írta meg Flórának Szárszóról, hogy rendeződött a lakáshelyzetük, „már most vasárnap" meglátogathatja őket. Ez egy csütörtöki nap volt. Azokban az években még gyors volt a magyar posta, még az is elképzelhető, hogy Flóra pénteken este már olvasta a levelet. Mindenesetre 20-án, szombaton válaszolt, hogy későn kapta meg a levelet, s ezért csak egy hét múlva mehet. Ment is. A regény költő-alakmása Flóra kifogását hazugságnak gondolja. Alighanem csak azért, hogy az eddigi száz mellé még egy újabb rosszpontot kapjon az a nő, aki talán tényleg nem volt szerelmes József Attilába, de szerette és becsülte őt, s képességei szerint mindent próbált megtenni érte. A regény viszont döntő mértékben Flórát okolja a tragédiáért.

Sajnos keveset tudunk József Attila 1937. júliusi életéről, a történések időrendje, a szanatóriumba kerülés időpontja is bizonytalan, de Flóra bűnösségét semmi sem támasztja alá. Három, a *Nyugat* 1937. szeptemberi számában megjelent Illyés-verset Tasi József a beteljesült Flóra-szerelem dokumentumaként értelmezett, s azt fűzte ehhez hozzá, hogy „úgy tűnik, Flórának Mátraházán, netán Tihanyban is, a hívott, de visszarettenő József Attila helyett más látogatója volt".[2] Szabolcsi Miklós monográfiája hivatkozik erre a feltételezésre, mondván: „Lehetséges – bár természetesen nem biztos – hogy Illyés és Flóra június-júliusban már találkoztak.", majd kijelenti, hogy „Flóra mindenesetre október közepe óta már biztosan tudhatta, hogy inkább Illyést választja, mint a beteg József Attilát." Tihanyt azonban ő nem említi.[3] A három vers (*Te is meghalnál, Gyűlöltem a címert, Arccal le...*) nehezen olvasható egy új, boldog szerelem dokumentumaként. Illyésnek és feleségének kapcsolata már évek óta hullámzó volt, s bizony több okkal képzelhető el az, hogy 1937 nyári hónapjaiban megpróbálták még egyszer újrakezdeni a közös életet.

Ez a regény több ezer példányban megjelent, alighanem el is fogyott. Olvasói hamis képet kapnak minden szereplőről, bizony József Attiláról is. De ő legalább mártírnak mutatkozik, nem számítónak, kisszerűnek, gonosznak.

Flóra – és Illyés Gyula – azonban nemcsak itt jártak rosszul. Fodor Ilona *Szembesítés. Illyés Gyula életútja Párizsig* című könyve még 1975-ben jelent meg.[4] A szerző megírta *Illyés-monográfiám kanosszáját* is, ezt 2000-ben olvas-

[1] I. m. 677.

[2] Tasi József: *József Attila könyvtára*. Bp., Ecriture, 1996. 188–189.

[3] Szabolcsi Miklós: *Kész a leltár*. Bp., Akadémiai, 1998. 874–875.

[4] Fodor Ilona: *Szembesítés*. Illyés Gyula életútja Párizsig. Bp., Magvető, 1975.

hattuk.[1] Ebben vagdalkozva és ingerülten Illyésnek s még inkább feleségének mániákus cenzúrázását kifogásolja, amellyel szerinte meghamisítják a valódi életrajzot. A *Szembesítés* alig használható, nem tudományos munka, bár ez az igénye. Kiindulópontja az, hogy amit Illyés megírt szépprózai munkáiban, az mind életrajzi hitelességű. Illyés ezt nem fogadhatta el. Ugyanakkor úgy érezte, nincs joga senkinek bármely életrajzi adatát az ő beleegyezése nélkül publikálni. Igaza volt. Furcsa fintora a jelenkornak, hogy Fodor Ilona tanulmánygyűjteményét egy ifjú kritikus, Demény Péter úgy fogadta, hogy kizárólag erről a publikációról írt *A megkésett leleplezés* címen az *Élet és Irodalom*ban,[2] teljesen elfogadva Fodor Ilona kapkodó állításait.

Hasonlóan vagdalkozó és egyoldalú Beke Albert vitairata, az *Illyés Gyula mint közéleti szereplő*.[3] Ez ugyan főleg a Kádár-korszakkal foglalkozik, s fő tétele szerint Illyés kollaboráns volt, aki azonban ezzel semmit és senkinek nem tudott használni. Véleménye szerint Illyésnek „a felesége volt a rossz szelleme". Egyszóval megint Flóra a fő bűnös. Beke Albert is könnyedén sepri félre a tényeket, s enged meg magának hamis állításokat. Mindezt tetézte azzal, hogy az *Egy mondat a zsarnokságról* című verset hazugnak és aljasnak minősítette.[4]

Csupán két példát említek még. Petőcz András pályakezdő költőként hódoló verssel köszöntötte a nyolcvanéves Illyést. 2001-ben viszont publikálta az *Egy mondat Illyés Gyula* című verset,[5] s ebben ugyancsak a kollaboráns költő arcképét rajzolta meg kegyetlenül és publicisztikus szinten.

Nemrég jelent meg Sinkó Ervin levelezésének második kötete. Erről Nyerges András írt kritikát az *Élet és Irodalom*ban.[6] A cikk első harmada Illyéssel foglalkozik, mert adalékot vél felfedezni Illyés antiszemitizmusának igazolásához. Illik tudni, hogy Illyés soha nem volt az. A Sinkó családdal való kapcsolatában az sem lényegtelen, hogy az író húgával, a szobrászművész Boriskával, aki portrét is készített a költőről, az 1920-as években igen közeli kapcsolatba került.

Egy idézet erejéig itt célszerű visszakanyarodni Asperján regényéhez, amelyben Vágó Márta kapcsán olvasható a következő: „Illyés leszámolt azzal, hogy – bármilyen tehetséges is – bejuthasson egy ilyen gazdag zsidó családba." (238.) Nemcsak róla, József Attiláról sem feltételezhető, hogy így gondolkozott volna.

Ennyi példa talán elég annak dokumentálására, hogy Illyés Gyula hét fő bűne és annak 77 elágazása a 21. században is megbocsáthatatlannak mutat-

[1] Fodor Ilona: *Csillagokból kopjafa*. Marosvásárhely, Mentor, 2000. 375–404. és 455–465.

[2] Demény Péter: *A megkésett leleplezés*. *Élet és Irodalom*, 2001. január 26.

[3] Beke Albert: *Illyés Gyula mint közéleti szereplő*. Bp., Szenci Molnár Társaság, 2003.

[4] Beke Albert: *Válasz Illyés Gyula-ügyben*. A Céh, 2005. október 17.

[5] Petőcz András: *Egy mondat Illyés Gyula*. *Beszélő*, 2001. 7–8. sz. 187–188.

[6] Nyerges András: *Akinek kibicelt a történelem*. (Sinkó Ervin levelezése II. kötet, 1945–67, Argumentum, 2006.) *Élet és irodalom*, 2006. december 1.

kozik azok számára, akik nem akarnak hinni a tényeknek, s akik hajlamosak arra, hogy egyetlen információ alapján ítéljenek. Nincs még egy magyar író, aki ilyen nagy mértékben ki lenne szolgáltatva annak, hogy egy másik íróval – jelen esetben József Attilával – való kapcsolatának a görbe tükörben mutatkozó torzképe alapján ítéljék meg.

S vonatkozik mindez arra is, ami már nem annyira az életrajzzal, hanem az életművel kapcsolatos. Az ezredforduló posztmodern szemléletű irodalomtörténet-írása, s nemcsak az, hajlamos arra, hogy kiiktassa a nemzeti klasszikusok köréből Illyést, kajánul sajnálkozva azon, hogy nemcsak ma korszerűtlen, hanem már a harmincas években is az volt, főként József Attilával összevetve. Ám ennek tárgyalása külön elemzést igényel.

2007

Illyés Gyula a huszonegyedik században

Mire számíthat az író, a művész a maga utókorában? Mire számíthat Illyés Gyula a huszonegyedik században? Az első kérdésre természetesen még a történelmi újkorra korlátozódva is csak általános, sokféle lehetőséget felsoroló válaszok adhatóak, a második kapcsán viszont közvetlen mód kínálkozik a maga konkrétságában vizsgálni a kérdést. Általános tapasztalat, hogy az utókor általában kegyetlen szokott lenni, s a közműveltséghez tartozni még a legnagyobbaknak sem mindig adatik meg. Ahogy haladtunk előre a harmadik évezred közelébe, mind több tudásanyag igényelte azt, hogy részévé válhasson az egyre tágasabb közműveltségnek, amelynek persze mindig különböző szintjei voltak, az elemi műveltségtől az érettségin át az egyetemi végzettségig. A művészetek s azon belül az irodalom sorsa azért különleges, mert ami évszázadokon, sőt évezredeken át alig vitathatóan kiemelkedő esztétikai értéknek számított, azt aligha lehet a túl sok értékre hivatkozva törölni a közműveltségi kánonból. Mintegy száz éve mégis folytonosan ez történik, elsősorban arra a pedagógiai kényszerre hivatkozva, hogy a közoktatás időtartama korlátozott. 2012 tavaszán az új Nemzeti Alaptanterv vitája kapcsán többen jelentették ki határozottan, hogy a középiskolai irodalom-tananyag túlterheli a diákokat, elvégezhetetlen. Pedig a tervezet s a végleges kerettanterv egyaránt igencsak megengedő. A 9–12. évfolyamon, tehát a középiskolában 4 év alatt a terjedelmesebb írásokat tekintve mindössze 6 regény, 9 dráma és 2 elbeszélő költemény kap egyértelműen helyet. A legtöbbször az olvasható, hogy X. egy műve vagy műrészlete, s ez

Zrínyi Miklósra ugyanúgy vonatkozik, mint Tolsztojra. Illyés Gyula esetében a „műismereti minimum: egy műve". Ugyanakkor az „ismeretek" rovatban a következő olvasható: „Illyés Gyula lírájának sajátosságai az *Egy mondat a zsarnokságról* és más műve alapján (pl. *Bartók, Koszorú*); az irodalmi szociográfia műfaja, *Puszták népe* (vagy részletek)". Továbbá lehetséges „esszérészlet Illyés Gyula, Németh László műveiből". Ha minden kötelező és ajánlott olvasmányt egybegyűjtünk, s meglehetősen lassú olvasási tempóval számolunk, akkor sem igényelnek többet a négy tanév alatt heti egy, azaz egyetlen óra irodalomolvasásnál. Ennyit a túlterhelésről. Ugyanakkor, ugyancsak a több évtizedes gyakorlatnak megfelelően, a képzési idő végére olyan fejlettségi szintet ír elő a kerettanterv, amelyet, ha komolyan veszünk, a bölcsészkarok magyar nyelv és irodalom szakjain végzőktől várhatunk el.

Voltaképpen megnyugodhatnánk, hiszen Illyés Gyula nem hullott ki a tantervből. Igaz ugyan, hogy egyetlen, a tankönyv vagy a tanár által kiválasztott versének ismeretében már eredményesen le lehet érettségizni, de a jó tanár lehetőségei jóval tágasabbak. Azonban Illyésről, személyéről, műveiről, nevesítve például az *Egy mondat a zsarnokságról* című verséről egyre többen nyilatkoznak elítélően még tudományos közleményekben is. Nem kiiktathatatlan része a felsőoktatásnak. Valószínűsíthető, hogy egyre több olyan aktív magyar szakos tanár van, akinek magyarság- és irodalomképében perifériku s helyet foglal el Illyés Gyula. Persze senkinek sem lehet egyaránt kedvence minden klasszikus, ám az esztétikai értéket be lehet látni, a magyar kultúrában betöltött szerepet nemcsak lehet, hanem szükséges is tudomásul venni s tanítani. Azt ugyebár, aligha tudjuk elképzelni, hogy például Arany János vagy Jókai Mór ne kiemelten szerepeljen a közoktatásban, pedig szemléletmódjuk, poétikájuk, nyelvük nemcsak posztmodernség, hanem modernség előtti, másfél évszázados. Mégis: nélkülözhetetlen a magyarság számára. A posztmodernség hívei is elfogadják, hogy déd- és ükszüleik világa, értékrendje csak nyomokban él már, ám a kor irodalmának legjobbjai ma is hatnak, ma is nélkülözhetetlenek. Minderre sokkal kevésbé hajlandóak a 20. század kapcsán. Ami közvetlenül őelőttük volt, azt értékes hagyománynak, csak irányzatosan megválogatva tekintik, arra hivatkozva, hogy a világirodalom más utat jár, másként gondolkozik az emberről, személyiségéről, a történelemről, az irodalomról, a nyelvről.

Ez a felfogás nálunk a nyolcvanas s még inkább a kilencvenes években terjedt el. Illyés Gyula 1983 áprilisában hunyt el, nyolcvanéves korában. Nemzedékének nemcsak egyik leghíresebb alkotója volt, hanem már életének derekán a „nemzeti költő" minősítéssel elismert művész. Nemzeti költőnek azt szoktuk nevezni, akinek munkásságában korának nemzeti sorskérdései meghatározó helyet foglalnak el. Sokoldalú, sok műfajú alkotó volt, lírai, epikai, drámairói alkotásai, műfordításai, szerkesztői, közéleti tevékenysége egyaránt hozzájárult

ahhoz, hogy valóban nemzeti költővé válhasson. Halála, ha nem is naptárszerűen, valóban egy korszak lezárultát is jelenti. De nem hinném, hogy a nemzeti költő szerepe folytathatatlanná, korábbi képviselete utólagosan érvénytelenné vált volna. Az utókor Illyés-bírálatának szakmai kiindulópontja mégis ez az egyoldalúan értelmezett szerep. Illyés korszerűtlennek és folytathatatlannak, olykor szinte újraolvashatatlannak minősül. S ehhez társul számos alkalommal a személyiség elítélése, felhasználva az életút egyes félreértelmezett adatait, tényeit, ellenszenvesnek mutatva be őt, aki, úgymond, minden rendszert kiszolgált.

Szükséges annak tudomásulvétele, hogy az ezredvégen a magyar nyelvterületen is megváltozott az irodalom addig kiemelt helye, szerepe. A társadalom életének különböző színtereit áttekintve ez a politikára, a szellemi életre, azon belül a művészetekre, a közoktatásra, a média világára egyaránt érvényes. Köztudott, hogy a nyugati polgári társadalmakban az irodalom a huszadik században már ritkán töltött be kiemelt közéleti-politikai szerepet, s így a vátesz, a népvezér inkább az igazmondó alakjában testesült meg. Nem csupán a magyarság történetére jellemző azonban, hogy a művésznek a népvezér, a politikus szerepét is be kellett töltenie. E szerepnek a lényege Illyésnél is az igazmondás a közösség dolgaiban. A tapasztalat szerint elképzelni is nehéz azt, hogy ezt a feladatkört teljes egészében átvegye a politika és a társadalomtudomány. Korántsem véletlen azonban, hogy bár az 1989–1990-es változásokban meghatározó szerepet játszottak az írók is, ha nem váltak politikussá, szinte máról holnapra feleslegesnek bizonyultak a közéletben. Alapvetően tehát nem a posztmodern irányzat, hanem a rendszerváltozás hozta többpártrendszer, az európai modellhez közelítés helyezte át az irodalmat a centrumról a pálya szélére, amely így tartalékká vált, de ilyenként is nélkülözhetetlen maradt. Nagyjából ekkor kezdődött Illyés utókora, s mivel huszadik századi íróink közül ő volt, ráadásul fél évszázadon át tartó aktivitással a legnagyobb hatású „népvezér", szinte spontánul adódott, hogy rajta keresztül bizonygassák e szerep végzetes korszerűtlenségét, nem csupán az ezredvég jelenkorára, hanem az egész huszadik századra kiterjesztve. S ha a szerep korszerűtlen, akkor a létrehozott művek is azok.

Másrészt mégiscsak folytatódott az életművet az évtizedek során kivívott rangját elismerve elemző, vizsgáló munka. Ennek fontos állomása volt 2002-ben a centenárium: a kiadványok, a tudományos konferenciák, az Illyés Archívum működésének megindítása, az előző évben megnyílt ozorai életműkiállítás egyaránt gazdagították ismereteinket. Erről a munkáról a posztmodern olvasat nem vesz tudomást. Margócsy István 2004-ben megjelent tanulmánya így fogalmazott: „Illyés Gyula a mai élő és ható irodalomra (megszorítással élve: arra az irodalomra, melyet én valóban élőnek és hatónak tekintek) jóformán semmilyen hatással nincsen, életművét teljes, noha ünnepélyes csend övezi, s a kilencvenes évek recepciójának is mindössze csak két említésre méltó aktusát

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

tudnám itt megnevezni; egyrészt Kulcsár Szabó Ernő nagyszabású tanulmányát, mely ritka alapossággal elemezte és indokolta az illyési líra problematikusságát és önellentmondásosságát, másrészt pedig (az aktív szépirodalom részéről) Márton László elsöprő erejű, fantasztikus travesztiáját…"[1]

Ez a dolgozat nem fejti ki, hogy milyen az az irodalom, amelyet a szerző valóban élőnek tekint, annyi azonban egyértelmű, hogy csupán egyetlen szemléletmód az elfogadható számára. Ám ha ma megkérdeznénk ezer magyar írót, a húszévestől a kilencvenévesig, hogy hatással van-e rá az Illyés-életmű, a többség bizonyára igennel válaszolna. Talán paradox, de Márton László említett verse is erről a hatásról tanúskodik. Az elutasítás is hatás, ha befogadó olvasás után következik be.

Kulcsár Szabó Ernő a posztmodern legjelentősebb hazai irodalomtudósa, aligha véletlen, hogy szinte mindenki rá hivatkozik Illyés kapcsán is, főként 1997-es, egy szekszárdi Illyés-konferencián elhangzott előadását idézve. Ennél néhány évvel korábban jelent meg az ő ugyancsak sokat hivatkozott s posztmodern igénybejelentésként értelmezendő munkája.[2] Ebben szükségszerűen helyet kap egy tömör Illyés-fejezet, amelynek lényege az óvatos elismerés. Eszerint „az Illyés-líra a hatvanas évek elejére lényegében azt a dialogikus-ellentétező versalkatot teljesíti ki létösszegző igénnyel, amely folyamatosan és mind artikuláltabb formában szolgált egy közösségérdekű, nyilvános lírai beszéd alapjául. Nem a kételyektől mentes, prófétikus költőlátnok modorában, ki amolyan lángoszlopként kanyarog népe előtt, hanem a közösséggel együtt alkotó szándékban találva rá a költészet értelmére…" Ez a dialogikusság a harmincas években bontakozott ki, olvashatjuk, s alapja egy iránymutató eszmerendszer, egy rendezhető világ képzete. Az egyetlen éles kifogás a következő: Illyés „határozottan fenntartja a versbeli beszélő egyeduralmát a szöveg fölött: a dolgokra válaszoló költői attitűdhöz nem férkőznek személyiség-filozófiai dilemmák. Verseiben így voltaképpen ritkán kap hangot az a létszemléleti eredetű kétely, amely századunkban az ember megváltozott metafizikai helyzetére adható válaszok viszonylagosságából keletkezett."

Amikor ezt leírta, elfeledkezett a szerző az Illyés-líra egyik vonulatáról, a személyiségérdekűről, amely a közösségérdekűvel egyenrangú. Ezeket szemléletileg és strukturálisan is nehéz lenne mereven elválasztani egymástól. Ez a fajta szétválasztás egyébként már korábban, a hetvenes évek vége felé kezdett megjelenni az irodalmi közbeszédben, mondván, hogy van a közösség- vagy társadalomközpontú és mellette a személyiségközpontú irodalom, s ezen többnyire a népiek és az újholdasok kettősségét értették. Illyés Gyula kapcsán a

[1] Margócsy István: *Mai, futó gondolatok Illyés Gyula költészetéről. Jelenkor*, 2004. április.

[2] Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991.* Bp., Argumentum, 1993.

kilencvenes években vált gyakran hangoztatott véleménnyé az, ami Kulcsár Szabónál élesen megfogalmazódott, mintegy magyarázatául is annak, hogy miért korszerűtlen, érdektelen a jelenkorban. Ugyanezen okból jelent meg az a vélemény is, hogy József Attila „mozgalmi", tágabban közéleti versei nem annyira jelentősek, mint a személyiség válságát megfogalmazó kései munkái. A *Téli éjszaka* például a marxisták által túlértékelt mű, az utolsó évek portréjából pedig elhagyható az *Ars poetica,* a *Hazám.*[1] Nagyon egyszerű kérdéssel kellene szembenézniük a bírálóknak: közösségektől függetlenül létezik-e a személyiség? S ha létösszegző igény és kételyek egyaránt jellemzik Illyés líráját, akkor miért ritka nála „a létszemléleti eredetű kétely"?

A fordulatot néhány évvel később az 1997-es előadás jelenti. „Egész újabbkori költészettörténetünkben is ritkaságszámba megy az a látványos és hirtelen recepciós törés, amelynek az Illyés-líra esett áldozatául a 90-es években. [...] Az Illyés-líra ma kevés olyan választ tart készenlétben, amelyek a lezáruló modernség korszakküszöbén új önmegértés tapasztalatában részesíthetnék az olvasót. Azt az olvasót legalábbis, akit nem a közvetlen esztétikai aktualizálás szándéka vezérel, s ezért nem is próbálja naiv módon kivonni magát a történő (esztétikai) megértés temporalitásából."[2] Aki ezzel nem ért egyet, aki mást próbál bizonyítani, az természetesen naiv olvasó. Az olvasók kitüntetett rétegét, a költőket említve, Illyés beszédmódja „még a puszta átsajátító utánzás szintjén sincs ma jelen a magyar költészetben". S most jön a kegyelemdöfés: e költészetnek „meglehetősen elmosódnak azok a karakterjegyei, amelyek 20. századi líránk klasszikusai között jelölhetnék ki a helyét". Ekkor egy bűvészmutatvány következik: megvan ugyan „a *Bartók* és más nagy – rossz szóval élve – »gondolati versek« katartikus ereje, ám az esztétikai tapasztalat hozzáférhetősége szempontjából ezek sem késztetik az olvasót a konvencionális befogadásmódok számottevő módosítására". Tudomásom szerint egy adott művet minden olvasó személyisége szerint, mindenki egy kicsit másként fogad be, s egy adott olvasó különböző időpontokban történő olvasása sem lehet egészen azonos. Ha egy műnek katartikus ereje volt 1956-ban, 1990-ben s van 2012-ben is, akkor feltételezhető, hogy a legkülönbözőbb műelemzési módszerek szerint egyaránt „esztétikai tapasztalatot" nyújthat. És a szakembertől eltekintve sem a naiv, sem a tudatos olvasót nem szokta foglalkoztatni az, hogy milyen befogadásmód segítségével jutott el a műhöz.

Kulcsár Szabó Ernő korábbi álláspontjára való utalás nélkül visszavonta azt, hogy Illyés jelentős, a pálya során többször újító jellegű költő volt. Visszavonta

[1] *Magyar irodalom.* Szerk. Gintli Tibor. Bp., Akadémiai Kiadó, 2010. (Gintli Tibor fejezetében.)
[2] Kulcsár Szabó Ernő: *Az (ön)függőség retorikája.* Az Illyés-líra kriptotextusai. In: Uő.: *Irodalom és hermeneutika.* Bp., Akadémiai Kiadó, 2000. 198–223.

a dialogicitást is: itt már a monologikus, 19. századi képviseleti beszéd jellemző rá, s a versbeli én megnövelt szereptudata. Ez a dolgozat számos megfontolandó, vizsgálandó elemzést, állítást tartalmaz e líra szemléletéről, poétikájáról, de szinte folyamatosan vitára ingerel, mert mindvégig arra törekszik, hogy alaptézisét bebizonyítsa: Illyés nem klasszikus költő. Céljában segíti, hogy a tárgyalt verseket sokszor nem esztétikai értékük alapján választja ki, hanem önigazolásul. Kérdés az is, hogy a költői nagyság nélkülözhetetlen alkotóeleme-e, hogy követik, hogy közvetlenül hat? Adyt sem követték, annyira egyéni újító volt, hatása mégis elementáris. Illyést azért is nehéz volt költőként érdemben követni, mert ő nem annyira újító, hanem sokkal inkább meg-megújuló összegző volt. Poétikai, verselési, nyelvi hatása áttételesebb. Szellemi-szemléleti hatása ennél sokkal közvetlenebb, s úgy vélem, hogy a 21. században fel is fog erősödni. S még valamit mindehhez. Ebben a dolgozatban s azóta másokban is rendre szembeállítódik a nemzedéktárs Szabó Lőrinc és József Attila világirodalmi szempontból is korszerű és Illyés konzervatív szemléletű, poétikájú költészete. Illyés a nép, a magyarság közösségében gondolkozott, s a virtuális népvezér szerepével azonosult. Emlékezzünk csak József Attila 1937 tavaszán írott „közéleti" verseire: „Én egész népemet fogom / nem középiskolás fokon / taní- / tani!" Továbbá: „Adj magyarságot a magyarnak". Nem testvér-gondolatok ezek?

Szó esett már Margócsy István dolgozatáról, amelynek súlyát növeli, hogy a József Attila Körnek, tehát a fiatal írók egyik egyesületének a tanulmányi napjain hangzott el először, másrészt pedig az, hogy a centenáriumi év Illyés-recepcióját teljes egészében eltörli azzal, hogy említésre is méltatlannak tartja, s amely kiemeli a fogadtatástörténetből Márton László versét, különös jelentést tulajdonítva annak. Ez a mű, a *Bowen monológja sötétben*[1] Déry Tibor *G. A. úr X.-ben* című regényének egyik szereplőjét idézi meg. Tervezték e mű színpadra állítását, s annak egyik betétdala lett volna ez a monológ. E negatív utópia a „totális szabadság" városába vezet el. Bowen ott azért került börtönbe, mert megakadályozta, hogy a felesége szabad elhatározásából öngyilkos legyen. Ugyanakkor az ottani börtön a valóságosnak a fonákja: különös jólétben élnek ott a rabok. Balassa Péter 1992-ben még úgy látta, hogy ez a vers nem az Illyés-mű paródiája, inkább a Déry-regény az igazi forrása. „A remek lelemény pedig az, hogy Illyés szövegét a szabadság/zsarnokság »klasszikus citátumaként« kezeli, melyet Déry hangsúlyaival: a káosszal és az értelemvesztéssel átértelmez egy valóságos Caliban-állapot jegyében."[2]

[1] Márton László: *Bowen monológja sötétben. 2000*, 1992. január.
[2] Balassa Péter: *A bolgár kalauz*. Bp., Pesti Szalon, 1996. 126–128.

Margócsy István másként látja: „Márton e paradox szabadság-verse a zsarnokság-verssel összevetve igen nagy erővel mutat rá arra a generális dilemmára, mely – megítélésem szerint – Illyés egész életművének problematikusságát okozta: az ő számára, ki mindvégig úgy mutatta be és állította, hogy közössége (osztálya, népe, nemzete) felszabadításán dolgozik, maga a felszabadítás, felszabadulás (illetve annak igénye és ígérete) nemigen jelentett mást és tartalmasabbat, mint a zsarnokság hiányát, a zsarnokság lebontásának szükségét, s épp ama kérdés, miszerint vajon *mi végre* lesz majd jó (s kinek a számára) az elkövetkezendő szabadság, nem tétetett fel. [...] Illyés célkitűzéseinek minden eleme, programjának minden mozzanata a legnagyobb általánosságoktól a legkicsinyebb ízig *utópikus* volt."

A töredékesen idézett, ám lendületes körmondat-sor egyik tévedése az, hogy végletesen kiterjeszti a zsarnokság fogalmát. A puszták népe nem zsarnokságban élt, hanem itt megrekedt feudális állapotban, akárcsak a föld nélküli parasztság. A húszas–harmincas években nem zsarnokság volt Magyarországon, hanem korlátozott polgári demokrácia. A németek megszállták hazánkat a második világháború utolsó szakaszában. 1945–1948 között egy korszerűbb demokráciáért folyt a küzdelem. Utána jött a zsarnokság korszaka. S aztán a hatvanas évektől ugyan továbbra is diktatúra volt, proletárdiktatúrának nevezték, de már hiányoztak a zsarnokság erőteljes vonásai, elsősorban korláttalansága. A zsarnokság-szabadság ellentétpár félreviheti a gondolkodást, elmoshatja a különbségeket. De miféle életműismeret az, amely szerint Illyés soha nem konkretizálja a feladatot, nem mondja meg, hogy miféle szabadság kellene s miért? Érdekes, hogy másoknak meg éppen az a baja, hogy Illyés földhözragadtan realista volt, hogy például a szociális követeléseknek vagy a nemzetiségek jogfosztottságának a kifejezése háttérbe szorította a művészi megformálást. Igen hatásosnak látszik az utópizmus kiemelése, csakhogy semmi köze Illyéshez. Mondhatnánk persze, hogy minden célkitűzés mindig hordoz utópikus elemeket, ám ami nem valósul meg, az mindig utópia? Miért kell kiemelni sorsából a pusztai cselédeket? Miért kell földet adni a falusi nincsteleneknek? Miért kell megvalósítani a modern polgári társadalmat, felszámolva a feudális maradványokat? Miért kell igazi demokrácia? Miért nem szabad behódolni a bolsevizmusnak? Miért kell védeni a nemzetiségi sorsban élőket? Miért kell menteni emberben, gondolatban az értékeket? Utópiák ezek? Megfoghatatlan általánosságok ezek, vagy pedig Illyés életidejében a magyarság alapvető kérdései? Furcsa csavar Margócsy gondolatmenetében, hogy szerinte Illyés konkrét válaszaival az utópikus jelleget „folyamatosan elkendőzni is próbálta". Illyés, úgymond, a nemzeti váteszköltő szerepét vállalta magára, s ez a 20. század utolsó harmadára kiüresedett. Ebben van némi igazság, ám ez a „vátesz" már nem jós-, hanem szociográfus-politikus alkat. Illyés életműve pedig egyrészt 1983-ban

lezárult, másrészt sokat változott az 1956 utáni pályaszakaszokban. Teljesen indokolatlan szúrás, hogy „e szerep erodálásához igen súlyosan járulhatott hozzá Illyés sok ellentmondással fűszerezett konszolidációs-ellenzéki működése a Kádár-korszak irodalmi-politikai életében". Mennyivel több ellentmondás van az irodalomtörténészek és publicisták többnyire érvek nélküli farkasüvöltésében vagy ironikus fanyalgásában, ha Illyés és a hatalom kapcsolatáról esik szó. Soha nem jut eszükbe, hogy Illyés nem annyira vátesz volt, sokkal inkább diplomata: a nép, a nemzet érdekeinek képviselője. Nem Illyés vállalt szerepe erodálódott, hanem az ezredforduló közélete.

Margócsy azonban nem tagadja meg elismerését sem Illyés életművétől. Nem kiiktatja őt a magyar irodalom főszereplői közül, hanem éles kritikával elemzi. Ezt ennél a tanulmánynál egyértelműbben igazolja *Illyés Gyula Petőfi-könyvéről* írott elemzése, amely tárgyi és szemléleti szempontból sokban fikciósnak, egy Illyés-álom megfogalmazásának tekinthető, tehát: „Igazi nagyszabású szépirodalmi alkotás".[1]

E tudós szerzők és az általuk értelmezett utókor szelleme van jelen a 21. század összefoglaló irodalomtörténeti munkáiban.

Gintli Tibor és Schein Gábor két kötetben írta meg a magyar és a világirodalom áttekintő történetét.[2] A 20. század első fele Gintli, az 1945 utáni Schein munkája. Az 1945 előtti részben önálló fejezetet kapott a tárgyszerűen elemzett *Puszták népe*, a lírikus Illyés viszont nem létezik. 1945 után az egyik első közlendő róla az, hogy „irodalmi hatása ma gyakorlatilag érzékelhetetlen, és a politikai hivatkozások száma is elenyésző". Majd az, hogy „irodalomszemlélete alapvetően bezárkózó volt, és a lehetőségeknél is sokkal zártabb". Megtudjuk róla, hogy részt vett a rosszemlékű Új Szellemi Frontban, ahol Gömbössel egyezkedtek, s hogy ott jelen volt a szalon-antiszemitizmus. Oroszországban járva rokonszenvezett Sztálin rendszerével. Kap egy hosszabb bekezdést a *Két kéz* című hosszúvers, 11 soros idézettel, majd másfél oldalt az *Egy mondat a zsarnokságról*. A kritikus elemzés Márton László 7 soros idézettel is megerősített versével zárul, azt állítva, hogy ez a vers bizonyítja „az illyési tapasztalat ürességét, azt, hogy az ő »zsarnokságával« szemben megképezhető szabadság negatív tartalmú, a rabság puszta hiányát jelenti". Illyés „eszményei, utópiái kiüresedtek". Most Esterházyt idézem: „Nem találok szavakat." Később e könyvből megtudhatjuk még, hogy Németh László és Illyés történelmi drámái kevés-

[1] Margócsy István: *Illyés Gyula Petőfi-könyvéről*. In: Uő.: *Petőfi-kísérletek*. Pozsony, Kalligram, 2011.

[2] Gintli Tibor–Schein Gábor: *Az irodalom rövid története. II. A realizmustól máig*. Pécs, Jelenkor, 2007.

sé nevezhetők történetieknek. Végül a következő mondat búcsúzik el Illyéstől: „A nemzet megszemélyesíthető egységének mítoszai, melyeket utoljára Illyés Gyula és Nagy László testesített meg, költészetünkben modernizálhatatlan beszédmódokkal párosultak." Érdekes módon később, Oravecz Imre kapcsán mégiscsak szó esik az ő művébe épített Illyés-hagyományról.

Az akadémiai kézikönyvek sorozatában jelent meg Gintli Tibor szerkesztésében a *Magyar irodalom.*[1] Ez a kezdetektől máig tárgyalja irodalmunk történetét, s a 20. század szerzői a főszerkesztő és Schein Gábor, a korábbi könyvükben alkalmazott időbeli határok szerint. Az 1945 előtti részben a már ismert *Puszták népe*-elemzés olvasható. Schein Gábor kibővítette az Illyés-fejezetet. Kiindulópontja az, hogy még sok minden ismeretlen vele kapcsolatban. Akadály „A szerzőt kritizálhatatlan magasságba emelő kultusz, az Illyés által maga köré vont – naplóiban is megnyilvánuló – bonyolult misztifikáció, a kortársak és az utókor ideológiai érdekei és persze a hagyaték részleges feltártsága". Illyés kritizálható volt, a misztifikáció fogalma itt nehezen értelmezhető, a hagyatékból lényeges új információkat alighanem csak a levelezés adhat. Az ideológiai érdekek pedig ma is sokfélék, így lehet az *Egy mondat...* hol remekmű, hol pedig üres szöveg.

Beépül a szövegbe a *Haza, a magasban*, nyolcszakasznyi idézettel, de ott marad a *Két kéz*. Az *Egy mondat...* tárgyalása feleslegesen kiegészül Lackfi János kritikaként értelmezett versével. Így viszont említeni kellett volna más rájátszásokat, amelyek pozitív kicsengésűek (Tornai József, Orbán Ottó, Ágh István, Csontos János; Petőcz András viszont gyilkos pamfletet írt). Schein Gábor feltételezi, hogy az *Egy mondat...* valószínűleg később keletkezett, mint 1950. Szerinte a dátumot a versszöveg részének célszerű tekintenünk. Ám legyen, de a filológia szerint egyértelmű az 1950-es esztendő. Bibó István például akkor olvasta, ráadásul Tihanyban, Illyésnél. További érdekes kiegészítés egy Kulcsár Szabó-hivatkozás: „Helytálló az a megállapítás, hogy Illyés költészetében a patetikus dikciójú beszéd olyan viszonyt létesít az általa közöltek igazságtartalmával, amely lényegében csak az azonosuló olvasásmód számára nyílik föl." Kérdéses, hogy mit jelent az azonosulás: magára a pátoszra vonatkozik-e, vagy pedig arra, amit bevon. Mert minden olvasónak képesnek kellene lennie a pátosz befogadására, miként az iróniára s másra is. Viszont akár elfogadja, akár elutasítja a patetikus hangoltságú közlendőt, az „fölnyílt" a számára.

Tartalmasan bővült a drámákkal foglalkozó szöveg. Az életrajzias fricska persze elengedhetetlen. Meg kell említeni, hogy Illyés írt a Rákosi-antológiába, a drámáit azonnal bemutatták. Az *Ozorai példa* valóban jelentéktelen epizód, egyébként pedig zenés játék szövegkönyvének készült. Érdekes a *Fáklyaláng*

[1] *Magyar irodalom.* Szerk. Gintli Tibor. Bp., Akadémiai, 2010.

tárgyalása. Kossuth és Görgey vitáját eszerint nem „alkatok, hanem beszédmódok összecsapásaként" érdemes olvasni, s így a különbség köztük nem az eszmékben, hanem a nyelvekben van. Illyés azonban nem modernizálta a műfajt, s ezért évtizedek óta nem is kerülnek színpadra a drámái. 1952-ben a *Fáklyaláng* korántsem hatott ódon műnek a színpadon sem. A nemzeti ellenállás, a függetlenség és a szabadság kérdése igen nagy hatással vetődött fel benne, egyik előjátéka ez az 1956-os forradalomnak, s ez a bukás után még egyértelműbbé vált. Legenda ez a nemzet szabadságvágyáról. Kár, hogy Illyés 1956 utáni munkásságáról ez a kézikönyv nem vesz tudomást.

A *Magyar irodalom* című kézikönyvnél korábban, 2007-ben jelent meg három kötetben *A magyar irodalom története I–III.*[1], amelynek főszerkesztője Szegedy-Maszák Mihály. Az utolsó kötet 1920-tól napjainkig ível. Koncepciója eltér a hagyománytól. Évszámokhoz köti az egyes fejezeteket, elkerüli a portrékat, s nagyszámú szerzővel dolgozik. Inkább nevezhető céltudatosan összeválogatott tanulmánygyűjteménynek, mint rendszeres irodalomtörténetnek. A koncepcióból következően egy-egy szerző több fejezetnek is központi alakja lehet. Ha így nézzük, Illyés Gyula nem panaszkodhat. Heten, köztük ő is, két fejezetet kaptak, Kosztolányi hármat. S mindkét Illyés-fejezet kiváló. Dobos István a *Puszták népét* elemzi, rangjához méltóan. Illyés halála óta úgy látszik, hogy ez az egyetlen műve, amelyet mindenki elismer, remekműnek minősít. A másik fejezetet Szegedy-Maszák Mihály írta, tárgya: *Illyés és a francia irodalom*, apropója pedig az, hogy 1942-ben megjelent a költő szerkesztésében *A francia irodalom kincsesháza*. Illyés műfordításaival ugyanolyan alapossággal foglalkozik, mint az antológia politikai állásfoglalást is jelentő szerkesztésével, valamint a francia líra hatásával a költő életművére. Végezetül arra hívja fel a figyelmet, hogy Illyés költészetének inkább csak egyik vonulata ismert, fel kellene fedeznünk eddig elhanyagolt verseket. Igaza van, hiszen makacsul tartja magát az egyoldalúan közösségi költő, a vátesz költő téveszméje, pedig az ő versvilága ennél sokkal gazdagabb. S bírálói rendre elfeledkeznek öregkori lírájáról.

Van ebben a könyvben még két fejezet, ahol érdemlegesen szó esik Illyésről. Az 1956-os forradalmat tárgyaló fejezet szerzője, Standeisky Éva azok közé tartozik, akik távolságtartóan, leszűkítően olvassák Illyés híres versét: „A nemzeti kiszolgáltatottság ennek az Illyés-versnek nem témája, s talán ezért sem vált igazán a költemény a rendszerváltozás után a függetlenség visszanyerését legfőbb értéknek tekintő 1956-os forradalom és szabadságharc emblematikus alkotásává. Az *Egy mondat a zsarnokságról* a zsarnokság sűrített megjelenési formájaként a Rákosi-éra tükre, azé az eldurvult kommunista rendszeré, amely-

[1] *A magyar irodalom története I–III.* Szerk. Szegedy-Maszák Mihály. Bp., Gondolat, 2007.

nek még a nyomait is el akarták tüntetni az emberek 1956-ban. Emiatt lehet mégis Illyés költeménye a forradalomra emlékezők kultuszverse." A másik fejezetben Veres András az 1956 utáni irodalmi életet tárgyalja. A szakirodalomra hivatkozva, de ott fel nem lelhetően állítja azt a képtelenséget, hogy Kádárék 1957-ben Illyés Gyulára és Németh Lászlóra bízták az ENSZ-nek szóló tiltakozó nyilatkozat aláírásainak megszervezését. Ez abszurd állítás.

E vázlatos áttekintés alapján belátható, hogy a bírálhatatlannak állított Illyés-életműnek igen viharos évtizedeket kell átélnie. Már csupán annyi mutatkozik egyértelműnek, hogy a *Puszták népe* klasszikus érték. Költészetéből évtizedeken át a *Nem menekülhetsz*, majd a *Nem volt elég*, a *Bartók*, a *Koszorú*, végül az *Egy mondat a zsarnokságról* volt a legismertebb. A posztmodern, gondolom, átmenetileg, eltüntette a hatását az újabb nemzedékekre, ám már legelső kötetével hatott a még fiatalabbakra, s ez folytatódott a hetvenes évekig. Vas Istvántól Nagy Gáspárig ível a sor, amely folytatódni fog a 21. században is.

Mert szegények vagyunk ugyan, s legyőzhetőek, ám az irodalom belénk építi azt, amit Kant úgy fogalmazott meg, hogy a csillagos ég fölöttünk, az erkölcsi törvények pedig bennünk vannak.

2013

Radnóti Miklós élete és költészete

Az egyik legnépszerűbb magyar költő Radnóti Miklós. Bár sok tanulmány, visszaemlékezés, néhány kismonográfia készült már róla, életének és munkásságának teljességre törekvő feldolgozására elsőként Ferencz Győző költő, műfordító, irodalomtörténész vállalkozott.[1] Számos eddig kiadatlan forrásanyagot tudott feldolgozni, s miközben sok félreértést és hamisítást igazít helyre, minden eddiginél teljesebben és hitelesebben mutatja be élet és mű kivételes egységét.

Nincs vonzóbb feladat, mint egy feltűnően népszerű klasszikus költőről monográfiát írni. De nehezebb sincs ennél. Radnóti Miklós posztumusz verseskönyve, a *Tajtékos ég* 1946 kora nyarán jelent meg, s azóta változatlanul egyértelmű, hogy a fasizmusnak az abdai tömegsírba lőtt áldozata az értékekben gazdag 20. századi magyar lírának kiemelkedő képviselője. A költő versei bekerültek az általános és a középiskolai tankönyvekbe, amelyekben hosszú évti-

[1] Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete.* Bp., Osiris, 2005.

zedeken át József Attila után vele fejeződött be a „klasszikus" magyar irodalom tanítása. Utána került csak sor, többnyire érintőlegesen, a „kortárs" irodalom bemutatására. Az ugyancsak hányatott sorsú Janus Pannoniustól, Balassi Bálinttól ívelő magyar líratörténetnek így mintegy a végpontja lett, s az maradt még akkor is, amikor már meghaltak az előtte járó második és a velebeli harmadik 20. századi költőnemzedékek jelesei is (Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Jékely Zoltán, Vas István, Weöres Sándor és mások). Így nemcsak kiemelkedett, hanem némiképp ki is szakadt kortársai közül, a középiskolások szemében pedig sivárabbnak, egyneműbbnek mutatkozhatott a két világháború közötti korszak irodalma. Hatvan év elteltével ma már azért más a közoktatásban is a helyzet: Radnóti Miklós a maga helyén, a maga korszakában, írótársai között foglal helyet.

Nehéz eldönteni, hogy e népszerűségben mekkora a lírai életmű önértékének súlya, s mennyire támogatja ezt az életútnak a tragikus költősorsokhoz való illeszkedése. A magyar költősors oly gyakran drámai mintájának nemcsak Radnóti Miklós önszemléletében volt jelentős szerepe, hanem ez általánosan hatott a befogadói tudatra. Az irodalmi kultusz alakulásában Janus Pannoniustól Petőfi Sándoron át József Attiláig és Radnóti Miklósig követhető ez, s az újabb irodalomban is vannak erre példák. Azért érdemes ezt megemlíteni, mert az életsors kétségtelenül hozzájárult a költő népszerűségéhez. Nem elégséges indok az, hogy kiváló költő volt, s még az sem, hogy avantgárdon, sőt posztmodernen túl – esztétikai igényességét fel nem adva – közérthetőek művei. Ez utóbbival elérhető ugyan, hogy az irodalomértésben kevésbé iskolázottakhoz is közel lehet kerülni, ám számos hasonló poétikájú, nyelvezetű alkotót ez nem képes népszerűvé tenni.

E népszerűséghez képest meglepő, hogy bár számos tanulmány, monográfia, emlékezés íródott a költőről, Ferencz Győző munkája az első nagymonográfia róla. Ennek nem elégséges magyarázata az, hogy egy ilyen munka elkészítése többéves munkát igényel, s népszerűség ide vagy oda, azt a monográfiát csak a szakemberek fogják olvasni. Ám kismonográfia se készült sokáig. A legelsőt a Jugoszláviában élő Bori Imre írta, s 1965-ben jelent meg Újvidéken. Magyarországra nem nagyon jutottak ebből példányok, csak az 1984-es Bori-tanulmánygyűjteményből, amely újraközölte ezt a doktori disszertációt. Aztán a jóbarát Baróti Dezső feldolgozta 1935-ig a pályát[1], Pomogáts Béla pedig kismonográfiát készített,[2] amelynek több kiadása megjelent. Részkérdésekről publikált könyvet Nemes István kétszer, Kőszegi Ábel, Hulesch Ernő, Gerencsér Miklós, Melczer Tibor. Fotóalbum kétszer, emlékkönyv vagy tanulmánygyűjtemény ötször jelent meg. Angol nyelven három könyv is készült az életműről:

[1] Baróti Dezső: *Kortárs útlevelére*. Bp., Szépirodalmi, 1977.
[2] Pomogáts Béla: *Radnóti Miklós*. Bp., Gondolat, 1977.

Marianna D. Birnbaum (1983, München), Emery George (1986, New York), Zsuzsanna Ozsváth (2000, Bloomington, magyarul 2004, Bp.) a szerzők. Hatvan év az utókorban sem kevés: ennyi idő kellett az első nagymonográfiához.

Van azért ennek érthető, racionális magyarázata is. Ha fiatalon hal meg valaki, sok a túlélő családtag, rokon, barát, s ezek érzékenységére is tekintettel kell lenni. Ki örülne annak, ha magánélete legbensőbb ügyei válnának irodalomtörténeti-biográfiai feldolgozás tárgyává, miközben ő maga még nem szeretne muzeális kegyelet részévé válni? Egy nagymonográfiához a hagyaték (levelezés, naplók, feljegyzések stb.) lehető teljességű feldolgozására van szükség, s ennek csak most érkezett el az ideje, még most is csak korlátozottan. S van egy másik ok is. Radnóti Miklós utóéletének alakításában meghatározó szerepet játszott néhány egykori szegedi diáktársa: Baróti Dezső, Ortutay Gyula, Tolnai Gábor. Mindhárman egyetemi tanárok lettek, bár Barótit 1956-os szereplése miatt eltávolították a szegedi egyetemről. Főleg a másik két barát jó diplomáciai érzékkel – és önérdek-érvényesítő képességgel – vette észre, hogy Radnótiból szocialista költőt, forradalmárt kell faragni, az ezzel vitatkozó tényeket el kell hallgatni, ferdíteni, mert így illeszthető be akadálytalanul a kiépülő szocialista-realista kánonba. A költő felesége, Fanni nyilvánosan nem tiltakozott a hamisítások ellen, sokáig nem is tehette volna meg. Nem esett szó Radnóti katolicizmusáról, mindenfajta politika iránti ellenszenvéről, zsidóságáról is csak annyiban, hogy a fasizmus áldozata lett. Azt viszont elhallgatták, hogy milyen kevéssé próbáltak segíteni rajta a német megszállás után, amikor már egyértelműen életveszélyben volt. S hallgattak még olyan, politikai szempontból semleges ügyről is, mint a Beck Judit-szerelem 1941-ben. Talán azért, mert a „tökéletes ember" képzetét ez csorbította volna? Hallottam ezen életrajzi epizód kapcsán már olyan vélekedést, amely elismerően szólt arról, hogy akkor Radnóti sem szent szobor volt, hanem ember. Egyébként, helyeselhetően, ez Ferencz Győző értelmezése is.

Munkáját a szerző kritikai életrajznak nevezi. Örvendetesnek tartom nemcsak a nagymonográfia elkészítését, hanem a lehetséges műfajon belüli variációk közötti választást is. Meglehetősen köztudott, hogy az ezredvég irodalomtudománya elítélte, tudománytalannak tartotta az irodalmi művek kapcsán az életrajzi megközelítést. Még olyan vélemények is megfogalmazódtak, amelyek a közoktatásból is száműzni kívánták az írói életrajzokat. Kétségtelen, hogy vannak olyan írói életművek, amelyek vizsgálatánál másod-, sőt harmadrendű szempont az életrajz. Fontosabb Petőfi Sándornál, mint Arany Jánosnál, Babits Mihálynál, mint Tóth Árpádnál, s Radnóti Miklósnál, mint Weöres Sándornál. Meglehet, sok olyan vers van, amelynek befogadásához nem szükséges életrajzi, történelmi ismeret. Ám a teljesebb körű megértést mindig elősegíthetik az ilyenfajta információk. Az eklogáknak, a lágerverseknek nemcsak háttere a

második világháború, a fasizmus, hanem közvetlen életrehívó közege. S egy kissé bizonyosan másként olvassuk most már azokat a verseket, amelyeknek Judit volt a múzsája (*Csodálkozol barátném...*, *Harmadik ecloga*, *Zápor*).

Van egy olyan vélemény, hogy egyetlen könyvet mindenki meg tudna írni: az életrajzát. Ez így nyilvánvaló túlzás, ezt legfeljebb az írástudó emberek tehetnék meg, s az ő munkájuk is az önszemlélet eredménye lehetne csak. A jelentős személyek hitelességre és teljességre törekvő életrajzát azonban a különböző tudományágak művelőinek kell megírniuk. Ideális esetben a tudománytörténet és egyúttal a nagyközönség számára. E nehéz feladatot Ferencz Győzőnek messzemenően sikerült megoldania. Könyve igazi tudós munka, ugyanakkor mindvégig élvezetes olvasmány.

A monográfia bevezetője feladatkijelölésként a kritikai életrajz következő rétegeit jelöli meg: az életrajz, az alkotó pálya, a korabeli fogadtatás, az utóélet, e költészet a korszakban, a líratörténetben, egyes művek elemző értékelése. Kiemelt szerepet kaptak Radnóti „szellemi önmeghatározásának összetevői: magyarságtudata és viszonya a zsidósághoz, baloldalisága és katolicizmusa". Alaptézis, hogy Radnóti „élet és költészet ritka egységét teremti meg", s az is, hogy „nem utolsó versei avatják jelentős költővé". Végül hangsúlyozza a szerző, hogy a lehetséges mértékben eredeti forrásokat használt az élet és a mű bemutatásához, viszont „A politikai és a történelmi események bemutatásában megelégedtem a másodlagos forrásokkal".[1]

Említettem már, hogy a családtagok érzékenységére a közvetlen utókornak ügyelnie kell. A költő özvegye mostanáig számos dokumentumot nem mutatott meg a kutatóknak sem. Ferencz Győző munkájának első változatával annyira megnyerte az asszony rokonszenvét, hogy megengedte előbb levelezésük felhasználását, idézését, majd saját naplójegyzeteivel tette ugyanezt. A Radnóti-levelezés kiadására még nem kerülhet sor, de ez a gesztus nagyon jelentős. Igazából ez tette lehetővé, hogy a monográfia szinte tökéletes lehessen. A jelentős kéziratos anyag segítségével számos életrajzi, világszemléleti, önértékelési, költészettel kapcsolatos kérdést lehetett végre érdemlegesen tárgyalni.

Hasonlóképpen forrásfeltáró és elemző az a vonulat is a könyvben, amely a fogadtatástörténettel foglalkozik. Baróti Dezső 1935-ig terjedően foglalkozott a kötetek fogadtatásával, de sokkal vázlatosabban, mint most Ferencz Győző. Az utóélet pedig érthetően nem lehetett Baróti könyvének tárgya. A fogadtatástörténet érdekes eleme – s ez nem kritikák sorában mutatkozik meg – Radnóti és Babits kapcsolata. Radnóti, mint annyi ifjú ember, öntudatos volt a maga tehetségét illetően. Elvárta volna, hogy mások is lássák benne azt, ami valójában még nem volt, csak a képzeletében: jelentős költő. Két gúnyverset is

[1] Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete*. 12.

írt Babitsról, amelyeket – József Attilával ellentétben – nem közölt.[1] Íme egy 1934-es naplóbejegyzés: „Az a dög Babits! Miklóstól kérdi, hogy hiszi-é, hogy őszinték a verseim. Hát ezzel a nyelv és formakészséggel, ezzel a groteszk iránti érzékkel mit tudtam volna teremteni én, ha *játszani* akarok."[2] Amikor megtudta, hogy az *Újhold* Sík Sándor javaslata ellenére sem kap Baumgarten-jutalmat, így fakadt ki: „Szitává kéne lőni ezt a rohadt diktátort, ezt az idegbeteg átkot a magyar irodalom testén."[3] Radnóti szimbolikus apagyilkos indulata nagyon egyszerűen váltott át tiszteletté: Babits befogadta őt a *Nyugat* szerzői közé, s ezzel egyenrangúakká válhattak az irodalomban. E kapcsolat elsősorban persze nem Babits Radnóti-képéről tanúskodik, hanem a Radnótiban formálódó Babits-portréról, amely érdekesen és érzékletesen szemlélteti az ifjú mesterségbeli fejlődéstörténetét is.

Az is természetes, hogy egy irodalomtörténeti mű szerzője nem végez a tárgyalt korszak kapcsán feltáró jellegű politikai és történeti kutatásokat. Ezt hiba volna számonkérni. A történelmi, a politikai, az eszmetörténeti szakirodalommal azonban van egy nagy gond. Az 1948 utáni évtizedekben csak egyetlen igazság létezhetett: a marxizmus mindenkori felfogása szerinti szemlélet. A hetvenes évekre ugyan árnyaltabbá válhattak az elemzések, a nyolcvanasokban igazi viták is lehettek, de például a két világháború közötti korszak értékelésében máig sincs igazi közmegegyezés a legalapvetőbb kérdésekről sem, mint például a korszak jellege, jobboldaliságának alakulása, a Trianon-kérdés, az antiszemitizmus, az antikommunizmus, a németbarátság, a második világháborús részvétel, az ellenállás hiánya. Eszme- és irodalomtörténeti szempontból máig nem megnyugtató például a népi írók mozgalmának, a népi-urbánus ellentétnek a megítélése. Egy irodalomtörténeti monográfia természetesen nem vállalhatja fel e kérdések konszenzusos megoldását, azonban az sem jó, ha az indokoltnál egyoldalúbbá válik. Akkor sem, ha ezt az egyoldalúságot érthetőbbé teszi a tárgyválasztás: Radnóti Miklós. Az ő halálát a szélsőséges antiszemitizmus, a fasizmus okozta. Életútját valóban formálta és deformálta a magyarországi és az európai antiszemitizmus, közvetlen életveszélybe azonban csak az ország német megszállása után került. A monográfia szerzője úgy látja, hogy „Radnóti egész életét az antiszemitizmus fenyegetésében élte le".[4] Később: „Ifjúkora, felnőttkora mindennapi élménye volt a gyilkos háborús uszítás. […] zsidó származása miatt naponta egzisztenciális fenyegetettségben kellett élnie."[5]

[1] I. m. 268–269.
[2] I. m. 269. (Az említett személy Kun Miklós.)
[3] I. m. 302.
[4] I. m. 18.
[5] I. m. 59.

Ezt illusztrálja a szegedi egyetemi évek kapcsán a *Zsidóverések* című fejezet, amely egy 1967-ben megjelent kismonográfia néhány példája alapján erősíti meg a régi osztályharcos képet Szeged bűnös városáról: mintha Radnótinak négy évig rettegnie kellett volna a városban. Még egy példa: ma már jóval árnyaltabb a kép Gömbös Gyuláról annál, hogy Hitlerrel azonosítóan lehetne őt említeni.[1] A korszak hitelesebb értelmezése kapcsán érdemes idézni Romsics Ignác általános elismerést kiváltó monográfiájának egyik summázatát: „…a két világháború közötti magyar állam- és kormányrendszert mindezek alapján hegemonisztikus pártrendszerű autoritarianizmusnak is nevezhetjük. A fasiszta vagy nemzetiszocialista totalitarianizmus legfontosabb ismertetőjegyeivel – hivatalos ideológia, egypártrendszer és a parlamentarizmus felszámolása, a szellemi és kulturális élet *gleichschaltolása* és teljes ellenőrzése, a társadalmat permanens rettegésben tartó fegyveres terrorrendszer stb. – ez a rendszer nyilvánvalóan nem rendelkezett. Annak, hogy az 1945 utáni magyar történetírás évtizedeken át mégis fasizmusnak, félfasizmusnak, illetve diktatúrának nevezte, rendszer-legitimációs, s nem tárgyi-szakmai okai voltak."[2] S még egy mondat e könyvből: „Magyarországon a zsidók többségének életét 1944-ig nem fenyegette veszély."[3]

Önálló fejezetet kapott a népi-urbánus vita is, amelyben ugyan Radnóti közvetlenül nem vett részt, de hatása alól nem vonhatta ki magát. Ebben az ügyben formálta véleményét zsidó származása, világszemlélete, baráti körének véleménye, s mint abszolút irodalmi embert, ízlése, esztétikai értékrendje is. József Attilát például 1938 előtt is nagyra tartotta, de kevéssé olvasta, mert tartott a hatásától, személyesen pedig taszította a költőtárs szenvedélyes vitatkozókedve, filozofálása. A népi tábor alkotóit természetesen nem egyformán ítélte meg. Érdekes, de érthető, hogy míg az első nemzedéket, például a már említett Babitsot egy idő után egyértelmű elismeréssel tudta megítélni, s mesterként tartani számon, addig a második nemzedék alkotóit inkább vetélytársként tartotta számon, s olykor radikális kritikával illette őket. Jellemző a monográfiában is idézett 1939. augusztus 21-i naplójegyzet: „A fővárosi Könyvtár előtt Erdélyi József keresztezte az utamat ma délután. A könyvtár lépcsőjén gondoltam arra, hogy hiába, minden kornak vannak babonái, téveszméi és előítéletei persze. Egyszerűen nem hiszem el, hogy E. J. nagy költő. Hatása sokszor a másodrendű tehetségeknek is van, hát még az »elsőrendűeknek«. Nem nagy költő, s most már nem is lesz azzá. Hol a világ, a nyelv, amit teremtett? »Nevelő« hatása volt, az bizonyos, de nagy…? A múltkorjában egy nyilas lap kiáltotta naggyá, de a

[1] I. m. 330.
[2] Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Bp., Osiris, 1999. 233.
[3] Uo. 257.

*Nyugat*nál is akadtak, akik titokban szintén E.-hívők. A *nagy* Attila volt közöttük, s írónak Illyés. S tán Márai, Déry."

E minősítés kapcsán figyelembe kell venni egyrészt azt, hogy Erdélyinek eddigre már megjelent hírhedten antiszemita verse. Radnóti éles szeműen ítélte őt másodrendű tehetségnek, ám ez 1938-ig egyáltalán nem volt magától értetődő, s az is elképzelhető lett volna, hogy az idős költő ismét magára talál. Az idézet kapcsán figyelemre érdemes az is, hogy csak a prózaíró Illyés minősül jelentősnek, hogy Dérynek megelőlegezi a nagyságot, s hogy Szabó Lőrinc költészete nem jut az eszébe, pedig az nyilvánvalóan hatott rá. Az szándékos lehet, hogy Németh Lászlót itt semmilyen összefüggésben nem említi, őt ugyanis az urbánus táborral egybehangzóan elítélte esszéi miatt, s feltehetően szépíróként sem kedvelte. A monográfia szerzője Németh László kapcsán egyetért a Radnóti-féle minősítéssel. Sík Sándor faj-szemléletét tárgyalva esik szó először Németh 1927-es *Faj és irodalom* című esszéjéről, s a végkövetkeztetés: „Németh egy fajelméletre épített kirekesztő nacionalizmus tételeit fogalmazta meg: Sík kultúrnacionalizmusa ezzel szemben befogadó."[1] Ferencz Győző ugyan megjegyzi, hogy 1927-ben még nem a *Kisebbségben* Németh Lászlója szólalt meg, de az idézett mondat után rögtön Radnóti 1941-es, mélységes ellenszenvet kifejező naplójegyzetét idézi. Ítéletek és előítéletek légiója kavarog ma is Németh László körül. Voltak vitatható kijelentései, rosszkor és rosszul leírt mondatai, de Németh László nem volt antiszemita. Érdekes, hogy közkeletűvé vált tipologizálását a magyar-zsidó identitástudatról használja e monográfia is Sárközi György (magyarrá válni), Szerb Antal (magyar anyanyelvű zsidónak lenni) és Pap Károly (a zsidóság legyen nemzetiség) említésével.[2] Németh Lászlóról e tárgykörben is sok tanulmány született, a legrészletesebben Monostori Imre foglalkozott ezzel, igaz, teljesen ideillő könyve csak fél évvel a Radnóti-monográfia előtt jelent meg.[3]

A monográfián szükségszerűen végigvonul Radnóti identitástudatának kérdése. Akár a kezdő-, akár a végpont felől közelítünk: ő mindvégig magyar költőnek vallotta magát. El kell fogadnunk a monográfia egyik összegzését: „Radnóti önmeghatározása tehát egyértelmű: katolikus magyarnak tekintette magát, akinek ősei zsidó vallásúak voltak. Pontosan érzékelte, hogy a magyar társadalom nincs felkészülve arra, hogy az identitást szociális-kulturális alapon értelmezze. Radnóti magyarságát, katolicizmusát szinte minden oldal fenntartásokkal kezelte (kivételt jelentett a vele azonos helyzetben lévő Sík Sándor), és személyes identitástudata ellenére a magyarok és a zsidók is zsidónak tekin-

[1] Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete*. 180.

[2] Uo. 18.

[3] Monostori Imre: *Németh László esszéírásának gondolati alaprétegei*. Bp., Kortárs, 2005.

tették. Radnóti számára az identitás személyes választás joga. Ahová tartozni akart, onnan kirekesztették, akik elfogadták volna, azokkal ő nem vállalt közösséget. Költészete azonban, szerzői szándéka ellenére, a történelmi körülmények folytán mégiscsak többféle identitás számára vált fontos kapcsolódási ponttá. Radnóti lírája értelmezhető a magyar katolikus költészet vonulatán belül is, akárcsak Vörösmarty Mihályé, Babits Mihályé. Értelmezhető továbbá a baloldaliság irodalmi hagyományában. Személyes sorsa és költészetének legfőbb tematikája miatt értelmezhető a magyar zsidó kultúrán, valamint az egyetemes holokauszt irodalmán belül is. Kizárólagosan azonban nem tartozik egyikhez sem, és mindegyik magában foglalja. Költészete saját leghőbb törekvéseit beteljesítve az egyetemes magyar líra kimagasló eredménye."[1] Radnóti költészete tehát a magyar lírának azokkal a mestereivel vethető egybe, akik életművük polifóniája miatt tematikai és szemléleti szempontból a világszemlélet többféle értelmezési lehetőségét kínálják fel.

Lengyel András egy régebbi tanulmányában az egydimenziós helyett többdimenziós azonosságtudatnak nevezi Radnótiét. Alapos elemzésének végkövetkeztetése szerint: „A szó szoros értelmében nem is asszimiláns ő, hanem identitásteremtő. Egy új (magyar) identitás megteremtője. A nacionalista értelmezéssel ellentétben kimunkált egy olyan azonosulásváltozatot, amely már természetes módon magában foglalta az idegen eredetűek azonosulását is, s ezt az azonosulást a leszorítottak emberi világával s a szabadság értékeivel összhangban hozta létre."[2] E tanulmány a *Nem tudhatom...* hazaképének elemzése után jut el idáig. E verset Ferencz Győző is részletesen elemzi, de egy korábbi alkalommal így fogalmaz vele kapcsolatban: „már üldözötten, feltétel nélkül tett hitet nemzete mellett. A Petőfi költészete által egységessé váló nemzet azonban nem fogadta el ajánlkozását: a romantikus nemzettudat szélsőségesen eltorzított, fajisággal átitatott eszméjének lett áldozata."[3] A nemzet fogalma nem ideillő, a magyarságé sem lenne az. 1945 után Radnóti Miklós költészete nem bűntudatból vált oly elismertté, hanem szeretetből, azonosulásból.

Járkálj csak, halálraítélt! – Radnóti ezt a címet adta 1936-ban megjelent kötetének. Vas István emlékezése szerint nemzedéki jelszóvá vált ezt a mondat. Iskolai alapismeret, hogy e költészetben meghatározó a halál-motívum. Életrajzi értelemben is több élménykör hívta ezt elő. Radnóti születéséhez két ember halála társult: édesanyjáé és ikertestvéréé. Gyerekként elveszítette édesapját is. Felnőve létfilozófiai értelemben szembesülnie kellett az emberi élet korlátozottságával. Időben ez nagyjából egybeesett azzal, hogy a harmincas években

[1] Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete.* 545–546.
[2] *Valóság*, 1992. 11. sz. 69.
[3] Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete.* 337.

egyre valószínűbbnek látszott egy második világháború. S az ilyen harcokban a történelmi tapasztalat szerint leginkább a fiatal férfiak szoktak elpusztulni. Aztán kitört a második világháború, s egyre totálisabbá vált. Európa-szerte mind riasztóbbak lettek a zsidóság, a zsidónak minősítettek életkilátásai. Magyarország német megszállása tette egyértelművé és mindennapossá, hogy a puszta fizikai lét megőrzése is kétséges. Radnóti és felesége pontosan érzékelték az életveszélyt. Mindezt még összetettebbé teszi az, hogy Radnóti magyar költő volt, s irodalomtörténeti tény, hogy a magyar költők jelentős része fiatalon pusztult el. Ezt nem csak a szakemberek gondolták így, elemi közhellyé vált. (Nagy Lászlónak például azt mondta az édesanyja: ne legyél költő, mert azok szegények és fiatalon halnak meg.) Sajnos nem csupán magyar sajátosság ez: a költő világirodalmi ismeretei is erősítették ezt a képet. Ismeretes, hogy menynyire megrázta García Lorca halála.

Ferencz Győző sokoldalúan és szükségszerűen vissza-visszatérően foglalkozik a halál motívumával és az életrajzi halállal. Mindent figyelembe vesz, azt is, hogy a harmincas évek Radnótija s mások sem gondolhattak a holokausztra. Radnóti ekkor magyar költőként, valamilyen erőszak, egy értelmetlen háború áldozataként képzelte el halálát: „A költő (művész) oly gyakran felidézett alakja Radnóti költészetében ugyanis metafora. A tiszta szellem emberét jelenti a szellemellenes korban, amelyben tehát elpusztításra van ítélve."[1] De korántsem akart meghalni, sem hősként, sem áldozatként. A monográfia vitathatatlanul egyértelművé teszi, Gyarmati Fanni tanúságtételével megerősítve, hogy Radnóti élni akart. Bujdosott volna, ha valaki tud neki biztonságosabb búvóhelyet ajánlani. Hamis iratokat azért nem kért, mert képtelen volt a szerepjátszásra, az első igazoltatásnál lebukott volna.

A monográfia Radnóti költészetét vallomásos jellegűnek nevezi, amely a nyitó mondatot idézve: „élet és költészet ritka egységét teremti meg". A posztmodern szemlélet számára ez nem tekinthető igazán korszerűnek, azonban e költészet nem múló hatása azt bizonyítja, hogy valóban vannak korok ízlésén felülemelkedő, „örök" esztétikai értékek. E líra nemcsak azzal szólítja meg mai olvasóját, hogy visszavezet a 20. század első felébe, hanem azzal is, hogy számunkra való esztétikai és erkölcsi értékrendet sugall. A jóbarát Vas István Radnótiról így szólt: „a költészet neki mindenek fölött való volt"[2], s ennek megfelelően „Tudatosan költői életet élt, nemcsak annyiban, hogy bármilyen lassan is, állandóan és folyamatosan dolgozott, hanem úgy is, hogy mindazt, amit látott és érzett, mint költői anyagot fogadta magába."[3]

[1] Uo. 604.
[2] Uo. 117.
[3] Uo. 306.

Az ilyen művek alkotói általában hősük lelkes hívévé válnak. Ferencz Győző ráadásul kiváló költő és műfordító, s esszéi is avatott versértőre vallanak. Nem elítélően említem tehát, hanem megértően, hogy Radnóti életművét a ténylegesnél egy kissé talán magasabbra értékeli. Mert igaz ugyan, hogy nem csak az utolsó versek tették kiemelkedővé ezt a lírát, de talán túlzás az, hogy „lírájának színvonala a *Járkálj csak, halálraítélt!* verseitől kezdve a legnagyobbakéhoz mérhető".[1] Magam még a *Meredek út* anyagából is csak néhány verset sorolnék az élvonalba. Ezen a pályán a fejlődésrajz: a folytonos érlelődés különösen szemléletes. Az amatőr, alig versértő, inkább csak érzelemkifejező kamaszból igazi poeta doctus vált, klasszicizáló és klasszikus költő. A túlzottan öntudatos, Babitsot becsmérlő, önmagát nemzedéke vezérének tekintő ifjú fokozatosan felismerte az értékeket, s felépítette legbensőbb természetének megfelelően önmagát.

A kritikai életrajzban arányosan kapott helyet maga az életrajz, amely az eseményeket és a szellemi tapasztalatokat kölcsönhatásukban tárgyalja, a korrajz, beleértve az irodalmi életet, a költői pálya rajza, és egyes jelentősebb versek részletesebb elemzése. Így válik teljessé az első Radnóti-nagymonográfia.

2006

Az Ottlik-recepció kezdete

> „Én azt tartom – magyaráztam neki –, hogy a valóság se nem szép, se nem csúf, se nem rossz, se nem jó, sőt értelme sincs semmi, amíg mi művészek értelmet nem adunk neki, s ihlettel, látomással, lelkünk teremtő erejével szépséget, igazságot és jóságot nem lehelünk belé."
> *Hajnali háztetők*

Egy regény világa mindig kötődik a valamiképpen ábrázolt történelmi korszakhoz és a megírás idejéhez, fogadtatását azonban a megírástól távolodva egyre több időmetszet egyre több szempontja, olvasási módja teszi változatossá. Mindazonáltal soha nem tanulság nélküli a befogadás kezdőpontjának vizsgálata, főleg akkor, ha egyrészt az 1957 utáni két-három esztendőről van szó, másrészt pedig egy igen kései írói pályakezdésről, amely egyúttal beérkezés is lehetett, pontosabban lehetett volna. A körülmények lényeges eltérése miatt ezúttal eltekintek az emigrációs irodalom fórumaitól, valamint a hazai nem nyilvános olvasói véle-

[1] Uo. 366.

ményektől. Annyi biztosan tudható, hogy az *Iskola a határon* informálisan, azaz beszélgetésekben igen komoly és elismerő visszhangot váltott ki, s nem csupán baráti írói körökben. Az *Élet és Irodalom*ban zajló vitát lezáró cikk utal is erre, s feltételezhető, hogy azért is közölték a vitaindító cikket, hogy a regényt bírálva kijózanítsák az ideológiai szempontból naiv olvasókat.

Ottlik Géza 45 éves volt, amikor első önálló könyve, a *Hajnali háztetők* 1957 végén megjelent. Elbeszéléseket és a hol ugyanannak, hol kisregénynek nevezett címadó munkát tartalmazta. Ennek a megkésettségnek számos okát feltételezhetjük. Annyi bizonyos, hogy az alkotáslélektaniak mellett meghatározó volt az úgynevezett polgári írókat kirekesztő bolsevik irodalompolitika. Ez 1956 nemzetközi eseményeinek, majd a magyar forradalomnak a hatására észrevehetően módosult, s kezdtek megjelenni Kassák Lajos, Szabó Lőrinc, Kodolányi János, Weöres Sándor s az 1948 táján még fiatal újholdasok kötetei. Így kerülhetett sor Ottlik Géza művének kiadására is.

Maga a kötet nem keltett különösebb visszhangot, de figyelembe kell venni azt is, hogy akkor még igen csekély volt az irodalmi fórumok száma. A legérvényesebben a hosszú évekre ugyancsak félreállított, „nem-marxista" nemzedéktárs, a kritikusként is nagyszerű Rónay György mutatta be a kötetet a *Vigiliá*ban,[1] mindjárt az irodalom folyamataiban is elhelyezve Ottlikot:

„...alkatilag nemzedékének (a *Nyugat* úgynevezett harmadik nemzedékének) alighanem legeurópaibb jelensége, aki egészen természetesen, anyanyelvként (s mégis milyen magyarul!) beszéli azt a modern, legmodernebb irodalmi stílusnyelvet, amely, esztétikai modorában bizonyos előkelő konzervativizmussal, az avantgardizmusoknál is előbbre járt, s a szürrealizmuson túllépve (vagy átlépve), de a szürrealizmus minden használható eredményét hasznosítva kanyarodott vissza (illetve haladt előre) a realizmushoz – egy modern realizmushoz."

Figyelmes olvasó a *Kortárs* fiatal kritikusa, Fábián Kata is.[2] Hat rá az élmény, de távolságtartását is kifejezi: „A *Hajnali háztetők* című novellában sűrítve ott van Ottlik minden írói erénye és gyöngesége: a szemlélet emelkedettsége, az eszközök választékossága, de az is, hogy a témák viszont csak másodlagosak. Kevesen hoztak ilyen pontos hírt a művészek világáról, – Ottlik írásai néha vallomásként hatnak: lélekről, emberekről, idegállapotról. Az élet azonban kint zajlik a társadalom és a történelem keretei között és Ottlik Géza művészetének csak érintkezési pontjai vannak vele, a közösség vérkeringése nem hatja át. De a szívdobogását meghallja és becsületes, tiszta emberként reagál rá."

Nem érdemes azon sopánkodnunk, hogy miért gondolta azt a kritikus, hogy a művészek világa nem része a társadalomnak, hiszen ez az írás egyértelmű

[1] *Vigilia*, 1958. 2. sz. (Az olvasó naplója.)

[2] Fábián Kata: *Ottlik Géza: Hajnali háztetők. Kortárs*, 1958. 5. sz.

elismerésnek számít az *Élet és Irodalom* kritikájához képest.[1] Halasi Andor (1883–1969) harcos bolsevik szemlélettel olvasta a könyvet: „Kiknek a számára adták ki ezeket az ügyesen tálalt, de életkedvcsillapító ínyencségeket?" – kérdezte. Ugyanakkor azért megállapította, hogy az 1945 előtti elbeszélésekhez képest „1945-től kezdve gyógyul Ottlik Géza írói látása", tehát fejlődik, sőt írásai között van már művészi munka is.

Ehhez képest a *Népszabadság*ban Kemény György megértőbbnek mutatkozik.[2] Fásult, közönyös életszemléletet, részvétlenséget, „anarchisztikus, végletesen individualista filozófiát" tapasztal, majd megállapítja, hogy Ottlik „érdekes egyéni tehetsége ellenére novellái többnyire csak különlegességek. Reméljük, írói ereje túllendíti ezeken a gátakon, eljuttatja a társadalommal való közösségvállaláshoz, egy igazabb, cselekvőbb egyéniséghez."

Ottlik fogadtatástörténetéhez groteszk módon hozzátartozik az Írószövetség 1959. szeptemberi újjáalakulása is. A Politikai Bizottság 1958. novemberi döntése előírta a művészeti s benne az irodalmi élet rendezését. Az utóbbi kapcsán a pártközpont mellett egy háromtagú bizottság végezte az előkészítést, beleértve az alapszabályt, az alapító tagok és a vezetők névsorát is (Bölöni György, Darvas József, Köpeczi Béla). Egy belső feljegyzés csoportosította az alapító tagságra szóba jöhetők közül a vitás eseteket. Az egyikbe tartoztak „A különféle nyugati modernista irányok hívei: Csathó Kálmán, Kolozsvári Grandpierre Emil, Ottlik Géza, Rónay György, Vidor Miklós". Ottlik a későbbiekben sem bizonyult alkalmas személynek, olyanok társaságában, mint például Kodolányi János vagy Sinka István. De még Illyésen, Németh Lászlón is vitatkoztak. Az újjáalakuló közgyűlésen Darvas József mondott beszédet *Irodalmunk helyzetéről.* Ez viszonylag kiegyensúlyozott volt, főként a véresszájúan szereplő Kállai Gyula ideológiai főnökhöz és államminiszterhez képest. Kállai gyilkosan kiosztotta az okosan távol lévő Illyést, Darvas csak súlyosan megbírálta. Darvas a polgári írókkal nevek említése nélkül foglalkozott, s károsnak tartotta a formalizmus, az epigonizmus, a kozmopolitizmus jelenlétét, kijelentve, hogy „itt nem csupán irodalmi kérdésről van szó, hanem a burzsoá világnézet »legmodernebb« módszereinek a behatolásáról kulturális életünkbe".

Egyetlen évvel az elbeszéléskötet után, 1959 novembere táján került az üzletekbe az *Iskola a határon*, amely 6380 példányban jelent meg. Egy regény nálunk mindig nagyobb érdeklődést kelt, mint egy elbeszéléskötet, s ezt fokozhatta az is, hogy a Sík Csaba által szerkesztett első kiadás borítólapján szerepelt

[1] Halasi Andor: *Ottlik Géza: Hajnali háztetők. Élet és Irodalom*, 1958. március 7.
[2] Kemény György: *Ottlik Géza: Hajnali háztetők. Népszabadság*, 1958. június 6.

az a műfajilag helytelen kifejezés, hogy „diákregény". S ott volt olvasható az a kiadói ajánlás is, amely ugyancsak orientálhatta a kritikusokat is: „A kadétiskola komor, baljós épülete a húszas évek ellenforradalmi Magyarországának szimbóluma – és a regény ennek a szimbólumnak társadalmi és erkölcsi tartalmát, valóságát mutatja be, ítéletet mondva fölötte."[1]

Az irodalmi hetilap reflektált a leggyorsabban.[2] Kéry László (1920–1992) az irodalmi élet ismert szereplője, az angol irodalom tudós tanára volt, Ottlik pedig angol klasszikusokat fordított, szakmai kapcsolat is volt közöttük. Kéry elemezte, kifejezte elismerését, ugyanakkor bírálta is a regényt. Ma talán az a leginkább feltűnő nála, s később mások írásaiban is, hogy középpontba állítják a Horthy-kor rendszerét és a fasizmus-problémát. Kéry így: „Érdekes egyéni változata az övé annak a jellegzetes értelmiségi magatartásnak, amely századunk polgári viszonyai közt a világ minden részén kialakult, s amelynek keserűsége és ellenzékisége talán sehol sem volt hitelesebb, mint a félfeudális, félfasiszta Horthy-Magyarországon."

„Az az idő pedig, amelyben az események játszódnak: a húszas évek közepe – közel az összeomlott monarchiához s a fehérterror véres hónapjaihoz, s években kissé még távol, de lényegében igen közel a »tökéletes« hitleri mintájú fasizmushoz."

Ezt a szemléletet erősíti a „burzsoá iskola" fogalma, s az az állítás, hogy a polgári társadalom iskoláinak világa embertelen. Mintha ő nem ezekbe az iskolákba járt volna, nem Eötvös-kollégista lett volna. A regény tehát szerinte a magyarországi prefasizmus, fasizmus kritikája. Erénye, hogy szereplői közül a lázadókat emeli ki, hibája, hogy sorsukat nem hosszabbítja meg a jelenkorig. Medve Gáborban benne rejlik a regényhős lehetősége, mégsem tud azzá válni. Végül a legteljesebb elismeréssel szól az író nyelvteremtő erejéről:

„Ilyen tömören, és mégis könnyed természetességgel, ennyire az élő nyelvhez igazodva, és mégis összefogottan, ennyire jóízűen és – ne féljünk kimondani – elegánsan kevesen írnak ma nálunk.

Ennek az írónak nem képességein, csak elhatározásán múlik, hogy igazán jelentős regényt alkosson."

Lényegében ez a bírálat az ürügye annak a vitának, amely fél évvel később zajlott az *Élet és Irodalom* hasábjain. Hermann István (1925–1986) volt a kezdeményező, aki később filozófusként futott be karriert, ekkor éppen középiskolai tanár volt, mert az akkori Lukács-vita kapcsán kegyvesztetté vált. Nem hinném, hogy kifejezetten a rehabilitációs igény vezette tollát (miként ezt Kelecsényi László írta), amikor elvi jellegű írásában Ottliké mellett Szabó Magda regénye,

[1] Közli: Szegedy-Maszák Mihály: *Ottlik Géza*. Pozsony, Kalligram, 1994. 153.

[2] Kéry László: Ottlik Géza: *Iskola a határon. Élet és Irodalom*, 1959. december 4.

a még frissebben megjelent *Az őz* volt a példa arra, hogy milyen *A hátranézés irodalma*.[1] Szerinte „a holtak feltámasztása" zajlik ezekben a művekben, pedig „1956 gyökeresen más helyzetet, perspektívát és lélekrajzot teremtett az olyan figurák számára". Úgy gondolja, hogy a dekadens nyugati irodalomban népszerű gyökértelen, egzisztencia nélküli figurák népesítik be ezeket a regényeket, amelyek provinciálisak. „Amikor az író maga is érzi problémájának szűkösségét, akkor igyekszik azt a szűkösséget a modern nihilisztikus és anarchisztikus tendenciákból kinövő szerkezeti körmönfontsággal eltüntetni." Értekezése szerint ennek a letűnt világnak csak a szatirikus ábrázolása lehet érvényes, itt viszont belülről való, nosztalgikus az író nézőpontja.

Elsőként Mihályi Gábor irodalomtörténész (1923) vitatkozott Hermann-nal[2]. Szerinte az írók élő kérdésekkel foglalkoztak regényeikben, s bár azok nem klaszszikus alkotások, „de fátyolfellebbentő, problémákat megfejtő írások, még ha nem is a nagy összefüggések, csupán részigazságok megfejtésével szolgálnak".

A fasizmus kulcsfontosságúnak tartott szellemiségét ő is kiemelte: „a fasiszta nevelés lélekmérgező hatását tárgyalja, s ez a téma Horthy és Hitler letűnésével sem vesztett fontosságából és aktualitásából. A téma semmiképpen sem provinciális. Szemére vethetjük az írónak, hogy regénye a kelleténél jobban bezárkózik a katonaiskolába, hogy elnagyolta a társadalmi háttér megrajzolását, de nem lehet figyelmen kívül hagyni – mint ezt a kritika annak idején meg is írta –, hogy magának a pedagógiai-pszichológiai folyamatnak az ábrázolása ragyogó, s kétségtelenül figyelemre méltó eredmény."

Ugyanabban a lapszámban a Rákosi-korban igen vonalas Nagy Péter irodalomtörténész (1920–2010) sem értett egyet Hermann-nal.[3] Vitatta a szatirikus ábrázolás egyedül helyes voltát, hiszen az igazi kérdés az, hogy az új művekben mi a visszahúzó erő, s mi az üdvözlendő. Megállapítja, hogy Ottlik és Szabó Magda sokkal jobb regényeket írt, mint a Hermann által példaként említett Erdős László és Szobotka Tibor. Ottlik katonaiskolája szerinte is „a fasizmus előiskolája". Megemlítem, hogy Nagy Péternek van egy másik kritikája is, amelyik magyarul csak 1965-ben vált olvashatóvá.[4] Ez egy gördülékenyen eszszéisztikus, egyértelműen elismerő bemutatás. A címet értelmezve említi, hogy ez az iskola „az emberi és a fasiszta módra embertelen határán" található, a cikket pedig így fejezi be: „Ottlik sajátos módszerének egyik legnagyobb érdeme, hogy kimondatlanul is rá tud mutatni: az így nevelt katonatiszteknek fasisztává kellett lenniök – vagy, mint a regény hősének, korán szembe kellett

[1] Hermann István: *A hátranézés irodalma. Élet és Irodalom*, 1960. június 17.
[2] Mihályi Gábor: *Nézzünk még egyszer hátra. Élet és Irodalom*, 1960. augusztus 5.
[3] Nagy Péter: *Hová néz az irodalmár? Élet és Irodalom*, 1960. augusztus 5.
[4] Nagy Péter: *Rosta*. Bp., Szépirodalmi, 1965.

kerülniük az egész iskola értékrendjével, s akkor ki is kellett válniuk ebből a közösségből."

A kibontakozó vitához gyorsan hozzászólt Kéry László,[1] s visszavonta korábbi értelmezését, pedig azzal addig mindenki egyetértett, hogy a regény a magyarországi fasizmus kritikai ábrázolása.

„Ennek a megítélésnek a helytelenségére legelőször maga a szerző, Ottlik Géza hívta föl figyelmemet. Megjegyzésének lényege az volt, hogy könyvét félreértettem, mondanivalójának egyetemességét egyoldalúan értelmeztem, leszűkítettem."

Kéry László tehát újraolvasta a regényt, s megállapította, hogy szemléleti relativizmus és világnézeti szkepticizmus határozza meg a művet: „...nézzétek, ilyen az élet, ilyen kegyetlen, ilyen aljas, ilyen elnyomó – és ilyen röhögnivaló. Csak úgy lehet elviselni, ha az ember magánosan, egy-két társával szövetkezve ellenállást szervez az élet, a társadalom intézményei ellen, igyekszik hozzászokni komiszságához, s egy idő múlva a szkeptikus fölényesség, a keserű humor magaslatáról tekint le rájuk."

A könyv ezt a koncepciót viszi végig, s absztrakt, aszociális, antirealista, Kafka egzisztencializmusával rokon. Itt „az ember a társadalom egészével, az elnyomó élettel áll szemben magános harcában". Megszületik tehát az új értelmezés: Ottlik regénye egzisztencialista. Ez közelebb áll a regény jelentésköréhez, ám a korabeli, mereven pártállami irányítású irodalmi életben az antifasizmushoz képest sokkal elítélőbb minősítés.

Hermann István ismételten megszólalt.[2] Részben védte korábbi álláspontját. Továbbra sem szakadt el a „Horthy-fasizmus" korszakjelöléstől, s úgy gondolta, hogy Ottlik állásfoglalása nihilisztikus, a sajnálat és a cinizmus kettőssége. Az igazi írói, kritikai magatartás a felháborodás lenne. A magyar írót Kafkánál is elítélendőbbnek tartotta: „Kafkánál a szarkazmus még egy fetisizált világ szörnyűségének leleplezésére szolgált, erősítette a kritikát. Ottliknál a szarkazmus is inkább feloldó szerepet játszik, nála inkább az emberek gyatrák, mint a világ. Kafkánál a főhősök még szenvednek a világtól, Ottliknál már csak az iskolára koncentrálódik a szenvedés, egyébként Szeredy és barátai egészen jól meglelik útjaikat."

A vitát Koczkás Sándor zárta le.[3] Úgy látta, hogy a polgárok számára a szocializmus társadalmában két út lehetséges: vagy szembenéznek az élettel, vagy hátat fordítanak a valóságnak. A szembenézésnek pedig tagadással, bírálattal

[1] Kéry László: *Hátranézés egy kritikára. Élet és Irodalom*, 1960. augusztus 12.

[2] Hermann István: *Hátranézés egy vitára. Élet és Irodalom*, 1960. szeptember 23.

[3] Koczkás Sándor: *Realizmus vagy dekadencia? Egy vita epilógusa. Élet és Irodalom*, 1960. november 4.

kell kezdődnie. Kifogásolta a korabeli kritika hibáit, az apológiát, amely Kosztolányitól Ottlikig annyi szerzőt körülvesz. A hosszas elvi igényű okfejtésben Ottlik kapcsán a lényeg a következő: „Ottlik regényének témája szinte kínálja az aktív, bíráló írói magatartás lehetőségeit. Nem egy részletében megtalálható a fasiszta katonaiskolák lélekmérgező hatásának szinte borzongató művészi felidézése, de a mű egésze mégsem realista alkotás, mert mondandójának nem a konkrét társadalombírálat a lényege. A múlttal való leszámolást nála nem a régi világhoz vonzódó nosztalgia akadályozza – mint indító cikkében Hermann István állította –, hanem sokkal inkább az író jellegzetesen egzisztencialista életfilozófiája."

A vitában az alapkérdés tehát az volt, hogy a mindenképpen korlátozott világszemléletű polgári író érdemeként említhető-e a fasizmuskritika, vagy pedig polgári, azaz burzsoá szemléletének korlátozottsága mellett még az egzisztencializmusát is el kell ítélni. Koczkás Sándor mindkét szempontot érvényesnek tartotta, de meghatározónak az utóbbit. Okkal meditálhatunk ma azon, hogy vajon miért volt olyan hangsúlyos a fasizmus következetes emlegetése. Tanulságos, hogy még az újholdas Lengyel Balázs is használja ezt a fogalmat, abban a tömör, a regényt üdvözlő cikkében, amely 1958-ban keletkezett, de tudtommal csak 2001-ben jelent meg: „A konkrét és rengeteg plasztikus adattal alátámasztott társadalombírálat mellett, regényében megint egy mély etikus mondanivalón van a hangsúly: hogy lehet emberséges emberré fejlődni az abszolút kiszolgáltatottságban, jutasi altisztek, hatalmi mániások, szadisták, a hatalom pártfogását kereső fasisztoid csirkefogók s egy összezúzó nevelési rendszer kegyetlenkedései között. Hogy lehet ellenállni s el nem torzulni sem az ellenállásban, sem a mindig kísértő alkalmazkodásban."[1]

A fasizmus témát az 1944 óta különösen indokolt számvetés mellett 1956 után egyrészt a Rákosi-kor, másrészt a levert forradalom és következményei tették időszerűvé. Ismeretes, hogy a bolsevikok alapvetően fasiszta mételyezettségűnek, Hitler utolsó csatlósának tartották Magyarországot, a Horthy-kor állandó jelzőjévé tették a fasizmust, másrészt pedig jelentősen felnagyították a kommunisták antifasiszta ellenálló tevékenységét, partizánmozgalmakat álmodtak. Kádárék állásfoglalásában 1956 végén, az úgynevezett ellenforradalom kitörésének fő okai között nyomatékosan szerepelt „a Horthy-fasiszta és a magyar kapitalista-földesúri ellenforradalom", valamint „a nemzetközi imperializmus". Október napjaiban, állították, fasiszta csőcselék lepte el az utcákat. Ily módon, ha valaki kritikusan tárgyalta művében a valóságos vagy a vélt fasizmust, az polgári szemléletűként is valamiféle mentséget jelentett

[1] Lengyel Balázs: *Egy regény születése*, in: Uő.: *Ki találkozik önmagával?* Tanulmányok, emlékezések, naplójegyzetek. Bp., Széphalom Könyvműhely, 2001. 44–45.

számára. Másrészt viszont az ötvenes évek totális diktatúrája – 1956 előtt és utána is – nagyon sokban hasonlított a fasiszta diktatúrára. A fasizmus embertelenségéről szólva a példázatos történetek jelentése átsugárzott a bolsevik korra. A fasizmus-téma tehát olykor menlevelet adott, például Pilinszky János verseskönyve ezért jelenhetett meg 1959-ben, igaz, a *Senkiföldjén* címet *Harmadnapon*ra szelídítve. Ugyanez szerepet játszhatott Sánta Ferenc *Farkasok a küszöbön* című elbeszélésköteténél (1961), majd *Az ötödik pecsét* című regényénél is (1963). Jellemző párhuzam, hogy ez a regény is megkapta, akárcsak Ottlik, az elítélő hangsúlyú egzisztencialista minősítést. A két totális diktatúra tehát sok szempontból utalt egymásra, ez ellen azonban az 1956 utáni politika szenvedélyesen tiltakozott, s mint tudható, ma is vannak, akik kétségbe vonják a közeli rokonságot. Hasonlóképpen ma sem tekinthető lezártnak a Horthy-korszak minősítése sem, vannak, akik nem fogadják el a parlamentáris, korlátozott polgári demokrácia fogalmát. Pedig eléggé egyértelmű, hogy az 1944 előtti Horthy-kornál sokkal „fasisztább" volt Rákosi diktatúrája. Ha nem így lett volna, nem következik be 1956 forradalma. S aligha válhatott volna az ötvenes évek derekától irodalmunk egyik központi kérdésévé a hatalom és az erkölcs összefüggéseinek kérdése. A bolsevik politika és történettudomány azt hangoztatta, hogy a régi uralkodóosztály és Horthy nyomorba döntötték a dolgozó népet, majd szinte Hitlert is megelőzve kitalálták a fasizmust.

Így válhatott szinte minden bíráló által elfogadottá, hogy az egész iskolarendszer fasisztoid volt. A regényben az 1920-as évek elején járunk, s egyes kritikusok szemében mintha már a monarchia is fasiszta lett volna. A katonai nevelés azonban soha nem volt demokratikus, még a szocialistának nevezett néphadseregben sem. S ne feledjük: vannak, akik katonák szeretnének lenni, akár hivatásszerűen, vannak, akik próbálják elkerülni ezt a testületet, a kényszert, s vannak, akik beletörődnek, reménykedve, hogy majd csak szabaddá válnak. S létezik az egzisztenciális kényszer, a családi hagyomány, az anyagi helyzet is. Hivatkoznék Határ Győzőnek a Szabad Európa Rádióban elhangzott egyetlen mondatára: „Ilyen tiszti előképzők valószínűleg éppúgy akadnak mindmáig a hétszerszent Szovjetunióban, mint Amerikában, Angliában csakúgy, mint Spanyolországban."[1] Én a hatvanas évek első felében voltam sorkatona, még az előfelvételis rendszer előtt, s egy értelmes, rádiótávirászatot tanító fiatal őrmester mondta egyszer nekünk, hogy ne csodálkozzunk semmin: a hadseregben tisztán a feudalizmus uralkodik. S tapasztaltam, hogy akár képzettek, akár érettségi nélküliek a tisztek, ugyanolyanok, mint az elítélt régiek: dzsentroid módon élnek: isznak, nőznek, kártyáznak, unatkoznak. S bizony a kőszegi meg a többi katonaiskola diákjai sem csak szenvedtek. Ottlik per-

[1] Határ Győző: *Irodalomtörténet*. Békéscsaba, Tevan, 1991.

sze nem hagyományos leányregényt, nem is diákregényt írt, de ne ringassuk magunkat abba a tévhitbe, hogy mindenki úgy élte át az ottani éveket, mint ahogyan ő évtizedekkel később ábrázolta. Az író halála után készült egy tévébeszélgetés néhány egykori diáktársával. Az öregurak egyike úgy emlékezett vissza, hogy Ottlik sokat túlzott, Schultze őrmester például korántsem volt vadállat, sokat foglalkozott a rábízottakkal, még a tanulásban is segített nekik, például kikérdezte a német szavakat. Ne feledjük azonban, hogy Ottlik nem szociológiai tanulmányt írt, nem is naplót, hanem regényt.

A Horthy-korszak csakis negatív minősítéséhez képest jóval átmenetibb időtartamú volt az egzisztencializmus egyértelmű elítélése. 1956 után Camus, Sartre szépirodalmi műveit kezdték kiadni, aztán egyre élesebb kritikát követeltek. A Gondolat Kiadó izmusok-sorozatában 1965-ben jelent meg Köpeczi Béla tanulmányával és válogatásában *Az egzisztencializmus* kötet, a marxista kritika igényével. A német-francia gyökérzetű irányzat nyugaton kezdett történetivé válni, nálunk viszont a hetvenes évekre is megmaradt ideológiai ellenségnek. Mészöly Miklós ellen is az volt a fő kritikai érv, hogy hatott rá az egzisztencializmus. Még az 1970-es évek elején sem lehetett őt bekönyörögni a bölcsészkari kortárs irodalmi tananyagba, mert „nem támogatja a rendszert".

Hónapokkal az irodalmi hetilap vitája előtt jelent meg Tóth Dezső irodalomtörténész és politikus (1925–1985) kritikája a *Kortárs*ban.[1] Szakemberhez illő munka, kritikája viszont elsősorban ideologikus jellegű. Ő még csak nem is említi a fasizmust, Horthyt, mert „az egész regény történelmileg nem eléggé konkrét, az évszámon kívül közvetlenül semmi sem jelzi, hogy milyen uralkodó osztály nevelte itt a maga janicsárjait". A kiábrándulás, a beletörődés, a deformálódás, a szenvtelenül tárgyilagos ábrázolás, a rezignált írói szemlélet regényének nevezi a művet, amelyből hiányzik a jelenkor távlata. Az erkölcsi rossz bírálata részleges, az elbeszélő első személlyel az író teljesen azonosul, a kritika hiányzik.

„Kitűnő mesterségbeli tudás, az írói megoldásokkal, különleges eszközökkel szellemesen, megejtően élő, az időrenddel merészen és hatásosan játszó művészet ez, amely a maga álláspontjának relatív progresszivitása alapján értékeset alkotott – amelynek hangja azonban kissé idegenül is cseng: mintha hozzájuk, azokhoz, Szeredyékhez beszélne: A civilekre nem sokat ad, csak elmondja úgy, ahogy volt, nem sértve meg az összetartozás íratlan törvényeit."

[1] Tóth Dezső: *Ottlik Géza: Iskola a határon*. *Kortárs*, 1960. 3. sz.

A *Népszabadság* kritikusa ezúttal sokkal megértőbb volt. Bokor László[1] (1927–1979) üdvözölte a Horthy-hadsereg utánpótlás-nevelésének lélektani hitelességét: „Ennek a veszélyes és kifinomult lelki rabulejtésnek – kimondatlanul is a fasizmus lélektanának – ábrázolásával Ottlik Géza szinte úttörő munkát végzett." Ugyanakkor kifogásolja, hogy szűk az ábrázolás, hiányolja a tisztek világának, valamint a „horthysta drill társadalmi, világnézeti eredőinek" a bemutatását.

A könyvtárosok részére készülő szakmai folyóiratban[2] Lékay Ottó tömör ismertetésében nincsen szó a fasizmusról, s egyértelmű az elismerés: „Az elegáns, inkább pontosságra, mint színességre törekvő stílus, a matematikai tisztaságú mondatok azonban egyre kevésbé leplezik a mögöttük dolgozó szenvedélyt. Valami hidegen izzó elszántság, az utolsó álarcot is letépni akaró, öngyötrő tisztázni akarás – ez ennek a rendkívül figyelemreméltó regénynek a »lírája«, ez az, ami szívenüti az olvasót és megadja a technikailag bravúrosan megoldott regény művészi-emberi értékét."

Végezetül azt a bírálatot említem, amellyel kezdeni kellett volna, s amelyik a leginkább időtálló. Természetesen Rónay György írta.[3] Ma a meglepő talán az benne, hogy ő is hangsúlyozta az „embertelen pedagógia" következményét: a növendékek egy része el fog jutni „a fasizmus különféle színű és mitológiájú, de lényegükben azonos változataiba". Szerinte az olvasó könnyen elképzelheti Merényieket 1944 utolsó napjaiban, s azt is, hogy Medve nem válhat fasisztává. Ő „A lemetszett karú humanitás jelképe is a fasizmus őrült Európájában". Rónay György úgy látja, hogy „Már ott, az iskolában voltak fasiszták és humanisták, hatalomőrültek és emberek". Emellett érzékenyen foglalkozott, s érdemben elsőként az elbeszélés nehézségeivel, az időszemlélettel, az elbeszélő és az emlékirat kettősével, az epikum áradásával, az író világszemléletével: a szeretet gondolatával.

A marxista kritika alighanem úgy gondolta, hogy helyére tette Ottlik regényét. Ennek alapján 1968-ig nem jelent meg újabb kiadás, holott a művet egyre több nyelvre fordították le (Frankfurt, 1963; Párizs, 1964; New York, 1966). Ami pedig a kortárs irodalomról készült hazai előadásokat, tanulmányokat, cikkeket illeti, azok vagy hallgattak Ottlikról, elfeledtetni kívánva regényét, vagy szitokszó gyanánt az egzisztencializmust emlegették. Csak a hatvanas évek legvégén kezdett változni ez a helyzet. József Attila-díjat 1981-ben, Kossuth-díjat 1985-ben kapott az író.

[1] Bokor László: *Ottlik Géza: Iskola a határon. Népszabadság*, 1960. június 14.
[2] Lékay Ottó: *Ottlik Géza: Iskola a határon. Könyvtáros*, 1960. 2. sz. 148–149.
[3] Rónay György: *Ottlik Géza: Iskola a határon. Vigilia*, 1960. 1. sz. (*Az olvasó naplója.*)

Elkészült, s talán szerencsés véletlenek sorozatának köszönhetően, 1959 karácsonyi ajándéka gyanánt megjelent az *Iskola a határon*. A visszaemlékezések szerint igen jó volt az informális fogadtatása. A mű értékeit a kritikák is próbálták sorra venni, de azt senki sem ismerte fel, hogy Ottlik Géza alkotásának a 20. század nyolc-tíz legfontosabb magyar regénye között van – lesz – a helye. A fasizmus mindenáron való, s nem csupán aktuálpolitikai célzatú emlegetése kapcsán pedig be kell látnunk, hogy ami egy adott időmetszetben nyomatékosan szerepel a közbeszédben, az ott is megjelenik, ahol semmi szükség rá.

Van Ottliknak egy rövid írása 1946 tavaszáról, *Boldogság?* a címe. (Újraközölte az In memoriam sorozat Ottlik-kötete.[1]) Alighanem a regény első koncepció-vázlata ez, egy néhány évvel korábbi újságcikket felidézve: „Arról olvastam valahol, hogy milyen boldogan élnek a gyerekek a Szovjetunióban, táboraikban, iskoláikban. [...]

Ami pedig a boldog gyerekeket illeti, az a tapasztalatom, hogy azok – mint Cocteau *Enfants terribles*-jének hősei, akikhez hasonlót többet is személyesen ismerek – gyakran nem akarnak felnőni, még harmincéves korukban sem. De igazában nem ezt akartam megírni. Magát a boldogságot akartam én gyanúba fogni, mert eszembe jutott saját gyerekkorom a kőszegi katonaiskolában. Szép nagy kertben állt az intézetünk, a hálótermeket télen rendesen fűtötték, enni is kaptunk, majdnem eleget, egyenruhánkat megfoldozták, ha rongyos lett: szó sem volt nyomorúságról. Csak éppen soha nem tehettünk mást, mint amit vezényeltek. Nappal és éjjel kísérgettek őreink, váltott szolgálatban, afféle vérbeli porosz altisztek. Gond nélkül éltünk, házi könyvtárral és zuhanyfürdővel, mint egy gazdag állam fegyencei. Mégis szomorú voltam, hosszú éveken át. Néha játszottunk, néha nevettünk. Ott volt ez a szomorúság mindennek az alján. Tíz-tizenegy éves korunkban már nem tudtunk sírni, elvesztettük ezt a képességet. Eszembe jutott a szalmazsákom. Eszembe jutott a sapkám mafla formája. A földszinti folyosó szaga. A szombathelyi országút, a két gyakorlótér, a téli vasárnap délelőttök. Ott tanultam meg a lázadást, a zsarnokság gyűlöletét, az élet ocsmányságát és csodálatosságát, az emberek meg a magam természetének vad gonoszságát és szelíd jóságát. Az elnyomás ellenállásra nevelt, a parancsszó különvéleményre, magányra. Észre kellett vennünk, hogy a képzelet szabad, hogy csak a gondolataink és az érzéseink függetlenek; így érlelődött bennünk az egyéniség, végső menedékünk."

[1] *Éjszakai hajózás*. In memoriam Ottlik Géza. Szerk. Hornyik Miklós. Bp., Nap, 2006.

NAGYMONOGRÁFIA EGY NAGY KÖLTŐRŐL

Görömbei András: Nagy László költészete

Nagymonográfiát természetesen csak kiemelkedő alkotókról érdemes írni. Másokról tilos, mert erő- és eszközpocséklás. A legnagyobbakról viszont szükségesek a részletező pályaképek. A szakmai közvélekedés mégis hosszú ideje ódzkodik a műfajtól. Pedig miként a nagyregényt, úgy a nagymonográfiát sem volt képes diszkvalifikálni a személyi kultusz művelődéspolitikájának sokáig tartó hatása. Vagy lehetséges, hogy csupán a kitartás hiányzott az irodalomtörténészekben ahhoz, hogy hozzákezdjenek egy-egy nagyobb műhöz, vagy ha már hozzákezdtek, be is fejezzék azokat? Esetleg a műfaj tényleg meglévő belső, szakmai gondjai? Vagy a szemérmesség és a felelősségtudat furcsa elegye, amely nemigen engedte meg, hogy amíg nincs „teljes" pályakép a legnagyobbak zöméről, s ami van, az is ódon vagy egyszerűen csak elöregedett, addig nem illik a 20. század derekának, második felének alkotóiról írni meg a nagymonográfiát? Akármiként is volt és van, Görömbei András széttörte ezt a furcsa varázskört, amikor Nagy László életművének maximális alaposságú bemutatására vállalkozott. Ha meggondoljuk, hogy az 1919 után fellépő alkotók közül ez idáig csak Szabó Lőrincről (Kabdebó Lóránté) és Illyés Gyuláról készült nagymonográfia (Izsák Józsefé), József Attiláé várja a befejezést (Szabolcsi Miklós) és Németh Lászlóé maradt félbe Grezsa Ferenc korai halála miatt, akkor nemcsak a hiányok sokaságát láthatjuk, hanem jobban értékelhetjük Görömbei András irodalompolitikai és -történészi bátorságát.

Ezt a szakmai bátorságot már régóta megszokhattuk tőle. Eddigi munkásságának futó áttekintése is azt bizonyítja, hogy soha nem a „hivatalos", hanem mindig a „szakmai" irodalompolitikai szempontok irányították. Első megjelent nagyobb munkája annak a Sinka Istvánnak az életművét mutatta be, aki még halála után is a „nemszeretem" alkotók közé sorolódott. A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980 közötti korszakáról írt monográfiát, majd a hetvenes évek romániai magyar irodalmáról tanulmányt Bertha Zoltán társszerzőségével. Eszszékötet és az első Sütő András-monográfia követte ezeket, s résztanulmányok sora az újabb monográfia hőséül választott Nagy Lászlóról. Tiszteletre méltó ez a következetesség, s elismerést érdemlő a szakmai teljesítmény, amelyhez hasonlíthatót a mai középgenerációból igen kevesen mondhatnak a magukénak.

Amikor Görömbei András – feltehetően 1980 táján – eldöntötte, hogy megírja ezt a könyvet, Nagy László költészete még szinte teljes körű népszerűségnek örvendhetett. A halála óta eltelt esztendők azonban mind több olyan véleményt szólaltattak meg, amelyek esztétikai, ízlésbeli és egyéb okokra hivatkozva kétségbe vonják e költészetnek 1965 után kialakult értékelését. S mivel ez az ér-

tékelés az akkori hivatalosságtól függetlenül, illetve sokáig a hivatal szándékai ellenére alakult ki az értő olvasóközönség soraiban, talán mondhatjuk, hogy meglehetősen tárgyilagos volt, olyannyira, hogy idővel a hivatalosság is kénytelen volt alkalmazkodni a közvélekedéshez. Az alkalmazkodás tényéből következik, hogy ez mindig megkésve, s többnyire fancsali képpel történt, s nem csupán a díjak odaítélésében, hanem a kötetek kiadásában s az elismerő értékelések megszületésében, illetve megjelenéshez engedésében is. Nagy László költészete azonban – a halál ténye miatt is, meg az idő múlása miatt is – „klasszikussá" vált, s ez is meg az élő irodalombeli irányzatok helyzetének változása is módosíthatott megítélésén. Az utóbbi a „külső" ok. Nagy László költészete tábort természetesen önértékei miatt tudott maga köré szervezni mind 1954, mind 1957, mind 1965 után, a táborába gyűltek választásait azonban politikai mezben megjelenő esztétikai szempontok is motiválták. 1954 táján a választás azt is jelentette, hogy az olvasó is szembefordul a sematizmussal, a politikai szólamokkal és hazugságokkal. 1957 táján – ha sokszor talán inkább csak érzelmileg is, de azt is jelentette, hogy az olvasó 1956 októbere mellett áll, hiszi, hogy volt és lehetséges a Csodák csodája. S hamarosan azt is jelentette, hogy nem a tűztáncosokban látja a magyar líra és a magyar élet gondjainak legérvényesebb megoldását. Nagy László tábora mindig oppozícióban is állott a „létező szocializmussal", már csak azért is, mert nem volt hajlandó lemondani Nagy Lászlóról a pártos írók miatt.

Valóban rekonstruált pályakezdés tehát ez. Az elemző számára több út is kínálkozik. Úgy is felépíthető egy monográfia, hogy előbb sorra vesszük a ténylegesen megjelent verseket és köteteket, majd beillesztjük a megfelelő helyre a két rekonstruált ciklust. Persze ez ügyben is két megoldás lehetséges: vagy rögtön az első kötet tárgyalása után kerül erre sor, mintegy a tényleges és a stilizált pályakezdés egybevetéseként is, vagy pedig az 1956-ig tartó időszak bemutatása után. Kiss Ferenc ez utóbbira hajlott, vizsgálva e kérdést; én magam tudnék érveket találni az előbbi megoldás mellett; Görömbei András viszont egy harmadik úton jár: a költő által összeállított életműkiadás rendjét tekinti irányadónak, s e megoldás mellett is komoly érvek szólnak. A költőt befogadó 1957 utáni jelenkor és az utókor úgyis azt a költőt ismeri, amelyiket a *Deres majális* óta a mindenkori összegyűjtött versek mutatnak fel. Másrészt a korai versek eredeti szövegeinek csak elenyésző része jelent meg a negyvenes években. Azok a versfüzetek, amelyek részben megvannak, nem publikusak, s Kiss Ferenc részletesen elemző tanulmányának szövegközléseitől eltekintve[1] talán soha nem is válnak azzá. S bár magam is filológusi izgalommal olvasnám e füzeteket is, meg a lappangókat is, én sem hiszem, hogy ezek nyomtatásban való közzététele szükséges. Talán még egy kritikai kiadás sem lenne igazán jogosult erre, legfeljebb függelékben. Az is-

[1] Kiss Ferenc: *Nagy László zsengéi. Tiszatáj*, 1985. 9. sz.

mert néhány szöveg alapján az a véleményem, hogy igazából csak az állapítható meg, hogy 1945 táján Nagy László elemien ösztönös, a mesterségről még keveset tudó költőjelölt volt, 1956 táján viszont már nagyfokú tudatosságról, mesterségbeli tudásról tett bizonyságot, de ez a tény az életműkiadásból is nyilvánvaló, s még inkább a megjelent verseskönyvek sorrendjéből.

Ha a füzetek zárójelbe tételét indokoltnak érzem is, kevésbé tudom elfogadni a megjelent, de kihagyott vagy átírt szövegek szinte teljes mellőzését a monográfiában. Pedig nem jelentéktelen mennyiségről van szó. A *Tűnj el, fájás* (1949) 32 verséből 16 marad meg, átigazítva, az életműkiadásban, s ez verssorszámban azt jelenti, hogy 674 helyett 316 sornyi a terjedelem. *A tüzér és a rozs* (1951) 35 verséből mindössze 13 marad meg, 1103 sorából 242, azok is igazítva vagy teljesen átírva. Vannak folyóiratban közölt s aztán a változó szemlélet miatt *A nap jegyese* (1954) című kötetbe természetszerűen már fel nem vett munkák is. Ez utóbbi kötetnek már minden írása megőrződött, a javítások mintegy kéttucatnyi sort érintenek, a kihagyás mindössze 12 sornyi. Ennek a kihagyott és megváltoztatott anyagnak a vizsgálata nemcsak azért lenne indokolt, mert mindenki által hozzáférhető tényanyag, s éppen erre alapozódik nem egy mai, az egész költészetet elvető vélemény, hanem azért is, mert valódi fényt vet a gyanútlan, elemi ösztönösség valódi természetére is, s ezzel is magyarázza a sematizmus mocsarában való tévelygést. E tévelygés igazi, döbbenetes mértéke nélkül nem érthető meg igazán a kiemelkedés és a szembehelyezkedés erkölcsi és esztétikai szépsége sem, s bizonyos, hogy a jellegzetes Nagy László-i költői magatartás gyökere éppen az 1952 körüli fordulatban lelhető meg. Tudja és érzékletesen be is mutatja ezt Görömbei András, de tiszteletben tartja a költőnek a *Deres majális* utószavaként megfogalmazott véleményét, mely szerint „E könyvben közölt verseket vallom enyéimnek", s ennek szellemében tartózkodik attól, hogy a már-nem-enyém versek közvetlenebb vizsgálatába bocsátkozzon. Okkal tagadta meg e szövegeket a költő: egyrészt azért, mert rosszak, másrészt azért, mert nem a saját szemlélete, hanem a kor brosúráinak felmondása a jellemző rájuk, a megtörtént dolgokat azonban nem célszerű meg nem történtnek tekinteni, főként nem egy kiváló nagymonográfiában.

Nagy László eltévedésében nemcsak a kor a vétkes, hanem a fiatalember ösztönössége is. Görömbei András pontos megfigyelése szerint valóban verses naplót ír a pályakezdő költő, s ez a naplójelleg folytatódik 1948 után is, ám egy lényeges különbséggel. Míg addig, főként Iszkázon élve a vele, benne, körülötte történt dolgok voltak e naplóversek alapjai és lényege, a „fordulat évével" ez megváltozik, s a politikai programbeszédek, újságcikkek, tömeggyűlések szólamai válnak a naplóversek alapjaivá olyannyira, hogy versről – mint a kor átlagtermésében általában – már jelképesen is alig lehet beszélni ezen szövegekkel kapcsolatban. Mindezt lélektanilag magyarázza ugyan a személyes sors

radikális váltása, a tévedést magát mégsem menti. Mindez azért is érdekes, mert a Nagy Lászlóhoz közel álló – s később jelentőssé váló – nemzedéktársak közül ekkorát senki sem botlott. Kormos István pályakezdésének gyarlóbb teljesítményét később radikálisan átírta, de 1949 után inkább hallgatott az „új jégkorszakban". Juhász Ferencnek alig valamit kellett igazítania később az 1953-ig írott műveken, mind költőként, mind emberként vállalhatta azokat később is. Simon István is azonosult a kor politikai célkitűzéseivel, költészete mégis védettebb volt a teljes tévedésektől.

Szemléltetve mindezt: *A nap jegyese* kötetben az *Esti képek*, az *Öregasszonyok*, a *Traktoroslányok*, a *Tengeritörők* szemléletével és megoldásaival még vissza-visszautal az előző évekre, míg az *Aszály*, a *Dérütött réten*, az *Anyakép*, a *Gyöngyszoknya* és mások már *A vasárnap gyönyörét* előlegezik. A *Versben bujdosó* kötet új szemléletű művei közé tartozik többek között a *Seb a cédruson*, a *Madárijesztő*, a *Viola rajzai*, a *Vértanú arabs kanca*, a *Föltámadt piros csizma*, míg az előző kötet szemléletéhez sokban közelebb áll a *Seb a cédruson* és a *Medvezsoltár* című ciklusok sok darabja.

S bármelyik két szomszédos kötettel meg lehet ezt tenni, negatív értelemben még az első kettővel is. (Ott a sematizmus feltűnése, majd eluralkodása lenne az „új" elem.)

Többek közt kötetegybevetéssel is rá lehet mutatni 1956 élesebb cezúra voltára, hiszen nagyon sok szempontból különböznek egymástól *A vasárnap gyönyöre* és a *Himnusz minden időben* című kötetek hosszúversei: e kötetek egyes dalaitól eltérően még véletlenül sem cserélhetnének helyet. Dal és hosszúvers mineműsége s egymáshoz való viszonya, értékrendje Nagy László pályáján érdekes vitatéma volt a hatvanas években. Az idő túllépett e vitán, mindkét műfajban maradandó értékek maradtak. De maga a költő is túllépett e kettősségen, s dalai és hosszúversei is alakultak-formálódtak tovább a két utolsó kötetben. Megteremtette a maga félhosszú versét, amelynek darabjai és típusai a *József Attilától* a *Hegyi beszéden* át *A zöld sátor elégiájáig* terjednek, és a korábbi többnyire rövid dal helyét a hosszú dal vette át, olyanok, mint a *Madárijesztő*, a *Viola rajzai*, a *Föltámadt piros csizma*. S jelentékeny művekkel követelt magának helyet a két utolsó könyvben a prózavers, a játékvers, s a félhosszú vers külön változataként a szólító- és a siratóvers is. Poétikai, műfajtipológiai kérdésekkel részletesen foglalkozik a monográfia, de talán több figyelmet érdemelt volna a hosszúversnek nemcsak a létrejötte, hanem az átalakulása is azzá a félhosszú verssé, amelynek már az 1965-ös kötetben is vannak nagyszerű példái, s amelynek két főbb típusát különböztetném meg: egy tárgyiasabb, gondolatilag kifejtőbbet és egy látomásos-asszociatívabb, képszerűen kifejtőbbet. Nem ellentétekről, hanem hangsúlybeli eltérésekről van szó természetesen, amire példa lehet az utolsó kötetből mondjuk a *Balassi Bálint lázbeszéde*, illetve a *Műtét anyánk szemén*.

Paradox helyzet, hogy míg több évtizedes harc folyt azért, hogy a szocialista Magyarország hivatalosan csak szocialistának elképzelt irodalmában Nagy László teljes jogú helyet kaphasson a maga érdemei szerint, mire e harc eldőlt – jószerével csak a költő halála után –, már szükségtelenné vált e líra szocialista jellegének hirdetése. A szocialista író, irodalom fogalma legtöbbünk szóhasználatában már a hetvenes években eufémizmussá vált, s nem jelentett se többet, se kevesebbet, mint hogy a mi írónk, a magyar népé, s ezen a jogon az emberiségé is. Nem a polgárival, a nem-marxista nézetekkel való szembehelyezkedést jelentette, hanem a hiteles, emberközpontú szemléletet. Mindez persze a két világrendszer párhuzamos, többnyire ellenséges létének korszakában, magyarországi helyzettudattal megélve rögzült bennünk, miként Juhász Ferenc fogalmazta: „életre szántan… a szocializmus korszakában". Nagy Lászlóra is ez a helyzet és elkötelezettség a jellemző: a szocializmus korszakában él és alkot, és mindezt életre szántan teszi. Miként a monográfia fogalmaz: „Olyan költői világképet alkotott, melyben a nemzeti-közösségi-emberi kérdések a személyiség drámájaként jelennek meg. Tisztán érzékelte a meghirdetett eszmények és a gyakorlat közötti konfliktusok ijesztő nagyságát. Ez elől nem tért ki, hanem a lírai személyiség mitikus felnagyítását, kultikus gazdagítását végezte el korábbi világképének szerves folytatásaként. Ezzel a mitizáló, általánosító és fenséges lírai személyiséggel olyan szellemi-erkölcsi tisztaságot képviselt, amelyiktől idegen volt a hatvanas évek tudathasadásos állapota." S ennek a szemléletnek a szocializmus valóságához való viszony lényegét nem érintő hetvenes évekbeli módosulását-komorodását is árnyaltan elemzi Görömbei András. Egy korszak költője Nagy László, de nem egy hivatalos világnézeté, s még kevésbé az annak nevében kialakított gyakorlaté.

A mitikusan felnagyított lírai személyiség e lírai életmű egyik legszembeötlőbb jegye. Az erkölcsi eszmék magasabbrendűségének, fenségességének pozíciójából harcol e személyiség a rossz erők, a rémálmok ellen. Innen látja úgy egyik legkeserűbb művében, hogy „HA MEGÖLTÖK ÜNNEP LESZ AZ / MERT NEM RAGYOG SOHASE RAGYOG" az ember (*Verseim verse*). S a kései prózaversek elemzése kapcsán mutat rá Görömbei a költő mind erőteljesebb gondolatára, hogy „az emberi sors tragikuma magában az emberi természetben gyökerezik". Ha így van, aligha választható könnyűszerrel az emberek összessége jók és gonoszak csoportjára, márpedig a mitikusan felnagyított lírai személyiség rendre ezt teszi. Számomra önmagában nem is ez a komoly gond, hanem az, hogy e szemlélet az erkölcsi fenséggel, értékességgel csak a kiválasztottakat ruházza fel: nevesítve a nagy művészelődöket és kortársakat, felismerhetően családtagokat és barátokat, s természetszerűen magát a lírai személyiséget is, mert Nagy László nem a személyiség erkölcsiségének, hanem létezési körülményeinek poklából kiált, s e közös pokolból szemléli kétségbeesetten és ostorozza fensőbbségesen azokat a tömegeket, amelyeket létezési körülményeik

pokla az erkölcsiség poklába is átvezetett – legalábbis a költő felfogása szerint. Mondhatjuk persze, hogy a felnagyítás, a bajok eltúlzása az ószövetségi próféták óta megszokott s hatásos eljárás. Nagy László esetében azonban nem egy moccanatlan magatartásról van szó. 1955-ben *A vasárnap gyönyöre* még együtt látta a körülményei között létező embert: „éneklem újra és újra sokaknak csepp örömét" és az „elképzelt gyönyörű csillag" ideálvilágát, pedig már ezt a művet is a komor télképzet zárja le. A lírai személyiség mitikus felnagyítása, a profetikus hevület és szemlélet egyértelműen az 1956-os tragédia következménye, legalábbis megvalósult formájában. S ennek van paradox vonatkozása is: a költő egy megalázott népet ostoroz azért, mert alkut köt: örül az olyan-amilyen vasárnapoknak. Pedig a racionális erkölcstanok szerint a vasárnap érték, abban a formájában is, amiként a költő hosszúversében megmutatkozik. A költészet az abszolút igazságok birtokbavételének vágya, tehát maga a lehetetlen is, mégis megkockáztatom, hogy a Nagy László életműve iránti idegenkedésnek egyik oka ez a tökéletessé és mindent megítélni tudóvá stilizált és mitizált lírai személyiség lehet, amely a 20. században sem korszerűtlen eleve ugyan, de kérdések tömegével ostromolható, mint minden tudás, azaz minden végesség.

E kérdésekbe futó meditációk és meditációvá váló kérdések a maguk anyagával végül azt is jelezhetik, hogy a mindent megítélni tudó költői szemlélet valamennyire áthatotta a monográfust is, mert művében a ma indokoltnál talán egy fokkal több a kijelentés, mint a kérdés, illetve többféleképp megválaszolható avagy megválaszolhatatlannak mutatkozó kérdés alig akad. Tudom, nagy a kísértés, hiszen a szerző nagymértékben azonosul anyagával, szinte benne él, s ez így rendjén való, másrészt pedig azért készített monográfiát, hogy a kérdésekre választ találjon. S a lehetséges hiteles Nagy László-képek egyikét, az első teljes körűt alkotta meg Görömbei András. Nemcsak ennek rangja, értéke a vitathatatlan, hanem az erre megkerülhetetlenként építő további életműelemzés szükségessége is. (Magvető, 1992.)

1992

Haza és szabadság

Juhász Ferenc Dózsa-eposzáról

Az 1954-es esztendőben két jeles irodalmi mű jelent meg Dózsa Györgyről. Mindegyik a *Csillag* című folyóiratban. Illyés Gyula *Dózsa György* című drámája a nyári számokban, Juhász Ferencnek *A tékozló ország* című nagy terjedelmű költői műve a novemberi számban. Természetesen tekinthető vélet-

lennek is, hogy a kor két kiemelkedő alkotója egyaránt Dózsa-témát választ, azonban alighanem többről van szó. Illyés Gyula köztudottan következetesen építette életművét, amelyben mind a történelmi témák általában, mind a Dózsa-téma konkrétan szinte magától értetődőnek számított, különösen az ötvenes évek közepén, amikor túl volt már több történelmi dráma megalkotásán, s amikorra már irodalomtörténeti közhely, hogy a parasztság forradalmi vágyainak művészi kifejezője – például jelesen a harmincas évek elején keletkezett *Dózsa György beszéde a ceglédi piacon* című, az ötvenes években sűrűn publikált és sokszor idézett költeményével.

Juhász Ferenc esetében viszont több lényeges, meghatározó szempontból is előzmények nélküli *A tékozló ország,* amely már megjelenésekor egy olyan radikális pályafordulat dokumentumának mutatkozott, amelyet később az idő csak igazolhatott. Juhász 1954-ig különösebben nem vonzódott történelmi témákhoz, illetve kifejezetten csak az 1945 előtti és utáni világ szembeállításában, összevetésében talált következetesen történelmiséget. A tágabb – s aztán rohamosan a végtelenségig terjedő – időhatárok 1953 táján kezdik foglalkoztatni, már kezdetben is szinte szétválaszthatatlanul rétegezve egymásra az emberi nem és az attól különböző életformák, illetve az emberi társadalmi és a biológiai létezés és nem-létezés radikálisan különböző s mégis folytonosan egymásra utaló szintjeit.

A történelmi témákhoz való különböző viszony mellett van valami, ami mégis korjellemzővé teszi a két eltérő szemléletű és módszerű alkotó Dózsa-témaválasztását, s ez nem más, mint az ötvenes évek felfogása a forradalmakról, a forradalmiságról s magáról Dózsa Györgyről. Meglehetősen közismert, hogy ezekben az években a történettudomány, a publicisztika, a politikai közbeszéd egyaránt a magyar forradalmi és szabadságharcos hagyományokat hangsúlyozta, már nem is egyoldalú, hanem torz képet hozva létre – olykor merő jószándékból. Olyanként mutatták be múltunkat, mint amelyre az állandó forradalmi harc, a tömegek elnyomorodása és tudatosodása volt a jellemző, s amikor inkább csak a külső és belső ellenség túlereje akadályozta meg a forradalmi erők sorozatos vereségét. Az 1952 körüli legsematikusabb években a politikai akarat szinte csak a győzelmekről akart tudni, a vereségek – amelyek rendre bekövetkeztek – nemigen kerültek be a művészi célú feldolgozásokba. Rákóczi talpasai hősiesen rohantak pro libertate, Bem katonái űzték az ellenséget, s még Petőfi sem esett el a segesvári csatatéren. Ebben a diadalittasságot sugalló helyzetben jelentett fordulatot Sztálin halála után nálunk az 1953-as kormányprogram, az ennek következtében nyíltabbá váló beszéd lehetősége, amelyet Rákosiéknak már semmilyen praktikája nem volt képes tartósan tiltani. 1953-ban természetesen még szó sem lehetett nyílt, pusztán nyíltabb beszédről. Azt nem lehetett közvetlenül kimondani, hogy az ország tragikus helyzetben van, de körülírtan

utalni, rájátszani lehetett már erre a gondolatkörre. Az ország tragikus helyzete – végiggondolva a történéseket – azt is jelentette, hogy ismét elbukott, vagy legalábbis elbukóban van egy forradalom, ráadásul egy olyan, amelyik hosszú évszázadok után először hirdette önmagáról immár hosszú évek óta, hogy győzött, s hogy radikális fordulatot hozott és hoz is még az ország életében – egészen a Kánaánig vezetve el a népet.

Szuverén, a sematizmustól irtózó művészek számára szinte önként kínálkozott az, hogy – látszólag illeszkedve a kor uralkodó történelemszemléletéhez és beszédmódjához – a forradalmi hagyományokról beszéljenek, oly módon azonban, hogy nem a győzelmet, hanem a vereséget, s az abból következő helyzetelemzést mutatják fel. Következetesen és tartósan ezt tette Illyés Gyula, aki már az 1952-es *Fáklyaláng*ban a vereség pillanatát ragadta meg, s ugyanakkor a vereségből kovácsolt erkölcsi-eszmei győzelmet, szembeállítva egyrészt az igazi és a hamis, a megalkuvó forradalmiságot, másrészt a néptömegek vágyait és az urak hagyományos erejét, az osztályellentéteket tehát, rámutatva ugyanakkor a külső ellenség erejére s a nemzeti függetlenség ügyére is. A *Dózsa György* című dráma, amelyet 1956 elején mutattak be, ez utóbbit még nyomatékosabbá teszi, szinte a reformkorra utaló jelleggel mutatva föl a haza és a haladás, a nemzeti függetlenség és a radikális társadalmi változások ügyének együttes fontosságát. A dráma végső, pátosszal megfogalmazott tanulsága az, hogy nem lehet megnyugvás: ki kell űzni az országból a hódítókat, s ugyanakkor le kell számolni a néptömegek megnyomorítóival.

Illyés drámája esemény- és fejlődéstörténetet is ad, az előzményektől kezdve mutatja be mind Dózsának, mind a keresztes háborúból parasztfelkeléssé váló, majd levert mozgalomnak az útját. Anyagkezelése és drámai szemléletmódja hagyományosnak nevezhető tehát, ami radikálisan újszerű benne, az a kor hivatalos történelemszemléletével való bátor vita, s inkább ebben rögzíthetjük ma, negyven év múltával e mű irodalom- és eszmetörténeti érdemeit is. Illyés drámája is részévé vált a magyar irodalom ekkori szabadságharcának.

Sok szempontból „epikus" drámának tekinthető Illyés műve, s van epikus magva Juhász Ferenc munkájának is. A fiatal alkotó nagyobb terjedelmű költői művekkel tűnt fel. A *Sántha család* (1950) meglehetősen hagyományos jellegű elbeszélő költemény a földosztás korszakáról. Az *Apám* (1950) emlékező jellege magától értetődően teszi líraibbá ezt az eredetében szintén epikus jellegű alkotást. Epikus költemény *A jégvirág kakasa* is (az *Új versek,* 1951. kötetben), s természetesen a verses mesék is 1952–1953-ból. A rövid lírai darabok, a dalok, majd ódák és elégiák mellett tehát kezdettől jelen van Juhásznál a tiszta epika is, meg az epikolírikus jelleg is. Igazából azonban *A tékozló ország*ban talál rá a kettő sajátos, csak rá jellemző szintézisére, s a hosszúversnek arra a változatára, amelyet ő maga éposznak nevezett el, már ezzel is utalva az epikolírikus jellegre.

Juhász Ferenc műve azonban nem követ hagyományos eseménytörténetet, nem ad időrendet: kezdőpontja azonos a végsővel, a szinte totálisnak mutatkozó vereség léthelyzetével. „Árva nép, puszta ország, téged ki fog majd méltón elsiratni?" – üti meg az alaphangot az első sor, s a siratás, a siralom az egész műnek alapmotívuma lesz. Vagyis e mű nem különböző bonyodalmakon, küzdelmeken át vezet el a vereségig, hanem azt többszörösen és így nyomatékosan közli már az első pillanatban a mű olvasójával. A cím önmagában még csak ígéri a tragédia lehetőségét a formális értelmezés számára, hiszen elvileg lehetne ez is egy verses mese, de az alcím máris lehetetlenné tesz ilyenfajta szelídebb jelentéskört: *Egy ismeretlen vándor-költő krónikája 1514-ből*, hiszen a megadott évszám minden magyar olvasó számára egyértelműen Dózsára utal. Történelmünk egyik legismertebb évszáma ez, s azokban az években ez még inkább így volt. A műfajra, az elbeszélői helyzetre is utaló, s így különösen információgazdagnak tekinthető alcímet egy mottó követi *Jeremiás siralmai*ból:

„Ezekért sírok én; szememből víz folyik alá, mert messze távozott tőlem a vigasztaló, aki megélesszen engem; fiaim elvesztek, mert győzött az ellenség."

Egy olyan korban születik meg ez a mottó, amelyben a *Biblia* ideológiai mételynek számított, s amelyben az írott és szóbeli megnyilatkozásokat egyaránt marxista idézetekkel illett megtűzdelni. Juhász Ferenc például az itt nem is oly idegen Engels helyett Jeremiást választotta, s ezzel még egyértelműbbé tette a cím lehetséges jelentésköreit is, meg egyúttal azt is, hogy semmi köze nincs a kor hivatalos történelemszemléletéhez. Utólag az is meglehetős biztonsággal kijelenthető, hogy nem csupán a sztálinizmus–rákosizmus az, amitől elhatárolódik, hanem általában a marxista történelem- és valóságszemlélet, ugyanis egy olyasfajta egyetemesség gondolata fogalmazódik meg ebben a művében, amely csak a marxizmus alapján állva nem jöhetett volna létre.

Dózsa alakja az ötvenes években magától értetődő témának számított, de vajon lehet-e találni valami kapcsolatot e kor és a megelőzőek Dózsa-témakezelése között? Nyilván, s itt elsősorban a reformkorra és a legutóbbi századelőre érdemes gondolnunk. A reformkor Dózsa-képe – szoros kapcsolatban a kor társadalmi mozgalmaival – Dózsának, a parasztháborúnak a rehabilitálását is jelentette. Objektívebb történelmi kép kialakítása tehát, s ugyanakkor s éppen ennek révén intő példa, majd fenyegető is az ügyben, hogy ha nem sikerül oldani a feudális rend merevségén, ismételten bekövetkezhet hasonló nemzeti katasztrófa. 1514 értelmezésében ugyanis már a 16. század óta jelen van – a lázadás jogtalanságának tételezésén messze túlmutatóan – az értelmetlen és méltatlan testvérharc gondolata. Ez a harc elgyöngíti a nemzetet, s így védtelenné teszi a külső ellenséggel szemben. 1514 és 1526 között meglehetősen általános a közvetlen kapcsolat fellelése: ha lett volna egyetértés a társadalomban, ha sikerült volna az eltérő érdekeket egyeztetni, akkor kellő hatékonysággal le-

hetett volna fellépni a törökök ellen. Ez általában bizonyára így van, azonban az is hihető, hogy önmagában a Dózsa-féle parasztháború és annak leverése, megtorlása nem válhatott gátjává annak, hogy a középkori magyar állam megőrizhesse területi épségét és önállóságát.

A belső széthúzás, a testvérharc, a társban az ellenség keresése sok évszázados gondja a magyar társadalomnak, s különösen az volt a Rákosi-korban, amikor az osztályharc éleződésének elmélete jegyében potenciálisan bárki osztályellenséggé válhatott, s minél baloldalibb volt, annál inkább. Ez a gondolatkör azonban csak nagyon áttételesen mutatkozik meg Juhász művében, amely – összhangban a korabeli felfogással – nem azt ítéli el, hogy az uraknak és a parasztoknak nem sikerült egyezségre jutniuk, hanem azt, hogy az urak rendje egyáltalán létezik. *A tékozló ország* történelemszemlélete ebből a szempontból meglehetősen marxizáló jellegű: a történelmet osztályharcok történetének látja, s az osztályok szembenállását antagonisztikusnak tételezi. A csanádi vár ostroma kapcsán, mintegy Dózsa belső monológjaként olvashatjuk:

Nem értitek, hogy új nemzet javára érik kenyérré ez a kő-vetés?
De a Vár hallgat, pislog után, elzárja vizenyős agyát.,

majd nem sokkal később:

Önmagáért hős ott fönn az úr is. Önmagáért. Nem a nemzetért!

Majd amikor győznek a keresztesek:

eltűnt a gőg vártemploma, por lett és hamu a bíbor büszkeség,
vele nem lett üresebb a föld, vele nem lett kevesebb az emberiség.

S ebben a szellemben végezteti ki Dózsa Csákyt és Telegdyt, a két elfogott püspököt. A korban különösen gyűlölt Csákyval vitázva mondja Dózsa:

Hitvány varangyok, ország-urak, kik az igazat szolgálni mindig haboztok!
Szent hattyúszárny a nép, száll patyolat-tisztán a jövő hűs ormára.

Az indulat és a szemlélet Petőfiére üt, abban az értelemben is, hogy kissé történelmietlenül értelmezi 1514-et, amely nem „idejében", s talán nem is „korán", hanem „rosszkor" jött parasztháború volt, rosszkor a néptömegek s az ország egésze számára is; s abban is, hogy ennek magyarázata a feltétlenül aktualizáló, s ebben és így történelmies Dózsa-értelmezésben lelhető fel. Petőfi figyelmeztette az 1848 felé haladó ország urait, s hasonlót cselekszik

Juhász Ferenc is: figyelmezteti az 1956 felé haladó országnak azokat az urait, akik magukat Dózsa méltó örököseinek hirdetik, pedig a forradalom felszámolói, országvesztő urak. Hasonló eredményre jutnánk akkor is, ha bevonnánk a századelőt, Ady Endre Dózsa-képét is az értelmezésbe. Lényegesen más a helyzet azonban 1954-ben, mint a reformkorban vagy a századelőn. Egyrészt ekkor nem Dózsa elismertetéséért kell harcolni, másrészt nem az urakat, hanem az úrrá változott forradalmárokat kell elítélni Dózsa nevében. Ez a másfajta helyzet teszi lehetetlenné azt, hogy *A tékozló ország*ot közvetlenül próbáljuk keletkezésének korára vonatkoztatni. Nem allegorikus vagy példázatos történet ez 1954-ről, hanem – s ez is maradandóságának eszköze – szimbóluma minden olyanfajta társadalmi helyzetnek, amelyben egy közösség nem képes élni a maga jobb lehetőségeivel. Maga a cím, *A tékozló ország* voltaképpen a mű legfontosabb gondolatait és sejtéseit summázza, s olyan jelkép, amely már szinte a mítoszok világába vezet, s nem csupán egy fiatalsága eszményeiben megcsalatott, arcul vert nemzedék élményét ragadja meg, hanem minden lehetséges nemzedékét, s így a magyarság történelmi sorsmetaforájává is válik, hiszen valóban, hányszor érezhettük és érezhetjük azt, akárcsak ebben a 20. században, hogy eltékozoljuk lehetőségeinket, a nemzetit és a személyeset is.

Ugyanakkor ezt a művet 1954-ben figyelmeztetésként is lehetett olvasni. A cím jelen ideje ugyanis rendkívüli mértékben hozzájárul ahhoz, hogy sorsmetaforává válhasson. Formálisan mind a művet alkotó személy, mind az „ismeretlen vándor-költő" befejezett múltként szemlélhetné a parasztháborút. Az utóbbit egy-két hónap, az előbbit 440 év választja el attól, amiről a „krónika" szól. Dózsa korára vonatkozóan tehát az ország nem tékozló, hanem eltékozolt. Az ebben az összefüggésben különösen nyomatékos jelen idő önmagában is utal arra, hogy a tékozlás folyamatos sajátossága a nemzeti történelemnek, nem egyszeri, nem néhányszori, hanem mindig s így éppen most is létező szervi baja. 1954 politikai helyzete nálunk az 1514. április 9-én Budán kihirdetett pápai bulla előtti hónapokéval vethető egybe. Igen nagyok a társadalmi feszültségek, de még nem robbannak. S így lehet figyelmeztetés e mű: ha nem javítjuk ki a súlyos bajokat, a feszültség robbanáshoz vezethet, háborúhoz, önpusztításhoz. Senki nem tudhatta ekkor még, hogy hamarosan 1956 októbere fog bekövetkezni. S furcsa analógiaként azon is meditálhatunk, hogy mind 1514-ben, mind 1956 októberében a fennálló hatalom ügyetlensége, a konfliktusok kezelésére való nagyfokú képtelensége döntő módon közrejátszott abban, hogy a feszültség fegyveres harcba csapott át. (Ez azonban már a művön kívülre vezet, hiszen abban semmilyen formában nincsen szó erről.)

Mindazonáltal fölvetődhet a kérdés: mennyiben nevezhető történelmi hitelességűnek a Dózsa-éposz? Bizonyosnak tekinthető, hogy a költő történelmi forrásanyagokat, szakmunkákat tanulmányozott, s ugyanakkor stiláris-köl-

tői-nyelvi szempontból is foglalkozott a korszak magyar költészetével, mint a korfelidézés, az archaizálás szempontjából döntő elemmel. Aligha vitatható Pomogáts Bélának az a megállapítása, hogy Juhászra a történetírók közül Márki Sándor tette a legnagyobb hatást: „Márki felfogására utal a keresztesek honvédő szándékának és nemzeti felelősségtudatának ábrázolása, az a meggyőződése, hogy a Rákos mezején gyülekező paraszti hadak tudatosan vállalták az ország védelmét a török hódítás ellen. Azt a feladatot, amelyet az úri rend Mátyás király halála óta bűnös módon elhanyagolt. A honvédelem szándéka a parasztháború kirobbanásának mindenképpen egyik oka volt. Másik oka kétségtelenül a jobbágyság kizsákmányolásának különösen kegyetlen voltában és a feudális uralkodó osztály erkölcsi züllöttségében rejlett."[1]

Ezt a tudósi felfogást abban az időben szinte még semmi nem módosította, s egyébként is meglehetősen megfelelt a kor történelemszemléletének. Az azóta eltelt évtizedek kutatásai sokban módosították azonban ezt a képet mind az eseménytörténetet, mind annak eszmei alapjait tekintve. Az irodalmi mű szempontjából azonban mindennek nincs döntő jelentősége, hiszen soha nem az a fő kérdés, hogy mekkora fokú az alkotás történelmi, hanem az, hogy milyen az irodalmi hitelessége. S ezzel a sajátossággal kétségtelenül rendelkezik *A tékozló ország*. Talán nem érdektelen azonban annak a rögzítése, hogy a bontakozó reformkor óta formálódó pozitív Dózsa-kép lényege szerint mindig aktualizáló volt, mindig az adott kor progresszív törekvéseit is kívánta ideológiailag támogatni, s ennek érdekében eltekintett olykor még a vélhető tények tudósi igényességű elemzésétől is. Még ma sem eléggé köztudott például az, hogy Dózsa bizonyosan nem mondott ceglédi beszédet, lényegében mégis hitelesnek tekinthetők ennek tartalmi elemei a fennmaradt „kiáltvány" vagy „hadparancs" és egyéb dokumentumok alapján. Az is bizonyosnak látszik, hogy „tervszerűen és stratégiailag átgondolt módon született meg immár csakugyan az *országos parasztháború koncepciója* a Maros-vidéken, a nagylaki győzelem és Lippa elfoglalása, május 28. és június 6. közt"[2], de talán az is, hogy „A parasztság eddig sem érezte magáénak a honvédelem közös ügyét, aki pedig fegyvert kívánt ragadni az oszmán hódítók ellen, továbbra is megtehette. Az urak győzelmét nem követte irtóhadjárat, hiszen a munkáskézre továbbra is szükség volt."[3]

Ez utóbbi állításból az is következik, hogy sem Illyés, sem Juhász általánosított történelemképe nem rendelkezik elegendő mértékben a tények hitelesítő erejével, ugyanakkor mégis meggyőző erővel kapcsolja össze a kétféle szabadság: a nemzeti függetlenség és a társadalmi szabadság ügyét. Szűcs Jenő azt

[1] Pomogáts Béla: *Mindenség és történelem*. 1988. 7.
[2] Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. 1984. 642.
[3] Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás*. 1990. 108.

is meggyőzően mutatta ki, hogy „egyfajta hangsúlyos »szabadság«-fogalom csakugyan szerepet játszott a parasztok eszmevilágában",[1] s ennek alapjaként a „székely modellt" nevezi meg, amelynek lényege „a székely *libertas* és birtokképesség kiterjesztése a magyarországi parasztságra".[2] Lényegében tehát nem a fennálló társadalmi rend radikális megdöntése, „csupán" megreformálása volt a paraszthábor célja, ráadásul egy létező modell alapján. Igaz, ez a reformálás, ez a „renoválás" így is teljesen egybevág a tömegek ábrándjaival, ugyanakkor hitelesíti azokat, hiszen ezek szerint a paraszthábor nem valami abszurd dologra, a feudalizmus megdöntésére irányult, nem is homályos misztikus-keresztény céljai voltak elsősorban, hanem nagyon is reális reformcélkitűzései, amelyek azonban az érdekérvényesítés lehetetlensége miatt kudarcba fulladtak.

Azért is érdemes volt a történelmi és az irodalmi hitelesség kérdésére kitérni, mert ez ügyben vannak kevésbé szerencsés, a költői szabadság szárnyalását és a tények makacs erejének vonzását összeegyeztetni kevésbé képes témakörök is. Ilyen például a Görgey-kérdés, kiélezetten ugyanezekben az években. Kosáry Domokos vizsgálva e kérdéskört, kijelentette, hogy „az irodalom közvéleményformáló szerepe e vonatkozásban aligha mondható szerencsésnek és megnyugtatónak",[3] s ezek után elsősorban Illyés *Fáklyaláng*ját vizsgálja. Egy Illyéssel volt vitára utalva közli azt is, hogy „A lényeg ezek szerint – az ötvenes évek elején a nemzeti szabadságérzés és öntudat erősítése volt, úgy, ahogy lehetett, olyan részletkérdés ellenére is, hogy ennek fejében fel kell áldozni az »áruló« Görgeyt."[4]

Illyés kapcsán azonosulni tudok ezzel az értelmezéssel, hiszen ezt erősíti a Dózsa-dráma is és – ha áttételesebb módon is, de – ugyanez a funkciója megvan Juhász époszának is. Van azonban egy lényeges különbség a Kossuth–Görgey szembeállítás és a Dózsa-téma feldolgozásai és értelmezései között. Az előbbiben a forradalmi táboron belüli ellentétek abszolutizálódnak, az utóbbiban forradalmi és reakciós erők kerülnek szembe, s az egésznek osztálymeghatározottsága van: az urak és a nép világa, érdekei ütköznek meg. A Kossuth–Görgey szembeállítást a bukás élezte ki és növesztette valóságos voltához képest szinte mítoszivá, míg a parasztok és az urak szembenállása valóságos történelmi tény, s nem is csak Dózsa korára vonatkozóan.

Egy kérdés azonban mindegyik témakör kapcsán felmerül. Illyés *Fáklyaláng*jában is felvetődik a dilemma: érdemes volt-e áldozatokat vállalni, sőt: nem kellett volna-e még többet tenni, s Világos helyett partizánharccá alakítani

[1] Szűcs Jenő, id. mű. 665.
[2] Uo. 661.
[3] *Hatalomátvétel és ideológia a Görgey-kérdés tükrében. 1945–1956. Holmi.* 1994. 5. és 6. sz. Az idézet a 6. sz., 816.
[4] Uo. 817.

a küzdelmet? S egyértelmű Illyés válasza, az utójátékkal külön nyomatékkal is hitelesítve Kossuth elszántságának igazát, a történelmi küldetéstudatot, az igazságos nemzeti és társadalmi szabadságküzdelmek létjogát.

Juhász Ferenc álláspontja jóval szkeptikusabb. „Természetesen" ő is állást foglal a történelmi reményelv mellett, a legnyomatékosabban, szinte szállóigévé váltan az éposz záró szakaszában, ahol Illyésével teljesen egybehangzóan tesz vallomást:

Ó, ember, a hitedet ne veszítsd. el, őrizd meg a lélek nagy hitét!
Ki volna nálad nagyobb, nem lehetsz vágytalan, ne tűrd a szenvedést.
Ha kell, hát százszor újrakezdjük, vállalva ezt a legszebb küldetést,
mert a szabadság a legtöbb, amit adhat önmagának az emberiség!

Ugyanakkor a mű egésze folytonosan ütközteti a remény és a reménytelenség elvét, s ennek a megformálás szintjén talán legárulkodóbb bizonyítéka az, amiként a „vándor-költő" szavai nyomán váltakoznak a vereség és a győzelem képei. Az elbeszélő Dózsa halála után is az ő helyzetébe képzeli magát:

Meghalt? Mi zúdulhatott át agyán e pillanat-törmelék fény-viharában:
hát érdemes volt? Értük? Magamért? Szégyen? Így marad magára?
Övé a bűn? Hányszor kell még majd újrakezdeni? Talán hiába?
Meghalni? Ez a legkevesebb! A legtöbb: értelmet találni a halálban!

Majd később, még mindig Dózsát siratva:

De mit vedlett le a mi testünk? A hitet? Az életet? A nyomort?
A kínlódva megvedlett ország Európa kövein liheg, nem újította meg magát!
Marad a még-mélyebb lét, a tengerfenék tündöklő nyomora tovább?

Az ismeretlen vándor-költő hasonló tartalmú kérdéseket föltehetett volna 1514 kora őszén, de alighanem éppen ezekben a történetfilozófiai igényű kérdésekben van benne legközvetlenebbül az „ismert" Juhász Ferenc 1954-es kérdésfelvetése, az a szorongó döbbenet, amelyet az a felismerés sugall, hogy ismét tragikusan elromlott valami,

„Hányszor kell még majd újrakezdeni?", s „A kínlódva megvedlett ország Európa kövein liheg, nem újította meg magát!"

E sort az éposz egyik legfontosabb gondolatának tartom, olyannak, amely a mű alapkoncepcióját és szándékolt célját talán a legközvetlenebbül fejezi ki.

Juhász Ferenc elsőrendű célja csak az lehetett, hogy a magyarság drámájáról adjon művészi hírt. Buzdítani azzal akart, hogy a konfliktusok tragikus voltát mu-

tatta fel, a hamis társadalomképpel szemben az igazit. Paradoxként hangzik, de a kor általánosan optimista jelen- és jövőképével szemben annak volt eszmetörténeti szempontból is jelentősége, hogy ezzel radikálisan szakítva, mert sötéten látni, s az igazságra rádöbbentve érni el hasznos célra mozgósító hatást. Ugyanazt ismeri fel, amit Illyés a *Bartók*ban így fejez ki: „Mert növeli, ki elfödi a bajt".

S itt lesz az ötvenes évek világához kötően kitüntetett jelentősége a török elleni harc motívumának. Említettem már, hogy a Dózsát megidéző irodalmi ábrázolásoknak a különböző korokban mindig van aktualizáló szándéka is. Azért is válhatott Dózsa gyakorta megidézett példává, mert a parasztháború eredetében ott van már a kettős gond: a nemzeti függetlenségé és a társadalmi elnyomásé, azok a gondok tehát, amelyek a 19. és a 20. században is nyomasztóan vannak jelen. Így soha nem erőltetett, sem egy történelmi, sem egy irodalmi hitelességű műben, Dózsa kapcsán a törökellenes küzdelmek hangsúlyozása. Így van ez Juhász époszában is. Az történelmileg is hiteles, ahogy megmutatja az úri rend alkalmatlanságát az ország védelmére, az már inkább ábránd, ahogy a népet látja ez ügyben:

A török? Gondoltak ők a törökre? Meghalni egy se akart,
e posvány-lelkű népet élni csak egy tüzelte: a kapzsiság.
Mondják, a fajta arany-ága ők, de elsorvadt már e szikrázó arany-ág,
bennük nem ismered föl Árpád, István fiát, a hajdani magyart!
Igen, a népben lesz erő, megvíni a török handsár-viharával
és lesz erő új évezredek felé törni fény-teli, nagy ablakot,
csak nélkületek romlotthitűek, gilisztalétűek, a kéjtől púposok!

Az éposz szerint tehát van egy sorrend Dózsa elképzeléseiben: szabaddá kell tenni a parasztságot, s ezek a szabad emberek aztán majd megvédik a hazát a töröktől. Az urak viszont azt gondolják szerinte, hogy

Inkább a török? Inkább a karvalyéhség, a szabad ragadozás,
az alku, a szégyen; mint ez a nép, akit a nyomor ágyéka kiökrendezett?
A világ-segítség: majd özönlenek ide a vasdongájú, vasbuborék-fejű idegenek
és vasba taposssák gyötrött szemeidet féktelen mélyvilág-villogás?

Áttételesen válasz ez arra is, amit Telegdy mond elfogatása után: „Európa összefog! Európa megvédi jogunk! Nem bocsánatos a vétek!" – mármint a nemesek elleni lázadás. Ebben az időben azonban nemigen volt szükség európai összefogásra a nemesi rend hatalmának megőrzése érdekében. A „világ-segítség" nem is erre vonatkozik már, hanem a későbbi évtizedek törökellenes harcaira, ami már valóban európai érdek is volt, s ez a „segítség" az, ami Mohácstól

kezdve szinte máig nyúlóan permanensen hadszíntérré, felvonulási útvonallá, nagyhatalmi érdekszférává, „ideiglenes állomásozásra" kijelölendő területté tette a Kárpát-medencét. Ha nagyon áttételesen is, s Illyés Dózsa-drámájának szókimondásához képest is elmosódottan, de Juhásznál is megfogalmazódik az a „ki az ellenséggel az országból" gondolat, ami minden hódító hatalomra vonatkoztatható a múltban és az 1954-es jelenben is.

A mű beszélőjében három személyiség rétegződik egymásra. Maga az alkotó, aztán alakmása, az „ismeretlen vándor-költő", végül az a Dózsa György, akibe ez a vándor-költő gyakorta belebújik. E hármas szétválasztása ritkán egyértelmű, folytonos az egymásra vonatkoztatás, olykor szinte lehetetlen, s egyébként nem is szükséges eldönteni, ki is szólal meg. Hiszen egy a gondja az alkotónak, a vándor-költőnek és Dózsának: maga a tékozló ország. A személyiségeknek ez az egymásba játszódása is oldja a mű tisztán epikus jellegét, erősíti a líraiságot.

A három terjedelmes dalbetét viszont a szövegkörnyezet epikus jellegét is hivatott erősíteni, elsődleges funkciója azonban korántsem csak ennyi. Az első betétet egy vak, öreg paraszt énekli el, s ez szinte teljes ideologikus alapját adja a paraszthábornú kirobbanásának: az urak kegyetlenek (őt is megvakították büntetésül), dőzsölnek, de nem volt ez mindig így:

Őseink kis, gyapjas paripákon jöttek,
apró ménjeiken új hazát szöröztek,
hazát mindnyájuknak,
harcosnak, hajdúnak
egyaránt szöröztek
– egyaránt szöröznek.

Végül is ezt az egyenlőséget számolták fel az urak, akiket ezért el kell pusztítani, hogy „írmagja se legyen". A második betét egy Mária-himnusz, s míg a paraszt éneke az ulicsi mezőn hangzik el, ez időben korábbi, Rákos mezejéhez kötődik. Nem egy személy, a néptömeg éneke ez:

Fene török ellen
erőt adj karunkba,
izmunkat növeszd meg,
félelmünk fékezd meg,
Mária segíts,
Mária segíts.

s a kérelmek sorában szerepel a szociális gond is: „Nemest zabolázd meg, urat adóztasd meg."

A harmadik ének a temesvári táborba vezet, a végső csata előtti éjszakán vacsorázás közben gajdol egy sánta hegedűs a lakmározóknak. Győzelmet elővarázsló ének ez:

Adó nem görnyeszt,
robot nem rothaszt –
Eja!
Könnyű lesz léptünk,
teljes a létünk,
majd ezután mi
fogunk ám szállni –
Hej, fa la la la!

A krónikás énekekhez is hasonlítható első betét, a Mária-himnusz és a győzelmi csujjogató teljesen logikus sort alkot, s olyant, amelyik ellenkezik, vitatkozik az éposz alapszövegének rendjével, amelyben – Pomogáts Béla elemzése alapján – hullámmozgásszerű a szerkezet, mert az öt nagyobb egység a „Vereség után – az Ostrom – a Győzelmek – az Ütközet – a Vereség után" fogalmakkal írható le. A három betét viszont egyértelműen felfelé ível: a helyzetelemzéstől a könyörgésen át a győzelemnek ugyan nem a tényéig, de a reményéig. S miként a mű egészében, e betétekben is megtalálható a belső és a külső ellenséggel egyaránt való szembenézés kötelessége.

A betétek szerkezeti rendje tehát a győzelemhez vezető ívet sejteti. S ha a cselekmény szintjén ez nem is következhet be, sem a történelmi hitelesség igénye, sem a jelenre vonatkozó jelentéskör követelménye miatt, megszületik-megerősödik egy gondolati felismerés, amelyet elsősorban nem az 1514-es, hanem az 1950-es évekbeli vereség hív életre. E felismerés legtömörebb summázata a már idézett záró szakasz, de korábban is rendre megtapasztalhatjuk, hogy kulcsfogalommá válik e műben a szabadság, mind Dózsa, mind a vándor-költő, mind a valóságos alkotó gondolatrendszerében. Ódai szárnyalású strófák szólítják meg a szabadságot:

Szabadság! Te egyetlen isten, az ész tág tartománya, te legvadabb mámor,
mi alázott szívünket fölemelő, mi perzselő vágyakozásunk,
kivont szablyánk tűz-érce te, mi húsunkba eddig befelé nőtt szárnyunk,
ellened mi les a pusztára épült pára-városokból, köd-palotákból?

Nemcsak a lehetséges beszélőt tekintve összetett ez a szabadságfogalom, hanem rétegzettségében is: a személyes, a nemzeti és az emberiségre vonatkozó egyaránt fellelhető benne. A szabadság a legfőbb érték, maga az élet, hiánya

pedig a halál, a halottság felé vezet, s ennek is része lehet – sok egyéb ok mellett – abban, hogy Juhász Ferenc e művében s általában is költői világában a halálképzetnek ekkortájtól kezdődően oly nyomatékos szerepe van. A szabadság hiánya pusztulás az egyén szintjén s a nemzetén is:

Szabadság! S ha itt vész valamennyi? Fel tud-e még éledni e nép?
Lesz még magyar, hordozni rejtett kincseit, ki nemzeni nem gyáva?
Vagy kövéren, a végső lélegzetét felböfögve összenő a láva
feje fölött, s feledik majd, mit rejt a mély, nem őrzik emlékezetét?

Eggyé fonódik a biológiai és a nemzethalál látomása, s a Dózsa-felkelés leverése ezt eléggé indokolja önmagában is, de még inkább az utána következő évszázadok történelme. A nemzethalál képzetével ugyanakkor Juhász egy a korai reformkor óta eleven áramlathoz is csatlakozik, s az utolsóként idézett szakasz kulcsfontosságú sora – „Lesz még magyar, hordozni rejtett kincseit, ki nemzeni nem gyáva?" – még nyelvi és ritmikai felépítésében is ráutal a reformkori gyökerekre. S ha talán még közvetettebb módon, de ráutal e mű legnevezetesebb nemzeti eposzunkra, Zrínyi Miklós művére is. Ráutal már pusztán a műfajjal, de még inkább a nagyszabású alapeszmével: a nemzeti sorsproblémák felmutatásával, s azzal a felfogással, amelyik a vereségből is győzelmet tud kovácsolni, olyan ideológiai-erkölcsi útmutatást adni a nemzetnek, amely segíthet nemcsak a megmaradásban, hanem a béklyózó sorshelyzet megváltoztatásában is. Zrínyi műve természetesen szabályos eposz, amely a kor keretei és szólásmódja szerint ragadja meg a nemzeti gondokat. Juhász műve egyrészt „szabálytalan", epikolírikus mű, másrészt látványos szakítás a kor – bár hamis, de mégis uralkodó – szólásmódjával. Egyszerre dokumentuma egy szemléleti és egy poétikai forradalomnak, s így forrongó, olykor egyenetlen is esztétikai szempontból.

Talán meglepő, de a korabeli fogadtatás a „veszélyesebb" mondandót, az éles társadalombírálatot könnyebben vette tudomásul, mint a poétikai forradalmat. Pedig e műnek mindkét sajátossága meghatározóan fontosnak bizonyult. Aligha volt olyan képzett olvasó, aki ne érzékelte volna a mű jelenre vonatkozását, annál is inkább, mert hiszen a kor szinte meg is követelte minden történelmi téma aktuális jelentéssíkjainak bevonását az értelmezésbe. (A *Feleletvitának* 1952-ben például ez volt az egyik lényegi eleme.)

Többféleképpen lehetett azonban a jelenre vonatkozást értelmezni. Diószegi András árnyaltan, de elutasítja e képet. Megállapítja, hogy „Juhász – a Dózsa-forradalmon keresztül – általában az ember harcainak, küzdelmeinek, de benne különösen a mi jelenkorunk forradalmának értelmére keres választ". Viszont arra a következtetésre jut, hogy a műben „a mi népünk forradalmából, egész nagy történelmi erőfeszítéséből való kiábrándulás hangja rezdül".

Mindennek magyarázatát abban leli fel, hogy „Ez a hang, ez a fajta költészet nem az ember egészséges erejéből, józan értelméből táplálkozik, hanem egy hanyatló osztály embertelen, dekadens ösztöneire épül. Juhász, amikor költeménye halálvízióiban a halál bűvöletébe esik – lényegében a mi egészséges, bizakodó, optimista életszemléletünktől idegen, a polgári halál, a pusztulás kultuszából származó hangon szólal meg."

S ezt nevezi „eszelős vájkálásnak"[1] az elemző, aki a későbbi években már értően szólt e költészetről. Nagy Péter „talán egész felszabadulás utáni költészetünk legnagyobb vállalkozásá"-nak tekintette e művet, de ő is elítélte a poétikai forradalmat a szürrealizmus bűnére utalva, s arra, hogy korábban bezzeg az egész néphez tudott szólni a költő, míg „Dózsáról szóló költeménye tárgya, a költő magatartása, meggyőződése ellenére már olyan úton jár, amely a nép számára nem, csak egy elég szűk értelmiségi rétegnek hozzáférhető. Elegendő-e ez a hallgatói kör Juhász Ferencnek?"[2]

S még az addigi pályát árnyaltan és értően fölvázoló Tamás Attila is úgy látta, hogy „Tovább csak ennek az iránynak a tagadásán vezethet az út, ha mindezt a gazdagodást felhasználva lényegében az *Apám, A Sántha család* és az *Új versek* egy részének humanista világképéhez tér vissza", hiszen a költő tehetsége „elsősorban az új, szélesen áradó realista elbeszélő költészetben bontakozhat ki a maga teljességében".[3]

Másrészt viszont ott találhatjuk az idős Hatvany Lajos lelkes felfedező publicisztikáját. Az *Ecce poeta*[4] nem pusztán címével, hanem Ady és József Attila fölfedezésének említésével is hatalmas rangot ad a költőnek, s ezt még növeli a *Zalán futásá*nak megidézésével is. Fontos az is, hogy elutasítja a zavarosság, az érthetetlenség vádjait: öntörvényű alkotásnak minősíti a művet, amely mellé odaáll ekkor egy másik Ady-hívő, Földessy Gyula is a nyilvánosság előtt.[5] S ezt tette volna Kassák Lajos is, az ő írása azonban csak posztumusz jelent meg: „Nem absztrakt és nem tématlan ez a mű, de témája az egész mindenség és benne az ember, aki évezredek óta kínlódik sorsa megjavításával, helyének felismerésével, a születés és a halál miértjének kérdésével."

Úgy látta az idősebb pályatárs, hogy „Juhász nem mond el és főképpen nem beszél el semmit, hanem felidéz egy világot, aminek maga is szenvedő része, és bennünket is részesévé tesz. A Dózsa-féle lázadás csak ürügy, vagy szebben mondva csak alkalom ahhoz, hogy kavargó vízióit egy fix ponthoz horgonyoz-

[1] *Társadalmi Szemle*, 1954. 4. sz.
[2] *Csillag*, 1954. 12. sz.
[3] *Csillag*, 1955. 9. sz.
[4] *Béke és Szabadság*, 1954. 51. sz.
[5] Földessy Gyula a Magyar Irodalomtörténeti Társaság ülésén tartott előadást a Magyar Tudományos Akadémia előadótermében 1955. március 28-án.

za. Ezen a ponton állva varázsolja elénk mindazt, amit megélt, megsejtett és elképzelt."[1]

S ide illik Vas István méltatása is a húszéves műről: „*A tékozló ország* – már első sorában is nagy költészet. És hogy mi volt benne a személyes érdekeltségem – túl a csontropogtatás helyetti kézfogás örömén? Elsősorban az a személyes elégtétel, hogy a nagy költészet nem bírja, leveti a hazugságot. Még személyesebb ügyem volt a megcsalatott remény följajdulása, mert ezek mégiscsak közös reményeink voltak, és ebből a szempontból mindegy is volt, hogy – két nemzedék távolságra – húsz évvel előbb vagy később vetettük el hitünket és bizalmunkat ugyanabba a talajba."[2]

Az ötvenes években – 1956 után is – csak egy kisebbség fogadta el Juhász Ferenc – és Nagy László – lírai forradalmát. E helyzet csak a hatvanas évek közepétől kezdve változott. Azóta értő elemzések születtek e műről is, elsősorban Bodnár György, Bori Imre, Deme Zoltán, Fülöp László, Pomogáts Béla, Rónay László, Sík Csaba munkái. Ez az újabb vizsgálódás a történelmiség és a jelenre vonatkozás kapcsolatrendszerét kutatta elsősorban, s annak konkrét megnyilvánulását a Dózsa-témán keresztül, vagyis azt, hogy a haza és a szabadság, a nemzeti és a társadalmi függetlenség eszméi miként mutatkoznak meg ebben a műben, amelynek természetesen Illyés Gyula Dózsa-drámája a legközelibb társa, de tágabban, a Dózsa-motívumtól eltekintve számos mű foglalkozott 1956 tájától, s főként 1956 után azokkal a kérdésekkel, amelyek *A tékozló ország* gondolati izgalmát és időszerűségét adták. Juhász Ferenc e művével az egyetemesség szintjére törekvő magyar alkotók sorába lépett. Később sokszor említette Dantét, akitől a teljesség-egyetemesség igényt leginkább származtatta. Dantéra azért is tekinthetett módszertani szempontból mesterként, mert a nagy elől is kétfajta világszemlélet határán élt és alkotott. A Dante-élmény 1954-es jelenlétére utal a pályatárs és műhelybeli szövetséges Nagy László egy ekkori versének nyomatékos részlete is. A *Havon delelő szivárvány* (1954) fogalmaz így:

Dolgod a fegyelem,
katonáénál szigorúbb,
szentebb és iszonyúbb –
lélek, ó lélek,
kellenek e bajos földre
újra a dantei léptek,
melyek poklot és mennyet
és mindent lemérnek.

[1] Kassák Lajos: *Egy költemény margójára: Juhász Ferencről*, in: *Csavargók, alkotók*. 1975. 379.
[2] *Élet és Irodalom*. 1974. 47. sz.

Ilyen dantei léptekkel méri fel a helyzetet a „vándor-költő" s Juhász Ferenc is, aki Nagy Lászlóval poklot és mennyet is „lemér" ezekben az években. Győzelem és vereség, élet és halál rétegződik egymásra *A tékozló ország* látomásában, ahol „Virradt már a történelem legátkozottabb napja", de ott volt egy másik nap is: „Tán a legszebb pillanatod magyar történelem!" S éppen a szélsőségek megjelenítésével illeszkedhetett igazán hitelesen e mű a hazai történelem évszázadaihoz is, s az akkori jelenhez, az 1945 utáni évek drasztikus hullámmozgásához is.

1994

A Szarvas-ének – és a hozzá vezető út

Juhász Ferenc, aki 1928-ban elsőszülöttként látta meg a napvilágot egy szegény sorsú biai családban, s akinek gyermek- és kamaszkorában nehéz évek jutottak osztályrészül, a költői pályát ritka és megérdemelt szerencsével kezdte. Első két verse 1947 karácsonyán jelent meg a *Diárium* című könyvbarát-folyóiratban. 1949-ben az első verseskönyv, s 1951-ben a harmadikra már megkapja a Kossuth-díjat. A *Szárnyas csikó* füzetnyi verse után *A Sántha család* című elbeszélő költemény a földosztás élménykörét örökítette meg, tehát az egyik legidőszerűbb témát. A díjazott *Apám* a tüdőbetegségben korán meghalt kőműves édesapának állított emléket. Végső soron ez a mű is nevezhető elbeszélő költeménynek, de kifejezetten epikolírikus jellegű, a tárgyias líraiság domináns benne mindvégig. Az apa a régi rendszer áldozatának mutatkozik a betegségével és a szegénységével, s híve a születő újnak, így ebben az alkotásban is jelen van az osztályharcos szemlélet.

A fordulat éve (1948) utáni időszakban a hatalom különösen fontosnak tartotta a népi származású tehetségek fölkarolását, olyan új értelmiség fölnevelését, amelynél a szaktudásnál is fontosabb szempont a feltétlen politikai hűség. E szándékhoz jól illeszthetőnek látszott Juhász Ferenc, Nagy László és más költők, művészjelöltek felkarolása. Ennek megfelelően az ő fogadtatásuk az első években természetszerűen pozitív, s ezt fejezi ki a Kossuth-díj is. Mindazonáltal már az első három kötet elismerő kritikai fogadtatásában is kezdenek megjelenni olyan bíráló észrevételek, amelyek aztán hamarosan fölerősödnek, újabb szempontokkal egészülnek ki. Az ifjú költőt a marxizáló kritikusok további fejlődésre buzdították, de ezen nem a költői mesterséget értették, hanem az ideológiai felvértezettséget. Ma már mulatságos arra gondolni, hogy vezető kultúrpolitikusok és kritikusok az időben a legnagyobb komolysággal fejteget-

ték, hogy a műalkotásnál, ha szocialista, elsősorban nem az esztétikai megformáltság a döntő érték, hanem a politikai elkötelezettség. De még az egyértelműen ínyükre való alkotásokban is rendre találtak hibákat. Az *Apám*ban például nehezményezték, hogy olykor túl sok a kép és a leírás, s ez az eszmeiség rovására megy, ugyanakkor naturalizmusba téved. (A naturalizmus szitokszónak számított, a rothadó polgári kultúra bomlástermékének.)[1]

Néhány hónapnak kellett azonban csupán eltelnie, s a még 1951-ben megjelenő *Új versek* komor viták kereszttüzébe került. E kötetben 34 rövidebb lírai vers és *A jégvirág kakasa* kapott helyet. Ez utóbbi „Vidám elbeszélő költemény kilenc énekben!". A mottó egyértelművé teszi, hogy Petőfi Sándor műve, *A helység kalapácsa* volt az ihlető minta. A költő komolyan vette a „Lobogónk Petőfi" jelszót, s megpróbálta a nagy előd szellemiségét és humorát a száz évvel későbbi körülményeknek megfelelő módon alkalmazni. Éppen ez, az öntörvényűségre törekvés okozott bajt, a Rákosi-kor legsötétebb esztendeiben ugyanis a jelszót úgy értették, hogy Petőfi, ha élne 1950 táján, természetesen kommunista lenne, a párt katonája, minden parancs végrehajtója. Vagyis csak olyan műveket írna, amilyenekre a pártnak szüksége van.

Az *Irodalmi Újság* 1952 elején közölte Molnár Miklós bírálatát, amely egészen elutasító, gyengének és eszméiben károsnak tartja a kötetet. Szerinte „Az öncélúság, a jelentéktelenség és az én-kultusz ingoványából csak úgy találhatja meg ez a fiatal költő az utat, ha mélyreható kritikával fordul önmaga felé. Gyökeresen szakítania kell azzal a nem kommunista és nem költői magatartással, hogy a világtól és az irodalmi élettől »elvonultan« él. [...] És ami mindennél fontosabb: gondolkozzon el Juhász Ferenc arról, hogy mit köszönhet az ötéves tervnek, a világ békéjéért, az ő nyugodt alkotómunkájának biztosításáért is harcoló egyszerű embereknek, mindazoknak az erőknek, amelyeket ő új költeményeiben szinte szóra sem érdemesít! Ez nem lesz terméketlen »befeléfordulás«."[2]

Néhány hét múltán a *Szabad Nép* az ugyancsak – sőt nemsokára már kétszeresen is – Kossuth-díjas Benjámin László hasonlóan szigorú s még terjedelmesebb bírálatát közölte a minősítő *Torzkép a magyar faluról* főcímmel. Fő tézisei szerint Juhász formalizmusba tévedt, elfordult a társadalomtól, általában az embertől, s így embertelenné is vált: „A népi demokrácia költőjének indult, majd a népe elől elefántcsonttoronyba zárkózott Juhász Ferenc az öncélú költészet közvetítésével – szándéka ellenére – eljutott az amerikai film, a burzsoá ponyva »eszméjének«, az ember alacsonyrendűségének hirdetéséhez."[3]

[1] Mészáros István: *Apám. Csillag*, 1951. 1.
[2] Molnár Miklós: *Juhász Ferenc: Új versek. Irodalmi Újság*, 1952. 1. sz., 17.
[3] Benjámin László: *Torzkép a magyar faluról*, *Szabad Nép*, 1952. február 10.

Megértőbb Keszi Imre, aki ebben a kötetben is látja a nagy tehetség jeleit a lírai dalokban, ám *A jégvirág kakasa* számára is elviselhetetlen. Juhász „Igaz, tisztatüzű szenvedélyét, a fiatalok közt egyedülálló fantáziáját és formateremtő erejét valami tragikus félszegség gátolja meg kibontakozásában: félműveltség, gyermekes önhittség és olcsó, nagyhangú, národnyik ízléstelenség. Ez fordítja el őt a közösségtől, ez takarja el előle mai, magyar életünk döntő kérdéseit, ez szakítja el minden igazi, szocialista költészet éltetőjétől, a párttól is. Ez vezet – ha meg nem szabadul tőle – költészete további menthetetlen szétbomlására."[1]

A *Csillag*ban vita bontakozott ki „Költészetünk mai helyzeté"-ről. Kónya Lajos, aki a következő évben ugyancsak másodszor is megkapja majd a Kossuth-díjat, 30 oldalon tárgyalja a kérdést. Az új köteteket sorra véve, ő is elítéli Juhászt, aki állítása szerint „rövid lírai versekben sosem volt erős"[2]. A költő „a formalizmus, az eszmenélküli öncélúság zsákutcájába tévedt". Keszi és Kónya írásaihoz többen hozzászóltak, többé-kevésbé egyetértve a bírálatokkal, de általában Juhász „megmeneküléséért" aggódva.[3] Egyedül Veres Péter volt az, aki a vígeposzt is védelmébe vette, kijelentve, hogy „akinek, mint Juhásznak, függetlenül egyéb hibáitól, így van mondanivalója, aki így tud látni, aki ilyen érzékletesen tudja elénk hozni a tájat, vagy azt, amit akar, annak meg kell találnia, meg kell teremtenie nem okvetlenül az új formát [...] meg kell találnia a saját hangján elmondani a saját mondanivalóját."[4]

Ám éppen ez a saját hang volt a baj 1952-ben. *A jégvirág kakasa* ugyan korántsem remekmű, de szerves állomása a költői pályakép fejlődésrajzának. Az egyéni arculat megteremtésének jogáért Juhász Ferenc már az 1951. áprilisi első írókongresszuson szót emelt – akkor még tapsot aratva. Líránk sematizmusából indult ki, s példáit Benjámin László, Zelk Zoltán, Kónya Lajos verseiből vette, akik „szocialista-realista költészetünk legkiforrottabb, legkiemelkedőbb művelői". Volt bátorsága ahhoz, hogy Sztálint, a pártot dicsőítő szövegeket bíráljon. Úgy látta, hogy sokszor a legjobbakból is hiányzik „a nyelvi, formai bátorság, az élet ismerete, a nagy lélegzet, az igény". Látta, hogy „sokan nehezen tudják elképzelni, hogy a költőnek alkata, egyénisége, sőt fejlődési útja is van. És, hogy ez, párosulva a legmagasabbrendű eszmeiséggel mégis csak az alkotó egyéniségének megfelelő költészetet hoz létre."[5]

A vitazárók sorában elsőként megszólaló Horváth Márton elutasította Juhász bírálatát, s a sematizmus okát nem a túl sok, hanem éppen a kevés lelke-

[1] Keszi Imre: *Mai költészetünk négy verseskötet tükrében. Csillag*. 1952. 2. sz.

[2] *Csillag*, 1952. 3. sz., 338.

[3] Bóka László, Ancsel Éva, Devecseri Gábor, Eörsi István, Király István, Molnár Miklós, Veres Péter.

[4] *Csillag*, 1952. 3. sz., 485.

[5] *A Magyar Írók Első Kongresszusa*, 1951. 165–170.

sedésben vélte fellelni, s újraidézte az egyik Benjámin-szakaszt, mert Juhásszal ellentétben jónak tartotta:

Amikor eljött hozzánk Sztálin,
szovjet ágyúk hozták a hírt, –
rab nép, sötét földes szobáin
a fényes jövő tágra nyílt.[1]

El kellett azonban még telnie néhány hónapnak, meg kellett jelennie az *Új versek*nek ahhoz, hogy – aligha véletlenül éppen ők – Benjámin László és Kónya Lajos ellentámadásba lendüljenek.[2] Juhász Ferenc azonban túlságosan kis falatnak bizonyult a bolsevik kulturális politika számára 1952-ben, s ezért, amikor 1952 őszén irodalmunk időszerű kérdéseiről rendeztek többmenetes vitát, annak centrumába Déry Tibor *Felelet* c. regénye, főként annak nemrég megjelent második kötete került. Ezért vált Felelet-vita címen ismertté ez a történéssor. Gimes Miklós vitaindítójában azért Juhász is helyet kapott az „Újjáéledő kispolgári irányzatok" cím alatt a következőképpen: „Juhász Ferenc elbeszélő költeménye, »A jégvirág kakasa«, leír egy olyan szövetkezetet, amely nemcsak a papi rágalmak szerint, hanem a valóságban is a »bűnök tanyája«. Az új életnek, az értelemnek, a szabadságnak, az újarcú embernek a nyomát sem lehet felfedezni Juhász Ferenc »művében«. A »Jégvirág kakasa« olyan felelőtlen írói magatartásnak, olyan irodalomszemléletnek a terméke, amely tagadja az író és az irodalom társadalmi feladatát, s csak abban látja az irodalom lényegét, hogy a költő »kifejezze önmagát«. Ez az írói magatartás homlokegyenest ellenkező a szocialista írói magatartással. Juhász példázza leginkább, hogyan vezethet a sematizmus elleni egyoldalú formai »harc« nemcsak a politikamentességhez, hanem önkénytelenül is ellenséges nézetek hangoztatásához."[3]

A vita félelmet keltő légkörében Juhász már nem tehetett mást, mint önkritikát gyakorolt. Kénytelen volt elismerni a referátum bírálatának jogosságát, bár hangoztatta jó szándékát. S mentegetőznie kellett azért is, hogy mostanában verses meséket publikált.[4] Záró előadásában Révai József helyeslően nyugtázta

[1] Uo. 258–259.

[2] Fodor András jegyezte fel naplójában: „Benjámin László ül mellettem, kiről úgy hírlik, hivatva lesz a *Szabad Nép*ben eme szóban forgó jégvirág kakasát lenyisszantani. Gunyoros arcot vág, amikor Lukács kijelenti, hogy Juhász az egyik legtehetségesebb fiatal költő, s némely sorát elragadtatással olvasta, de hát – a vígeposzában nincs kompozíció." (*Ezer este Fülep Lajossal.* 1986. I. köt., 129.; 1952. I. köt., 30.) Az Írószövetségben Lukács György a sematizmusról tartott előadást.

[3] *Vita irodalmunk helyzetéről.* 1952. 10–11.

[4] Uo. 63–65.

ezt az önkritikát, s elismerte, hogy Molnár Miklósnak az *Irodalmi Újság*ban megjelent kritikája – amelyet Juhász rosszindulatúnak nevezett – valójában rossz és felületes volt.[1]

Más összefüggésben is „védte" Révai a fiatal költőt. Benjámin egy négysoros szatíráját idézte, amely szerint a dilettánsok árulónak, kuláknak nevezik az igazi írókat, köztük Juhászt is. Révai szerint ez rágalom. Nyilvánvalóan pontosan tudta ő is, hogy Juhász Ferenc apósát 1948-ban kulákká nyilvánították (1955-ig a szegedi Csillagbörtönben raboskodott). Veje hiába próbált érdekében eljárni. S mint a költő negyven évvel később megírta: „kuláklány" feleségének idegrendszere a zaklatások miatt ment tönkre. S őt sem hagyták békén:

> *engem meg mindig beidéztek, vallattak, faggattak, maceráltak, úgy rágalmaztak, hogy szóval cibáltak, mosolyogva fenyegettek és magyaráztak. S azt mondták: „Ezért lett dekadens. Elfújjuk, mint a gyufalángot."*[2]

Juhász Ferenc megköszönte a szigorú kritikát, azt ígérte, hogy okulni fog belőle, ám a tanulság számára éppen az elvártak ellentéte lett: nem a párt hol ravasz, hol ostoba képviselőire kell hallgatnia, hanem továbbra is a belső hangra. Haladt tovább a maga útján, s ennek jeles állomásai az *Óda a repüléshez* (1953), *A tékozló ország* (1954), *A virágok hatalma* (1955) és az egész addigi munkásságot összegző *A tenyészet országa* (1956).

1953 nyarán Nagy Imre alakíthatott kormányt, s bár később Rákosi ismét teljhatalomra tett szert, a szellemi életben már csak módjával lehetett visszatérni az 1953 előtti viszonyokhoz. Ennek köszönhető, hogy – ha olykor késlekedve is – megjelenhettek Juhász Ferenc és mások öntörvényű alkotásai, amelyekben sok volt a kritikai elem. Juhász műveinek 1953 nyara és 1956 ősze közötti fogadtatása sokkal árnyaltabb és szakszerűbb is, mint a megelőző három esztendőé. Nem kívánják már elhallgattatni politikai feljelentéssel felérő kijelentésekkel, bár világképét rendre elfogadhatatlannak ítélik. Általában szeretnék visszatéríteni az 1951 előtti útra: a korai dalok, valamint *A Sántha család* és az *Apám* a pozitív példa. Ha tárgyszerűbb szövegkörnyezetben, de továbbra is embertelennek, sötéten-látónak, nem-humanistának nevezik az újabb alkotásokat. Egyetlen példa *A tékozló ország* kapcsán: „Ez a hang, ez a fajta költészet nem az ember egészséges erejéből, józan értelméből táplálkozik, hanem egy hanyatló osztály embertelen, dekadens ösztöneire épül. Juhász, amikor költeménye halálvízióiban a halál bűvöletébe esik – lényegében a mi egészséges, bizakodó,

[1] Uo. 101.

[2] Juhász Ferenc: *Krisztus levétele a keresztről*. 1993. 50.

optimista életszemléletünktől idegen, a polgári halál, a pusztulás kultuszából származó hangon szólal meg."[1]

Még Tamás Attila is, aki az első higgadt pályaképelemzést készítette, arra buzdította a költőt, hogy tagadja meg eddigi irányát, térjen vissza a realista elbeszélő költészethez.[2] Ez időben megszólalhatott végre az elismerés hangja is. Hatvany Lajos 1954 karácsonyán – Ady és József Attila után – Juhászt is azzal fogadja, hogy *Ecce poeta.*[3] Az ugyancsak Ady-hívő Földessy Gyula pedig a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadást *A tékozló ország*ról.[4]

Juhász Ferenc költészete, annak ideológiai háttere, világképe, poétikája, a felsoroltak számunkra jól érzékelhető valósága, érthetősége, jelentősége beszéd- és vitatéma lett 1955 és 1956 hazai irodalmi életében. Okkal, mert egy költői forradalom, egy robbanásszerűen látványos lírai paradigmaváltás tanúja lehetett a kortárs. Mindez egybeesett a növekvő társadalmi elégedetlenséggel, a rendszer totálisan eltorzult voltának mind nagyobb értékű felismerésével. A radikálisan újfajta költészet megteremtése sohasem könnyű feladat. A közízlés mindig konzervatív, a megszokotthoz ragaszkodó. Ebben a korszakban azért különösen furcsa ez a konzervativizmus, mert azt elsősorban nem egy valódi közízlés nevében képviselték, hanem éppen egy győztes forradalmi harcait vívó ideológiára hivatkoztak. Utólag tudható, hogy a forradalmiság csak jelszó volt, ám kezdetben ez nem volt látható, még Juhász számára sem. A fiatal költőnek tehát meg kellett tapasztalnia, hogy a forradalmiságra hivatkozó párt elutasítja az ő „még hagyományos" költészetét, majd amikor – részben alighanem ennek következtében is – rádöbben a társadalmi berendezkedés tragikus torzságára, s ennek megfelelően újfajta szemléletet és poétikát dolgoz ki, akkor már természetesnek tarthatja, hogy ez sem kell. Tegyük hozzá, hogy hosszú évekig 1956 után sem. Igaz, 1956 után már csupán a hivatalosság utasította el, az irodalom világában, ha a háborút nem is, de csaták sorát nyerte.

Mi is e lírai fordulat lényege? Az újat mindig az őt megelőző régivel összevetve lehet igazán leírni. Az ötvenes évek első felében azonban csak fenntartásokkal beszélhetünk a hagyományos értelemben „régi", a konzervatívvá váló irodalmi kifejezésformákról, ugyanis 1948 után megszűnt a normális irodalmi élet lehetősége, felfüggesztésre kerültek tehát a normális fejlődési-változási folyamatok is. Nemes Nagy Ágnes nevezte visszatekintve találóan a hároméves irodalom korának az 1945 és 1948 közötti éveket. Akkor úgy látszott – a fia-

[1] Diószegi András: *Juhász Ferenc: A tékozló ország. Társadalmi Szemle*, 1955. 4. sz.

[2] Tamás Attila: *Juhász Ferenc költészete. Csillag*, 1955. 9. sz.

[3] Hatvany Lajos: *Ecce poeta. Béke és Szabadság*, 1954. 51. sz., Hatvany Lajos: *Irodalmi tanulmányok*, 2. köt., 1960. 26–29.

[4] Földessy Gyula előadása nem jelent meg.

talokat figyelve –, hogy a lírában az elsősorban Babits nevével jelezhető Nyugat-hagyománynak és az elsősorban Illyés Gyulához köthető tárgyiasabb újnépiességnek várható megújuló folytatása. Utólag nyilvánvaló, hogy a mélyben már ez időben is dolgozott József Attila és Weöres Sándor hatása, ám ez akkor még alig volt érzékelhető. Az Illyés-vonal visszavezethető Petőfiig, Aranyig és természetesen a népköltészetig, így érthető, hogy az egyre hivatalosabbá váló bolsevik irodalompolitika lényegében már 1945 tavaszától elutasította a Babits-hagyományt, viszont támogatta a népi gyökerűt.

Juhász Ferenc pályakezdő versei és kötetei egyértelműen ebbe az utóbbi sorba illeszkednek. Módosít viszont e képen, ha tudjuk azt is, hogy kamaszkorában nagyon sok szürrealista verset írt, amelyeket később elégetett.[1] Az ifjú tehát korántsem őstehetségként, pusztán Petőfin és a népköltészeten nevelődve került be az irodalomba. Idősebb falubelije és barátja volt a később világhírűvé váló Hantai Simon, akkor festőnövendék, aki a kamaszt megismertette a klasszikus és a modern művészettel, filozófiai, irodalmi olvasmányokat adott neki, irányította fejlődését. Az ifjú németül is jól tudott, olvasott. Érettségiző korára az átlagnál sokkal tájékozottabbá válhatott. 16 évesen megismerkedett Weöres Sándorral is, akit egyik felfedezőjének tarthatott.[2] Mégsem tekinthető meglepőnek, hogy nyilvános fellépésekor kevesebbet mutatott valóságos lehetőségeinél. Több nemzedéktársára jellemző ez, például Nagy Lászlóra, Kormos Istvánra. Az avantgárd József Attila, Weöres Sándor költői világát nem utánozni, hanem sajáttá hasonítani akarta, és ez jóval hosszabb tanulóidőt, több tapasztalatot igényelt, mint a népies hang megtanulása. Bár hamarosan bebizonyosodott, hogy ez utóbbi sem olyan áttetsző egyszerűségű feladat, mint hitték, s erre éppen a szemléleti-poétikai váltás döbbenthette rá azokat, akiket érintett.

Ha jelszóvá vált – a leegyszerűsített és félreértelmezett – Petőfi, akkor az ő modorát követve ideig-óráig viszonylag könnyen lehetett sikereket elérni. Láthattuk azonban, hogy amint az igazi Petőfi-szellemiség próbált érvényesülni, azt elutasították.[3] A Rákosi-kor valójában semmit sem vállalt a magyar irodalmi hagyományból: annak egy – nagyobb – részét elutasította, egy másik részét politikai céljai érdekében átértelmezte. Azonban nem Petőfi miatt kellett elszakadni az ő nevével fémjelzett hagyománytól, s önmagában nem is azért, mert a szándékos félreértelmezőkkel hatalmi helyzetük miatt nem is lehetett vitatkozni. Az irodalom története azt tanúsítja, hogy nemcsak egy kortárs irodalmi áram-

[1] Az 1940-es évek közepén „két koffernyi, különböző költő hatása alatt kelt vers-rom, próza-vers született, őriztem is őket jó ideig, de 1952 őszén a krumpliszárakkal együtt eltüzeltem őket otthon a kertben." *Rövid vallomás magamról,* első közlése: *Új Hang*, 1955. 11.

[2] Uo., illetve *Versprózák.* 1980. 468. (1972)

[3] Az ötvenes évek első és második felében is úgy szólt a suttogó közvélemény, hogy ha József Attila élne, ő is tiltott szerző lenne, talán még be is börtönöznék.

lat válik idővel elavulttá, amelyet egy újnak kell felváltania, hanem ezeknek a történetivé vált áramlatoknak az utóélete is felívelések és lehanyatlások váltakozása. A népiesség 19. századi fénykorát szükségképpen követte a 19–20. század fordulóján egy, a klasszikus értékeket részben devalváló korszak, majd a húszas évektől kezdődően ennek ellentettje következett be. Az 1950-es években – Révai Józsefék kulturális politikájától függetlenül is – be kellett következnie egy olyan szakasznak, amely eltávolodik a leíró tárgyiasságtól, a népiességtől. Az uralkodó irodalmi kifejezésformák kezdtek kiüresedni. Ezt a folyamatot a Rákosi-kor brutalitása miatt a maga természetességében nem követhetjük nyomon, oly erőteljes volt a beavatkozás az irodalmi-művészeti életbe, viszont éppen ez a brutalitás erősítette fel és gyorsította meg a változásokat. A magyar líra 1950 és 1956 között meghatározó mértékben átalakult. Ebből a nyomtatott nyilvánosság előtt csak kevés volt látható, s az is csak 1954 végétől, ugyanis Juhász Ferenc műve, *A tékozló ország* tette nyilvánvalóvá a lényegi másságot. Törekvéseiben társa volt Nagy László, akinek ugyancsak 1954-es kötete, *A nap jegyese* jelezte a változást, elsősorban a *Gyöngyszoknya* közzétételével. De ugyanezekben az években zajlott, bár 1956 nyaráig a nyilvánosság kizárásával Pilinszky János érett lírájának formálódása: az *Apokrif* 1952-ben lényegében már készen volt. S az akkori fiatalokat időben némiképp meg is előzve születtek meg Weöres Sándornak azok a hosszúversei, amelyek majd csak az 1956-os válogatott kötetben jutnak nyilvánossághoz, de amelyek mégis, kéziratos formában ismertek voltak Juhászék számára, s hatottak is rájuk. Egyébként Pilinszky és mások művei is terjedtek ezen az ősi módon irodalmi körökben.

Juhász Ferenc – és Nagy László – lírai átváltozásának lényege az, hogy a jól megtanult tárgyias-leíró jellegű verstípus újnépies változatai helyett egy öntörvényű, líránkban addig soha nem volt látomásos-szimbolikus-mítoszi költészetet hoznak létre. A húszéves fiatalember azt hihette, hogy mindent tud, s hogy a világ egyszerű és megismerhető könnyen. Aztán – a társadalmi prés nyomása által siettetve – rá kellett jönnie arra, hogy ez nem így van. Ehhez kellett megtalálnia a megfelelő költői kifejezőeszközöket. Rá kellett döbbennie arra, hogy „A költőnek meg kell építenie a maga világegyetemét [...] Minden költészet (bármiről szóljon is a vers), *emberi vallomás,* és a létezés, (így a költői vallomás is), a lét dolgaiban fejeződik ki. Dolgok nélkül nincs költészet, ahogy nincs világ sem. A költő kényszerül *a dolgokon át* beszélni. Egyébként csak az üresség van."[1]

Az egyetemesség-eszme kifejezéséhez a legmeghatározóbb példakép Dante volt: „az eszmélkedésemet hatalmas lényével át- meg áterező, a példájával feledhetetlen-sugallatot-osztó, a monumentalitásra-buzdító, a gyönyörű-össze-

[1] *Versprózák.* 1980. 120. (1964)

foglalásra-fölszólító, isten-áhítatú Mesterem: Dante volt, a legnagyobb-csodálatos. Kamaszkorom lánggal-dagadó és dadogással-elbomló vulkán-éveit az Ő Mindenség-nagy, millió-szobrú kristály-katedrálisában töltöttem, borzongva, alázattal és ujjongva: s Ő adta képzeletemnek époszi terveit, a teljes összefoglalás parancsát."[1]

Arany János kapcsán fejtette ki később a költő, hogy „A magyar nyelv: a kép nyelve. A költészet lényege pedig ma is a mindenség-nagy, a világ-hordozó kép. Népköltészetünk is képekben beszél."[2]

Az új szemlélet lényege tehát a világ ellentmondásos összetettségének, polifóniájának felismerése, az egyetemesség igénye, s mindennek képi kifejezése. A polifónia felismerése tragikus drámaisággal ruházza fel a költői szemléletet. Az egyetemesség-eszme pedig – a magyar lírában addig soha nem volt módon – a teljességre törekvést is jelenti: leltározó számbavételét a dolgoknak az atomoktól, a sejtektől a világmindenségig. A szabad szemmel nem látható legkisebbtől a távcsövekkel sem belátható más csillagrendszerekig terjed a figyelem, egybeölelve az élő és az élettelen természetet: a követ, a növényt, az állatot, az embert, minden mozgásukat és mozdulatlanságukat. Ez a számbavétel képi jellegű, a képek sorozata látomássá alakul, s a látomásnak gyakran van mítoszi vonatkozása.

Az újfajta líra legjellegzetesebb műfaja a hosszúvers és – kizárólag Juhász költői műhelyében az, amit ő maga éposznak nevezett el. Egyidejűleg, egymással párhuzamosan alakult ki e két műfaj. Az éposz a pályát mindmáig jellemző műforma, a hosszúversek korszaka inkább csak az 1955-tel kezdődő évtized. Az előzmények közé tartozik a magyar népköltészetből elsősorban a népballada s alighanem a sirató is, Arany és Petőfi verses epikája, de legalább ugyanennyire Vörösmarty verses kisepikája. A 20. századból Kassák hosszúverse, általában az avantgárd szabadabb szöveg- és ritmuskezelése. Mintát jelentettek József Attila *Téli éjszaka*-típusú „félhosszú"-versei. A legközvetlenebb előzmény Weöres Sándor hosszúverseinek sora.[3] A világirodalomból a *Kalevala* hatása közvetlenül is kimutatható, éppen a *Szarvas-ének*ben. S mindenképpen kiemelendő T. S. Eliot munkássága. Az *Átokföldje* hosszúvers, magyarra Weöres Sándor és a Juhászra nagyon komoly hatással lévő Vas István fordította.[4]

A hosszúvers felé az első lépéseket az *Óda a repüléshez* (1952), a *Templom Bulgáriában* (1952) és a *Betyárok sírja* (1953) jelentik. 1954 az első éposz, *A tékozló ország* jegyében telt el, s az első igazi hosszúversek 1955-ben ke-

[1] Uo. 102. (1963)

[2] Uo. 108. (1964)

[3] *Mahruh veszése* (1952), *Mária mennybemenetele* (1952), későbbi címén *Hetedik szimfónia*, *Az elveszített napernyő* (1953) stb.

[4] Vas István még az 1930-as években megismerkedett Eliot műveivel, majd fordította is azokat.

letkeztek. Még ugyanebben az évben kötetté álltak össze. *A virágok hatalma* a címadó mű mellett tartalmazza a *Tanya az Alföldön, A mindenség szerelme, A halottak éposza,* a *Krisztus lépesméze* címűeket. Hamarosan folyóiratban követte ezeket a *Szarvas-ének* és a *Vers négy hangra, jajgatásra és könyörgésre, átoktalanul.*[1] Mindezek közül a legtökéletesebb alkotás a *Szarvas-ének*, későbbi, teljesebb címén *A szarvassá változott fiú kiáltozása a titkok kapujából.* Az első közlésnél alcíme-mottója is volt e műnek: „Bartók: Cantata profana". A zenemű ihlető hatása természetesen az ajánlás nélkül is felismerhető.

Az 1930-ban keletkezett és először Londonban 1934-ben, Budapesten pedig 1936-ban bemutatott Bartók-mű centrális szerepet tölt be a Bartók-értelmezésekben. A *Cantata profana* tenor és bariton szólóra, kettős vegyeskarra és zenekarra komponált alkotás. Nemcsak létrejöttében, hanem értelmezésében is meghatározó a szöveg szerepe. Szállóigévé vált a „csak tiszta forrásból" gondolata, amely már nemcsak a Bartók-életmű leglényegesebb üzenete, hanem általában a modern kori humanista magatartás credója is.

A Bartók által készített szöveg alapja egy román kolinda, *A kilenc csodaszarvas története,* amelyet ő maga gyűjtött két változatban is 1914 tavaszán. Ez a szöveg alighanem a zenénél is fontosabb előképe Juhász Ferenc művének.

I

Volt egy öreg apó.
Volt néki, volt néki
Kilenc szép szál fia
Testéből sarjadzott
Szép szál kilenc fia.
Nem nevelte őket
Semmi mesterségre,
Szántásra-vetésre,
Ménesterelésre;
Csordaterelésre:
Hanem csak nevelte
Hegyet-völgyet járni,
Szarvasra vadászni.
Az erdőket járta
És vadra vadászott
Kilenc szép szál fiú.
A vadra vadásztak;

[1] *Új Hang*, 1955. 10. sz. és 1956. 2. sz.

Annyit barangoltak
És addig vadásztak,
Addig-addig, mígnem
Szép hídra találtak,
Csodaszarvasnyomra.
Addig nyomozgattak,
Utat tévesztettek,
Erdő sűrűjében
Szarvasokká lettek:
Karcsú szarvasokká váltak
Erdő sűrűjében.

II

Az ő édes apjok
Várással nem győzte,
Fogta a puskáját,
Elindult keresni
Kilenc szép szál fiát.
Reátalált a szép hídra,
Hídnál csodaszarvasnyomra;
Szarvasnyom után elindult,
El is jutott hűs forráshoz,
Hűs forrásnál szarvasokhoz.
Féltérdre ereszkedett,
Hej, egyre rá is célzott.
De a legnagyobbik szarvas
– jaj, a legkedvesebb fiú
Szóval imígy felfelele:
„Kedves édes apánk,
Ránk te sose célozz!
Mert téged mi fűzünk
A szarvunk hegyére
És úgy hajigálunk
Téged rétről rétre,
Téged kőről hegyre,
S téged hozzávágunk
Éles kősziklához
Izzé-porrá zúzódsz
Kedves édes apánk!”

Az ő édes apjok
Hozzájuk így szólott.
És híva hívta,
És őket hívó szóval hívta:
„Édes szeretteim,
Kedves gyermekeim,
Gyertek, gyertek haza
Gyertek vélem haza,
Jó anyátok vár már!
Jöjjetek ti vélem
A jó anyátokhoz,
A ti jó anyátok
Várva vár magához.
A fáklyák már égnek,
Az asztal is készen,
A serlegek töltve.
Az asztalon serleg,
Anyátok kesereg;
Serleg teli borral,
Jó anyátok gonddal.
A fáklyák már égnek,
Az asztal is készen,
A serlegek töltve...”
A legnagyobb szarvas,
– Legkedvesebbik fiú –
Szóval felfelelvén
Hozzá imígy szóla:
„Kedves édes apánk,
Te csak eredj haza
A mi édes jó anyánkhoz!
De mi nem megyünk!
De mi nem megyünk:
Mert a mi szarvunk
Ajtón be nem térhet,
Csak betér az völgyekbe;
A mi karcsú testünk
Gúnyában nem járhat,
Csak járhat az lombok közt;
Karcsú lábunk nem lép
Tűzhely hamujába,

Csak puha avarba;
A mi szájunk többé
Nem iszik pohárból,
Csak hűvös forrásból."

III

Volt egy öreg apó.
Volt néki, volt néki
Kilenc szép szál fia.
Nem nevelte őket
Semmi mesterségre,
Csak erdőket járni,
Csak vadat vadászni.
És addig-addig
Vadászgattak, addig:
Szarvassá változtak
Ott a nagy erdőben.
És az ő szarvuk
Ajtón be nem térhet,
Csak betér az völgyekbe;
A karcsú testük
Gúnyában nem járhat,
Csak járhat az lombok közt;
A lábuk nem lép
Tűzhely hamujába,
Csak a puha avarba;
A szájuk többé
Nem iszik pohárból,
Csak tiszta forrásból.

Bartók Béla az eredeti szöveget jelentős mértékben kibővítette, s eközben három fontos új motívumot-szimbólumot épített a maga változatába. Az első a híd motívuma, amely nem annyira az összekapcsolódás, mint inkább az átvezetés-átváltozás kifejezője. A mű arról is szól, hogy ezen a hídon a fiúk számára nincs visszaút. A második új motívum a csodaszarvasnyomé. Ez magyarrá változtatja, a mi hagyománykincsünkbe kapcsolja be a történetet. Ugyanakkor nem egyértelmű, hogy a csodaszarvas nyomán haladva csak szarvasokká vagy maguk is csodaszarvasokká váltak a fiak. Végül a harmadik új motívum a tiszta forrásé, amely a megtisztulás, az újra életre varázsolódás kifejezője, az élet vize.

A kolinda szövege s még inkább zenéje a messzi múltba, a pogány időkbe vezet vissza. A műfaj a magyar regösénekek rokona, azaz újévköszöntő, amely egybefonódott a karácsonyi ünnepkörrel,[1] de nagyon sokféle változata van. A Bartók által feldolgozott szöveg a vadászkolindák közé tartozik. Mind az eredeti népköltészeti alkotásnak, mind Bartók zeneművének gazdag a mitológiai-szimbolikus jelentésköre. Az értelmezések között okkal szerepel az eredetmítosz, a beavatás (a felnőtté válás) szertartása-mítosza, az átváltozásé s ezzel együtt járva a halálé is és az újjászületésé is. Szóba került a vadászatnak mint természet elleni bűnnek az értelmezése, s a szülők és fiaik közötti nemzedéki ellentét is. Az erdő általában a természet, a beavatás, az ismeretlen, a halál szimbóluma, egyúttal a városnak, s ilyképpen a modern civilizációnak az ellentéte. A szarvas is igen összetett jelkép. Mivel agancsát minden télen elveszti, majd tavasszal újranöveszti, az újjászületés, a nap szimbóluma. Kapcsolják hozzá az életfát is. A kereszténységben a feltámadásra, Krisztusra utal.

Bartók alkotásával könyvnyi terjedelemben foglalkozott Tallián Tibor, aki ily módon összegez:

„A *Cantata profanáb*an megújulva-megerősödve támad föl az ifjú Bartók törekvése: titokzatos és magányos, mégis nyílt és közösségi módon valami olyan »életcentrumot« teremteni, ami sok elveszett hitet pótolhat. Valami egészen speciális értelemben tehát: elveszett vallások helyett új transzcendenciát adhat. Sehol nem oly világos, hogy Bartóknak ez volt a szándéka, mint a *Cantata profanáb*an. Két olyan emblémát is adott a műnek, amivel ezt hangsúlyozta. Az egyik a nevezetes passió-hivatkozás: a *Cantata* zenekari bevezetésének hangja (s ezzel az egész mű központi motivikája) Bach *Máté passió*ját idézi. E hivatkozás nem valamiféle általános »humanisztikus« utalás, hanem annak jele: Bartók tudatában volt, hogy a *Cantatá*ban passió- és megváltástörténetet mond el, azt, hogy az »ember fia« hogyan lényegülhet át emberből »valami mássá« – istenné, magasabb rendű emberré, állattá; hogyan lendülhet át a mindennapiból a szakrális (a nembeli) szférába. A *Cantata profana* az átváltozásnak, a transzcendens vallások nagy áldozataival egylényegű misztériuma, s mint ilyen, jóformán teológiai értelemben *hitvallás* – egy hit központi szimbóluma. Éppen ez volt Bartóknak a műre illesztett másik híres emblémája. Szabolcsi Bence jelenlétében a *Cantatát* a maga »hitvallás«-ának nevezte."[2]

S ez az értelmezés, ennek a lényege hatott Juhász Ferencre, amikor megírta a *Szarvas-éneket*. Az ő művének is ugyanez a legáltalánosabb jelentése.

[1] Az eredeti szövegben karácsony estére várják haza a szülők a kilenc fiút. Kiss Jenő fordításában olvasható: *Román költők antológiája.* 1982. Kozmosz könyvek, 25–27.

[2] Tallián Tibor: *Cantata profana* – az átmenet mítosza. 1983. 211–212.

Az 1950-es évek első felében azonban Bartók Béláról sem létezett idehaza hiteles kép. Mivel a szovjet zenekritika súlyosan elítélte Bartókot és az ő „formalizmusát", idehaza is nemkívánatos személlyé vált a fordulat éve után. A *Cantata profanát* sem adhatták elő formalizmusa, „néptől idegen" (!) volta miatt. 1955 szerencsére már az oldódás éve lehetett. Bartók halálának tizedik évfordulóját világszerte megünnepelték, s erre végre nálunk is mód nyílhatott. Bartók zenéje, a tiszta forrás gondolata már a legfrissebb történelmi tapasztalatra: a sztálinizmusra is vonatkoztatható volt. Ezt fejezte ki a költészet eszközeivel Illyés Gyula *Bartók* című verse és Juhász Ferenc *Szarvas-éneke*. Ha más-más módon is, de mindegyik az életmű egészének lényegi sugallatát ragadta meg.

A *Szarvas-ének* első megjelenésekor 373 sor terjedelmű volt. Az 1956-os gyűjteményes kötetben bővebbé vált, végleges formáját és terjedelmét a *Harc a fehér báránnyal* című kötetben nyerte el (1965).[1] A változtatások az apa alakját tették még fontosabbá, a temetés emlékképét részletezték még jobban. A teljesebb címet már az 1956-os kötetben megkapta a mű, de a szakirodalom ma is használja a rövidebb első címet.

A művel kapcsolatban gyakran elhangzik a parafrázis fogalma. Okkal, ám ebből a szempontból is a polifónia a meghatározó. Bartók művének szövege egy román kolinda parafrázisa, a zenemű egésze viszont egy másik művészeti ágba is áthelyezi a parafrazálás műveletét. Juhász Ferenc a kolindaszöveget, a Bartók-szöveget és a zeneművet is parafrazálja, ugyanakkor alkotása nem feltétlenül igényli a viszonylag sokoldalú megértéshez a zenemű ismeretét. Az az igazság, hogy a Bartók-mű értelmezésébe is feltűnően sok művön kívüli elem kapcsolódott be. Ha egy mű ősi mítoszokkal, szimbólumokkal érintkezik – akár csak feltételezhetően –, akkor ez kikerülhetetlen. Ez a mítoszi-szimbolikus sugárzása megvan Juhász Ferenc költeményének is, így nemcsak a *Cantata profana* parafrázisának tekinthető, hanem általában a mítoszkincsnek, kicsit szerényebben: eme kincs számos elemének. S akár első olvasásra is beláthatjuk, hogy nyilvánvaló a kapcsolódás a *Kalevala* világához, a magyar mondák csodaszarvasához. S bár kevésbé feltűnő a kő-motívum jelenléte, a záráshoz közeledve a „kő-erdő szarvasa" mintha a városba falazódva, egy másfajta világ – sőt a világegyetem – részeként áldozódna föl, mintegy Kőmíves Kelemennéként, s adná-adja az életét azért, hogy rendben működjön a létezés üzeme.

A műfaji sajátosságokkal legrészletesebben foglalkozó Bonyhai Gábor[2] a népballada és a hívogató szerkezet asszimilációjával létrejövő parafrázisnak

[1] Az új sorok: 255–256., 329–342. A 238. sorba a „testvérem kiásnám" helyébe „apámat" került. (Juhásznak egy felnövő és egy babakorában meghalt öccse volt.) A 257. sort a betoldás miatt kissé át kellett alakítani.

[2] *A Szarvas-ének szerkezetelemei. Kritika*, 1968. I., 29–41.

tekintette e művet. A kolinda egyes típusainak van ugyan kapcsolata a népballadával, ám nem ez a jellemző. A szarvaskolindákra az újabb kutatások fényében Tallián Tibor megállapítása szerint „olyan karakterisztikumok a jellemzők, amelyek egy balladáénál tipológiailag ősibb, archaikusabb műfajszerűségre látszanak utalni. Az itt fellépő küzdelem- és átváltozás-motívumok inkább mesei környezetben találhatók meg a mai folklórban, de verses-rituális jellegük miatt talán nem túlzás bennük mitikus hősének-maradványokat föltételezni."[1]

A népballadának lehet mítoszi gyökere, sugárzása, de ő maga nem mítosz, a hősének viszont az. A hívogatót vagy más néven a párbeszédes dalt a néprajz az átmeneti műfajok közé tartozó epikolírikus dalként tartja számon. Példái a gyermekjátékok és a csúfolók közé sorolhatók be, bár van népballadatípus is: *A gyáva legény* meg a *Cinege madár* ugyancsak hívogató, ám ezek is csúfoló jellegűek, s dalnak is tekinthetők. A hívogatókban a humoros és/vagy a játékos elem a meghatározó, s ezek aligha lelhetők fel a *Szarvas-ének*ben. A hívásnak itt nem a népköltészetből ismert komikus, hanem egyértelműen tragikus hangoltság felel meg, egyezően azzal a drámai konfliktussal, amely a mű lényege. A szarvas-fiú ugyanis egy hívásnak már megfelelt: elment az erdőbe, a kő-erdő-városba és mássá: szarvassá-kiválasztottá-művésszé vált. Visszatérése nyilvánvalóan nem fizikailag lehetetlen: személyisége és ehhez kapcsolódó létformája vált minőségileg mássá. Anyja ismétlődő hívásának ezért sem engedhet: nem lehet visszaváltozni. A szarvas-fiú egy nagy elbeszélést előadó modern hősének főszereplőjévé vált, s a rá mért feladat elől már nem hátrálhat meg. Az édesanya mindezt csak sejtheti. Benne a felnőtté vált fiát mindig visszaváró, valamint a gyermekéért távollétében mindig aggódó édesanya érzései hullámzanak, keverednek az egyedülmaradottság és az öregedés gyötrelmeivel. Ha kérése teljesülne, az a hős kudarcát jelentené. A hívás teljesíthetetlen volta ugyanakkor fokozza a hős helyzetének tragikus voltát: nem azonosulhat egy időben két egyaránt pozitív értékkel: nem lehet egyszerre szarvas-fiú és édesanyja oltalmazója is.

Abban viszont teljesen igaza volt az említett tanulmánynak, hogy a *Szarvas-ének*ben mindhárom műnem sajátosságai megfigyelhetők. Nem egyenrangúan ugyan, mert a hosszúéneknek ez a változata sem feszíti szét a líra kereteit. Epikus és dramatikus elemek ugyanis nemcsak a balladában, hanem számos kifejezetten lírai dalban is találhatók.[2] S természetesen mindhárom későbbi műnem elemei megjelentek az ősi mágikus szertartásokban, a mítoszokban. A kolindák például, akárcsak a regösénekek, a karácsonyi ünnepkörben dramatikusan előadott művek.

[1] Tallián Tibor: Id. mű, 83.

[2] Gondoljunk például Petőfi Sándor *Füstbement terv* című dalára, amelyben megvalósul anyának és fiának találkozása, s amely egy történetet beszél el feloldó drámai csattanóval.

Bár a legfőbb ihlető mintának Bartók műve tekintendő, nemcsak a szövegben, hanem a *Szarvas-ének* „cselekményében" is jelentős az eltérés. Az ősi kolinda-szöveg átdolgozásába Bartók semmi személyes elemet nem vitt bele. Juhász Ferenc műve azonban lírai költemény, amelynek középpontjában a személyes életsors és annak általánosítható-szimbolikus tartalmai egyforma fontossággal helyezkednek el. A szarvas-motívum szimbolikusságától eltekintve az alapvető cselekményelemeknek valós életrajzi háttere van. Az édesanya faluhelyen, de mindenképpen természetközelben él, olyan körülmények között, ahol még a villanyáram is újdonságnak számít. Özvegy, a férje néhány éve halhatott meg. Az apa halála a Pestre járó – majd ott élő – fiú életének meghatározó élménye. Arról nem esik szó, hogy mi a fiú foglalkozása, ám a szarvassá változás szimbolikája mindenképpen a nagyra elhivatottság kifejezője. Áttételesen a „Nem értem, nem értem én a te különös, gyötrött szavadat, fiam, szarvas-hangon beszélsz, szarvasok lelke költözött beléd, boldogtalan" sorpár kifejezi nemcsak azt az idegenség-érzetet, amely anya és fia között képződött, hanem a költői beszéddel azonosítható szarvas-hanggal a hivatást is. Bartók az ősi-mitikus-mesei környezeten és hangoltságon semmit sem változtatott a szöveg szintjén (a zenéén persze nagymértékben), Juhász Ferencnek csak szöveg állhatott rendelkezésére, ő ebben rétegzi egymásra szintetizálóan az ősi és a modern elemeket.

Németh László 1956-ban írta meg *Magyar műhely* című esszéjét,[1] s ennek nyomán terjedt el a bartóki jelleg, a Bartók-modell fogalma az irodalomra is alkalmazva. Ady és Bartók kapcsán írta: „A művészetükben kirajzolódott feladat is hasonló: a magyarságban megtalált Európa (vagy legalább újkor) alatti anyagot az új, nyugati eszközökkel feldolgozva s megemelve, a magyar zenét s költészetet jövőnk fegyverévé s a világ közkincsévé tenni."[2]

Németh László többek között Tamási Áront, Sinka Istvánt, Kodolányi Jánost, Illyés Gyulát emlegetve eljut Nagy Lászlóig, Juhász Ferencig, mint e bartóki vonal új képviselőiig. S ezt elsősorban a *Szarvas-ének* ismeretében tehette.[3] Ugyanakkor az is belátható, hogy az ősinek sokkal nagyobb a szerepe a zene- vagy a képzőművészetben, mint az irodalomban. A szobor, a kép megmaradhat, a dallam megőrződik évezredeken át is, a szöveg s vele együtt a nyelv is viszont rengeteget változik. A népzenében nemcsak több ezer éves dallamok megőrződését figyelhette meg a gyűjtő, hanem a zenekincs vándorlását, nemzetköziségét is.[4] Ezzel a sajátossággal az irodalom csak a témák, a motívumok szintjén rendelkezik, a nyelvén nem. Bartók műve nemcsak az ősinek és a modernnek, hanem a magyar-

[1] Első megjelenése: *Kortárs*, 1957. 1. sz. (szeptember)
[2] Németh László: *Megmentett gondolatok*. 1975. 203.
[3] Bár lehetséges, hogy éppen ezt a művet akkor nem ismerte, legalábbis nem említi.
[4] Megnyilatkozott erről Bartók Béla is. Idézi Tallián Tibor, id. mű, 39–40.

nak és a nem-magyarnak a szintézise is, s ez az utóbbi az irodalom nyelvén nem valósítható meg, csak közelíthető, s a költészetben még erre se nagyon van mód, hiszen bármely lírai mű fordítása csak hasonlíthat az eredetihez.

A *Szarvas-ének* szerkezetét vizsgálva elsőként a szabálytalanság, a rapszodikus jelleg ötlik szembe. A mű 12 részre tagolódik, de ezek terjedelme igen eltérő. Nem is viselkednek strófaként, általában önmagukon belül sem következetes a sorterjedelem – eltekintve a szarvas-fiú első megjelenésétől és megszólalásától.[1] A költemény három nagyobb szerkezeti egységre tagolódik. Az első rész az Anya megjelenése és megszólalása (1–92. sor). A második rész a Fiú megjelenése, önfelismerése és megszólalása (93–246. sor). A harmadik rész az Anya és a Fiú párbeszéde, amelyben mindegyikük négyszer szólal meg (247–389. sor). Mindegyik rész újabb két elemre tagolódik. Az első két részben e határokat a szöveg szakaszokra tagolása jelzi. Az első rész első szakaszában az Anya fölkiált, s készülődik a fiához szólni (1–35.), a második szakasz maga a szólás (36–92.) A második rész első szakaszában a Fiú az erdőben felismeri önnön szarvas voltát, a másodikban kifejti, hogy ezért nem mehet haza többé. A harmadik részben az első két hívás és a rájuk felelő válasz az első szerkezeti elem (247–345.). Itt az Anya a hazatérőre váró otthonosságot, illetve a gyermek- és kamaszkori élményeket sorolja, a Fiú pedig elmondja, hogy szarvas-léte számára idegen lenne már az anyai vendéglátás, az emlékekről pedig apjának halála jut az eszébe. Ez bizonyul a legfőbb emléknek, olyannak, amelyik indokolja is, szükségszerűvé is teszi a távozást, szarvassá változást. A harmadik rész második szerkezeti eleme is két hívást és két elutasítást tartalmaz (346–389.). Míg eddig a szarvas-lét, az ebből következő elidegenedettség indokolta a hazatérés lehetetlenségét, most, ebben az összegző lezárásban az is világossá válik, hogy az Anya nemcsak azért hívja a Fiát, mert hiányzik, mert szüksége volna a segítségére, hanem azért is, mert félti („rajtad naponta száz sebet ütnek, te sose ütsz vissza"). A Fiú szarvas-létének igazi jelentése is most világosodik meg. Annyit már tudhattunk az ősi mítoszok szellemében, hogy

az én lombos szarvam dübörgő világ-fa,
csillag a levele, tejút a mohája,
csak szagos füveket vehetek szájamba,
nem ihatok én már virágos pohárból,
csak tiszta forrásból, csak tiszta forrásból.

A záró szerkezeti elemben viszont a Fiú

Ott állt az idő hegygerincén,
ott állt a mindenség torony-csücskén,
ott állt a titkok-kapujában,

[1] Itt a legközvetlenebb a magyar népköltészet, a román kolinda és a *Kalevala* hatása.

s itt mondja-búgja el azt a vallomást, amely félreérthetetlenül eggyé olvasztja a természetben létező ember világérzékelését kifejező szarvas-motívumot a technicizált nagyvárosi modernség emberének világérzékelésével.

A Fiú legutolsó megszólalása minden eddiginél inkább sírásra fakaszthatná az Anyát, ha lenne még szava. A közlés: „csak meghalni megyek" a szülő számára a legnagyobb szomorúság. A mítoszi hősöknek sokszor sorsa a tragikus, ám hősi halál, ugyanakkor a varázslatos feltámadás és a halhatatlanság is. A szarvas-fiú sorsa is hasonló: „naponta meghalok három-milliárdszor, / naponta születek három-milliárdszor".

A záró szakasz meghalásképzete viszont elsősorban nem egy mítoszi hősnek, hanem egy földi halandónak a halála. Tudhatjuk azt is, hogy gyakori népmesei motívum a világgá menő fiú, aki valamilyen módon hírt tud adni arról, ha meghal. Juhásznak is van ilyen mesefeldolgozása: a *Fából-faragott Antal* (1952) emberkéjét ugyan segítséggel sikerül az anyának feltámasztania, ám utána nem hazamentek, hanem elrobogtak az égbe, talán csillaggá váltak, vagyis átváltoztak.

A kiszakadásnak és az átváltozásnak a mítoszokban és a modern irodalomban is különböző jelentéssíkjai lehetnek. Juhász műve mitológiai szempontból az isteni tulajdonságú hősökkel tart rokonságot: átváltozása rendkívüli feladatokra teszi képessé, ám kötelezi is azokra. A 20. század közepének magyar társadalma és annak folyamatai, valamint azok irodalmi-művészi feldolgozásai felől nézve viszont tömeges átváltozásokkal kellett szembesülnie a társadalom egészének. A szocialista fordulat nemcsak a társadalmi szerkezetet és tulajdonviszonyokat dúlta szét szinte máról holnapra, hanem a hozzájuk tapadt szokásokat, erkölcsöket, az egész, évszázadokon át csiszolódott kultúrát. Normális esetben nemzedékek során átívelve zajlottak volna le a változások közül az elkerülhetetlenek: a modern civilizáció az iparosítással, a városiasodással mindenhol radikálisan jelent meg. Gondoljuk meg: az a gyerek, aki esetleg még földes szobában, petróleumlámpa fényénél írta a leckéjét, nemsokára szőnyegbombázással, majd atomfizikával találkozhatott. Az ötvenes, de még a hatvanas–hetvenes években is feloldhatatlan konfliktusokat okozott a szülők nemzedéke számára a világ átváltozása. A felnőtté váló fiak és lányok viszont nagyrészt belenőttek az újba. Ha megfelelő volt az iskoláztatásuk, az sem okozott súlyos konfliktusokat, hogy néhány elemis szülők gyermekeként válhattak értelmiségivé.

A *Szarvas-ének* fiú-hőse ugyan érzékelhetően hasonló utat járt be, ám számára ez nem forrása súlyos konfliktusoknak. Nem így az édesanya: ő idegenként szemléli a városi civilizációt, és félti tőle a fiát. A szarvas-fiú számára a közemberből – és általában az értelmiségi is az! – művésszé, sőt: nagy művésszé válás jelenti az igazi kiszakadást, az átváltozást. Ez a szarvas-lét, ez

telített feloldhatatlan tragikummal. Miért? Részben azért, mert minden nagy művésznek jelentős mértékben fel kell függesztenie hétköznapi személyiségét. Számára a kisvilág és a nagyvilág ellentéte nem a hagyományos falu és a modern nagyváros, hanem a hétköznapi és a művész-lét szembenállásában mutatkozik meg. Részben pedig azért, mert a művész fokozott felelősséget érez az emberiség sorsáért. A lényegeset, méghozzá igazat szólva kell kifejeznie, s ez egyre megoldhatatlanabb feladat. Az emberiség egyre többet tud az élő és az élettelen természetről, mégis egyre nehezebben igazodik el. Még rosszabb a helyzet a társadalomban, ahol tobzódhatnak a nagy tömegeket félrevezető hazugságok. Minden állítás, minden ítélet nézőpont kérdése is: a bizonytalansági reláció nemcsak a fizikai, hanem a társadalmi megfigyeléseknél is érvényesül. Talán ez a helyzet is fokozta Juhász Ferenc igényét a „mindenség" minél teljesebb, sokszor leltározónak mutatkozó költői birtokbavételére.[1]

Innen nézve érthető teljesebben a halál motívumának meghatározó szerepe is. A halálában felmagasztosuló apa távozása feladatátadást, nemzedékváltást is jelent. Az anya azért is hívja haza a fiát, hogy legyen férfi a háznál („igazíts el mindent a lélegzeteddel"). Ez az apa ugyanakkor a maga „halottságát" is átadta fiának: az ő átváltozása szarvassá ugyanis a halál képzetét is felkelti. A Bartók-szöveg hídja, máshol a folyóvíz a halál birodalmába vezethet, s a forrás vize is lehet alvilági. A Juhász-vers szarvasa köré is sokrétűen fonódik a halál képzete. Ha találkoznának, megölné az anyját, mondja a szarvas-fiú, s ez azt is jelentheti, hogy az anyjának is át kellene változnia halottá ahhoz, hogy találkozhassanak. Ha mégis menne: „bizony holtra válnál mikor meglátnád fiad közeledni".[2] Persze ha egy kísértetként megjelenővel találkozna, akinek lidérces-képe a ravatal-gyertyákat, a „halottak napján / fénylő nagy temetőt" idézi fel. S ez a szarvas-kísértet még apja csontjait is kiásná a temetőben, és szétszórná. Ezt cselekedni csak a végletes felindultság állapotában lehetséges. Nem-emberi, végítéletszerű jelentése van. Az emberi halál az édesapa temetésének felidézett képsorával jelenik meg. Pontosságra törekvés, szereplőket néven nevező riportszerűség és látomásosan áradó képsorok kerülnek együvé, ez utóbbit erősíti a 14 soros későbbi betoldás is. Ha a fiú szarvas-lelke halál és halhatatlanság határán bolygó mítoszi lény is, ember-lelke halálra ítélt, s ezt fejezi ki a már említett verszárlat, amely a halottmosdatást és siratást idézi

[1] Ez a fajta teljességigény nem ebben az alkotásban, hanem az életmű egészében érvényesül.

[2] A Bartók-műben csak azért fenyegetőzik a vezér-szarvas, mert apjuk fegyvert fogott rájuk. Mintegy védekeznek tehát. Juhász pusztító szarvasának előképe inkább a *Kalevalá*ban lelhető fel. Ott Lemminkejnen üldözi Hísz szarvasát, azt viszont arra utasítja ördög-teremtője, hogy végezzen rombolást az emberek lakóhelyén: „Szalad immár Hísz szarvasa, / Bényargal a révállata / Észak csűrjei közébe, / Lapp fiúk vívó terére, / Fölrúg csöbröt kisházbelit, / Tűzön feldönti a katlant, / Húst hamuval elegylit, / Levest tűz fölibe loccsant." (Tizenharmadik ének. Ford.: Vikár Béla.)

meg, halványan rájátszva Jézus és Mária kettősére.[1] Az anya azért is hívta a fiát, mert „minden ágam búcsúzni készül, beteg". A fiú viszont csak akkor mehet, ha majd halálában kell elsiratni. Az anya legfőbb feladata ez lesz hátralévő életében, s ez igazi Mária-szerep. Az elhivatott ember még életében „meghal" anyja számára is.

A vers tere a ház-erdő-város hármasában képződik meg. Az anya a ház előtt áll, a fiú a titkok kapujában.[2] A vers ideje mítoszi, s ezen belül is a legsejtelmesebb napszak: az éjszaka. Az álmodozás, a képzelődés, a vágyakozás és a virrasztás időszaka. Az emberi hang számára legyőzhetetlen távolságokat áthidaló párbeszéd ekkor létrejöhet, anya és fia meghallják egymást, kölcsönösen értik az ember- és a szarvas-hangot. Az éjszaka-motívumnak is van Bartók-vonatkozása: közismert az ő éjszakazenéinek fontossága az életműben. Gondolhatunk József Attila éjszaka-képzetére is: ez a legalkalmasabb időszak arra a meditációra, amely elvezethet a világ lényegi törvényszerűségeinek felismeréséhez. Juhász versében az anya éjszaka tudja legpontosabban megfogalmazni a maga léthelyzetét, a fiú éjszaka döbben rá önnön szarvas-voltára, pedig már hosszabb ideje átváltozhatott, ennek igazi jelentőségét csak az anyai hang hallatán ismeri fel.

A költemény központi képe, mag-szimbóluma a szarvasé. Egyesül benne az emberi és a nem-emberi, s ez utóbbiba az ember-alatti és az ember-feletti egyaránt beleértendő, tehát a vegetatív és az isteni szint is. Az emberi szint odakötődik a házhoz, az ember-alatti az erdőhöz, az ember-feletti a városhoz, ugyanakkor mindegyik szint átsugárzik a másik kettőbe is. E két hármasság mellett a bináris oppozíciók, azaz az ellentétpárok gazdag hálózata szövi át a művet, s ez is megfelel a mítoszok sajátosságainak. Közülük a legfontosabbak, egymásra is épülve: az anya-fiú, az otthon-erdő/város, az ember-szarvas és az élet-halál kettőse. Melléjük sorolódik az apa-anya; a kisfiú, kamasz-felnőtt; az ifjúság-felnőttség; a szülők-gyermek; a hétköznapi lét-művészlét; a kisvilág-nagyvilág; a természet-technika/város; az atom-világegyetem; a föld-kozmosz; az éjszaka-fény; a kő, csont, szarv (szilárdság)-a víz; a pohár víz-forrásvíz ellentétpárja. Áttekintve őket, látható, hogy sok közöttük a párhuzamosság is. Ez is gazdagítja a költemény polifóniáját.

A mítoszokban a természet erői, jelenségei meghatározóan vannak jelen. Az ember nagymértékben a természetnek kiszolgáltatottan élt, sok mindenre nem talált magyarázatot. A legfőbb rejtélynek élet és halál kettőssége mutatkozott. Születés, betegség, halál a természetközeli társadalmakban folyamatos és köz-

[1] A Jézus-képzet a magzati és a csecsemőkor kapcsán már megjelent: az anya úgy melengette fiát, „mint lágy szuszogással / Jézust a kis barmok".

[2] Ez a kapu a bartóki híddal rokonítható, de mintegy arra is utal, hogy ez a szarvas „ember", még nem lépte át a kaput, még egy innenső világban van.

vetlen léttapasztalat. Csak a modern nagyvárosi életforma módosít ezen. Csak a felvilágosodás korában kezd rádöbbenni az európai civilizáció embere arra, hogy élete nem csak természetközeli lehet. A természet és a tudomány, a technika világa nem illeszkedik harmonikusan egymáshoz. Juhász költeményében kiélezetten jelenik meg mindez, s a két világ ütközőpontján a szarvas-ember áll. A fiú szarvas-léte csak részben a szülői háztól való elszakadás szimbóluma, mert részben az ember természeti lény voltát is kifejezi. S ha majd meghalni visszatér, és újból anyjának kisfia lesz, akkor a gyermek-léttel ugyancsak kifejezi a természetközelséget is. Az ember-lét ugyanakkor azt követeli meg, hogy ne a tízezer vagy csak száz évvel ezelőtti tudásszinten gondolkodjon a fiú, hanem 20. század közepi módon, tízezer év tapasztalatát sem feledve. Ezt fejezi ki a mindenség kapujából hazakiáltott üzenet, amely ugyanakkor nyilvánvalóvá teszi azt is, hogy Juhász szarvas-világa nem úgy másik világ, mint a *Cantata profanáb*an. Nem a természetbe és a szabad világába való visszatérésről van szó. A szarvas-fiú egy még konfliktusosabb világ részese lesz, szabadsága pedig csupán a belső függetlenség kivívása. Magányos hős ő, nincsenek társai, s ez nemcsak az ősi mítoszok hőseivel rokonítja, hanem a modern ember magányra-ítéltségével is. A modern erdő-város szarvas-fiújának nincsenek társai, nem építheti a maga kisvilágát kilencedmagával. Igaz, csak így juthat el a mindenség kapujába. E magány fényében még tragikusabb árnyalatú a hazatérés lehetetlensége. Az anya magánya ugyanakkor érzékelteti, hogy a kisvilág szereplőjének hasonló a helyzete. Az anya és a fiú ugyan két szélső pólust jelenít meg, mégis ugyanannak a régi-új világnak a képviselői. Világképük nem különösebben ellentétes, sőt még beszédmódjuk is rokon. Érdemes figyelni arra, hogy a mű legarchaikusabb megoldású része a második: a szarvas-fiú megjelenése és megszólalása. Az anya legelső szólama is sok hangulati–poétikai–verstani rokonságot mutat a fiú későbbi szavaival, s ez érthető, hiszen, mint kijelenti:

csak arcnélküli két óriás-szem vagyok
és nem-földi dolgokat látok ezekkel,

illetve, még előbb:

mert én csak révülök,
szikáran betölt a benti-látomás,

azaz ő is a mindenség kapujában áll. A fiúnak ugyanonnan felhangzó szavai kapcsán szokás a modern szabadverset – Whitmant, Kassákot, az expresszionizmust – említeni, amely megénekelte a technikai újdonságokat. Helyes ez az észrevétel, ám a vers más helyeire is kiterjeszthető: általában jellemző az ősi

és a modern lírai kifejezőeszközök egymásra rétegezése.[1] Nemcsak egymást váltogatva, hanem egy időben, egy helyen létezve.

Ősi és modern egymásba játszatásának legjellemzőbb poétikai példája e versben az ismétlődés a szó-, a mondat-, a gondolatalakzatok szintjén. A szigorúan felépített nagyszerkezet s az egyes részek szintjén is meghatározó a szerepe. A terjedelmes költemény ennek köszönhetően egyszerre válik tagoltabbá és egységesebbé, megkönnyítve a mű teljesebb befogadását. Legáltalánosabban az anyai hívás és az elutasító válasz ismétlődik, az egész szerkezetet meghatározva. A felnőtté vált fiú világgá menése, változatos sorsa és a szülő aggodalma egykori mítoszi-mesei – és mindennapos életrajzi – alaphelyzet, vagyis már az is ismétlődés, amikor az olvasó ebben a műben találkozik vele. Ugyanez érvényes a szarvas-motívumra is. A Juhász-életmű alaposabb ismerői azt is észrevehetik, hogy ezen belül ugyancsak ismétlődnek témák, motívumok. E vers kapcsán – az ötvenes évek első felének alkotásaiban – elsősorban az apa, a halál és a Mindenség motívumok korábbi megjelenéseinek van jelentősége. Az anya-motívum viszont a *Szarvas-ének*től kezdve meghatározó.[2]

A szarvassá változott fiú kiáltozása a titkok kapujából a 20. századi magyar líra egyik alapműve. Még nagyobb mértékű elismerést fejezett ki Wystan Hugh Auden: „Noha egy szót sem tudok magyarul, s egy költeményről a fordítás sohasem adhat igazi képet, meg vagyok róla győződve, hogy *A szarvassá változott fiú* egyike a legnagyobb verseknek, amelyet az én időmben írtak."[3]

E ranghoz képest meglehetősen mostoha sorsú a fogadtatása. 1956 után csend övezte Juhász Ferenc munkásságát, egészen 1965-ös új és válogatott verseskötetéinek a megjelenéséig. E könyvek kritikusai azonban nem foglalkoztak kiemelten ezzel a költeménnyel. Pedig Fodor András 1955-ös naplójegyzetei, Csoóri Sándor visszaemlékezése, általában a magyar líra 1956 utáni útja bizonyítja, hogy a hatása megjelenésétől kezdve elementáris.[4] Később e művel Bori Imre, Bonyhai Gábor, Domokos Mátyás és Lator László foglalkozott részlete-

[1] Az avantgárdtól sem volt idegen ez a törekvés.

[2] Tanulságos párhuzamokat és eltéréseket lehet találni a *Szarvas-ének* és Nagy László *Rege a tűzről és jácintról* (*Új Hang*, 1956. 6. sz.) című hosszúénekének összevetésekor. Ez utóbbi vers hőse is mitikussá magasztosul, de szüleit, elsősorban anyját szinte maga mellé, sőt maga elé emeli.

[3] Idézi Domokos Mátyás (Domokos Mátyás–Lator László: *Versekről költőkkel.* 1982. 210.).

[4] Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal.* 1986. I., 361., 1955. IX. 28.; Csoóri Sándor: *Tenger és diólevél*, in: *Nomád napló.* 1978. 364–368.

sebben.[1] Juhász alkotásának teljesebb megértését segíti Jánosi Zoltánnak az a monográfiája is, amely líránk – és részletesebben Nagy László – munkásságának remitologizációs tendenciáival foglalkozik.[2]

2002

Juhász Ferenc: József Attila sírja – a mű fogadtatástörténete

Régi igazság, hogy a könyveknek megvan a maguk sorsa, de ez egyetlen versre is érvényes lehet. S ez a sors nemegyszer különleges. Juhász Ferencnek nem egy művéről mondható el ez minden belemagyarázás nélkül. Közéjük tartozik a *József Attila sírja* is. Ez a vers 1963 májusában jelent meg először az *Új Írás*ban.

1962 decemberében volt József Attila halálának 25. évfordulója. Természetesnek mutatkozott a méltó megemlékezés, a helyzet azonban nem volt szokványos. 1945 és főként 1948 után a bolsevik párt kisajátította a maga számára József Attila személyét és életművét. Megcsonkították, félremagyarázták munkásságát, az amúgy is helytelen napi politikai célok szolgálatába próbálták állítani, s ezzel nemcsak hamis képet alakítottak ki és oktattak róla, hanem korlátozták valódi jelentőségének felismerhetőségét is. Igaz, 1955-ben, a költő születésének félszázadik évfordulóján már kínálkozott némi alkalom a kiigazításra, de ez még csak jelzésértékű lehetett. Az 1956-os forradalom utáni fizikai és szellemi megtorlás pedig továbbra is hátráltatta a teljesebb kép kialakulását. Révai József, aki 1956 után is tagja maradt korai haláláig – bár szürke eminenciásként – a hazai szellemi és politikai életnek, 1958. október 23-án nagy tudományos előadást tartott József Attiláról, s ebben többek között továbbra is radikálisan elítélte az avantgardizmust, például így: „A szabad vers azonban művészeti téren éppúgy visszaesést tükröz, mint a politikai harc területén", s könyörtelenül elutasította a freudizmust: „József Attilának a freudizmus befolyása alá kerülése valóságos szellemi tragédia volt, ami tovább mérgezte viszonyát a forradalmi munkásmozgalommal és kétségkívül egyik okává lett annak a zsákutcának, amelybe élete és gondolkodása a 30-as évek második felében jutott."[3] S természetesen tagadta, hogy a kommunista párt kizárta volna a költőt. Ezek a nézetek nem csupán az ő egyszemélyi balosságából következtek, hanem

[1] Bori Imre: *Két költő.* 1967. Novi Sad, 111–122.; Bonyhai Gábor, id. mű; Domokos Mátyás–Lator László: *Az idő hegygerincén.* Domokos–Lator, id. mű, 207–223.

[2] Jánosi Zoltán: *Nagy László mitologikus költői világa.* 1996. Miskolc, 495.

[3] Révai József: *Válogatott irodalmi tanulmányok.* Bp., Kossuth, 1960. 383. és 388.

lényegüket tekintve hivatalos „marxista" nézetek voltak még évek múltával is, bár egyes tudósok – például Szabolcsi Miklós ugyanazon az ülésszakon – próbálkoztak az avantgárd, a modernizmus korszerűbb értelmezésével. Ám a tudományos kutatás számára a teljesebb József Attila-kép kialakítása csak a hatvanas évek második felében vált lehetővé.

József Attila ötvenes évekbeli utóélete mellett szólni kell Juhász Ferenc helyzetéről is ugyanezekben az években. Az ő pályakezdő kötete 1949-ben jelent meg (*Szárnyas csikó*), s ezt hamarosan újabbak követték. 1951-ben, 22 évesen Kossuth-díjas lett. Az ugyanennek az esztendőnek a vége felé megjelent *Új versek* viszont nagyon szigorú politikai bírálatokat kapott. Juhász Ferencet – és persze másokat is – megpróbálták az új népiesség szocialista realistának gondolt szemlélete és stílusa mellett megtartani – Juhász esetében sikertelenül. Konfliktusai egyre mélyebbé váltak: új és érvényes költészetet szeretett volna létrehozni, de ezért a totális diktatúra viszonyai között fenyegetően támadták.

A *József Attila sírja* alapszövege 1962–1963-ban keletkezett. E versben egy nagyon konkrét életrajzi utalás van:

jaj nekem, gondoltam tizenkét év előtt,
pontosan tizenkét év előtt, jaj nekem, aki küldettem utánad, Menekülő,
te Legtöbb-szeretetre vágyó, te Gyöngéd, isten-után-kiáltozó Árva,
jaj, jaj, jaj kiáltoztam kiáltozásod, zuzmarás kicsi őszi sírod előtt,
mely olyan volt mint meztelen öreg halottak ágyékszőre és mellkas-szőre,
ott álltam Erzsikével, aki gyermeket várt, hasa eleven ősmadár-tojás,
ott állt velem a mindenség édesanyja [...]

Miután e gyermek 1951 decemberében született, a felidézett temetői látogatás 1951 őszén történt. A díjadás évében, de még a kritikák előtt. Ám korántsem békés az életrajzi helyzet, hiszen Juhász feleségének édesapja mint „kulák" a szegedi börtönben raboskodik hosszú éveken át. A jajongás nemcsak a személyes sors veszélyeztetettségének felismerése, hanem egy nép ismétlődően tragikus sorsára döbbenés is egyúttal, hiszen Juhász olyan költő-szerepet vállalt fel Petőfi és József Attila szellemében, amelyben kiiktathatatlan a közösségért vállalt felelősség. A közösség némaságra van kényszerítve, a költő egyre inkább kitaszítottnak, magányosnak érzi, tudja magát. Egy sokkal későbbi éposz, a *Krisztus levétele a keresztről* (1993) vallomásértékűen írja le az üldöztetés és a költői szemléletváltás kapcsolatát:

S kislányomról a pólyát adóba elvitték egy éjjel, s anyja mezitláb
hálóingben sikoltozva futott az elhurcolás-házba, a kínzás-házba
és megállíthatatlanúl sikított, mint a sziréna. Akkor lett bolond.

S engem meg beidéztek, vallattak, faggattak, maceráltak, úgy rágalmaztak, hogy szóval cibáltak, mosolyogva fenyegettek és magyaráztak. S azt mondták: „Ezért lett dekadens. Elfújjuk, mint a gyufalángot."

Pedig el kéne menned innen költő! Hát önmagamból hová menjek én? Hiszen én önmagam vagyok önmagam hazája! Ez a nyelv az én hazám! A te hazád ez a nyelv, költő. És nincs Isten, aki nyelvedből kiűzhet!
Hát bújj nyelvedbe, mint a csigaházba, héjkürt-tornyába magadat alázva![1]

Az 1951-es, 1952-es évek felismerését követte az a látomásos-szimbolikus-mítoszi szemléleti és poétikai-nyelvi költői forradalom, amelyben Juhász társa lett Nagy László, s amelynek első radikális eredménye *A tékozló ország* (1954). A magyarság sorsának újabb tragikus történései 1956-ban és utána mély világszemléleti-alkotói válságba sodorták Juhász Ferencet is. Ennek szemléletes dokumentuma az a néhány soros jegyzet, amelyet első gyűjteményes kötetének végéhez illesztett 1956. december 16-i dátummal. Ebben közölte, hogy a *Harc a fehér báránnyal* kötet több verse félbemaradt, de legalább a címüket leírja. (Közülük két hosszúvers évekkel később el is készült, s a kötet önállóan, más művekkel kiegészítve 1965-ben megjelent.)

A gyűjteményes kötet, *A tenyészet országa* (1957) után hosszabb, egy újabb kötet szempontjából elkeserítően hosszadalmas szünet következett: a *Harc a fehér báránnyal* csak 1965-ben jelent meg, mert addig nem engedélyezték a kiadását. A kötet elején olyan versek szerepelnek, amelyek már a gyűjteményes könyv záró ciklusában is helyet kaphattak, mert megszülettek 1956 őszéig. A húsz újabb vers közül kettő a *Kortárs*ban jelent meg 1958-ban, egy az *Élet és Irodalom*ban 1960-ban, egy csak e kötetben, további 16 viszont mind az *Új Írás*ban 1962 áprilisától kezdődően, főként ebben és a következő évben. A költő újra-megszólalásának legfőbb fóruma tehát az *Új Írás*. Ez a folyóirat 1961 márciusában indult Illés Lajos főszerkesztésében, mint az 1957 szeptembere óta megjelenő *Kortárs* mellett a második központi, fővárosi irodalmi lap. Hozzá is köthető a szellemi-irodalmi élet nyers és lassú – 1956 utáni – első konszolidációs szakaszának lezárulása és a valódibb konszolidáció megkezdése. A lap ugyan hivatalosan inkább az *Új Hang* feladatkörének folytatójaként, tehát a fiatalabb írónemzedék fórumaként jelentkezett, de legalább ugyanilyen súlyú feladata volt azoknak az íróknak az újra megszólaltatása, akik 1956 óta – elsősorban a hatalom tilalma miatt – nem vehettek részt az irodalmi életben, illetve annak is csak a perifériáján foglalhattak helyet. Juhász Ferenc egy jóval későbbi, 1986-os rádióbeli vallomásában egyértelművé tette, hogy számára a

[1] Juhász Ferenc: *Krisztus levétele a keresztről*. Bp., Pannon, 1993.

lap felszabadító hatásúnak bizonyult: „Én akkor már évekig nem tudtam fogalmazni, érvényesen írni, úgy, ahogy szerettem volna, üszök és vér volt minden pillanatom a megelőző történelemtől, önmagamtól, írói megrendülésemtől meg mindentől. Bennem volt egy rettenetes vágy, iszonyatos vágy: én is lehessek, én is írhassak, én is legyek újra. [...] Lényegében a lap szeretetének a segítsége adta meg nekem azt a belső, sőt bátran mondhatom, a külső lehetőséget, hogy vegyem azt a depresszióból kilábalni akaró bátorságot, hogy újra fogalmazhassak..."[1] A költő 1962 elejétől szerkesztőségi munkatársa is lett a folyóiratnak, majd jóval később, 1974-től a lap 1991-es megszűnéséig főszerkesztője.

1962 decemberében József Attila halálának 25. évfordulójáról emlékezett meg az irodalmi élet. Az *Új Írás* decemberi számának összeállításából kiemelkedik Vas István *Rapszódia József Attiláról* és Nagy László *József Attila!* (ekkor még felkiáltójel nélküli) verse. Illés Lajos visszaemlékezése szerint Juhász Ferenc műve ekkor még nem volt készen, bár szövege úgy is értelmezhető, hogy egyelőre visszaadták neki a kéziratot. Ugyanakkor ebben a decemberi számban Juhász szerepelt hat másik verssel, s köztük volt az *Ady Endre utolsó fényképe* is. A főszerkesztő visszaemlékezése így szól: „Eredetileg a folyóirat 1962. decemberi számába szánta a költő az emlékező írások közé, melyek kérésünkre készültek [...] Juhász Ferenc még tovább dolgozott e költeményén, amit 1963 tavaszán fejezett be."[2]

Megjelenése után az önkéntes és a hivatalos cenzorok számára elfogadhatatlannak bizonyult a szokatlanul terjedelmes, különös formanyelvű és néhány „nyomdafestéket nem tűrő" kifejezést is használó költői szöveg. A folyóirat a hónap elején szokott megjelenni. A *Népszabadság* május 12-i, vasárnapi számában a következő glossza volt olvasható a *Közölni vagy visszaadni?* cím alatt: „Juhász Ferencnek az *Új Írás* májusi számában 376 soros verse jelent meg *József Attila sírja* címmel. A vers sok olvasóban ellenérzést és ellenszenvet keltett. A televényszerűen túlburjánzó költői apparátus és a vaskos képek, trágár hasonlatok zsúfolása elfedi, vagy legalábbis nehezen kitapinthatóvá teszi a költemény célját és értelmét. Érzésünk szerint a vers vázlat csupán. Roppant méretű jegyzethalmaz egy készülő műhöz. Az *Új Írás* szerkesztőségének a folyóirat, az olvasók, a magyar költészet és nem utolsósorban Juhász Ferenc érdekében vissza kellett volna adnia ezt a félkész terméket. Hiszen egy irodalmi folyóiratnak feladata az irodalom, a költők és a közönség formálása. És ennek eszköze nemcsak a közlés, hanem a visszaadás is." Az L. R. szignójú írás szerzője – s az újság minden közleménye – legalábbis félhivatalos álláspontot fejezett ki.

[1] Idézi Illés Lajos: *Az Új Írás hőskora*. Bp., Hét Krajcár, 2002. 80.
[2] Uo. 80.

Gyorsan csatlakozott ehhez a véleményhez a *Pest Megyei Hírlap* S. Á. monogramú szerzője, aki régebben szerette a költő verseit, amelyekkel még ő is gyönyörködtetni akart. „Nem így a legutóbbi Juhász Ferenc-versben. Idézzek belőle? Nem. Hiszen a vers jelzőtömegén, zavarosságán túl még számtalan helyen gusztustalan, ízléstelen, bántó. Akadhat valaki, akinek tessék ez az írás? Akadhat, aki méltónak találja József Attilához? Vagy új, szép gondolatokat ébresztene bárkiben? Zűrzavaros, enyhén szólva dekadenciájával, érthetetlen összevisszaságával szolgál valamit?"[1] S ő szidta a szerkesztőket.

Az *Új Írás* 1961-es 5200-as induló példányszáma folyamatosan emelkedett, s 1964-re már 14 ezer közelében járt, hatása tehát valóban jelentősnek mondható, azaz megérdemelte a fokozott politikai figyelmet is. Illés Lajos visszaemlékezésében felidézte, hogy hamarosan Aczél György hívatta, aki akkor a művelődésügyi miniszter első helyettese, s aki a szidalmak után így búcsúzott: „Nem ajánlom, hogy még egyszer ilyen támadások érjék Juhász Ferencet! Magát teszem a legszigorúbban felelőssé érte. A *József Attila sírjá*ról pedig még védelmező kritikát se közöljön! Mellőzze egyelőre a verseit is!"[2] A párt tehát „védte" Juhász Ferencet azzal, hogy se verseit, se kötetét nem tartotta kívánatosnak. Ilyen „védelemnek" tekinthető az is, hogy az *Új Írás* 1962. szeptemberi számában közölt oratorikus Juhász-mű, *Az éjszaka képei* az előző évben megjárta a *Kortárs* szerkesztőségét is, de Király István visszaadta a kéziratot a szerzőnek. Nyilván vitát kavart ez a mű, ugyanis a novemberi folyóiratszámban a modernista tendenciák iránt nyitottabban marxista Szabolcsi Miklós vette védelmébe. Erre is visszautalhatott Aczél György a maga tilalmaival. Aczélt nem hatotta meg az sem, hogy a főszerkesztő ismertette vele József Eta elismerő levelét a költőhöz: „Nagy meghatódottsággal olvastam *József Attila sírja* című szép versét az *Új Írás*ban. Köszönöm ezt a verset a magam és a körülöttem lévők nevében. [...] Hiszem, hogy mindazok, akik féltve szerették Attilát, örülnek a versnek, melyből kiáradó tiszta érzés többet mond, mint száz elhervadt koszorú Attila emlékművén."[3]

A *József Attila sírja* közlése után megindult az elítélő levelek és telefonok áradata a szerkesztőségbe és a költő lakására is. Az *Élet és Irodalom* írókat meginterjúvoló sorozatában 1964. február 22-én jelent meg Gyurkó László beszélgetése Juhász Ferenccel. Már a kérdező indító mondatai is a fogadtatás kiélezettségére hivatkoztak, nagy viharokat kavaró költészetről beszélve, majd konkrétan a József Attilát idéző versre került sor. Juhász szerint: „Ha nem gondolok azokra az éjszakai, hajnali és nappali névtelen telefonálókra, akik külön-

[1] *A költő rangja. Pest Megyei Hírlap*, 1963. május 17.
[2] Illés Lajos: *Az Új Írás hőskora*. 82.
[3] Uo. 81.

böző dolgokkal fenyegettek és azokra a lakásomra-küldött (sajnos sokszor nagyon-is-jól-megépített) névtelen versekre és levelekre, amelyek szerzői szintén megfenyegettek, s amelyekben hol »zsidóbérencnek«, hol »antiszemitának«, hol »rohadt kommunistának«, hol »a magyar faj elárulójának« neveztek, (többet nem is akarok fölsorolni), azt hiszem, a versem körüli sajnálatos indulatoknak a félreértés, a mesterséges szenzációkeltés és elsősorban a nem-eléggé-figyelmes olvasás volt az oka."

A *Népszabadság* glosszája kijelölte a fő kifogásolnivalókat: a vers érthetetlen és trágár. A „trágárságot" mindössze a következő szövegrészek képviselték egy olyan leírásban, amelyben a „pici proletár-sír" ellentéteként jelennek meg a régi világ túlcicomázott, előkelő síremlékei:

itt fekszel márványba-
álmodott kurvák, könnyű habkő-tunikás segg-tehetségtelen
arisztokrata lánykák [...]
között,
[...] végleg-
halott kapitalizmusban, kőszűzek félig-kitakart cicije s puncikája
undorában, az epileptikus ördög, a dosztojevszkiji Sátán
okádta ezt a temetőt a világra.

A hazai sajtóban nem lehetett érdemben foglalkozni e verssel. Egyetlen szerző írt, s ő jóakaratúan a megjelenés időszakában róla: Oltyán Béla az ekkor még nem túlságosan ismert miskolci *Napjaink*ban. Ő zsúfoltnak, de nem érthetetlennek tartotta a verset. Szerinte e mű József Attilának közvetlenül a halála előtti lelkiállapotát tükrözhetné, de ehelyett „ürügyül szolgál arra, hogy a végsőkig fokozott intenzitással Juhász saját lelki iszonyát fejezhesse ki". Úgy látta, hogy Juhász műveiben keveredik a társadalmi osztály, réteg tipikusságának és a pusztán egyéni élményeknek a kifejezése, s hogy még mindig az 1951-es, valóban igaztalan sérelmek élnek benne *A jégvirág kakasa* miatt. (A támadások 1952-ben következtek be, de ettől függetlenül is gyermeteg leegyszerűsítés ez a feltételezés – vagy a figyelem jóindulatú elterelése 1956 hatásáról.)[1]

A párizsi *Irodalmi Újság* emigráns szerzői felfigyeltek a műre és hazai elítélésére is. Ignotus Pálnak a *Miért szép? (és miért mégsem egészen?)*, címével okfejtésének értékítéletére is utaló esszéje nevetségesnek tartja a trágárság vádját, kijelentve, hogy „A nyomdafesték mindent eltűr." Végre érvényesülhet a gondolat- és képalkotás szabadsága. „Juhász nemi rajzásban látja a természetet." Ugyanakkor a szöveg kifogásolt szavait nem tartja célszerűnek, mert nem

[1] *Napjaink*, 1963. 8. sz.

jól funkcionálnak. Bevallja, hogy leteperte őt a költemény gazdagsága, ugyanakkor fárasztotta úttalansága.[1] E gyors, és Juhász tehetségét József Attilához is mérő, egyúttal a közlő folyóirat bátorságát is dicsérő esszét sokára követte Gömöri György vitacikke. Már a cím kijelöl két utat: *Apokaliptikus újbarokk vagy letisztult modernség?* E két utat Juhász Ferenc és Pilinszky János példázza, s a fiatal költő az utóbbi mellett teszi le voksát. Elismerve Juhász 1956 előtti teljesítményét, elutasítja újabb munkáit, amelyekkel vakvágányra tért, eltékozolva tehetségét. A *József Attila sírjá*nak témája is viszolyogtató, magának József Attilának kevés köze van hozzá. Szétesik a nyelvi kohézió, a képzelet a vers ellenére önállósul, a képek elvontak, semmitmondóak, önkényesek. Látomásainak kevés közük van a valósághoz, inkább magán-apokalipszis ez. S minden tapasztalat nélkül kijelenti azt is, hogy Juhász „költészetének társadalmi hatása nem a régi".[2] Már ugyanebben a lapszámban vitába szállt vele Nyéki Lajos (*A költészet ezer és egy útja*), aki nagyra becsülte Juhásznak ezeket a verseit is, s helytelenítette, hogy 56-os emigránsok ítéljenek a hazai költők társadalmi hatásáról. Még Hellenbart Gyula nyilvánított véleményt, ugyancsak elutasítva Gömöri szemléletét. Azt javasolta, hogy „önmagunkat próbáljuk meg a vers hullámhosszára beállítani". A vers képsorát „a József Attila emlékén burjánzó s azt voltaképp meghamisító talmi ünneplés képi s egyszersmind nyelvi szimbólumaként értelmezem. [...] Kapott-e József Attila a zsdanovista dicséretek, vagy éppenséggel az ezek elleni tiltakozások »semmi-liliomkupac«-án kívül akár egyetlen tudományos igényű és méretű, elfogulatlanul értékelő monográfiát? Hát nem pusztítja, rágja-e a költő-titán emlékét a sok »szagos-fogsorú«, hol kommunista, hol antikommunista »dühödt, vak« ünneplés?" S felhívta a figyelmet a mondatszerkezetek szerepére is.[3]

Még egy hely volt, ahol Aczél György ellenőrző tekintetét elkerülve lehetett Juhászról írni: a jugoszláviai magyarság körében. Bányai János pályakezdő irodalomtörténészként közölt nagy tanulmányt *Látás és látomás* címmel,[4] s ez a következő évben első tanulmánykötetében is megjelent.[5] Ebben a látás és a látomás kérdéskörének esztétikai elemzése után két költeményt vizsgált részletesebben: *A virágok hatalmát* és a *József Attila sírjá*t. Számára nem kétséges, hogy jelentős művekről van szó. Felfogása szerint „Az érzékiség teremti meg gondolt világát; Juhász meditatív költő, akiben mindenkor a lírai elem hatalmasodik el. Ha ebben az érzékiségben véljük fellelni – s azt hiszem, csak itt

[1] *Irodalmi Újság*, 1963. július 15. 6–7.
[2] *Irodalmi Újság*, 1964. ápr. 15.
[3] Hellenbart Gyula: *A vers hullámhosszán. Irodalmi Újság*, 1964. máj. 15.
[4] *Híd*, 1963. 12. sz.
[5] Bányai János: *Bonyolult örömök*. Újvidék, Forum, 1964.

kereshetjük – költői világának állomásait, akkor a legfontosabb bizonyítékok már elhangzottak: a látomás nem erudíció eredménye, hanem a nemzésé, a teremtésé." E vers kapcsán az a kiindulópontja, hogy „Juhász Ferenc számára nem maga József Attila, nem a költőtárs, még csak nem is a mester, a testvér, az ős, az apa a lényeges, hanem elsősorban a tragédia és József Attila tragédiája. Ennek a tragédiának a Mindenség-ország és a Magányosság-ország a sarkpontja." A tragédia a szellemé, s József Attila ennek a jelképe, „a sors mutatója". Bányai értelmezésében Juhász „a nyelv továbbfejlesztésében találta meg a szubjektum kifejezésének távlatait". A vers víziójának középpontjában a halál áll, de nem mint természeti törvény, „a vízió elemei nem-földi dolgok", hiszen a költő már indításul „elhatárolja magát mindennemű olyan lehetőségtől, hogy versét egyetlen pillanatra is úgy fogjuk fel, mint valami reális kép reális utánzását. Az utánzást önmagában gyakorolja a költő: képzeletét, gondolatát és a semmit utánozza." Végül a szavak új szerepével foglalkozott az elemzés. Ezek „nemcsak a képet fejezik ki, nemcsak az élménynek nyújtanak formát, nemcsak a látomás értelmi, intellektuális világosságát adják, hanem önálló életükkel, szabad mozgásukkal, teljes lényükkel maguk is a látomás tárgyává válnak. [...] bizonyos értelemben elvesztik szótárbeli értelmezésüket, és új jelentésüket a vers globális tartalmi minőségében találják meg újra és mindig. Ezzel az érzelem kifejezésének újszerűségét éri el Juhász Ferenc."

Néhány évvel később az ugyancsak vajdasági Bori Imre írt kismonográfia jellegű iker-könyvet Juhász Ferencről és Nagy Lászlóról.[1] A megértő-befogadó méltatás jellemzi munkáját. E vers kapcsán kijelentette, hogy Juhász a József Attila-i hagyomány eredményes továbbvivője, s a költői sors példázatát is e mestertől kapta. Hosszan idézett Juhász *Sóhaj* című versprózájából (első megjelenése: 1956-ban egy József Attila-versválogatás élén, a második az *Élet és Irodalom*ban 1962. december 1-jén, tehát a *József Attila sírja* keletkezésének időszakában). Érdemes újra idézni: „Egyszer kimentem a temetőbe, elhagyott, gazos sírját fölkerestem. Szerettem volna megmondani neki... de hát akkor még nem tudtam a kiszáradt csontokkal kötekedni. Féltem a haláltól, mint ahogy féltem magamtól is. Bolond, mohó darazsak döngtek, lepke szikrázott a temető nagy döbbent nyarában. Ő mégis kivallatott némaságával, mint az orvos: akkor tudatosult bennem, hogy hozzá járok pszichoanalízisre... Hozzá: az elnémúlthoz, a Fájdalmas-szeműhöz, a Tudatosítóhoz. Tudatosította bennem az embert és tudatosította bennem a halált is. Hogy az életbe bele kell halni, mert ez a törvény, de csak így szép, így igaz. A kötelességre tanított meg engem a Szótlan: azt mondta, szemed van, láss; szíved van, fájjon; tudatod van, keresd meg hát a Törvényt, az Összefüggést." A versben „Juhász

[1] Bori Imre: *Két költő*. Újvidék, Forum, 1967.

képteremtő kedve [...] képzetkapcsolásokkal, eget-földet bejáró gyűjtőszenvedélyével lobban újabb és újabb lángra, serken munkára a »neked más se jutott« és »itt fekszel az út másik felén« meg-megismétlődő hívószavainak szításában. Közben a jellegzetes József Attila-i költői képeket, vers-hangokat, motívumokat is bevonja a versbe, tovább variálja." Juhász „A költőt és a költői sorsot [...] a szüntelen létezés és a nemlét magánya ellentéteiben látja. József Attila egy Walpurgis-éj hőse lesz, s ezzé válik a versben Juhász költői alakja is." Ez a vers Juhász Ferenc költészetét összefoglaló jelleggel mutatja meg.

1963-hoz képest 1965-re jelentőset változtak a szellemi élet lehetőségei: többek közt Juhász és Nagy László új verseskönyvei, majd válogatott kötetei is megjelenhettek. (Bár az elgondolkoztató, hogy a *Virágzó világfa* 1965-ös válogatásában nem szerepelt a *József Attila sírja*.) Ez év júniusában az *Új Írás* – amelyet addigra már más szerkesztett, mert Illés Lajost 1964 áprilisában leváltották, mivel túlságosan irodalombarátnak tartották – Maróti Lajos tanulmányát közölhette e versről. Már a címe is rehabilitációs igényű: *A világámulat virágai „József Attila sírjá"-ra*. Maróti felszínesnek tartotta a két évvel korábbi indulatos elítélést. A vers tartalmi és újszerű közlése szerinte annak kimondása, hogy „nem kaptál társakat". Ez a központi motívum. A magányra-ítéltség valóban központi motívum, ezt korábban Bányai János elemzése is kiemelte, de ehhez hozzá kell tenni, hogy a hatvanas években József Attila sorsa a szellemi életet rendszeresen foglalkoztatta, s többféle szempontból is. Ezeknek egyike az, amit Maróti említ: a későn támadt barátok serege. Juhász verse szempontjából azonban sokkal égetőbb és izgalmasabb az a hozzám az időben diákként is eljutó vélekedés, hogy ha József Attila ma – azaz az ötvenes, a hatvanas években – élne, akkor ugyanolyan sanyarú sorsa lenne, alighanem börtönbe is került volna mint véleményét kimondó ember, mint renegát. S nem kis részben ebből következik a művész-, az értelmiségi sors általános tragikumának tételezése, a mindennapok gyakorlatában gyökerező felismerése. S ez Juhász versének is indító élménye, központi gondolata.

Maróti – nem véletlenül – a szürrealizmusban találta meg Juhász képalkotási módszerének az ősét. Ugyanakkor itt „föl sem merül, hogy valamiféle álomkép-folyam egy tetszés és önkény szerint kiszakított szakasza lenne", vagyis „Juhász Ferenc úgy szürrealista, hogy nem az". (Ne feledjük, hogy ez időben az avantgárd irányzatokat még elutasította a hivatalos álláspont, a kissé túlzó elhatárolás tehát Juhász érdekében is történhetett.) Az elemzés másként is védi a verset, hiszen „amit nem értünk, az nem föltétlenül irracionális" és „A műalkotás, így a vers is, lényege szerint hordoz logikánk számára megközelíthetetlen elemeket". (Az irracionalizmus is szitokszó volt.) Juhász képsorai ugyan olykor valóban szétesőek, viszont a hiedelmekkel ellentétben „e kép-futamoknak is megvan a maguk szerkezete: a sorban utóbbi képek – bár esetleg

egész más valóságkörből kerülnek a versbe, a megelőző kép egyik eleméhez kapcsolódnak, annak kibontásaként keletkeznek. [...] Az utóbb generálódó kép ugyanis az előzőnek nem – vagy legalábbis gyakran nem – a legdöntőbb motívumára épül, s nem a lényegi, hanem esetleg egy akcidentális kapcsolatot bont ki. Innen van az, hogy e képsorok szökdelőnek tűnnek: ha az asszociáció nem a lényegi kapcsolat szálán fut tovább." A képsoroknak tehát logikája van, kimutatható a szigorú logikai kontroll. „Juhász Ferenc képei nem irracionalitásukkal tüntetnek, de épp ellenkezőleg, racionalitásra-kényszerítő voltukkal." A vers a költő pontos önjellemzése: „Közvetlenül kimondani a világot, a dolgok pőre, az ősi költészet-bölcső mágiát idéző néven-nevezésével, és ugyanakkor lehetőleg a »teljességet«, a mindent és lehetőleg egyszerre."

A *Harc a fehér báránnyal* kötet kritikái alig említik a *József Attila sírját*. Túl közeli még a vihar emléke, s a megszólalók közül többen feltehetően idegenkedtek is Juhász ilyen típusú verseitől. Voltak, akik az 1955–56-os verstermést is csak részlegesen voltak képesek elfogadni. Pedig Juhász törekvései teljes mértékben egybevágtak a kor világlírájának újdonságaival. A hatvanas évek közepén foglalkozott Danilo Kiš Juhász és Nagy László költészetével. Lefordította a *József Attila sírját* is. Dudás Kálmán visszaemlékezése szerint egyrészt beszédtéma volt a zágrábi folyóiratban megjelent fordítás az ottani költők körében, másrészt maga a fordítás egyenértékű az eredetivel.[1] Az olasz változatról ismert *A fordító vallomása Juhász Ferenc József Attila-siratójáról.*[2] Jole Tognelli értő esszéjének végkövetkeztetése: „A siratóének tehát a hangsúlyok és a sugalmazások folytonos változtatása miatt szertelenségében és mozgalmasságában is átgondolt mű. A költőt és a költészetet dicsőíti. De mindenekelőtt a költőt." Ismert a vers egy részletének angol fordítása is. Visszhangját azonban egy teljességében lefordított Juhász-műnek érdemes idézni. A kor egyik legjelentősebb angol költője, Auden nyilatkozott így: „Noha egy szót sem tudok magyarul, s egy költeményről a fordítás sohasem adhat igazi képet, meg vagyok róla győződve, hogy *A szarvassá változott fiú* egyike a legnagyobb verseknek, amelyet az én időmben írtak."

Később Juhász Ferenc e versét két alkalommal is kiegészítette, s erre idáig csak Illés Lajos figyelt fel. A *Harc a fehér báránnyal* kötetben a 376 sor újabb 71 sorral egészült ki. A 337. sor közepétől beépült még 27 sor, majd újabb 15, végül még 29 sor. Az 1971-es gyűjteményes kötetben (*A szarvassá változott fiú*) további 12 sorral bővült a szöveg, ezek a vers első és utolsó negyedében elszórtan találhatóak. A terjedelmesebb korábbi betoldások az „ülök az Ének kopár szigetén" közlést értelmezik egy képsorral, majd az aranynak mint színnek és mint

[1] Dudás Kálmán: *Gyümölcsöző találkozás. Forrás*, 1976. 11. sz.
[2] *Kortárs*, 1980. 8. sz.

értéknek a hangsúlyozásával előbb azt sorolják a képek, hogy mi minden nem jutott József Attilának, majd azt, hogy mennyiféleképpen tekinthető ő legfőbb értéknek: színaranynak, gyémántnak, csillagnak. Úgy bearanyozódik a Mester képe és képzete, mint a szenteké, s ez még szakrálisabbá teszi a mű változatlan befejezését:

szívemben
feküsznek fölemészthetetlen tengeri-csillagkorona-verseid
és lenyúlok érted, mert van hozzá hatalmam, a rögök,
gyökér-halászhálók göngyölegéből kiemellek és ölbeveszlek,
mint férfi-Szűzanya és kemény hajammal letörlöm csontjaidat,
és könnyeimmel megmosom penészes csontjaidat és ringatom
véremmel mosott, izmoktól nem-pántolt koponyádat
és sírok és sírok és sírok és sírok és csókolgatom
megemészthetetlen csontjaidat.

Az 1960-as évek végétől lényegesen megváltozott Juhász Ferenc helyzete. Vitathatatlanná vált, hogy az 1945 utáni évtizedek meghatározó, kikerülhetetlen alkotója. 1973-ban másodszor is Kossuth-díjat kapott. A következő évben az *Új Írás* főszerkesztője lett, majd fölterjesztették Nobel-díjra. Ugyan voltak újabb viták műveinek olvashatatlanságáról: 1969-ben a *Gyermekdalok* kapcsán például, de többé nem akadályozták műveinek megjelenését, sőt: támogatták azokat. Sorra jelentek meg róla a kritikák, a tanulmányok, 1993-ban Bodnár György tollából az első kismonográfia is. Egyetemi tananyaggá, klasszikussá vált. A *József Attila sírjá*ra azonban később nem sok figyelem esett. S szinte semmi egy nem is olyan sokkal később írott, a terjedelmes siratót nem visszavonó, hanem értelmező, megszelídítő, mert hagyományosabb hangszerelésű versre. A *Karácsonyi ének József Attila sírjánál* ugyanakkor dacos helytállás, az önhűség kinyilvánítása, s reflektálás is a hosszúvers fogadtatására. Maga a cím kettős jelentésű, hiszen a valóságos sírra is utal, amely egyébként konkrétan nincs benne a vers szövegében, de utal az előző hosszúversre is, amelynek címét beleszövi az újabb versébe.[1] Az énekben olvashatjuk:

Én könnyeidre gondolok
és szeretnék zokogni.
A próféta-emberiség
már nem tud, csak makogni?

[1] A vers első megjelenése: *Új Írás*, 1964. 3. sz.

Mint páncél-vértet fölveszem
elszakadt halott-inged.
*Halál ellen halálodda*l
védem meg a hitünket.

Habár a szakirodalom nem foglalkozott érdemlegesen Juhász Ferencnek ezzel a versével, ő maga továbbra is az életmű meghatározó alkotásának tartotta. A kilencvenes évek végén két – az életmű terjedelméhez képest – feltűnően karcsú könyve is megjelent saját válogatásában (*Kozmosz-magány*, *Juhász Ferenc válogatott versei*), s mindegyikben szerepel a *József Attila sírja*. A második kötet ráadásul *A magyar költészet kincsestára* sorozatba illeszkedik, s ezzel ez a 459 soros mű klasszikus értéknek minősült, s okkal.

Juhász Ferenc költészete *Harc a fehér báránnyal*. A fehér bárány ugyanis a halál jelképe. Találhatunk életrajzi és társadalomtörténeti magyarázatot, nem is egyet arra, hogy miért foglalkoztatja őt kora ifjúságától elkerülhetetlenül a halál. Gondolhatunk a kamaszfővel átélt második világháborúra, a Rákosi-kor szörnyűségeire, 1956 forradalmára és megtorlására. Majd később az emberiség egyetemes elpusztításának lehetségességére, az atomháborúra. S gondolhatunk a tíz hónaposan meghalt testvérkére, a gyógyíthatatlan beteg, korán meghalt édesapára, az egyre súlyosabb betegséggel viaskodó első feleségre, a mindezekből is sarjadó depresszióra, s természetesen átöröklődött személyiségjegyekre is. S ha figyelembe vesszük, hogy a költő legállandóbb eszményképe, szinte kamaszkorától Dante, akkor nemcsak az ő teljességigénye a meghatározó, hanem az a képzelet-szülte látomás is, ahogyan ő bemutatja a nem-láthatót, a halál-utáni nem-élet életet.

Az *Apám* (1950) kötetnyi epikolírikus kompozícióját még a közvetlen élmény és az emlékezés határozta meg, *A tékozló ország* (1954) már mítoszivá növő látomás arról, hogy egy országnyi élet-remény miként válik egyetemes halállá. Halál-tudattal, de perlekedik a halállal a költő: próbálja visszakövetelni-könyörögni a pusztulástól az országot, majd a feleségét is (*Vers négy hangra, jajgatásra és könyörgésre, átoktalanul*, 1956). S folyamatos az élet-halál vonulat. Most csupán kötetcímeket idézve: *A halottak királya* (1971), *Remény a halálig* (1983), *Halott feketerigó* (1985), *A hazatérő halott* (1988), *Föld alatti liliom* (1991), *Krisztus levétele a keresztről* (1993), s ezzel csak a halálra közvetlenül utalók említődtek.

Bár Dante az abszolút mérce, vele egyenrangú József Attila, aki a versprózákban is többször említődik. A két fontos József Attila-hommage-t majd három évtizeddel később követte a *József Attila, 1991*. Emberöltőnyi idő múlott el, s egy újabb társadalmi korszak kezdetén mintha felejtődne az élet és a mű példázatos üzenete. Felidéződik e versben a *József Attila sírja* verszáró látomása:

Ki az, aki testét préselve a földbe
csontvázad venné, mint Jézust anya-ölbe,
ahogy anyja vette a keresztről levett
halállá tébolyúlt vériszap-gyermeket?

E versben 11 nyolcsoros szakaszon át sorakoznak a kérdések: ki az, aki követi, van-e, aki követi a Mestert? Végül az utolsó szakasz a kérdező egyéni, de teljes vállalása:

Hol vagy Legelső Szó, Utolsó Ítélet?
Hogyha testre volnál, én megetetnélek,
hogyha testre volnál, én megitatnálak,
mint beteg apámat: háton hurcolnálak!
Mint szennye a mustnak: gyászaim elforrnak.
Sírod se sírod, mint Petőfi Sándornak.
Tűzgömb-hitemben állsz, mint hold-árnyék napban:
kölcsön-nagykabátban, nagy árnyék-kalapban.

Újabb megnyilatkozásra adott alkalmat a centenáriumi esztendő. A *Kozmosz-gyűjtemény sejtelemvilág*[1] ismét szembenéz az életművel és az életúttal, s a személyes megéltség sorstörténetével is. Felidéződik a régi vers alapélménye és fogadtatása is:

De sose láttalak!

Csak sírod volt,
csak kicsi, elkoszlott sírod volt
vezeklésem, bűnöm és szerelmem
elhagyott temető-oltára mindig,
csak pici proletár sírod a Kerepesi Temetőben.

Átkoztak is érte
és büntettek is érte,
amiért kínomban
kimondtam
hogy hol vagy.

A *József Attila sírja* eszmei és fogadtatástörténeti szempontból is meghatározó szerepű Juhász Ferenc költői világképében.

2005

[1] *Tiszatáj*, 2005. április 5–17.

Görömbei András: Csóri Sándor[1]

Nemcsak szomorú hiány, hanem szinte szakmai szégyen is volt, hogy az utóbbi évtizedek egyik legjelentősebb és legfontosabb alkotójáról idáig, 2003-ig nem jelent meg részletes pályakép, bár az ezredvégen egyre több élő szerzőről készült kismonográfia vagy azt előkészítő, könyvterjedelmű bemutatás. Csóri Sándor nemzedéktársai közül Kiss Ferenc lett volna a leginkább hivatott arra, hogy az első monográfiát megírja, őt azonban súlyos betegsége megakadályozta abban is, hogy ezt a munkát elvégezhesse. Csórival foglalkozó tanulmányai egy karcsú könyvben ugyan megjelentek 1990-ben, de ezekben a legfrissebb írások is a nyolcvanas évek elejéről valók. Mindazonáltal időt állóan érvényesek ma is. Görömbei András monográfiájában nem csupán tisztelgés, hanem szükségszerű szakmai eljárás is, hogy a szakirodalomból legtöbbször, szembeötlően kiemelve Kiss Ferencet idézi.

Kortárs íróról monográfiát írni 1945 után sokáig elképzelhetetlen volt. Eleinte a szakmának is konszolidálódnia kellett volna, ehelyett azonban jött a bolsevik diktatúra, s ez csak a hatvanas évek második felére szelídült meg annyira, hogy érdemben lehessen foglalkozni akár kommunistaként számontartott írókkal is. Emlékezhetünk arra, hogy az 1966-ban indult *Arcok és vallomások* sorozat első két kötete Illés Bélát és Lengyel Józsefet mutatta be, majd sorra olyan alkotók jöttek, akik vagy régóta klasszikusok, vagy nemrég megholtak voltak, mígnem a hetvenes évek elejére kaphatott helyet még életében Németh László, majd Déry Tibor is. Az Akadémiai Kiadó *Kortársaink* sorozata 1972-ben indult, s első három kötete Váci Mihályt, Benjámin Lászlót és az akkor már vitathatatlanul klasszikus Szabó Lőrincet mutatta be, az utóbbit Rába György kiváló művével. Vácit és akkor már ismét Benjámin Lászlót is kommunista költőként tartották számon, s talán részben Szabó Lőrincet ellensúlyozandó volt célszerű velük indítani az MTA Irodalomtörténeti Intézetének gondozásában készülő sorozatot, amelyet Béládi Miklós és Juhász Béla szerkesztett, a lehetőségek határáig elmenően nyitott szellemiséggel.

Amikor ebben a sorozatban 1975-ben az én Sánta-kismonográfiám megjelent, az író 48 éves volt. Akkor nem gondoltam bele, csak mostanában tűnik fel, hogy e sorozat minden szerzője jóval idősebb volt, mire elkészült a róla szóló munka. (A kivétel Váci Mihály, de ő nem élhette meg a könyv megjelenését.) Pilinszky 56, Sütő András 59, Weöres Sándor, Juhász Ferenc 65 éves volt, mire monográfia készült róluk. Ebben persze nem a sorozat szerkesztői voltak a hibásak, hanem a munkájukat késve vagy egyáltalán el nem készítő irodalomtörténészek. A meg-

[1] Görömbei András: *Csóri Sándor*. Pozsony, Kalligram, 2003. (Második kiadás: Budapest, Nap, 2010. – S. I.)

írhatatlanság évtizedei után kialakult tehát egy rossz hazai hagyomány, amely szerint kényelmesebb – célszerűbb? Szakmailag jegyzettebb – teljes életművekkel foglalkozni, mintsem pályájuk közepén tartó alkotókkal. Az évtizedek során csökkentek ugyan a hiányok, de az életművek közül sok ma is csak várja azt, hogy feldolgozzák. Az időközben lezárult pályák közül szükség volna például Bertha Bulcsu, Cs. Szabó László, Darvas József, Gion Nándor, Kardos G. György, Orbán Ottó, Ratkó József, Szabó István, Szécsi Margit munkásságának monografikus tárgyalására. A köztünk élő alkotók közül pedig most csupán a 65 éven felülieket sorolva: Ágh István, Csukás István, Csurka István, Fejes Endre. Hubay Miklós, Lator László, Lászlóffy Aladár, Lázár Ervin, Rába György, Szakonyi Károly, Szilágyi István pályaképe is hiányzik. Csoóri Sándoré szerencsére már nem.

Görömbei András könyve a pozsonyi Kalligram Könyvkiadó *Tegnap és Ma* című, Szegedy-Maszák Mihály által szerkesztett sorozatában jelent meg. Ez a sorozat 1994 óta létezik, s a Csoóri-monográfia a 23. kötete. Csak olyanokkal foglalkozik, akik a 20. század második felének alkotói, a legkorábbi, 1912-es születésű Ottlik Géza. Érthetően a valóban kortárs, élő alkotók kerülnek nagyobb számban feldolgozásra. Jól szerepel a középnemzedék: eddig kilencen vannak, akikről ötven-, sőt negyven-valahány esztendős korukban jelent meg könyv.

Az irodalomtörténésznek és tárgyának – vagyis az írói életműnek – egymásra kell találnia. Egy olyan kiváló szakember, mint Görömbei András, nyilván bármelyik klasszikus vagy kortárs alkotóról tud érvényesen szólni, egy monográfia megírásához azonban bensőségesebb viszony ajánlatos. Olyan hosszabb befogadói-értelmezői kapcsolat a művekkel, amelynek során a puszta megértés mellett meghatározó mértékű azonosulás is kialakul mind az életmű szemléletét, mind poétikáját illetően. Görömbei András eddigi köteteiben nyolc tanulmányt, esszét találhatunk Csoóri Sándorról, a legrégebbi 1975-ös keltezésű. Ő szerkesztette a *Tanulmányok Csoóri Sándorról* testes gyűjteményét is.[1] A találkozás azonban még régebbi: a hatvanas évek derekára, a debreceni diákévekre visszavezethető. Egy formálódó tudósi pálya első lépéseitől ível tehát a jelenkorig az ugyancsak formálódó életművel a szembesülés. Közben a személyes kapcsolat is elmélyült: köztudott, hogy a *Hitel* szerkesztőségében 1992 óta együtt dolgoznak. Téved azonban, aki ebből arra következtetne, hogy Görömbei könyve terjedelmes baráti panegirikusz. Nem, monográfia ez a javából, bár barátságos hangvételű, és minden lényeges elemében elismerő. Méltató szavai azonban mindig elemzéssel alátámasztottak.

Csoóri Sándorról írni monográfiát nehezebb a szokásosnál. Az még inkább csak formáűlis ok lenne, hogy ő sokat dolgozó művész: a bibliográfia tanúsága

[1] *Tanulmányok Csoóri Sándorról.* Szerk. Görömbei András. Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999.

szerint idáig 43 kötete jelent meg a válogatásokat, gyűjteményeket is figyelembe véve. Az már sokkal komolyabb szempont, hogy sokműfajú alkotó: a lírával egyenlő súlyú esszéírói munkássága, s emellett szociográfiát, szépprózát, publicisztikát, filmforgatókönyveket, beszédeket is írt. Továbbá: nemcsak alkotó, hanem közéleti ember is. A Kádár-kor ellenzékének egyre központibbá, megkerülhetetlenebbé vált alakja volt, akire Illyés Gyula halála – 1983 áprilisa – után mind egyértelműbben hárult a nemzeti költő egyre lehetetlenebb – s egyébként Illyés által sem jókedvvel viselt – feladatköre. Sajátos módon a társadalmi helyzet és ez a feladat 1990 után sem vált könnyebbé. Míg a nyolcvanas években mértékadó nemhivatalos közvéleményt formáló áramlatok szinte szövetségesek voltak az ország dolgait illetően a nemzeti szempont dinamikus érvényesítésének szükségességében, addig ez a helyzet a változások sodrában radikálisan módosult. A szövetség érthető: a Szovjetuniótól és rendszerétől való elszakadáshoz igen hatásos érv a nemzeti függetlenség eszméje. A kommunisztikus globalizáció ideáját azonban a piacgazdaságé váltotta fel, s a hetvenes évek pesti szóvicce most vált igazán időszerűvé: a világ proletárjai helyett a villák proletárjai egyesültek. A marxizmus azt hirdette, hogy a kommunizmus világában majd mindenki a képességei szerint fog dolgozni, s a szükségletei szerint részesül a teljes bőséggel megtermelt társadalmi javakból. A mai piacgazdaság változatlanul azt próbálja elhitetni, hogy mindenki a maga szerencséjének a kovácsa, vagyis: bárki fölkapaszkodhat az uborkafára, gondmentes villalakó lehet. A szerencsét az egész földkerekségen lehet keresni, s aki nem találja, magára vessen. A szocialista táborban másodrendűnek tartották a nemzeti hovatartozást, de azért mesterségesen is elzárták egymástól a táborlakó nemzeteket, népeket. Szándékuk ellenére ezzel is segítették megőrizni a nemzeti jelleg öntudatát. A nemzeti hovatartozás manapság is másodrendűnek számít, bár más érvrendszerrel. Kötelező, s helyesen a nyelvi, a kulturális, a vallási, az életmódbeli másság iránti tolerancia, ám a globalizáció híveinek szemében szégyenletes maradiság a magyarságtudat hangsúlyosabb megvallása, értékeinek védelme. Szinte automatikusan megkapják ezek a törekvések, s elítélő hangsúllyal a jobboldali, a konzervatív minősítést. Kapott Csoóri Sándor még ezeknél sokkal megalapozatlanabb és bárdolatlanabb támadásokat is, olyanokat, amelyekhez képest a Kádár-korszak bírálatai mézes-mázos szirénhangok voltak. Vagyis Csoóri Sándor, a közéleti ember a kilencvenes évek antagonisztikus politikai csatáinak metszéspontjába került. S mivel ehhez az évtizedhez még koránt sincs történelmi távlat, igencsak józannak kell annak lennie, aki feltérképezésére vállalkozik.

Valljuk be, hogy az emberiség legalapvetőbb sorskérdése az, hogy megmarad-e. A létezés távolabbi jövője nehezen képzelhető egynyelvű, egykultúrájú tömeggel, hacsak nem néhány milliónyira apad a Föld lakóinak száma, ami csakis egy katasztrófa után képzelhető el. Az egyes nemzeteknek, nyelveknek is az az

alapvető sorskérdése, hogy megmaradnak-e. Ha nem, az emberiség végveszélybe kerül. Nyilván nem a nemzetek pontos száma a meghatározó. De amelyik már van, esetleg ezeréves hagyománykinccsel, annak a pusztulása értékvesztés, radikális fogyatkozása tragédia. Sokan megírták már, hogy a magyarság megmaradása valóságos csodája az európai történelemnek. Csoda történt az első évezred végén, amíg eljutottunk az államalapításhoz, s csoda a második évezred közepétől kezdve, Mohácstól, azzal, hogy az országot évszázadokra elvesztve is meg tudtuk őrizni a magyarságot, a nyelvet, a kultúrát. Minden valaha volt magyar ember emléke növeli a felelősségünket a megmaradásért. Természetesen ez nem a nemzethalál közeli rémképével való viaskodást jelenti, mert bár egyelőre megállíthatatlanul fogyatkozik a magyarság létszáma, nem ez a legfőbb gond, hanem a magyarságtudat sorvadása, szétporladása. Ezzel néz szembe évtizedek óta Csoóri Sándor, s nem tölthette el jó érzéssel, hogy amikor a magyarságtudatot ápolja, mintha tengerbe hordana rocskával vizet, oly kevés az eredmény.

Miért kellett minderről részletesebben szólni? Azért, mert talán ennyiből is kitetszik, hogy Csoóri Sándor világképével foglalkozva voltaképpen az újkori magyarság minden gondja-baja terítékre kerülhet, elsősorban a 20. századi történelemé, szellemi életéé, irodalmáé. Mindebben otthonosnak kell tehát lennie annak, aki ezt az életművet elemzi.

Nyilvánvaló az is, hogy a sorozat adta terjedelem, a mintegy 250 könyvoldal nem elegendő a mindent részletesen kifejtő tárgyalásmódra. Görömbei Andrásnak tehát meg kellett terveznie a mű szerkezetét, a terjedelmi arányokat. Az 5 oldalas bevezető után a líra összesen 96, az esszé 115, a széppróza, a film 34, végül az életrajz, a bibliográfia, a fotó 33 oldalnyi helyet kapott. Ami ebben a leginkább szembeötlő, az a líra és az esszé közti arány. Görömbei András szándéka egyértelműen az, hogy az esszéírói teljesítmény rendkívüliségére, a korszakban egyedülvaló voltára fokozottabban hívja fel a figyelmet, s ez a tárgyalásmód kiegyensúlyozottságával és alaposságával sikerül is neki. A monográfia nem tesz minőségi különbséget az életmű lírai és esszéírói vonulata között, s ezzel messzemenően egyetérthetünk. Mégis szükséges azzal is számot vetni, hogy Csoóri Sándor költészetének rangját nem mindenki látja annyira jelentősnek, mint a monográfus, s a visszafogottabb terjedelem talán nem mindig elégséges a meggyőzéshez.

Felfogásom szerint minden lírai életmű egyenetlen színvonalú, hiszen nem lehet örökké remekműveket írni. A költőket s másokat is a java munkáik alapján kell megítélni. Ezt teszi Görömbei András is, ám e sorozatban nem kapott teret arra, hogy – mint Nagy László-nagymonográfiájában – legalább tucatnyi verset kellő részletességgel elemezhessen. Lett volna erre hely, ha Csoóri Sándor csak lírikus lenne, de ő – szerencsénkre – nem csak az.

Dacára a kényszerű önkorlátozásnak, Görömbei Andrásnak sikerült a Csoóri-líra eddigi legteljesebb és legmélyebb bemutatása. Megalapozottan érvel

amellett, hogy Csoóri Sándor idősebb költő-testvéreinek, Nagy Lászlónak, Juhász Ferencnek, Pilinszky Jánosnak az ötvenes években végrehajtott lírai forradalmai után is lehetséges olyan érvényes költői utakat feltárni és bejárni, amelyek a magyar hagyománykinccsel nem szakítanak radikálisan, azaz nem válnak se neoavantgárddá, se posztmodernné. Hozzátehetjük, hogy ennek nem Csoóri az egyetlen képviselője, hiszen említhetnénk Orbán Ottót, Ágh Istvánt, Bella Istvánt, Utassy Józsefet s másokat is. E bővíthető névsorban azonban mindenképen Csoóri Sándor az első: ő a hatvanas évek közepére megteremtette azt a költői világot, formanyelvet, amely összetéveszthetetlenül az övé.

Görömbei András elemzésének kiindulópontja az, hogy ez a líra érett korszakában a bartóki versmodell alapján szerveződik. Alapelve, ebből is következően, etikum és esztétikum feladhatatlan egymásrautaltsága. Típusát tekintve látomásos-metaforikus. Nagyfokú személyesség hatja át és erős indulat, az egyes művek közérzetverseknek is nevezhetőek. Érdemes idézni az egyik summázó bekezdésből: „A versek üzenete, mondandója valamiféle egzisztenciális hangoltság, léthangoltság. A verset nem a lineáris érzelemfolyam, nem is az egyenes ívű gondolat vagy az egységes hangulat szervezi, hanem a sokszor rendkívül sokféle elemből teremtett atmoszféra. Csoóri Sándor lírai énje sokféle árnyalatú, rapszodikus és elégikus hangoltság végleteit is egymáshoz kapcsolja. Képvilágának elemei egyszerre származnak az archaikum különféle rétegeiből és a paraszti gyermekkor gazdag természetélményéből, illetve a modern költő világra való nyitottságából. Az új Csoóri-vers olyan összetett atmoszférájú, olyan gazdag rétegzettségű, hogy fogalmi nyelven szinte megközelíthetetlen, hiszen lírai funkciója éppen a másként kimondhatatlan lelki atmoszféra érzékeltetése, sugalmazása. Ez a modern vers a szójelentéssel szemben a szavak mágikus hatását részesíti előnyben, de ebbe a szómágiába már belekapcsolja a lírai személyiség történelmi tapasztalatait és a szójelentés tartalmait is. A szóelemekhez tehát világok kapcsolódnak."[1] E jellemzésből – a monográfia egészére érvényesen – a következő kulcsfogalmakat kell kiemelnünk: léthangoltság, összetett atmoszféra, rapszodikus és elégikus jelleg, archaikusság, történelmi tapasztalatok, szómágia, gazdag rétegzettség.

Egy más helyen Görömbei García Lorca duende-fogalmát vonja be az értelmezésbe: „Ez a legjobb Csoóri-versekben a maga titok-voltában ölt testet a látomásos képi kifejezésben."[2] Ez a fajta látomásosság is elvezet tehát nemcsak a szómágiához, hanem a tágabb értelmű mítoszisághoz. Nem olyan mértékben és módon, mint García Lorcánál vagy Nagy Lászlónál. Csoóriét én józan mítosziságnak nevezném: tárgyiasabb, a képzelet számára látványszerűbben kö-

[1] I. m. 134–135.
[2] I. m. 113.

vethető. Nagy László mítosziságát archaikusabbnak tartom, „ázsiaibbnak", Csoóriét „európaibbnak", görögség utáninak. Ez persze nem értékminősítés, csupán leíró jellemzés. Mindenesetre a duende fogalmának bevezetése a Csoóri-líra értelmezésébe nagyszerű találat. E fogalom villámfényében én magam úgy éreztem: többet, jobban értek Csoóri Sándor költői világából.

Az első Csoóri-monográfia alaposabb bemutatásához hosszabban illene szólni az esszéírói munkásság értő elemzéséről. Arról, hogy Görömbei András szerves egységben látja a lírai és az esszéírói termésből kibontakozó világképet. Nincs tehát ellentmondás, nincs ütközés sem a szemléletben, sem az esztétikai értékben. Kellő tárgyalást kapnak azok a szellemi hatások, amelyek szinte végigkísérik a pálya ívét. A legfontosabbak: Ady Endre, József Attila, Illyés Gyula, Németh László és Nagy László. A mintegy tízoldalas József Attila-hatástörténet a tárgykörnek módszertanilag is példaértékű bemutatása.

A *Tegnap és Ma* sorozat köteteihez szervesen hozzátartoznak a kötet végén a fényképek. Ezek száma – jelenleg 30 – elismerést érdemlő. A fényképeknek is van irodalomtörténeti szerepe: akit láthatunk, azt talán jobban megértjük. Sajnos a fényképek nyomdai kivitelezése feltűnően gyenge, elmosódottak, maszatosak, s így nem tudják a kívánt célt elérni. Az viszont örömteli, hogy a címlap színes fotója után az első oldalon közlik az utóbbi években híressé is vált Tóth Sándor festőművész grafikáját a gimnazista Csoóri Sándorról.

A monográfia olyan alkotót mutat be, akinek az emberi teljességre és a szabadságra való törekvés a legfőbb célja, aki nem választja szét az etikumot és az esztétikumot, akit foglalkoztatnak a nemzeti sorskérdések, aki ma is azt vallja, hogy az irodalomnak küldetése van. Mindezzel a magyar irodalom hatalmas folyamának szerves része. Miként a címlapra is kiemelt záró mondat megfogalmazza: „Életműve nemzeti kultúránk eszméltető értéke."

2003

Görömbei András: Nagy Gáspárról[1]

Monográfiát írni mindig embert próbáló feladat, s különösen így van ez, ha kortárs alkotóval foglalkozunk. Itt is több eset s így több nehézségi fok képzelhető el. Az alkotói pálya lehet a közelmúltban lezárult, mint például Szécsi Margité vagy Orbán Ottóé. Az író járhat életútja és munkássága őszike-korszakában, mint Rába György vagy Tornai József, s az ő esetükben már valódi pályakép

[1] Görömbei András: *Nagy Gáspár*. Pozsony, Kalligram, 2004. (Második kiadás: Budapest, Nap, 2009. – S. I.)

készíthető. S járhat az emberélet sűrűjében is, mint Rakovszky Zsuzsa vagy éppen Nagy Gáspár, s az ő pályájukon még sokféle fordulat lehetséges, de sok új mű mindenképpen várható. Az irodalomtörténésznek-kritikusnak mindenképpen másként kell foglalkoznia egy lezárult, mint egy formálódó pályával. S van még valami, amit lehetetlen figyelmen kívül hagyni. Nem mindegy, hogy a pályakép készítője ismeri-e s milyen szinten azt az írót, akiről könyvet készít. A régi ismeretség is lehet csupán a művekre korlátozódó s kritikákban, tanulmányokban megnyilvánuló, de lehet egyúttal akár baráti kapcsolat is. Ez utóbbi korlátozhatja a monográfus objektivitásra törekvését, másrészt viszont számos olyan ismerethez juttathat el, ami másképpen megszerezhetetlen. Nagy Gáspár első monográfusa, Görömbei András régi s avatott ismerője a formálódó életműnek s a szerzőnek is. Ez hasznos előfeltétele a monográfiaírásnak, de őt nem ez ültette az íróasztalhoz, hanem a szellemi-esztétikai-erkölcsi azonosulás ezzel a költészettel, s az a szándék, hogy egy szakmai hiányt pótoljon. Az imént olyan alkotókat soroltam, s csak költőket, akikről idáig egyetlen kismonográfia sem készült el, s a jelzésszerűen kiválasztott névsort hosszan lehetne folytatni. Ám a panasz helyett most örömmel nyugtázhatjuk, hogy a képzeletbeli hiánylistán eggyel csökkent a nevek száma.

Engem már akkor megnyugvás fogott el, amikor megtudtam, hogy Görömbei András dolgozik ezen a könyvön. Igazi adósságtörlesztésnek éreztem már a szándékot is. Bár képzeletbeli feladatlistámon szerepelt, ábrándként inkább, hogy egyszer Nagy Gáspárról is írhatnék egy könyvet, tudtam, hogy erre magam aligha keríthetek sort egyéb feladatok miatt. Pedig – s ezt nem hivalkodásként jegyzem meg – Nagy Gáspár első „felfedezői" közé tartoztam. 1973-ban az ifjúsági hetilap irodalmi szerkesztőjeként keresett fel. Néhány versének közlése után decemberben a hónap költőjeként mutattam be négy versével és tömör vallomásával. Itt jelent meg az *Anyámmal hófehérülök*, azóta is egyik kedves versem, s ezt a korabeli tallózó folyóirat, a *Látóhatár* is átvette.

Görömbei András – sok egyéb munkája mellett – Nagy Lászlóról írt nagymonográfiát, kismonográfiát pedig ez idáig Sinka Istvánról, Sütő Andrásról, Csoóri Sándorról és most Nagy Gáspárról. Ezzel eljutott saját nemzedékéhez: Nagy Gáspár néhány évvel nála is fiatalabb. Az irodalomtörténész számára ez ugyancsak különleges helyzet, hiszen az a természetes és szokásos, hogy az irodalmi szakember kritikusi énje elkezdi figyelemmel kísérni a saját nemzedékét is, majd szeretettel követi nyomon felfedezettjeit. Nem kis idő – évtizedek – után azonban el lehet jutni oda, hogy nemzedéktársunk vitathatatlanul klasszikus értékek létrehozójává vált, tehát már nem csak kritikusként, hanem irodalomtörténészként is kiköveteli figyelmünket. Ez egyrészt jóleső, a nemzedéki öntudatot, eredményességet növelő érzés, másrészt azonban elégikus hangulatot is kelthet, hiszen nemcsak a nemzedék, az alkotó beérkezettségét

jelzi, hanem az egyre közelibb távozásnak a képzetét is. S ez ügyben még valamivel, régebben aligha megtapasztalhatóval kellett szembesülnie a monográfusnak, s egy ideje nyilvánvalóan az egyetemi tanárnak is. Aki a 20. század második fele irodalmának történetét is tanítja, s több-kevesebb évtizeden át már maga is tanúja, cselekvő részese volt e korszak társadalmi és irodalmi életének, az a mai húsz-huszonévesekkel találkozva, őket tanítva elkerülhetetlenül átéli azt, hogy amit ő megtapasztalt húsz-harminc-negyven éve, az ma már történelem, irodalomtörténet. Amiként nekünk hajdan egy lezárult korszak klasszikusa volt Babits Mihály vagy József Attila, ugyanúgy klasszikus nekik Illyés Gyula vagy Nagy László. Feltételezem, hogy ez a tanári tapasztalat is szerepet játszott Görömbei Andrásnak abban az elhatározásában, hogy könyvében nem csak Nagy Gáspár munkásságát mutatja be, hanem azt a korszakot, azokat az évtizedeket is, amelyekben eddig élt és alkotott. Nagyon helyesen: számított fiatal olvasókra is, akik ma vagy akár tíz év múlva veszik kézbe ezt a munkát.

Más is indokolja az évtizedek körképszerű bemutatását. Nagy Gáspár ugyanis olyan költő, akinek munkássága teljeskörűen nem érthető meg ezeknek az évtizedeknek legalább vázlatos ismerete nélkül. S ezért is a monográfusnak az elmúlt évtizedek történelme, szellemi élete mellett az irodalom zajló életében, ennek elméleti-kritikai fogadtatástörténetében is el kell helyeznie az alkotót. Nagy Gáspár első verseskönyve 1975 májusában jelent meg, s ennek lassan harminc éve. A pályakezdő költő legfontosabb mesterei Illyés Gyula, Jékely Zoltán, Kormos István és Nagy László. A hetvenes években azonban nem csupán nekik vannak követőik, s nem is csak Weöres Sándornak vagy Pilinszky Jánosnak. Radikálisan új irodalmi tendenciák tűntek fel. A hatvanas évek végén az irodalomban, a képzőművészetben még csak lefojtva jelentkezhetett a neoavantgárd, de 1973-ban azért már megjelenhetett Tandori Dezső nevezetes verseskönyve, az *Egy talált tárgy megtisztítása*. Az évtized végére pedig nyilvánvalóvá vált – prózai műveknek köszönhetően – az irodalom korszakváltása, a posztmodern szerzők radikális fellépése. Mint minden, magát lényegesen újként deklaráló irányzat, a posztmodern is elutasított, érvénytelennek nyilvánított mindent, ami nem ővele azonosult. Pedig – s ez legalább másfél évszázada így van – nincsenek egységes korstílusok, irányzatok, a fellépő újak ritkán semmisítik meg az addigiak érvényességét. 2004-ben talán már kijelenthető, hogy a posztmodern is klasszicizálódott, s ennek tudatában a kánonképző szakemberek is megértőbbek lehetnek a nem posztmodern szemléletű szerzőkkel. Görömbei András könyvének első fejezete *A magyar líra az ezredfordulón* tárgykörének higgadt elemzése. Álláspontja szerint „A hagyományokhoz való viszonynak csak egyik lehetősége a szakítás, a másik, nem kevésbé értékes, nem kevésbé termékeny módja az átalakító, megújító továbbvivés". Axiómaértékű ez a megállapítás, s jóval békésebbé válhatna irodalmunk és irodalomtudományunk

élete, ha ez a kétszerkettő igazságaként fogadtatna el. Ha így lenne, Görömbeinek nem kellett volna kifejtenie, indokolnia ezt, Orbán Ottó, Kányádi Sándor, Csoóri Sándor, Tőzsér Árpád, Ágh István, Utassy József és mások értékeinek tömör bemutatása után térve át az ide tartozó Nagy Gáspár bemutatására.

A posztmodern kirekesztő nézetei közül a legradikálisabbak az irodalom fogalmát értékelték át. A valóság és az irodalom kapcsolata vált kérdésessé, még inkább tagadottá. Ebből következett, hogy az irodalomnak nincs üzenete, nem a valóságra vonatkozik, hanem a nyelvre. A történetiséget félresöpörve úgy gondolták, hogy az ő teóriájuk lefokoz majdnem minden korábbi értéket. A legbántóbban a közelmúlt irodalmával bántak el: ami nem őket készítette elő, az csökkent értékűnek vagy értéktelennek mutatkozott számukra, mint például Illyés Gyula vagy Nagy László munkássága. S ebből következett, hogy az ő követőik se kaphattak sok jó szót, így Nagy Gáspár sem. Pedig ő sem folytatott ez ügyben struccpolitikát. Mint Görömbei András részletesen bemutatta, létezett, s jelesen Nagy Gáspár költészetében is egy vitatkozó tudomásulvétel, amely a poétikai-nyelvi eszközökkel bizonyos mértékig, a maga számára szükséges mértékben élt is, a szemléletmódot azonban elutasította, mert kevesebbnek tartotta, s okkal annál, ami a legerősebb magyar irodalmi hagyomány, s amelynek jelenkori érvénytelenségét még senki nem tudta bebizonyítani. E hagyomány szerint esztétikum és etikum egymásra utal, egymás értékét növeli. Ennek az etikumnak nyomatékos eleme a közösség, kiemelten a nemzeti közösség iránti felelősségérzet. Sok újító szándékú alkotó és kritikus leírta már, hogy az irodalomnak nincs feladata. Szükségszerűen valóban nincs több, mint esztétikai értéket létrehozni. Ám ez az esztétikai érték nem csupán a nyelvben, poétikai eszközökben nyilatkozik meg, hanem más értékszerkezetekben is. A nyelv az emberi társadalom nyelve, az írásmű elkerülhetetlenül vonatkozik az egyénre és társadalmára, azok értékeire és ezen értékek hiányaira.

Nagy Gáspár első nagy találkozása a történelemmel 1968-ban történt, a csehszlovákiai megszállást megtapasztalva. Központivá nála azonban 1956 forradalma és annak leverése, emlékének kötelező elfojtása, az ebből következő felejtés, a megtagadás vált. Lírájának jelentős vonulata politikai költészet, jelentős motívumcsokra kapcsolódik 1956-hoz. Még költészetének ismerői is meglepődhettek, amikor 2002-ben megjelent a „*...nem szabad feledNI...!*" című kötet. E „versek – 1956 láthatatlan emlékművének talapzatára" készültek a pálya egésze során, s a tematikus gyűjtemény 76 verset tartalmazott. Nagyobb részük természetesen áttételesen vagy részlegesen utal 1956 motívumkörére, de ide tartoznak olyan közismertnek nevezhető alkotások is, mint az *Öröknyár: elmúltam 9 éves* és *A Fiú naplójából*. A Kalligram monográfiasorozata korlátozott terjedelmet enged csak meg, s ez óhatatlanul együtt jár azzal, hogy csak kevés verset lehet részletesebben elemezni. Görömbei András a legsokoldalúb-

ban éppen ezt a két verset tárgyalja. E két vers fogadtatástörténetét talán nem szükséges most felvázolni, ám mindkettő a nyolcvanas évek, a kései Kádár-kor továbbélő, bolsevik jellegű konzervativizmusát példázza, az 1956 megítélésében való kérlelhetetlen, konok hazugságot. Az *Öröknyár: elmúltam 9 éves* 1984 őszén jelent meg, s magam is sokáig hajlamos voltam arra – a vers bátorságának, szókimondásának elismerése mellett –, hogy elsősorban politikai tettnek tartsam, s csak másodsorban esztétikainak is. Görömbei András elemzése minden kételkedőt meggyőzhet e rövid szöveg összetettségéről, irodalmi megformáltságáról. Petőfi Sándortól Petri Györgyig (s milyen érdekes észrevenni, hogy ők a költők ábécé szerinti sorrendjében egymás mellett szerepelnek), majd tovább Nagy Gáspárig és tovább a 21. század költőinek soráig bármikor adódhatnak olyan társadalmi helyzetek, amelyekben a politikai költészet – olykor annak közvetlenebbül agitatív változata – megszólalhat, és komoly hatást érhet el. Az *Öröknyár* meglehetősen egyértelmű állásfoglalás, titkos ügynöki, főcenzori megértéséhez nem kellett irodalmi műveltség. Jóval áttételesebb, „irodalmiasabb" *A Fiú naplójából*, amely a *Tiszatáj*ban jelent meg 1986 júniusában, s amely az évtized leglátványosabb irodalompolitikai botrányát okozta. Egy okos főcenzor e fölött szemet hunyhatott volna, ha nem lett volna régóta aktuális, de rendre halogatott feladat a folyóirat megrendszabályozása, s ennek révén az írótársadalom megfélemlítése.

1956 igazi emlékének őrzése kötelezően volt etikai és lehetségesen költői feladat. E kettőt egyszerre Petri György és Nagy Gáspár tudta a legteljesebben megvalósítani. De egyikük sem tekinthető pusztán politikai költőnek, bár csupán e minőségben is lehetséges maradandó életművet létrehozni. Görömbei András monográfiája e költészet tematikai, eszmei, poétikai sokoldalúságát kötetről kötetre, alkotói pályaszakaszról újabb szakaszra átlépve tárgyalja. A gyermek- és diákkori hatások tárgyalásától a véglegesen érvényes költői szerep megtalálásán át jutunk el a korán jelentkező haláltudat elemzéséig. Bemutatja, hogy a magyarság iránti elkötelezettség szervesen egybeépül a tágabb közép- és kelet-európai régió és népei iránti érdeklődéssel, a kiolthatatlan sorsközösségtudattal, mindennek egyetemessé tágításával. Társadalom- és létfilozófia nem a költői világkép két elkülönült területe: magától értetődő elszakíthatatlanságuk. Nagy Gáspár is elmondhatja magáról azt, amit Pilinszky: költő vagyok és katolikus. Ám ő egészen másként vallásos. Miként Görömbei megfogalmazza: „költői énjének transzcendens hite kételyek nélkül való".

Kritikák, tanulmányértékű bírálatok, elemzések szép számban születtek eddig is Nagy Gáspárról. Görömbei András annak a tudósnak a lelkiismeretességével írta meg könyvét, aki tudja, hogy elődeinek (kortársainak) a munkái nélkül sokkal nehezebb lenne a dolga. Számos esetben megtehetné, hogy csak a gondolatot veszi át, s a saját szavaival fogalmazza újra, de ő ennél jobban

tiszteli mások találó megfogalmazásait. Olykor több mondatot, olykor csak néhány szavas közlést vesz, de szinte keresi az alkalmat a korábbi munkák megemlítésére. Összesen száz alkalommal idéz a Nagy Gáspár-szakirodalomból. Könyvében nemcsak a lírikust mutatja be, hanem a próza- és az esszéírót is. A sorozat adott keretei között a teljességre törekszik, tudva azt is, hogy még sok tanulmánynak, műelemzésnek kell megszületnie Nagy Gáspár eddigi műveiről s természetesen az ezután megírandókról is addig, amíg eljön majd egyszer az ideje egy nagymonográfia elkészítésének.

2004

Ratkó József pályakezdő korszakának fogadtatása

Egy életmű fogadtatásának történetét legkevesebb négy nagyobb, más és más jellegű korszakra célszerű bontani. Az elsőnek azt tekintem, amely a készülődő alkotóról szól attól a pillanattól kezdve, hogy először ad át olvasásra, véleményezésre verset vagy más művet valakinek, s amely addig tart, amíg az első komolyabb antológiaszereplés be nem következik, illetve a legelső önálló kötet meg nem jelenik. A második korszak innen kezdve a beérkezésig, a harmadik pedig az életmű lezárultáig tart. A negyedik pedig az utóélet. Természetesen mindegyik tovább bontható, hiszen a fogadtatásnak mindig van hullámmozgása, az utóélet pedig sok évtized elteltével nem is lehet homogén.

Ratkó József esetében az első fogadtatástörténeti korszak eléggé hosszú. Első versei már középiskolás korában, 1953 decemberétől megjelentek, s némi feltűnést is keltettek. 1954 nyarán az *Irodalmi Újság*ban, decemberében egy debreceni irodalmi antológiában, ott a legfiatalabbként mutatkozhatott be. Szegedi egyetemistaként is felfigyeltek rá, de az 1956 ősze és 1959 februárja közötti időszak nem volt alkalmas arra, hogy az ő igazmondó egyénisége érvényesülhessen. Visszavonta verseit a megjelenés előtt álló antológiából, s politikai indíttatású meghurcolása után otthagyta az egyetemet és a várost. Családalapítás következett, az egzisztencia-teremtés évei, amelyek alatt az irodalmi élet is fokozatosan konszolidálódott, s végül, többszöri kísérletezés után 1966-ban jelenhetett meg Ratkó József első verseskönyve. Erről az alig nyilvános pályakezdő tizenkét esztendőről nem kívánok részletesebben szólni, felesleges is, hiszen Babosi László kitűnő tanulmánya az életút 1966-ig tartó állomásait alaposan feltárta.[1]

[1] Babosi László: *Ratkó József életrajza. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 2005. 1. sz.

E dolgozatban csupán a fogadtatástörténet második korszakával, a beérkezésig megjelenő két kötet visszhangjával foglalkozom. A *Félelem nélkül* 1966-ban, a *Fegyvertelenül* 1968-ban került kiadásra. Az *Egy kenyéren*, az 1970 könyvhetén megjelenő harmadik kötet elhagyása vagy idesorolása vitatható. A költő 1969-ben József Attila-díjas lett, ami egyértelmű hivatalos elismerést jelentett. A Hetek közül Raffai Sarolta 1968-ban, Ágh István és Ratkó József 1969-ben, Bella István 1970-ben, Buda Ferenc 1973-ban, Kalász László 1975-ben, Serfőző Simon csak 1991-ben kapta meg ezt a díjat. E nemzedékből Ratkónál korábban csupán ketten-hárman kaptak ilyen elismerést. Maga a díj azonban nem jelentett igazi fordulatot a pályaívben. A harmadik kötet valóban a beérkezés könyve lett, bár Ratkó József lírájának megkerülhetetlen egyediségét teljesen egyértelművé a negyedik könyv, a *Törvénytelen halottaim* tette 1975-ben.

A hatvanas évek közepén évente még viszonylag kevés pályakezdő verseskönyv jelent meg, a nagy változás 1969 után következett be. A Magvető Könyvkiadó *Új Termés* sorozatának volt a feladata a pályakezdők indítása, itt mutatkozhatott be Ratkó is. A fogadtatástörténet szempontjából az sem lényegtelen, hogy bár sokkal kevesebb irodalmi fórum volt, mint jelenleg, ezek szinte mind kötelességüknek tartották, hogy az újonnan megjelenő irodalmi kiadványokkal, beleértve az elsőkönyveseket is, foglalkozzanak kritikai rovatukban. S ezt nem csupán az irodalmi fórumok tették meg, hanem a napi- és részben a hetilapok is.

Ratkó első kötetéről 14 írás jelent meg, közülük 8 folyóiratokban. A frissebbek és gyorsabbak természetesen a napilapok voltak. A *Kelet-Magyarország*ban,[1] Konka János „jelentős, majdnem kiforrott" kötetnek nevezi a *Félelem nélkül*t, a verselést „már-már tökéletes"-nek. Ratkó „erőteljes hanggal, józsefattilai hevülettel, kispolgári kötöttségek, gátlások nélkül, néha kegyetlenül is őszinte. Egyenes jelleme, nagy akaratereje árán küzdötte idáig magát Ratkó, hogy szinte csak a mély és nagy indulatokat, konfliktusokat ábrázolja. Ez az oka annak is, hogy bizonyos komor színei vannak költészetének. Ez azonban nem reménytelenség és kiúttalanság, nem pesszimizmus. Ratkó keresi a néphez, a társadalomhoz vezető utat és meg is találja." Később kijelenti, hogy „A költő hitvallást tesz új rendünk, annak humanizmusa, embert csiszoló-formáló lényege mellett. […] Versei a tanúi is: a népből, a proletariátusból fakadt, sarjadt."

Hamarosan a *Hajdú-Bihari Napló* is foglalkozott e könyvvel. Magyari Vilmos a legértékesebbnek, maradandónak a prózai *Önéletrajz*ot nevezi, hozzátéve: okkal. Rokonszenvesnek tartja a személyiséget az életben és a versekben is. Kifogásolja, hogy József Attila hatása túl erős, ezen „csak itt-ott tud áttörni Ratkó egyéni poézise". Másik kifogása: „hellyel-közzel bizonyos témák és

[1] *Kelet-Magyarország*, 1966. április 24.

megoldások séma szerinti átvétele is kísért, ami szintén azt bizonyítja, hogy nem meri a mérőónt következetes kegyetlenséggel a lélek mélységeibe lebocsátani. Az öncélú hetykeség, az indokolatlan, sokszor anakronisztikusnak tűnő dac, néhol fennhéjázás öröklött, eltanult, kevésbé őszinte gesztusai költészetének. Ez a magatartás az olvasónak egy olyan rádióadótornyot juttat az eszébe, ami feleslegesen sugároz értékes, magasfeszültségű energiát."

A *Magyar Nemzet*[1] nyúlfarknyi kritikájában Rusznyák Márta elutasítja, korainak tartja ezt a kötetet: „Hogy a József Attila-i örökség milyen káros is tud lenni, arra a legjobb példa az elsőkötetes Ratkó József." Majd közli azt is, hogy „Az igénytelen válogatás nem tesz jót egy induló költőnek". Másként látja a *Népszava* kritikusa, G. Sz. L.[2] Szerinte a verseivel már ismert költő „nagyrészt beváltja a hozzáfűzött reményeket". Kiemeli az őszinteséget, a szegénység melletti kiállást, hibáztatja a nyers indulatokat, a túlzott szubjektivitást. Ugyancsak elismerő és folytatásra biztató a *Népszabadság* pár soros könyvszemléjében Falus Róbert.[3]

Az *Élet és Irodalom*ban Mezei András foglalkozott a könyvvel.[4] A pályakezdők élvonalában jelölte ki Ratkó helyét. Értékelte az önvallomásosságot, a megszenvedettséget és az igazmondást, az élet igazságainak szégyentelen kimondását. Kifogásolta, hogy József Attila, Ady, Radnóti, Weöres hatása olykor túl erős, közvetlen.

A folyóiratok közül a *Szabolcs-Szatmári Szemle* kívánkozik az élre,[5] s nemcsak a helyi érdekeltség miatt, hanem azért is, mert Kiss Ferenc tanulmányértékű kritikát közölt benne. A József Attila-hatás kérdésével kezdi cikkét, vitatkozva a *Magyar Nemzet* elítélő véleményével, hiszen „Ratkót sorsából eredő rokonság fűzi mesteréhez, és még valami, ami az iméntinél is fontosabb: alkati hasonlóság". Elemzi a *Játék – komolyan* című verset, hogy igazát bizonyítsa is. Ugyanis „Ratkó legjobb verseiben a József Attila-i örökség nem eredeti alakjában van jelen, hanem az érzékek és érzések kultúrájában. Készség, amely új törvények, új mondandók igényei szerint ölt alakot." Kiemeli a versvilágban megnyilvánuló emberségigényt, felelősséget, a lélek egyensúlyát, a múlttal szemben a mai pozíció fölényét, a kedélyt, s a versírás örömét. Az *Isten mellett* című verssel szemlélteti, hogy „Ratkó nemcsak az Istent, de önmagát is felszabadult derűvel tudja nézni, s hogy a verset is úgy építi, hogy a legforróbb ihlet áramában, sötét látomásai közben is érvényhez tudja juttatni a lélek világos,

[1] *Magyar Nemzet*, 1966. május 15.
[2] *Népszava*, 1966. június 18.
[3] *Népszabadság*, 1966. április 15.
[4] *Élet és Irodalom*, 1966. július 23.
[5] *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1966. 1. sz.

megfontolt mozdulatait, a magvas gondolatot és a könnyed, arányos forma egybeforrásának meglepetéseit." Fontosnak tartja, hogy „Az egymástól távoleső témákban tehát egyazon mondandó működik, közös *motívum* képződik. Érett költők képessége ez. A szerkesztés biztonsága, a gondolati lelemények szerves kifejlése a képből, a legalkalmasabb ponton való felbukkanásuk a mesterség olyan fokát jelenti, amely háromkötetes költőnek is becsületére válna." Kiss Ferenc sem tartja hibátlannak a kötetet: elég sok az utánérzés, „a szürke és suta megoldás". Az egyenetlenséget menti viszont, hogy nyolc év termését kellett bemutatni, az érett versek előzményeit is a pályakezdő kötetben.

A *Tiszatáj*ban[1] Ilia Mihály mutatta be a hajdani szegedi diákot. A prózai *Önéletrajz* a kiindulópontja: „Olyan sorsot élt ember tapasztalatai sajtolják ki a verseket, mely alatt más ember talán összeroppant volna. Nemcsak az önéletrajz, a versek is kegyetlen írások." József Attila, Villon, a fiatal Radnóti, később Ady hatását említi. A versek „a helyét nem találó ember érzésé"-nek a kifejezői. Válhatna ez anarchizmussá, de rá a fegyelem a jellemző. Ennek tükre az is, hogy „nagyon ragaszkodik a kötött formákhoz".

A *Kritika*ban Sáray Erzsébet méltatta Ratkó pályakezdő kötetét.[2] Értékeli a játékra való képességet, a fogékonyságot. A költő „közel tud kerülni a dolgokhoz, kíváncsian szétszedi a jelenségeket, észreveszi a föntről nem látható apróságokat, különös jelzéseket is fog. A belülről megismert tárgyak könnyen szelídülnek hangulatának és gondolatának közvetítőivé." József Attila példáján tanulta, hogy „a könnyű, komoly játék és a súlyos valóság felmérésének igénye nem egymást kizáró fogalmak, inkább feltételezik egymást". Ezt igazolja például az *Isten mellett*. Ám az is igaz, hogy József Attilának időnként zavaró a hatása. Lényeges az is, hogy „többet és fontosabbat tudhat a világról, akinek primer élményei vannak a munkáról, emberi értékekről, jóságról és embertelenségről. Valóságos tapasztalatok érvényesítik Ratkó kemény ítéleteit, s azokhoz méri a gondolatot is, mielőtt eszméjévé avatná. Szavának ezért súlya, fedezete van." De nem vált harsány néptribunná.

Az *Alföld*ben[3] Takács Péter mutatta be a kötetet. Takács Péter is az önéletrajz élményvilágával indít, s ő is elutasítja a *Magyar Nemzet* szerzőjét, aki „kamaszos duzzogásnak" nevezte ezt a látásmódot. E líra vezérgondolatai a hit a munkában, a küzdelemben, a közösségben, az igazmondás kötelessége, a humanizmus, „a világ újrateremtésének a vágya". Ratkó „Megtanulta ezt a világot, érti is. Tanúság erre reális képalkotó képessége, verseinek, prózájának tömörsége, merész, olykor nyers, de találó és mindig igazságos szókimondása."

[1] *Tiszatáj*, 1966. 7. sz.
[2] *Kritika*, 1966. július
[3] *Alföld*, 1966. 8. sz.

József Attila a példaképe, vannak gyenge versei is, mindazonáltal elismerést érdemel.

Az *Új Írás* a pályakezdő Ratkó egyik otthona volt, számos verse jelent meg itt, s a lap a Hetek költőcsoportjának megszervezésében a miskolci *Napjainkkal* együtt jeleskedett. Farkas László írt e folyóiratba kritikát.[1] A korábban megjelent bírálatok miatt szinte kötelező már a József Attila-hatással foglalkozni. Farkas László sem érzi bajnak ezt a hatást, amely talán nem számít annyira modernkedőnek, mint Ginbsbergé, Brechté vagy másoké. „Ratkónak a József Attila-örökség szilárdabb része a fontos: elsősorban a finom, érzékeny képformálást, a zaklatott, kemény mondat-szerkesztést és ritmust, s leginkább a szigorú költő-etikát, az alku nélküli, nyílt, fegyelmezett költő-magatartást tanulta el, meg a gyengéd és esendő kamasztermészetet." Kiemeli ő is a gyermekkori világot, az *Önéletrajzot*. „A kötet közérzetének legjellemzőbb vonását ennek a mellőzöttségnek és félelemnek a változatai adják." Farkas valószínűleg tudta, hogy a kötet eredeti címe *Félelem* volt: „Nem szabad hinni a könyv címének – a címlap rajzolata, a lángbetűs, rácsot és börtönfalat sugalló kép mindjárt cáfolja is – a »Félelem nélkül« csak mint vágykép él a kötetben, a versek csupa szorongás, kétség és fenyegetettség, mélyen a sorsába, gyermekkorába gyökerezve. De ezt nem fogadja ernyedt megadással, hanem folyton gyürkőző, konok ellenszegüléssel, fényt áhító szomjúsággal próbálja elűzni." Szó esik még az ötletek kedveléséről, olykor sutaságáról, a válogatás szigorúságáról, a hagyományos metrumok kedveléséről, végül a jó kötet örömteli fogadásáról.

A *Jelenkor*ban[2] Pomogáts Béla mutatott be négy fiatal költőt: Ratkó mellett Bella Istvánt, Raffai Saroltát és Parancs Jánost. Természetesen kihagyhatatlan az indító sorsélmények tárgyalása. A mesterek közt József Attila mellett végre említést kap Juhász Ferenc és Nagy László is. Ratkót a fájdalom, a tisztaságigény, az energikusság, a hivatástudat, a közösség szolgálata jellemzi. A József Attila-szerepen túl kell emelkednie. „...legszebb versei a fegyelem és a szenvedély egységét – összhangját hirdetik. E kettős erő emeli ki őt a forrongó és lázas ifjúság gyötrelmei, sérülései és átkai közül." Pomogáts Béla tömören a *Könyvtáros* című folyóiratban[3] is bemutatta Ratkót.

A Hetek költőcsoportjának szervezésében komoly szerepet játszott az elnevezést is megalkotó nemzedéktárs kritikus-szerkesztő, Kabdebó Lóránt. Többször és több helyen foglalkozott a csoporttal és az egyes alkotókkal is. Az *Új Írás*ban[4] a Hetek közül hatot elemez a pályakezdő kötetek kapcsán (Kalász László marad

[1] *Új Írás*, 1966. 9. sz.
[2] *Jelenkor*, 1966. 12. sz.
[3] *Könyvtáros*, 1966. 7. sz.
[4] *Új Írás*, 1967. 4. sz.

ki). Ratkó „a félelemtől a biztonságig vezető utat járja. Számára természetes a hit […] bár újra és újra meg kell küzdenie érte." Meghatározóak az önéletrajzi élmények, de „költőként szétválasztja az extrém történetet, az életrajzot és a belőle táplálkozó lírai általánosítást. Amit átélt, az tette képessé költői érzékenységére, de amikre verseiben felfigyel, azok nagy része már független az egyedi élménytől, nemcsak abból következik. Így a Ratkó nyugalmát, mára kiegyensúlyozott szerelmi és családi életét fenyegető veszélyek végül is mindnyájunkra vonatkoznak." „A fiatal József Attila ereje, segítsége áll Ratkó keménysége mögött." Ugyanez érvényes „a pontos, tömör, axiómaszerűen fogalmazott program"-ra.

A második kötettel[1] 15 írás foglalkozott. A folyóirat-kritikák sorát a *Napjaink* nyitotta meg.[2] A szerkesztő Zimonyi Zoltán a költő hívei közé tartozott, de elismerő szavait azzal zárta, hogy a kötet a lírai szintézis keresését nem bizonyítja, csak sejteti egyelőre. Kiemeli az emberséget, a felelősségérzetet, az igazságtudatot, de azt is, hogy türelmetlen: „azt szeretné, hogyha az eszme, amelyre társadalmunk épül, minden poszton a maga tisztaságában vigyázná szocializmusunkat. Ha fejlődést gáncsoló kisszerűséget észlel, érdessé válik a hangja. Ahol butaságot lát, izgat ellene. Sokan félreértik a magatartását, kívülálló ellenzékiséget látnak benne. Pedig Ratkó együtt él, együtt lélegzik velünk, származása, családja, kommunista hagyományai, hite, meggyőződése a szocializmus mellé állította. Ezért a rendért, ezért a társadalomért él, *érte haragszik, nem ellene. Aki ezt nem érti, nem jól ítéli."*

A *Forrás*ban[3] Seres József a halál-motívummal indít: „Az élmény, hogy ebben az országban mindig részvétlenül pusztultak el a legjobbak, vagy ahogyan ő megfogalmazza, a »fényes elődök«, úgyszólván az egész kötetét áthatja. Ezt fejezi ki már a cím is: *Fegyvertelenül.* Védtelennek érzi magát az élet, a világ minden bántásával szemben. Menekülne, de úgy érzi, nincs hova. Nincs is miben bizakodni", de kijelenthető, hogy ő „nem a belenyugvás, nem a kétségbeesés, lemondás hirdetője". A kritika – költői képeket is vizsgálva – az elmélyülés előtti állapotban, de sok lehetőséget rejtő úton járónak látja ezt a költészetet.

A *Tiszatáj* rövid kritikáját[4] Lovrity Endre írta. Részletesebben és elismerően szól az első kötetről, a másodikat kevésbé sikerültnek látja, részben az alkotói magatartás ellentmondásossága, részben a gyengébb versek miatt.

Az *Alföld*ben[5] ezúttal is Takács Péter írt a kötetről. Kevesellte az első kötetről megjelent kritikákat, s hogy csak Kiss Ferencé felismerő jellegű. (A kritikák

[1] *Fegyvertelenül*, 1968.
[2] *Napjaink*, 1968. december.
[3] *Forrás*, 1969. 1. sz.
[4] *Tiszatáj*, 1969. 1. sz.
[5] *Alföld*, 1969. 2. sz.

száma viszont eléggé magas volt.) Ő is mély gyökerűnek látja a József Attilával való rokonságot, s emellett kiemeli a népköltészet felerősödő hatását, amely tendencia „a világirodalomban is egyre erőteljesebben jelentkező felszabadító erő". Hangsúlyozza Ady hatását, főként a halál-motívum kapcsán, amely Ady óta eddig csak Juhász Ferencnél mutatkozott meg. Fontosnak tartja a szegények világának és a szerelemnek a motívumát. Az *Éjszaka* című verset szintézisnek nevezi: egy új költő mutatkozik meg benne, s várható, hogy megszületnek majd a „nagy filozófiai-gondolati költemények".

A *Jelenkor* ugyancsak tömör kritikáját[1] a nemzedéktárs költő, Kiss Dénes írta. Egyértelműen elismerő hangvételű. A József Attila-i meredeken járó, mindenért felelősséget érző, szigorú, igazságszerető, keményebb hangvételű, elszánt alkotónak mutatja be pályatársát.

A *Kritika*ban[2] Varga Lajos a halál erőteljes motívumával, és ellentétével, az életével kezdi vizsgálódását. Észleli a komorságot, a keserűséget, a számvetés igényét. A személyiség „túl van a virtuskodás áldott idején, a senki földjére szorult, a »félelem szakadéka« fölé, a zuhanás és égberugaszkodás esélye elé. A helyzet veszedelme már nem az elmúlás kockázatában van [...] hanem abban, hogy a kritikus állapot okán veszteglésre kényszerült ember, mire élni tudna a teljesebb élet jogával, könnyen eliszaposodik, felbomlik." Ratkó „Úgy igyekszik, olyan nekibúsultan néven nevezni, ismereteinek rendszerébe fogni a dolgokat, mintha az így felfedezett terepen egy életre akarna berendezkedni. Elszánt, de óvatos mozdulatait törvénytudó higgadtság fékezi – s közben mámorosan azonosulna." Végezetül megállapítja, hogy „Sikerült – a kötet egészének szintjén – rendezni az erőviszonyokat: a haláltudat csak olyan súlyú, mint az életalakító szándék, a játékra való képesség, a szerelem vagy a teremtésvágy."

A *Kortárs*ban[3] a csoportszervező Kabdebó Lóránt részletesebben foglalkozott a költő eddigi útjával s az új kötettel. Ratkó „nem életrajzot ír, hanem egy *viszonyt* fejez ki: az *általános helyzet és egyedi félelmek, törések kapcsolatát.*" Verseinek két alkotóeleme a játékosság és „az életet szinte mániásan féltő". A kötet mottóverse (*A halálig*) kapcsán állapítja meg: „Ez a Ratkó-vers értelme: a félelem szakadéka fölött a hiten egyensúlyozó Én kifejezési formája. De nemcsak reflexív, beszámoló formája: etikai tartalma van az éneknek: »*Magamat bátorítom.*«" E versek igazából moralitások, amelyek közösségi tetté is válnak. „Az elbeszélés, hasonlat mindinkább elmarad az első kötet után. A legpuritánabban felépített, gnómaszerű tömörséggel, és a magátólértetődés természetességével formált *képeket* rakja egymás mellé. Nem az elbeszélés,

[1] *Jelenkor*, 1969. 2. sz.
[2] *Kritika*, 1969. április.
[3] *Kortárs*, 1969. 8. sz.

hanem – a hol bízó, hol félő – lélekállapot logikája szerint." E moralitás-versek már nem a fiatal József Attilára, hanem az ő töredékeire emlékeztetnek. „Ratkó mindig egy kész, adott világot bont fel összetevőire, vizsgálja épületét, keresi vissza veszélyeit. Ezért hat verse mindig végül lezártnak, sőt egy-egy kötete végén maga az egész költői világ kimerítettnek. E mostani kötet is lezárt, de Ratkó az a költő, aki ciklusokban lép, együtt a változó valósággal, mely szinte évente más komponensekre bontható vissza."

A *Társadalmi Szemlé*ben[1] még egyetemistaként magam is írtam röviden e kötetről. A mottóversből kiindulva szó van arról, hogy a „félelem nélkül élni" még mindig nem valóság a versekben. „Visszatérő szavai a sírás, a félelem, a halál. Sötétnek látja a világot Ratkó, de mégsem reménytelennek. Költészetében a félelem és a fegyvertelenség feltételezi ellentétét is: a felelősségteljes cselekvést, a harc vállalását, az éneklést – mert számára ez a legfőbb módja az életért való küzdelemnek." A József Attila-hatás szervessé vált, s társult mellé a népköltészet ösztönző ereje. Fő formája a dal, amelyet „feszültséggel teli, fegyelmezett és puritánul szigorú gondolataihoz idomított".

Az *Élet és Irodalom*ban[2] Bodosi György és Papp Lajos kötete mellett Faragó Vilmos írt Ratkó második könyvéről. Kiemeli a dinamizmust, az antropomorfizálást. A versek „képanyaga már a Ratkó Józsefé, szelleme még mindig a József Attiláé. Megbirkózik-e majd a testvéri démonnal? Nem vagyunk jósok. Csak azt mondhatjuk, amit most látunk: *ereje* volna hozzá."

A napilapok közül legkorábban a *Kelet-Magyarország* közölte Páll Géza ismertetését.[3] Ő is a mottóverssel indít: „a költő a halál ürügyén az életről beszél, az emberi élet csodálatos milliónyi árnyalatáról", ugyanakkor a halál és a háborús pusztítás képei is megjelennek. Jellemző az életigenlés és az aggodalom, a legerőteljesebb az *Éjszaka* című vers.

A *Népszabadság*ban[4] Borbély Sándor a szegények világával azonosulást, a felelősségtudatot, a tömörséget emeli ki, a tiszta realizmust, amely a Móricz-hagyomány lírai megfelelője. Elméletben még sokszor az ösztönösség a meghatározó, de remélhető, hogy „jobban elszaporodnak a mélyebb-tudatosabb filozófiai szintézisre törekvés jelei".

A *Magyar Hírlap*ban[5] Bogáti Péter rövid ismertetése a halállal viaskodást emeli ki, a tömörséget, amely „érzékletesen tud bánni a gondolattal és a nyelvvel". Szerinte „az olvasó biztatni szeretné a költőt: szabaduljon végre az árnyaktól és szabaduljon fel a gátlások alól is".

[1] *Társadalmi Szemle*, 1969. 1.
[2] *Élet és Irodalom*, 1968. október 5.
[3] *Kelet-Magyarország*, 1968. április 13.
[4] *Népszabadság*, 1968. november 9.
[5] *Magyar Hírlap*, 1969. január 3.

A *Hajdú-Bihari Napló*ban[1] Simon Zoltán elismerő kritikájában kiemeli, hogy Ratkó „elkötelezett költő – bár nem tartja magát annak. De a költő nyilatkozatainál mindig fontosabb, perdöntőbb az alkotása." A vallomásjelleg hőfoka emeli ki e kötetet: „Ratkó mondandóját nemcsak megértjük, de maradéktalanul át is éljük, s nemcsak ismeretekben, gondolatokban, hanem érzelmekben is gazdagodunk. Az igazi költészet pedig itt kezdődik."

Csak a harmadik kötet megjelenése után, azzal együtt közölt Ratkóról újabb kritikát az *Új Írás*.[2] Kardos József az első kötet felidézése után ugyancsak a halál motívumát emeli ki, majd a költő-szerep József Attila-i szellemiségű felépítését, amelyben a probléma „nem az ember helye a mindenségben, hanem *egy* ember, a költő szerepe". Mindezt az *Éjszaka* elemzésével szemlélteti. A kötet második ciklusát egy mai költő lírai naplójának nevezi. Végül a tájszemléletről állapítja meg, hogy „Az ő sajátos látásmódjában a táj védekezik, a fák, a bokrok emberként mozdulnak. A fiatalja a zúgó tavaszi szélben földig alázkodik, az öreg akácok, tölgyek szuronyt szegezve állják a rohamot, a bokrok lapulnak – a költő is védekezik, az igazi harcra készül, a szegénység védelmére." A harmadik kötet bemutatása is egyértelműen elismerő.

A pályakezdő kötet „jó" időben jelent meg. Túl voltunk a szellemi élet 1956 utáni lassú konszolidációjának a legnyersebb, 1961-ig tartó és az azt követő nyers, 1965-ig tartó szakaszán is. Végül is ennek köszönhető, hogy „félelem nélkül" megjelenhettek például Juhász Ferenc vagy Nagy László új kötetei, s Ratkó József és nemzedéktársai is elindulhattak a pályán. Az 1961 márciusában részben a fiatalok bemutatásának céljából indult folyóirat, az *Új Írás* 1961-ben két, a következő évben három, majd kétévi szünet után 1965 és 1969 között Ratkó 26 versét közölte. Ugyanebben az öt évben az *Alföld*ben húsz verse jelent meg.

Maga a konszolidáltság azonban még nem jelentett normális nyitottságot. A létező marxizmus továbbra is homogén helyzetet követelt magának a létező szocializmusban, s az egyetlen párt vezető ideológusai mondták meg, hogy mi a helyes eszme és magatartás. Egy-egy alkotó megítélése nem lehetett ideológiamentes sem a versek, majd a kötetek közlésekor, sem a kritikákban. Mégis a lehetséges módon és mértékben megkezdődött újra az irodalom – a szellemi élet – 1956 végén levert szabadságharca. Ennek jele Ratkó József akkori verstermése ugyanúgy, mint a közlést vállaló szerkesztők, lektorok és a pozitív fogadtatást biztosító kritikusok sora.

Az akkori kritikák óhatatlanul nemcsak a szerzőhöz és az olvasókhoz szóltak, hanem a politikusokhoz, a kulturális élet főbb vezetőihez is, akiket meg

[1] *Hajdú-Bihari Napló*, 1969. február 2.
[2] *Új Írás*, 1971. 5. sz.

kellett győzni arról, hogy nem csupán a buzgón osztályharcos, örökké optimizmust sugárzó irodalmi szövegek a közölhetők és a magyar lakosság számára valók. Illyés Gyula 1955-ben vitacikket közölt az *Irodalmi Újság*ban a peszszimista versek létjogáért emelve szót. Ugyanezért még a hatvanas évek derekán, s később is érvelni kellett. S minden társadalomkritika, sőt minden, akár magánéletinek nevezhető rossz közérzet mentegetésre szorult. „Épül-szépül országunk a szocializmus győzelmes útján, de azért néhol akadnak még hibák, vannak gondok. Ám látszik az is, hogy ezek perifériikusak, s meg fognak oldódni a párt politikájának köszönhetően." Körülbelül ez volt az alapállás. S bár a fővárosban már kevésbé, de megyei-járási szinten igen sok volt még a kulturális ügyekben illetékes vezető, akinek egyrészt nem volt kellő műveltsége, tájékozottsága, másrészt ismereteit, szemléletét a Rákosi-korban alapozta meg, s nehezen tudott ezektől elszakadni, hiszen sokáig még 1956 után is ezek voltak a hivatalosak. Ez magyarázza azt, hogy olyan hosszú volt Ratkó Józsefnek az első kötetig elvezető útja, hogy olyan viharokat kavart a nagynénjét, a miniszter asszonyt csúfolódóan bemutató vers. Miért bántja a költő ezt a kiváló elvtársnőt? – kérdezték. S ez a helyzet magyarázza azt is, hogy a kötetek egyes kritikáiban is előfordulnak még ideológiai támadások, kifogások. Szerencsére jóval gyakoribbak a jóakaratú megjegyzések, hogy az életút kezdete, a múlt érthetővé teszi a fiatal költő komorságát, sötéten látását, de mindezt remélhetően le fogja vetkezni. Egy harmadik kritikatípus viszont elfogadja ezt a szemléletet, s nemcsak a sanyarú múltat, hanem a jelent is indoknak tekinti, sőt magát a költői alkatot is. Ratkó elfogadását segítette az is, hogy vele egy időben a Kossuth-díjas, kommunista Váci Mihály verseiben, publicisztikájában, képviselői szerepléseiben ugyancsak szerepet kapott a nyírségi nép sorsa s általában az eszme és a gyakorlat meg nem felelése.

Az ideológiai hibákra azonban mindig született válasz. 1968-ban a *Napjaink* körkérdést intézett írókhoz. Ratkó válaszának címe: *A szabadságról kell beszélni*. Ebben olyanfajta elkötelezetlen humanizmuselméletet fejtett ki, mint néhány évvel korábban a hozzá közel álló Sánta Ferenc az Írószövetség közgyűlésén: „…mit tehet az ember? Szüntelenül, újból és újból meggondolja: igaza van-e, helyes-e, jó-e, amit csinál. S teszi ezt azért, mert bűntelenül és tisztán akar élni, mert nem akar részesévé lenni a kor bűneinek és tévedéseinek, mert arra törekszik, hogy mindig és mindenkinek segítsen. Éppen ez okból vonja ki magát a mindenkori hatalom köréből, amely csupán arra szolgál, hogy egy-egy nemzet napi gondjait elhallgassa vagy megoldja, s emellett arra, hogy az éppen szükségesnek és megengedhetőnek vélt mennyiségű és minőségű szabadság kiporciózására ügyeljen. Kivonja magát a hatalom köréből azért is, hogy korának és kortársainak viselt dolgait józanul, pontosan és elfogulatlanul ítélhesse meg; mert nem eszmét, hanem embert akar szolgálni. Ez okból nevezi magát elkö-

telezetlen, azaz osztály nélküli humanistának, ami nem jelent kevesebbet, mint az osztály nélküli jövő szolgálatát. Ezért törekszik arra, hogy elválassza a jót a rossztól, az emberit az embertelentől vagy a látszólag emberitől, cselekedte azt bárki, bármely nemzethez, párthoz, valláshoz tartozó személy. Az igazságnak tör utat, az igazságnak, amely az emberiség megszületése óta annak belső lényege, embervoltának egyedüli bizonyítéka, ha érvényre jut."

A hatalomnak ez a bírálata csak úgy jelenhetett meg, hogy a szerkesztőség mellé helyezte a maga elutasító véleményért, írván azt is, hogy az ideológusnak nem hisznek, csak a költőnek. Hozzászólt ehhez az *Észak-Magyarország* is,[1] idézve mindkét szövegből, s óhaját fejezve ki, hogy jó lenne az ideológusnak és a költőnek egyaránt hinni.

Miként lehet tömören összegezni az első két kötet fogadtatását? Az első kötetet az egyetlen disszonáns hang mellett elismerés fogadta. A másodiknál ellentmondásosabb, bizonytalanabb az értékelés. Egyesek fejlődésnek, mások visszaesésnek látták, de legalábbis nagyobb fokúnak tartották az egyenetlenséget, amely olykor magyarázható-menthető a költői útkereséssel. A szemlélet komorságát az első kötetnél az önéletrajz élményei tették elfogadhatóvá. A másodiknál a halál-motívumot egyrészt a biológiai törvényszerűségekkel, másrészt a háborús veszélyekkel magyarázták.

Az első kötet kritikái mind kiemelik az önéletrajzot: a valóságosat is meg a prózai művet s az ide sorolható verseket is. Ez az életút, a „proletársors", a József Attila-i rokonság legalább annyira segítette még a hatvanas években is a pályakezdést, mint a költői tehetség. S bizonyos mértékig ez volt a menlevél az ideológiai hibákra. Több kritika is említi például, hogy Ratkó kommunista családból származik. Az önéletrajz alapján ez kérdéses. Kulcsgondolat a kritikákban a szegények világára, a köztük létezésre, a felelősségtudatra, az igazmondásra, a szenvedélyességre való hivatkozás. Többen kiemelik a játékosságot képi és nyelvi szinten is, néhányan a könnyedség és a súlyosság kettősségét, egymásba fonódását. Általános a József Attila-hatással való foglalkozás pro és kontra. Rajta kívül ritkán kerül szóba más: Ady, Radnóti, Illyés, Weöres, Juhász Ferenc, Nagy László.

A második kötet kapcsán a halál-motívumot emelik ki a legtöbben. Általában rögzítik a változást, az elmozdulást az első kötet világától, de azt is, hogy szerves a kapcsolat azzal, a költői világkép fő jellemzőivel. Ekkor már nagyobb hangsúlyt kap az etikai tartás bemutatása. Új elem a népköltészet ösztönző hatásának kiemelése. Többen foglalkoznak a költői képalkotás sajátosságaival. Általában jellemző, hogy szakmaibb lesz a kritikák szemlélete, nyelve, csökken az ideologikusság.

[1] *Észak-Magyarország*, 1968. december 6.

Ratkó József sorsa a harmadik s főleg a negyedik kötettől a beérkezés. Értő kritikák, méltató tanulmányok jelentek meg róla. Az utóbbiak sorát Takács Péter nyitotta meg még 1970-ben, majd Görömbei András, Márkus Béla, Monostori Imre, Olasz Sándor, Láng Gusztáv, Varga Lajos Márton, újabban könyvnyi terjedelemben Jánosi Zoltán, aztán Babosi László, Nagy Gábor foglalkoztak érdemben az életművel, s gyarapodott az emlékezések száma is.

Osztatlan elismerést azonban soha nem aratott Ratkó a verseivel s talán még István királyról írott drámájával sem. Nem élhetett annyi ideig, hogy megkaphassa a Kossuth-díjat. Az irodalmi közvéleményben inkább csak tágabb baráti köre, régi olvasói tartják változatlan szeretettel számon. Az utóélet második évtizedének vége felé nem túl derűs a kép. A posztmodern kánonba nem illett be ez a költői világ. De van-e még posztmodern? Kérdéses. S vannak-e még szegények? Ez aligha lehet kérdéses. Szükség van-e felelősségtudatra? Igazmondásra? Üzen-e a mai, az új olvasónak is a költő? Csupán négy sorát idézem befejezésül, éppen az *Üzenet* című versből. Ítélje meg ki-ki, hogy korszerű-e, időszerű-e:

Azt mondják, készül a jövő.
Jöttment szelek erről gagyognak.
Isteni rendelés szerint
itt csak a csillagok ragyognak.

2010

Az Elérhetetlen föld fogadtatása

Mikor kezdődik egy mű fogadtatásának története? Az első kritika megjelenésével? Még ideális esetekben sincsen egészen így. Hiszen a megjelenés előtt van már a műnek néhány olvasója, s azoknak van is véleménye, éppen olyan, amelyik lehetővé teszi a megjelenést, vagy legalábbis nem tiltakozik ellene. Ezek a lektori, szerkesztői vélemények, állásfoglalások többnyire ismeretlenek maradnak nemcsak a kortársak, hanem az utókor előtt is, pedig feltehetően sok fontos irodalom- és művelődéstörténeti információt tartalmaznak.

Az *Elérhetetlen föld* című antológia először 1969 karácsonyára jelent meg az Írószövetség KISZ-szervezetének kiadásában, Angyal János szerkesztésében és Gáll István (akkori KISZ-titkár) felelős szerkesztői megnevezésével. Az antológia szerkesztése jó három évvel korábban, 1966 tavaszán megkezdődött, s mindjárt rendhagyó módon. A budapesti tudományegyetem bölcsészkarára járó és ott akkortájt végző ifjú költők határoztak el, hogy egy igazi antológiában lépnek a nyilvánosság elé. Ma már ez a világ legtermészetesebb dolgának számítana, akkor viszont őrült ötletnek látszott. A hatvanas években konszolidálódó létező szocializ-

mus még mindig a teljes körű hatalomkoncentrációban gondolkozott, és az „alulról jövő kezdeményezéseket" csak akkor fogadta el, ha azok szinte észrevétlenül bele tudtak simulni a központi elképzelésekbe. Azt eldönteni ily légkörben, hogy jelenjen-e meg antológiája a pályakezdő írónak, s hogy az milyen jellegű legyen, kik szerepeljenek benne, kizárólag a kulturális politika irányítóinak jogköre volt, s a Kilencek[1] éppen ezt a jogkört tették kérdésessé már pusztán az ötletükkel is.

Először azonban – többé-kevésbé gyanútlanul – megszerkesztették ők maguk, rangos nevek igénybevétele nélkül magát az antológiát. Ennek során vált el az is, hogy éppen kilencen lesznek. Volt, aki már akkor kötetes költőként nem vállalta a „gyerekes" antológiát, s volt, akinek szerepeltetéséhez nem volt meg a többségi egyetértés. Mert az antológiának minden szereplője egyúttal szerkesztője is volt: a legnemesebb önképzőköri értelemben vitáztak arról, ki üti meg a beválogatás mércéjét, s arról is, mely versek érdemesek a szereplésre.

A kiadásra előkészítésnek ez az igényesebb része bizonyult hamarosan könnyebbnek. Abban az időben két kortárs szépirodalmi kiadó működött. Az egyik hamarosan visszaadta a kéziratot, a másiktól több hónapos várakoztatás és el sem olvasás után is szelíd erőszakkal lehetett csak visszakapni. Ezután próbálkoztak a költők a magánkiadással, amely jogilag már akkor is járható út volt. Be kellett szerezni a kiadók írásos elutasító véleményét, ami nagy nehezen, de sikerült. Személyi kölcsönt kellett mindegyiküknek felvennie, hogy legyen fedezete a nyomdaköltségeknek. És kellettek pozitív lektori vélemények is. Négy költőtől kértek és kaptak ilyet: Juhász Ferenctől, Nagy Lászlótól, Kormos Istvántól és Váci Mihálytól. Nagy Lászlóé a végül megjelenő kiadvány előszava lett s így közismertté vált. Az illetékesek azonban így sem engedélyezték a kiadást. Ezután került Darvas József elé a könyv kézirata, s ő, mint az Írószövetség elnöke s komoly szavú politikus, a hivatalosság részéről is ráérzett végre a kéziratos versek esztétikai és etikai értékére, s az ő szavára jelenhetett meg végül az *Elérhetetlen föld.*

Közben azonban történt egy s más irodalmi életünkben. A hatvanas évek második felében ugyanis mind feszítőbben megmutatkozott az irodalmi élet merev mechanizmusainak alkalmatlansága. A pályakezdők szempontjából az volt a leginkább feltűnő, hogy nem volt szükség rájuk: volt elég idősebb, már nevet szerzett szerző, s voltak valóban kellő számban jó és nagyszerű művek is – kényelmesebb volt hát csupán egy-két fiatalt engedni át a szerkesztőségek szűrőin. Ugyanakkor folyt az értelmiség létszámának nagyszabású felfuttatása, s nyilván ez is növelte az induló írók számát, akik a megjelenés hiányában, illetve nagyfokú korlátozottságában, éppen a valóságos jelenlétük hiányával váltak mindinkább megkerülhetetlen gonddá.

[1] A Kilencek: Győri László, Kiss Benedek, Konczek József, Kovács István, Mezey Katalin, Oláh János, Péntek Imre, Rózsa Endre, Utassy József.

E helyzetet már érzékelve adhatta ki a „fiatal felnőtt" irodalommal éppen ekkor foglalkozni kezdő Móra Kiadó *Kozmosz* szerkesztősége az *Első ének* antológiát 1968 derekán. A válogató Mezei András 38 kötet nélküli költőt mutatott be. Az akkor még ezen a néven nem ismert Kilencek nem szerepelnek benne: ők maguk zárkóztak el ettől, mert pontosan megérezték, hogy ez csoportjuk szétbomlasztásához vezetne, s hogy a kulturális politikának éppen ez az egyik célja: szeretné felszámolni a veszélyesnek érzett, mert külön utakat járó kezdeményezést. Az *Első ének* feltehetően túlzott gyorsasággal készült. Akkor sem aratott egyértelmű sikert, visszatekintve még inkább látszik a sietség: szerzőinek harmada soha el nem jutott az önálló kötetig, harmada épp csak hogy megjelent, s mindössze tizenegyen váltak több-kevesebb rendszerességgel publikáló, többkötetes költővé. Igaz, köztük van Dobai Péter, Döbrentei Kornél, Szepesi Attila, Takács Zsuzsa, Tandori Dezső, Várady Szabolcs és Veress Miklós is. Az antológiáról a *Kritika* lapjain bontakozott ki vita, s ez azért tartozik szorosan ide, mert e vita lényegéhez tartozott a Kilencek kimaradása. A kifogásokat – eléggé szélsőséges hangon – Varga Lajos fogalmazta meg, írását a szerkesztőség vitaindítónak deklarálta. Varga egyoldalúan szembeállította az antológia szerzőit és a Kilenceket. Az előbbieket mind eszmei, mind ideológiai szempontból elítélte, s leginkább vihart kavaró mondatával azt állította, hogy „míg illetékességük horizontja a világot karolja, a magyar gondok itt és mostjáról megfeledkeznek". Ugyanakkor Utassyék tudják, hogy „az ember nemcsak jelen idejű relációkban él, de visszafelé is, s ez, ha úgy tetszik, azonos a haza, a nemzet: magyarságunk birtokba vételével. Intellektuálisan és érzelmileg."[1] Az antológia egyik szereplője és kihagyott barátja válaszolt először e cikkre (Halmos Ferenc–Sipos Áron), hasonló ideológiai és esztétikai elfogultsággal a *Kritikában*, de már jóval korábban a szerkesztő Mezei András is indulatosan reflektált rá a *Magyar Hírlap*ban. A higgadt hangot előbb a másrészről érintett Rózsa Endre ütötte meg, aki a Kilencek nevében több szempontból is elhatárolódott Varga cikkétől: „Különállásunkat maga az eredeti ötlet, az akkor már megszerkesztett kötet, illetve az az elvi meggondolásunk indokolta, hogy egységes antológiát csak kevesebb költő, több rokon művészeti és társadalmi elképzelése alapján lehet létrehozni. Szó sincs azonban arról, hogy utunkat kizárólagosnak, lírai megoldásainkat pedig egyedül üdvözítőnek tartjuk. Mi az elképzelhető megoldások közül csak a saját szempontunkból találjuk optimálisnak jelenlegi törekvésünket. Egy, már megjelent, céljaiban és igényében más jellegű versgyűjteménnyel nem túlzottan szerencsés dolog összehasonlítani egy készülő kötetet, vagy – az összehasonlításnak árnyaltabbnak kellene lennie. Azt pedig egyáltalán nem fogadhatjuk el, hogy szembeállítsanak bennün-

[1] *Kritika*, 1968. július.

ket." Fontos feltétele még az is, hogy „maga a vita is egy százéves hamis dilemmát vet föl újra. Pedig az »urbánus« és »népies« szembeállítás traumáit inkább gyógyítani kellene: egészségesebb vitaszellemmel."[1] Szabolcsi Miklós zárta le a vitát a nagyobb irodalmi tapasztalatú ember körültekintésével. Elsősorban nem a létező és a tervezett antológiáról szólt, hanem a felvetődött ideológiai kérdésekről s azok társadalmi hátteréről, s ő is elítélte a népi-urbánus ellentét felelevenítésének jeleit.[2]

Az *Első ének* heterogén fogadatatásának is szerepe volt abban, hogy az irodalompolitika felelősei végre érdemben kezdtek foglalkozni a pályakezdő írók gondjaival, s ennek következtében kicsit kinyíltak a lezárt kapuk. 1969 ebből a szempontból az áttörés éve lett: nemcsak az *Elérhetetlen föld* jelenhetett meg, hanem ugyanakkor a Szépirodalmi Könyvkiadó reprezentatív kiállítású és szerkesztésű kötete, a *Költők egymás közt* is, Domokos Mátyás szerkesztésében, majd hamarosan a *Naponta más* c. prózaantológia is. A megjelenési lehetőségeket illetően áttörés következett be a folyóiratoknál is, mind a műveket, mind azok kritikai-publicisztikai visszhangját tekintve. 1969 nyarán az *Új Írás* három számban fordult körkérdéssel az új nemzedék ügyében az idősebb pályatársakhoz, magukhoz az érintettekhez s végül kritikusokhoz. A nyár végén Lillafüreden konferenciát rendeztek e témakörben, s mindezek az események kellően előkészítették a decemberi versantológiák megjelenését.

De kanyarodjunk vissza még egy kissé 1967-re. Ennek az évnek a végén született meg az a négy lektori jelentés, amely a kiadást ajánlotta, s szerencsénkre nem csak Nagy Lászlóé ismert. Juhász Ferenc is örül a fiatalok csoportosulási vágyának, s megállapítja, hogy mindegyikük „tehetséges költő és becsületes költő. Amit írnak, és ahogy írják, abban van valami izgatóan szép és gyökér-becsületesség, elemi tisztesség, ami nélkül igazi költészet nincs, nem is lehetséges." Kiemeli elégedetlenségüket, történelmi érdeklődésüket, különösen a magyarság irántit, a szegény-világhoz való hűségüket és ragaszkodásukat, a magyar népköltészet eleven hatását, az ábrándtalanságot, a felelősségkeresést. Kormos István mindegyiküket kötetre érett költőnek látja, s részletezi a megjelenés lehetőségeinek korlátozottságát. Ebben a helyzetben a magánkiadást is fontosnak tartja.[3] Váci Mihály megállapítja: a Kilencek „egy újabb költői generáció indulását reprezentálják", s indokoltnak tartja „társulásukat, barátságukat és ezt a közös antológiát, amellyel eszmei azonosságukat akarják prezentálni". Szociológiailag elemzi útjukat és helyzetüket. Úgy látja: „A kötet tematikailag is igen változatos és egybefogja szerencsésen azt, ami, sajnos, a magyar költészetben mindig mint

[1] *Kritika*, 1968. október.
[2] *Kritika*, 1968. november.
[3] E két szöveg megjelent: *Árgus*, 1991. 2. sz.

valami öröklött tudathasadás, kettévált: költészetünkben a természeti és népi világ, élet és az egyetemességet kifejező tárgyi gondolatiság, a világ megértésére való törekvés együtt található. Ezeket a fiatalokat már nemigen lehetne így osztályozni – népies vagy urbánus –, nem népiesek és nem urbánusok, függetlenül attól, hogy honnan indultak, valamennyien az egész világot látó korszerű fiatal költők."[1]

Nagy László ajánlása előszóvá és sokszor idézetté vált, szinte emblémájává a költőcsoportnak: „Fiatal tehetségek ha fölrepülni rajban akarnak, az néha törvényszerű pillanata az irodalomnak. Az ilyen vállalkozás, túl azon, hogy létérdekek szövetsége, új szemlélet, újfajta költői értékek fölmutatása kell, hogy legyen. Csak ilyen igénnyel olvassuk verseiket, de sugaras karriert ne jósoljunk nekik, bármennyire közel állnak hozzánk." Kijelenti, hogy e költők „hűek a magyar költészethez, a folytonosságot folytatni akarják. Kötődnek empirikus igazságokhoz jobban, mint az előttük járó néhány nemzedék általában. Leszámolnak az ál-szocialista önteltséggel, nemzeti gőggel, kergeséggel, de átgondolva a szerencsétlen múltat, szentenciákat mondanak a jelenre is. A torkonvágott forradalmak pirosát s gyászát viselik belül."

Az *Első ének* körüli disszonáns hangvételű vita óvatosabbá tette a megszólalókat. S bár voltak markáns ellenvélemények is, az *Elérhetetlen föld* fogadtatása 1970 első hónapjaiban a nyomtatott fórumokon inkább sikeresnek tekinthető. A leghatározottabban elutasító Almási Miklós és Horgas Béla véleménye volt. Almási cikke a *Kritika*[2] Dokumentum rovatában jelent meg, s a beszédes „Keresem a költőt…" című írás műfaji megnevezése is: jegyzetek, s „nem kritika, hanem egy magatartás keresése". Mindazonáltal e keresést erre az egyetlen antológiára szűkíti, pedig éppen három állt a rendelkezésére. Első erős kijelentése: „nem találom a magatartást", a második: „Így együtt, kilencen valahogy egymás karakterét elmosva, átfedve a társadalomkritikai attitűd magvatlanságáról, centrumhiányáról, kristályosodási pontjának eltolódásáról adnak hírt." További állításai: „az általánosításhoz sem költői eszközeik, sem gondolati muníciójuk nem elegendő", magatartásuk „józansága, hűvös objektivitásba burkolt elvont, magvatlan ellenzékiség, gondolati centrumot nélkülöző negativitás", szabadulni akarnak „bármilyen ideológia közelségétől", s „e kötet gyengéje, hogy a »nem« ezekben a versekben alig fogalmazódik meg karakterisztikusan, pragmatikus élességgel". Mindezzel szemben a legjobb lenne a „marxista alapokra épülő – érett társadalomkritika, egy olyan magatartás, mely velünk lép, de kicsit előttünk jár, kíméletlenül vitázik, de velünk fog kezet". Az elemzés a kíméletlenség ellenére is jóindulatú, és legalább annyira figyelmezte-

[1] Kéziratból.

[2] *Kritika*, 1970. február.

ti a hatalom képviselőit is, mint magukat a fiatalokat: „A következő lépésekért, mi – a vitapartnerek is felelősek vagyunk."

Horgas Béla[1] a fiatal írók három friss antológiáját veszi sorra. A *Költők egymás közt* jóindulatú méltatást kap, „ennek a tizenöt költőnek a verskultúrája elég magasnak és még időszerűnek is látszik". A jóval tömörebben elintézett *Elérhetetlen föld* a „bezzeg-antológia" szerepét tölti be ezek után, s először is arra ad alkalmat, hogy meditáljon a szerző, honnan van ennyi költő, s költők-e valóban? A dömping egyik okát abban látja, hogy növekedett az általános kulturáltság, a másikat abban – s erre példák a Kilencek –, hogy „a tevékeny energiáinak, cselekvési vágyainak kielégítő formákat nem találó ifjúság" próbál így kitörni. „Rózsa Endrének egy mondata is erről árulkodik: »Az a nehéz, hogy olyasvalamit szeretnék verseimmel megoldani, ami nem elsősorban a költészet feladata.« Forma, méghozzá nem adekvát forma lesz sokuk kezén a költészet, durván szólva: pótszer, a társadalmi-politikai aktivitás – az írás körére szűkítve –: a publicisztika, a vita, a vád és a védelem helyettesítője. És ebből az egy mondatból levezethető a kötet minden értéke és hibája, de ezek az értékek és hibák csak részben tartoznak az esztétikához." Horgas szerint az érték csak annyi, hogy e fiatalok szövetkeztek egymással, s hogy antológiájuk „valóban összeáll". Ezen túl viszont a kötet általában „talajtalanul imbolyog a költői általánosítás és a publicisztikus konkrétság között: sem ez, sem az. Kritikának elvont, versnek felületes."

Látható: az esztéta Almási és a költő Horgas véleménye nagymértékben egyezik, bár egyiküknek ideológiai, másikuknak esztétikai jellegű a közelítésmódja, s ilyen szempontok merev alkalmazásával utasítják el az antológiát. Az előítéletességre jellemző, hogy Horgas a mindkét antológiában szereplő Kiss Benedeket előbb megdicséri, a legjobbak közé sorolja, majd az *Elérhetetlen föld* esetében a nevét sem említi.

A *Valóság* kritikusának szembeállításával ellentétben az *Élet és Irodalom* állandó szerzője, Faragó Vilmos optimista a három antológiát értékelve, annak ellenére, hogy „elkésett nemzedéknek" nevezi őket, sőt „lekésetteknek" is: őszintéknek, társadalmi programmal rendelkezőknek, demokratikusaknak látja őket, „szeretni való" nemzedéknek.

Mivel a két költői antológia egy időben jelent meg, sok lap egy szerző által készített bírálatot közölt. Közülük azonban csak Szabolcsi Miklós volt az, aki nem választotta szét a két kötetet, hanem a fiatal költők egészében gondolkodott.[2] Így nem a két „csoport", hanem a madártávlatból átlátható folyamatok leírása köti le figyelmét. Vizsgálja a mesterek szerint elkülöníthető irányzatokat, a magatartástípusokat, az emberképet, az esztétikai, poétikai állapotot és

[1] *Valóság*, 1970. március.
[2] *Új Írás*, 1970. március.

az egyéni arcéleket. Nem taktikailag, hanem stratégiailag közelít témájához: elsősorban az irodalom fejlődési folyamatai foglalkoztatják, s nem az aktuális ideológiai szempontok. Bár van ilyen megállapítása is: mindjárt a bevezetőben kiáll az irányzatok létjogáért, végezetül pedig azt állapítja meg, hogy a fiatal írókat komolyan kell venni és „reális mozgásterepet kell adni" számukra. Az általa rajzolt képbe természetesen simulnak be az *Elérhetetlen föld* költői is. Kiviláglik Nagy Lászlóhoz és a népköltészethez való kötődésük, közéleti szenvedélyük, rosszkedvük, romantikus indulatuk, a költői képhez való vonzódásuk. Legbírálóbb, többször idézett, s valóban tévesnek bizonyuló mondatsora a tehetség mértékére vonatkozik: „A »Kilencek« közül is nehéz megállapítani, kiből lehet igazán költő, ki az, akit az indulat, a szerepe lendít csak, Utassy József például, itt közölt versei alapján legalábbis, inkább publicista tehetség, mintsem igazi lírikus, vagy a válogatás nem volt túlzottan szerencsés. De Győri László és Rózsa Endre újabb verseit is meg kell várnom, mielőtt elhinném, hogy valóban jó költők." Az irányzat „vezető, legerősebb tehetségének" Kiss Benedeket tartja (a másik irányzatnál Oravecz Imrét), s kiemeli Mezey Katalin, Konc(zek) József, Oláh János, Kovács István és Molnár (Péntek) Imre egy-egy pozitív vonását is, tehát név szerint említi mind a kilencüket. Ez időben legelőbb nyilvánossághoz jutó két kritika Czine Mihályé és Kenyeres Zoltáné. Czine írása a rádióban is elhangzott, majd a *Népszavá*ban jelent meg.[1] Ő méltat a legegyértelműbben és a legszebb stílusban. Úgy látja, a Kilencek „új hangot, új látást, új költőiséget" hoztak, s jelentkezésük „máris egy új fejezet kezdetét jelenti a felszabadulás utáni magyar líra történetében". Szól az antológia megszerkesztettségéről, a szerzők összetartozás-tudatáról, a társadalmi demokratizmus igényéről, a nemzeti hagyomány vállalásáról, komor közérzetükről, etikai tartásukról. Szinte versek szépségével fejezi be írását: „A március fiai a kilencek, a tűz, az ifjúság a szerelmük. Bárányos ég van az ő vállukon is, s tiszta szívvel menekítikések közül is a reményt. Költői erejükkel színekre szedik a setét estét is. Ilyen szívvel, ilyen lélekkel tovább lehet menni. Győzni az életet."

Kenyeres Zoltán mindkét versantológiát bemutatja a *Népszabadság*ban,[2] de általános tapasztalatai mellett külön-külön szól róluk. Kiemeli a Kilencek közös ars poeticáját, s azt is, többük már bizonyította eddig is tehetségét. Kiss Benedek, Győri, Rózsa, Mezey, Oláh és Utassy verseit jellemzi tömören és találón. A teljes mezőnyről úgy látja, hogy „tartalék hadsereg" ez, amely most indul az első vonalakba.

Vizsgálja a társadalmi hátteret is: a kor jellemzője a nyugalom, e fiataloké a nyugtalanság. Szerinte költői-ideológiai bizonytalanságukat kisebb részben

[1] 1970. január 10.
[2] 1970. január 11.

a hamis tudat számlájára lehet írni (baloldali anarchizmus, polgári szemlélet), nagyobb részben azonban a „teremtő nyugtalanság" a meghatározó. „Ezek a költők szolgálatra jelentkeznek, szót kérnek a társadalom harcában." A hétköznapok értelmes forradalmiságában látja a líra távlatait is, így válhat állítássá a hipotézis: „új költészet előtt állunk".

E bírálatokkal nyilván egy időben keletkeztek a február-március-április havi folyóiratszámokban megjelentek is, amelyek közül most azok következnek, amelyek méltatják az antológiát. A nemzedéktárs Görömbei András egyértelmű igenléssel áll a kötet mellé.[1] Mintha folytatná Kenyeres Zoltán gondolatmenetét, ő azzal indít, hogy „Teremthet-e ilyen prózai idő új lírikus nemzedéket? A »kilencek« végre megérkezett antológiája bizonyítja, hogy igen. Meggyőz arról, hogy látványosságok nélkül is van közös ügy, van mit tenni." A költők szemléleti újszerűségét főként abban látja, hogy „erős szociológiai érdeklődéssel közelítenek ezekhez a törpének tetsző jelenségekhez, megkapóan friss hangjuk képes távlatot és jelentőséget adni a »semmiségeknek« is. A szociológiai aspektus humanizálja a tárgyakat, dolgokat, emberi sorsok összetevőivé emeli őket, a legkisebb történések is fontossá válnak így. Ugyanakkor biztosítja a szemlélet földközeliségét, realitását, valós arányait." Megítélése szerint „modernnek és hagyományosnak szintézise készül itt". Kiemeli a „magyar múlt élményszerű ismeretét", a felelősséget, a komolyságot, a játékosságot, az iróniku sságot, az őszinteséget. A legérettebb tehetségeknek Kiss Benedeket és Utassy Józsefet tartja.

Könczöl Csaba látásmódja is az ifjabb nemzedéktársé.[2] Egyértelműen e költők pártján áll, s ő az, aki viszonylag nyíltan szól az antológia megjelenése körüli kálváriajárásról. Nehezményezi azt is, hogy a *Költők egymás közt* tízezres példányszámával szemben az *Elérhetetlen földé* mindössze 2800. Fontosnak tartja, hogy a csoportot „belső erők, a rokon világlátás, az eszmei és költői szövetség tartották össze". Nemcsak a közös egyetemi éveket említi, hanem rokon származását, a közös múlt tapasztalatait is. Ő is felveti a jelenkori forradalmiság gondját, értelmezését. A Kilencek „a keresett példákat nem más égtájak alatt, hanem a magyar történelemben és hagyományban találják meg", elsősorban Petőfiben. „Olyan költészet az eszményük, amely egyszerre magyar és korszerű", s verseik „jó versek".

Ilia Mihály a *Tiszatáj*ban a *Költők egymás közt* részletes vizsgálata után tér rá az *Elérhetetlen föld*re,[3] amelynél ő is kiemeli az igazi antológiajelleget, ugyanakkor felhívja arra is a figyelmet, hogy „a költő, az igazi, ott kezdődik, ahol különbözik". Megfogalmazása szerint „e csoport legkiütközőbb jegye, hogy

[1] *Alföld*, 1970. március.
[2] *Kritika*, 1970. március.
[3] 1970. április.

következetesen kísérleteznek a magyar költészet hagyományainak átértelmezésével, megújításának lehetőségeivel, nemcsak formai szinten, hanem a költői magatartás, témakör hagyományában is". A költőkről néhány soros, érzékletes portrét ad, s folytatólagosan külön elemzésben foglalkozik Utassy Józsefnek ugyanakkor megjelent első önálló kötetével. Őt és Kiss Benedeket tartja a legérettebbnek, Konc(zek) Józsefet viszont méltatlannak véli az itt szereplésre.

A már pályán lévő költőtársak közül Horgas Béla negatív véleményével szemben Kiss Dénes egyértelműen örül: „Kedves Szerkesztőm, tudatom veled, hogy jönnek! Zárt csapatban, magabiztosan. Erő van bennük és hit. Teljesebb, mint a mi nemzedékünkben volt, mert több benne a szükséges kétkedés, szavuknak aranyfedezete van. [...] Mindannyian az *Elérhetetlen föld* állampolgárai akarunk maradni, az igazság és emberi tisztaság hódítói."[1] Elsősorban az egyes költői arcéleket vizsgálja, ő szól a legrészletesebben külön-külön a költőkről, de közben rámutat a párhuzamokra, kapcsolódásokra. Oláh Jánost érzi a legkiforrottabbnak, ám az egész könyvet úgy értékeli, hogy „az elmúlt huszonöt év egyik legerősebb antológiája".

Halász Géza Ferenc is mindkét antológiát szemlézi, s ennek nála is az a következménye, mint Horgasnál, Iliánál is, hogy az *Elérhetetlen föld* bemutatására már kevesebb tere marad. Szerinte a Kilencek „a költői dac korszakában élnek és alkotnak, társadalmi rendünk eredményeit nem a múlthoz, hanem a szocializmus lehetőségeihez mérik. [...] Sóvárogják az egyéni és a közélet tisztaságát, megannyi variációban perelnek ezért. [...] Létformájukra a »gyalog-járás« meghatározása a találó és ragaszkodnak is ahhoz a szemlélethez, ami az »alulról-nézésből« adódik." Néhány sorban jellemzi a költőket, de igazán egyiküket sem emeli ki. Kissé részletesebben Kiss Benedekről ír, ám az előző antológia kapcsán, valamint Utassyról, őt viszont tévesen az *Első ének* szerzőjének is véli, s félreérthetően érti egy versbe bele az „ellenforradalmak" kíméletlenségeit.[2]

Néhány hónapos szünet után pár újabb bírálat jelent még meg. Kabdebó Lóránt is az antológia lelkes méltatói közé tartozik.[3] „Vártunk egy olyan közös megnyilatkozást, amely felmutatja a most felnőtt ifjúságot, összegzi látásmódját, és ennek megfelelően kidolgoz egy új költészetmodellt", írja, s kijelenti, hogy az antológia beteljesítette ezt a várakozást, „líratörténetünk alapantológiáinak sorában említhetjük". Ő az első, aki Illyés, Juhász és Nagy mellett a közvetlen elődök közt megnevezi Buda Ferenc, Ratkó József, Serfőző Simon, Ágh István líráját. A kötet egésze „kísérlet egyén és közösség, költő és kora, eszme

[1] *Jelenkor*, 1970. április.
[2] *Forrás*, 1970. 2. március–április.
[3] *Kortárs*, 1970. augusztus.

és valóság kettősségének eltüntetésére. Ezáltal lesz az utóbbi idők legoptimistább vállalkozása az övék: azonosulnak a mi valóságunkkal, mert bíznak benne, hogy annak alakulását, hullámzását, esetenként zavarait követve saját létezésük problémái is a megoldás felé haladnak."

Pomogáts Béla a *Könyvtáros*ban[1] mindhárom új antológiát bemutatja. Három irányzatot különböztet meg, főként a lírában: a nemzeti és népi hagyományokhoz kötődőt, a filozófiai-antropológiai és a protest-song, pol-beat irányt. A Kilenceket természetesen az elsőhöz sorolja, de e leírással nem minősít. Az *Elérhetetlen föld* költői „a magyar valóságnak és hagyományoknak" kötelezik el magukat, azaz „vállalják a költészet közéleti és nemzeti feladatait", ugyanakkor „önérzetesen kapcsolódnak" a költői örökséghez, annak Petőfitől Nagy Lászlóig ívelő vonulatához. Kiemeli a lázadást, „a kimondatlanul maradt belső igazságot" kereső magatartást, a felelősségtudatot és a fegyelmet is, amely elkötelezettségükből fakad. A legígéretesebbnek Kiss Benedek jelentkezését tartja.

A negyedévente megjelenő *Irodalomtörténet* évzáró, 4. számában Hajdú Ráfis Gábor ír a prózaírók és a Kilencek antológiáiról, címmé emelve Kenyeres Zoltán kifejezését: tartalék hadsereg ez. Értékítélete azonban borongósabb Kenyeresénél: aligha lesz ez új hullám szerinte, s 1969 inkább csak új neveket hozott, s nem műveket. A Kilencek „Egymástól alaposan különböző tehetséggel, eltérő művészi színvonalon, még sokszor megbicsakló hanggal, de izgalmas, sokszínű lírát hoznak, amelyben hagyomány és modernség, szenvedélyes, néphez hű elkötelezettség keveredik – s ez tán költészetük legsúlyosabb ellentmondása – szertelen kispolgári türelmetlenséggel, »szabadcsapatos« anarchizmussal, helyenként »sértőkálmános« népfiséggel..." Futó elemzése alapján „Egyetlen dolog tűnik csupán bizonyosnak: ebből az ígéretes indulásból jelentős költészet csak akkor formálódhat, ha megzabolázza a sokszor szertelen indulatot az értelem, ha a mostani partikuláris látást felváltja az egészre tekintő, és ebben a részeket elhelyezni képes racionálisabb létszemlélet. Ha a valódi mellett megszólal az igazi is a Kilencek lírájában."

Látható: az ideologikus bírálatok a szocialista kórus egyöntetűségét és pártszerűségét féltették, az irodalmias közelítésmódok inkább a tehetségeknek örültek, az aggodalom inkább a várható jövőt illette, másrészt pedig, többnyire virágnyelven szólva éppen az ideologikus bírálatot és elutasítást próbálták elhárítani. Az írott kritikák alapján az összkép mindenképpen kedvezőnek mutatkozott, s ennek alapján e kilenc költő gyorsan emelkedő pályaívére lehetett volna számítani. A valóságban ennek éppen az ellenkezője történt meg. Nem sokkal az antológia megjelenése után megkezdődött visszaszorításuk. Már az első önálló kötetek megjelenése sem volt sokszor még 1969 után sem zökke-

[1] 1970. 9.

nőmentes, különösen Kovács István, Péntek Imre és Konczek József szenvedte ezt meg. Még szembeötlőbb a második kötetek késedelmes megjelentetése. Az első két verseskönyv megjelenési éve az egyes költőknél így alakult: Győri László: 1968, 1980; Kiss Benedek: 1970, 1973; Mezey Katalin: 1970, 1978; Oláh János: 1972, 1981; Péntek Imre: 1974, 1979; Rózsa Endre: 1970, 1974; Utassy József: 1969, 1977. Az ez ügyben rendhagyó pályájú Konczeket most kihagyva átlagosan 28 évesek voltak e költők első kötetük megjelenésekor, s ezt átlag hét év múltán követte a második, tehát 35 éves korukra. Érdemes talán még egy statisztikai adatsort ideírni. Az *Új Írás* már 1961-es indulásakor elsősorban a fiatalabb tehetségek felkarolását tűzte ki céljául. A Kilencek első költője 1963-ban jelent meg e lapban. További három éven át elvétve szerepeltek. 1967-ben ugrásszerű változás következett be (ekkor írta Váci Mihály is lektori jelentését). Ebben az évben ötük szerepelt összesen 16 verssel. 1968-ban mind a kilencen bemutatkozhattak, összesen 23 verssel, s a következő évben is hatan szerepeltek 18 verssel. 1970-ben, tehát az antológia megjelenése utáni évben viszont mindössze egyetlen versük kap helyet, s 1974 végéig sem sokkal jobb a helyzet: néhányan néhány verssel szerepelnek csak, 1970–1974 között mindössze 23 versükkel. 1975-től valamit javul a helyzet, de soha nem éri el a 68–69-es szintet. Aligha hihető, hogy az 1970-es negatív változásban elsősorban Váci Mihály váratlan halála játszott volna döntő szerepet, itt irodalompolitikai óhajról volt szó, meglehetős egyértelműséggel, bár valószínűsíthető, hogy ennek Váci legalább részben ellenállt volna.

A gyér megjelenési adatokat értelmezi a *Kísérlet* sorsa is. Ez sokszorosított irodalmi folyóirat lett volna, s a vajai Vay Ádám Múzeum igazgatója, Molnár Mátyás vállalkozott a kiadására. Három számot megszerkesztettek, előfizetőket gyűjtöttek, s bár megyei szinten engedélyezték a kiadást, végül lefoglalták az anyagot, s az az idők során nyomtalanul eltűnt valamelyik hivatali szekrényből. Oláh János vallomása szerint „A végső visszautasítás indoka, amint az különböző kerülőutakat megtéve – velünk, a szerkesztőkkel a hivatalos szervek közül soha senki szóba sem állt – később a fülünkbe jutott, a következő volt: az általunk szerkesztett értesítő túl színvonalas kiadvány lett volna egy falusi múzeum számára."

E sokféle kudarcélménnyel szemben erőt és biztatást talán leginkább az idősebb pályatársak változatlan segítőkészsége adhatott, akár egypár jó szóval is. Nagy László továbbra is következetesen mellettük állt. Mezey Katalin szólott arról, hogy második verseskönyvének megjelentetését végül is az ő határozott kiállásának köszönheti. Erőt adhatott az a gyors dicséret is, amelyet Illyés Gyulától kaptak egy interjúkérdésre adott válaszban: „ismerem ezt a fiatal nemzedéket, nemcsak ennek a kötetnek a szerzőit, másokat is, bár talán megengedhető elfogultság, ha azt mondom, hozzám ez a kilenc fiatal áll közel. Külön-külön senkiről se szólnék szívesen, mert ez az egész újonnan felrajzolt sereg érdemelne

egy teljes, együttes méltatást. De valami mégis elmondható róluk. A mai életről is tudnak valami olyat, amit csak fiatal költő, és csak fiatal magyar költő tudhat."[1]

Az 1970 utáni évek története már nemcsak a Kilencek, hanem kilenc magyar költő története is. Mind a kettő együtt, s éppen ez a szokatlan és a rokonszenves bennük. Folyóirat nélkül, bármiféle igazi közös fórum nélkül is mindmáig őrzik azt a szövetséget, amely a pesti bölcsészkari évek során formálódott, s amely kiállta az antológia megjelenése óta elmúlt kereken negyed évszázad próbáját. E 25 év fogadtatástörténete szükségszerűen más jellegű, mint az első közös jelentkezésé. Annyi azonban feltétlenül ide tartozik belőle, hogy 1982-ben ismét mód nyílott az együttes megmutatkozására, s most már „profi" kiadónál, a Magvetőnél jelent meg az *Elérhetetlen föld II.*, ugyancsak Angyal János válogatásában és szerkesztésében. A huszonötödik évfordulóra pedig megjelent a harmadik antológia is, ezúttal a teljes eddigi termésből válogatva ki a legfontosabbnak tudott műveket.[2]

Ide tartozik az is, s egy külön irodalomszociológiai tanulmány tárgya lehetne, hogy miként reagáltak az olvasók ezrei az első antológiára. Mert nemcsak napok alatt elfogyott a teljes példányszám, hanem hatott is. Ahol és amikor mód nyílott rá, irodalmi esteken találkozhatott közönségével a csoport is, az egyes alkotók is. Verseiket szavalni kezdték, megzenésítették őket, volt, amelyik a rendkívüli sikerre való tekintettel tilalmassá is vált, mint Utassy József híres *Zúg március* című költeménye, amely szinte nemzedéki induló, himnusz lett, annyira hitelesen fejezte ki a nemzedék alapélményeit és célkitűzéseit.

Végül az irodalomtörténeties szemléletmód is befogadta a Kilenceket. Amikor többéves előkészület után 1980-ban az Akadémiai Kiadó *Kortársaink* sorozatában megjelent a *Fiatal magyar költők 1969–1978* című kötet, annak 31 portréja között – a még kötet nélküli Konczek Józsefet kivéve – ott szerepeltek a Kilencek tagjai is. Szerkesztési szempontjai alapján szigorúbb hozzájuk *A magyar irodalom története 1945–1975* című akadémiai kézikönyv líratörténeti kötete, amely csupán egy áttekintő fejezetben foglalkozik az új nemzedékkel, Kis Pintér Imre tollából. Azonban itt is önálló alfejezetet kapnak a Kilencek *Népi, nemzeti elkötelezettség: „Elérhetetlen föld"* címmel. Általános jellemzésük mellett néhány mondatnyi szó esik Rózsa Endréről és Kovács Istvánról, valamivel több Kiss Benedekről és Utassy Józsefről, s a fejezet egészében megemlítődik Győri, Mezey, Péntek és Oláh neve is.

Igen fontosak a Kilencek önreflexiói is, mind interjúkban, mind irodalmi művekben. A legfontosabb önreflexió nyilvánvalóan a csoport megőrzése, a közösség vállalása. Két álláspontot idézek befejezésül. Az elsőt a hetvenes évek

[1] *Magyar Ifjúság*, 1970. február 13.

[2] *Elérhetetlen föld.* Anonymus Kiadó, 1994.

„hőskorszakából", Utassy József ugyancsak elhíresült *Akár a szarvasok* című művét, amely az antológia megjelenése utáni évek pontos képét adja:

kilencen, akár a szarvasok, kilencen.

Magunkra riadva, patánkra maradva,
énekijesztő lett beszédünk is, zagyva.

Házunkból kimartan, hazánkból kiverten,
agancsunk boronál csak a kék hidegben.

E helyzet azonban dacos helytállást növeszt, elhatárolódást és azonosulást:

Kilencen? Kilencszázkilencvenkilencen!

S úgy sokasul a szám, immár Négymilliárd
fölött inog, lobog, veresedik a bárd.

Ezüst Öreg! ha ránk szarvasok szaván szólsz,
halld meg hát az Arany Szarvasifjúságszót:

NEM ISZUNK CSATÁKRA CSENDÜLŐ POHÁRBÓL!

csak tiszta forrásból,
csak tiszta forrásból.

A másik szöveg 1993-ban, a Kilencek pilisborosjenői estjén hangzott el. Szerzője Péntek Imre, címe *Drága veszteség*: „Be kéne vallani, hol szúrtuk el – egyénenként és közösen… (Már aki magára veszi.) Be kéne vallani a tétova, tunya éveket, az idétlen álmodozást, a vak hitet. Azt, hogy láttuk: mások kellenek, mások kelletik magukat. Nem mi. Mi – nem. Azt is sietve hozzáteszem: kelletlenül tettük így. Mások – voltak, mi mások voltunk. Másultunk, amikor mindenki – vagy legalábbis sokan – másolt. Fáztunk, másságunkat takargattuk szégyenlősen." Majd egyes számra váltva át a vallomást: „Vesztő vagyok, már látom. Belátom. Vesztőhelyen vesztőnek születtem. De: vigyázni kell a veszteségre. Ez egy igen jó minőségű drága veszteség. Nem szabad veszni hagyni. Én – mindazonáltal – nem hagyom. Őrzöm. Ez, amit sikerült kimenteni az általános felfordulásból. Ez, ami biztosan enyém."[1]

[1] *Remetei Kéziratok*, 8. Bp., KÉZirat Kiadó, 1993.

S ha belegondolunk, a két alkotó különbözése, a két évtizedes keletkezési távolság ellenére van valami közös lényeg is ezekben az írásokban, s ez éppen a Kilencek szellemisége.

Az *Elérhetetlen föld* fogadtatásának történetével meglepően hamar maga a szerkesztő, Angyal János foglalkozhatott. Az almanachjelleggel induló *Mozgó Világ* legelső száma[1] közölte írását, amely a kiadvány történetét és 1970 áprilisáig való fogadtatását is áttekinti. Elöljáróban néhány tételt fogalmaz meg, nyilván a csoport véleményeként is, amely ezek szerint „nem képvisel egységes költői iskolát, irányzatot. [...] Azonos alapokról beszélhetünk csak: ez a magyar költészet folytonosságának tudata, hagyományainak tisztelete."

Elutasítja azt a feltevést, hogy egységesen valamiféle újnépies irányt folytatnának, s az egységes ideológiai koncepciót is, azonban „világnézetük etikai alapjai azonosak, a hasonló költői-etikai tartás rokonítja őket egymással. A társadalmi cselekvés lehetőségének tekintik a költészetet. [...] szabadok akarnak lenni valamire, és nem valamitől."

Az első antológia fogadtatásának megítélésére még egy alkalom kínálkozott önként is: a második antológia fogadtatása. Szinte minden bírálat kitér valamilyen mértékben vagy a megjelenés nehézségeire, vagy az egykori fogadtatásra, vagy a csoport irodalomtörténeties igényű megítélésének körvonalazására. Íme néhány álláspont: „Nincs kétségünk felőle, a kilencek már benne vannak a történetben, még ha nem is tudtak irányt szabni a hetvenes évek magyar költészetének."[2] „Erős antológia volt az *Elérhetetlen föld*, valóban érződött mögötte egy közösség. [...] Erős antológia az *Elérhetetlen föld* II. is. Mutatja, hogy akik elindultak tizenhárom éve, szinte mind jelentős költőkké lettek."[3]

„Mai szemmel visszatekintve az 1969-es gyűjteményre már érthetetlennek tűnik a kiadók aggályoskodása", s a kilenc költő „azóta egyenként és külön-külön is érett, beérkezett s az irodalmi életben helyet talált lírikus lett".[4] „Sokan megkérdőjelezték, anakronisztikusnak minősítették ezt a költészetet. Már az első *Elérhetetlen föld*et tömérdek félreértés és -magyarázás kísérte".[5] „Az első *Elérhetetlen föld* – mivel adminisztratív okokból meg is késett – tragikus ellentmondást hordozott magában. Költői részben a világ megváltoztathatóságának hitével, részben ezen etika reménytelenségével érkeztek".[6]

„...az akkori *Elérhetetlen föld* nem hozott igazi lírai forradalmat, nem eredményezett valódi költői megújulást. Nem eredményezett a költők alka-

[1] 1971. január.
[2] Bata Imre, *Népszabadság*, 1982. június 19.
[3] D. Magyari Imre, *Élet és Irodalom*, 1982. május 28.
[4] Kovács Dezső, *Kritika*, 1982. szeptember.
[5] Olasz Sándor, *Forrás*, 1982. október.
[6] Dérczy Péter, *Palócföld*, 1982. 5.

tánál fogva sem, mert a magyar költészet hagyományait követik, egyéni indulattal, személettel felfrissítik, igazi, fiatalos ötletességgel alakítják ugyan, de nem forradalmasítják. Az *Elérhetetlen föld* mégis az elmúlt huszonöt év kiemelkedő jelentőségű eseménye: nyugodtan mondhatjuk, hogy napjaink irodalmi életének felpezsdülése, a magyar irodalmi többsíkúság, a modern magyar irodalom kibontakozása valahol ennél az eseménynél, a Kilencek, az *Elérhetetlen föld* megjelenésével kezdődött. Maga a tény, az *Elérhetetlen föld* megjelenése az irodalom önszerveződésének lehetőségére mutatott rá."[1] „Az 1969-es könyv, visszafelé nézve legalábbis így látszik, még csak ígéret volt; a csoportot erős kohézió tartotta össze, s még a más-más minőségű versek ellenére is jól észrevehető a szövetség bátorító hatása. Mostanra mindez megváltozott: nincs szükség már az együttes jelentkezés falkamelegében megbújni" – írja Szakolczay Lajos, s ő is úgy látja, hogy „A kritika többnyire visszaigazolta a Kilencek értékeit, s bár a tíz év alatt bomlasztó hangokkal is találkozhattunk, értékelte a társadalmi gondolkodás megújítására szolgáló »közép-európai« kísérleteket."[2]

A nyolcvanas évek végétől fokozatosan lehetővé vált, hogy maguk a Kilencek is feltárják önnön történetüket. A Csontos János által 1988-ban készített interjúsorozatban (*Együtt és külön*, 1990) többen szóltak, legrészletesebben Oláh János az antológia történetéről. A *Kísérlet* megjelentetésének 1970–1972 közötti küzdelmeiről tájékoztat az a dokumentumgyűjtemény, amely a *Remetei Kéziratok* 3.[3] számában olvasható az egyik szerkesztő, Mezey Katalin összeállításában. Itt található Juhász Ferencnek az első számhoz írott bevezetője is, amely az *Elérhetetlen föld*ről kijelenti: „nem kell bizonyítanom (hisz bizonyította ezt könyvük szépen), hogy friss tüzet, új hangot, termékeny indulatokat hozott költészetünkben jelentkezésük". Kijelenti azt is, ráutalás nélkül is vitatkozva a hivatalos irodalompolitikával, hogy „szellemiségünk és benne fiatal szellemiségünk és épp költészetünk régen megérett már arra, hogy kimutathassa irányzatait, lét-értelmezéseit és művészetépítési, költészet-megvalósítási kizárólagosságait, hogy egyszóval olyan lapjaink is legyenek, amelyek egy-egy szellemi és művészeti irányzat kizárólagos képviselői és hordozói". Legutóbb ismét Oláh János volt az, aki összefoglalta *Egy antológia születését*.[4]

A csoport újabb megítélésére adhat alkalmat a harmadik antológia megjelenése. S még inkább az egyes költők elemzése. Hetüknek már válogatott verseskötete is megjelent, de enélkül is adott a lehetőség a könyvnyi tanulmányok,

[1] Petőcz András, *Palócföld*, 1982. 5.
[2] *Tiszatáj*, 1994. április.
[3] 1990. 1.
[4] *Magyar Élet*, 1994. 8.

kismonográfiák elkészítésére. A véglegesebb értékítéletet pedig majd a jövő század derekán hozhatják meg utódaink, akik ugyanúgy az elérhetetlen föld képzetével fognak szembenézni, mint mi magunk.

1997

Utassy József első pályaszakaszának fogadtatása

Számos író, művész vallomását ismerjük arról, hogy számukra az élet első évtizede meghatározó volt, addig minden lényeges megtörtént velük, alkotóként azóta is abból az élményvilágból merítenek. Bizonyára vannak ilyen írói utak, számunkra a legismertebb Móricz Zsigmondé, de alighanem az ő esetében is kiegészíthető erre vonatkozó közlése azzal, hogy legalább ennyire fontos a felnőtt élet, az alkotói pálya első évtizede. Korántsem mellékes, hogy egy alkotó miként tudja elkezdeni a pályát, mennyire segítik, mennyire gátolják, elismerik-e. Gondoljunk például József Attila gyermekkorára, majd költészetének fogadtatására egészen haláláig, s arra, hogy ez mennyire befolyásolta sorstörténetét.

Egy írói-költői pálya kezdete, a beérkezésig eltelő idő ritkán szokott gördülékeny, konfliktusmentes lenni. S az sem gyakori, hogy akár csak a szakmai közvéleményben sikerül hamar felkelteni a figyelmet. Nem volt ez másként az 1960-as években sem, amikor Utassy József és nemzedéke kezdte a pályát. Az akkor indulók számára ez a helyzet több okból is nehezen volt elviselhető. Egyrészt ott volt előttük a példa a közelmúltból: a fényes szelek nemzedékének nem egy alkotója húszegynéhány évesen válhatott híressé. S ezek a költők számukra műveikkel is példát, követendő mintát jelentettek (Juhász Ferenc, Nagy László, Pilinszky János). Másrészt 1945, 1948 és 1956 után is azt hirdette a hivatalos politika, hogy itt a dolgozó nép uralkodik, mindenkire szükség van, mindenki vegyen részt a közösség életében, mindenki a tehetsége szerint dolgozzék. Ugyanakkor az 1956 utáni átmeneti irodalmi vákuumhelyzet felszámolása után a folyóiratok és a könyvkiadók korlátozott lehetőségei miatt a pályakezdők egyre nehezebben juthattak szóhoz.

Ebben a helyzetben kellett az 1941 márciusában született Utassy Józsefnek is elindulnia a költői pályán. A bükkszenterzsébeti gyerekkor, az egri gimnáziumi évek, különböző munkahelyek után az akkor még egyetlen fővárosi tudományegyetemre járó ifjú első komolyabb bemutatkozásának a *Kortárs* 1965. decemberi száma adott helyet egy *Fiatalok* című összeállításban. A szerzők rövid vallomásait is közölték. Az 1968-ig Utasi néven publikáló szerző legfontosabb életrajzi információi önmagáról: a falusi szegénysorról származik,

édesapja a doni visszavonulásban meghalt, s nem sírja vissza a gyermekkorát. Majd így fejezi be a bemutatkozást: „van annyi beképzeltség bennem, hogy elhitessem magammal: egyszer én is költővé vénülök. / De tudom azt is, hogy be kell barangolnom a költészet rengetegét egész napjainkig, ha elképzeléseimet valóra akarom váltani. Időm még van. Fiatal vagyok. / Ifjúságom jókedvben gazdag, anyagiakban szegény." Ez az életrajz a korszak elvárásai szerint segítség lehetett volna a gyorsabb pályakezdéshez. Mégsem így történt. A következő négy évben ez a folyóirat összesen csak négy újabb verset közölt Utassytól. Igaz, az *Új Írás* átvállalta a támogatást: 1966 és 1969 között 14 verset közölt, s ez a korabeli szokások szerint egy pályakezdőnél elég szép szám.

A Kilencek

Utassy József, ha csupán magára gondolva próbált volna elindulni, kötethez jutni, valószínűleg könnyebb helyzetben lett volna. A budapesti bölcsészkar azonban – mint minden bölcsészkar a 20. században – írónak készülő ifjak gyülekezőhelye is volt, s itt talált egymásra néhány költő-tanonc. Végül éppen kilencen döntöttek úgy, hogy összetartoznak, s közös irodalmi és társadalmi ügyeket képviselve együttesen szerettek volna egy antológiában jelentkezni. Irodalomtörténeti tanulmányaikból is számos példát említhettek volna erre, azonban hiába volt egyre konszolidáltabb a létező szocializmus, a hivatalosság elképedt az eretnek gondolattól, s évekig nem engedélyezte az *Elérhetetlen föld* kiadását. A két irodalmi kiadó elutasította őket. A tervezett magánkiadást is meggátolták, s végül az Írószövetség elnöke, az idősödve egyre megértőbbé váló Darvas József segítségével, a szövetség KISZ-szervezetének kiadásában jelenhetett meg a kötet 1969 karácsonyára, Nagy László bevezetőjével. Ez a szöveg egyúttal lektori ajánlás is volt. Jellemző a kor irodalompolitikájára, hogy a Kilencek támogató ajánlást szereztek Juhász Ferenctől, Kormos Istvántól, akik kiadói szerkesztők is voltak, és Váci Mihálytól, aki az *Új Írás* szerkesztője volt, s e négy költő sem volt elég ajánlónak.

A hatvanas évek derekán, második felében nemcsak a Kilencek, hanem mások is számosan jelentkeztek. A szerkesztőségek megpróbáltak segíteni, s a Móra Ferenc Könyvkiadó – feltehetően felsőbb javaslatra vagy utasításra – 1968 tavaszán kiadta az *Első ének* című antológiát 38 fiatal költőt mutatva be. A Kilenceknek is felajánlották az itteni szereplést, de ők ezt, reménykedve a saját antológiában, elutasították. Ezzel bizony magukra haragították az illetékeseket. Rontotta helyzetüket az is, hogy egyetemi társuk, Varga Lajos a *Kritika* lapjain élesen bírálta az *Első éneket*. Abban igaza volt, hogy az esztétikai teljesítmény igencsak hullámzó, olykor önképzőköri színvonalú, de tévesen tartotta egyne-

műnek az egyes szerzők világképét, kérdezve azt, hogy „míg illetékességük horizontja a világot karolja, a magyar gondok itt és mostjáról megfeledkeznek?" Voltaképpen egy „népi" balos közéletiség nézőpontjából állította az „urbánus" balosokkal és az újholdasok követőivel szembe a Kilenceket, mint a fiatal líra másik ágát. Röviden jellemezve őket, Utassy „varázsos-tragédiás játékosságát" említette, s egyetlen hosszabb versidézete is tőle való a *Felső fák erejére* c. versből. A folyóirat októberi számában az antológia egyik szerzője és barátja vitatkozott Vargával, majd a Kilencek nevében Rózsa Endre utasította vissza a merev szembeállítást, amelyből a népi-urbánus ellentét felesleges feleleventését vélte kiolvasni, nem is alaptalanul. A Kilencek viszont szemléletükkel, elődjeikhez való kötődésükkel valóban ahhoz a népi írói mozgalomhoz álltak közelebb, amellyel az MSZMP 1958-as pártállásfoglalása radikálisan, ellentmondást nem tűrve próbált végérvényesen leszámolni. Ily módon a Kilencek szándéktalanul is a kulturális politika ellenfeleinek mutatkozhattak. Szabolcsi Miklós vitazárója a lap novemberi számában már címében is nehéz ügynek minősíti – nem az antológiát, hanem – a népi-urbánus ellentétek létezését. Ez a vita annyiban mégis hasznosnak bizonyult, hogy elősegíthette egyrészt Darvas nagyvonalú döntését, másrészt azt, hogy a Szépirodalmi Könyvkiadó elkezdje antológiák kiadását. Így jelent meg 1969 karácsonyára az *Elérhetetlen föld* mellett a 15 szerzőt bemutató *Költők egymás közt*.

A lillafüredi tanácskozás

E megjelenések előtt volt még egy nevezetes eseménysor: az irodalompolitika kampányt indított a fiatal írók ügyében. Az *Új Írás* 1969 nyári számaiban előbb beérkezett írók nyilatkoztak a fiatalokról, majd maguk a fiatalok önmagukról, végül kritikusok róluk. S augusztus 29–30-án megrendezték Lillafüreden a fiatal irodalomról szóló tanácskozást Jovánovics Miklós vitaindító előadásával és összefoglalójával. Utassy József az irodalmárok körében ekkor mutatkozhatott be igazán. A folyóiratban ars poetica érvényű vallomást tett. Szükséges felidézni a legfontosabbakat. Az elődök közül „hozzám ölelésnyire csak Illyés Gyula, Juhász Ferenc és Nagy László költészete áll. A leghatalmasabb energiát, melyet csak egy életre elkötelezett felelősség tárolhat: felelősség az emberiség és a magyar nemzet múltjáért, jelenéért, jövőjéért, az ő lírájukban találtam." „Írói programomat a legtömörebben egy Petőfi-vers címének megváltoztatásával fogalmaznám meg: A XX. SZÁZAD KÖLTŐI." Nemzedékéről pedig így nyilatkozott: „Ezek a fiatalok már a szocializmus bennszülöttei, akik jól tudják, hogy a jelenlegi szocialista társadalom nem egyenlő – nem lehet egyenlő! – a szocializmusban rejlő, évszázadokon át megszenvedett – hát méltán kiér-

demelt! – óriási lehetőségekkel. Ők összehasonlítási alapért nem a múlthoz, hanem ezekhez a lehetőségekhez fordulnak. És ezt nagyon helyesen teszik! A hazát akkor látják igazán szabadnak, ha az addig elnyomott osztályok, valamint a nemzet és a nemzetiségek megkapják önrendelkező jogukat! A szocializmust nem tudják elképzelni szocialista demokrácia nélkül! Hiányolják a néphatalom felelős ellenőrzését! A demokratikusabb választást! A visszahívási jogot! És annak az elvnek a következetesebb gyakorlati érvényesülését, amelyet minden újságolvasó így ismer már: „megfelelő embert a megfelelő helyre!"

A lillafüredi tanácskozás egyik utolsó felszólalója Utassy József volt. Bár a tanácskozást rögzítő magnetofonnal többször volt baj, ez alkalommal teljesen csődöt mondott. Amikor Zimonyi Zoltán szerkesztésében 1995-ben megjelent a tanácskozás anyaga, ő megkereste Utassyt, aki a következőképpen idézte fel hajdani szavait: „Fölösleges volt megrendezni ezt a konferenciát, mert ez is csupán az irodalompolitikának egy színjátéka. Az irodalompolitika pedig olyan abszurd, amilyennek már Illyés is jellemezte: olyan, mint a hattyúnyakú görény. Ahogy azt is leírta Illyés ugyanabban az írásában: hogyha elfogadjuk azt a szóösszetételt, hogy »emberanyag«, akkor ne csodálkozzunk azon, hogy háborúk vannak. Tehát ez a tanácskozás is csak a demokrácia szimulálása, úgy csinálnak, mintha beleszólásunk lenne a dolgok alakulásába. Akkor lehetne demokráciáról beszélni, ha például az édesanyám a Március 15. téren felállhatna a kissámlijára, és szidhatná a kormányt. De demokrácia nincs, kiszolgáltatott helyzetben vagyunk és ezért valakiknek a történelem színe előtt majd vállalniuk kell a felelősséget."[1]

Előadásában Jovánovics bírálta Utassyt: „…a nagyon tehetséges Utassy néha szinte már parodisztikusan követi példaképét, Juhász Ferencet, Juhász Ferenc hanghordozását. Az *Új Írás*-beli nyilatkozatáról az a szubjektív véleményem, hogy gondolatilag nem túlságosan éretten fejtette ki álláspontját irodalomról, életről." S szembeállította vele Rózsa Endrét, aki „érdekes tisztulási folyamaton megy át". (22.). Hozzászólásában Rózsa Endre vállalta a közösséget Utassyval. Domokos Mátyás a Kilencek mellé állt: „nem lehet elutasítani azt az igényt, amely az Utassy-féle csoport – nem tudom másként nevezni, csoport – hozzászólásaiban és vallomásaiban fejeződik ki: a hétköznapoknak akár csendesebb, akár viharosabb állandó írói, művészi szembesítését a végcélokkal, illetve én eszményeknek vagy gondolatrendszernek nevezném inkább." (106–107.) Rövid megnyilatkozásában Ratkó József is vállalta a Kilenceket: „…én közösséget itt a jelenlévő írók közül legszívesebben az Utassyék nemzedéki csoportjával tartok, mert emberileg, társadalmilag és művészileg nekik a legérvényesebb jelenleg, az én megítélésem szerint, a szavuk, nincsenek gya-

[1] *Lillafüred 1969*. 170.

nús felhangjaik, és azonkívül – hogy mondjam, nem kínálkoznak, nem, nem, ...nem csinálnak mutatványokat. És azt hiszem, hogy költőnek vagy írónak nem is szabad bohóckodnia. Ők nem teszik ezt." (130–131.)

Az Elérhetetlen föld

Az antológia előhangjaként Nagy László írása olvasható, 1967. december 23-i dátummal. E nevezetessé vált szöveg együttes jellemzés. E fiatalok „hűek a magyar költészethez, a folytonosságot folytatni akarják. Kötődnek az empirikus igazságokhoz jobban, mint az előttük járó néhány nemzedék általában. Leszámolnak az ál-szocialista önteltséggel, nemzeti gőggel, kergeséggel, de átgondolva a szerencsétlen múltat, szentenciákat mondanak a jelenre is. A torkonvágott forradalmak pirosát s gyászát viselik belül." – Kormos István mind a kilenc fiatalt kötetre érettnek tartotta, s a kiadók szűkös lehetőségeire hivatkozva támogatta a magánkiadást.[1] – Juhász Ferenc is a legmelegebben támogatta az antológia kiadását. A fiatalok tulajdonságai közül kiemelte a történelmi érdeklődést, a kétkezi emberekhez való hűséget és ragaszkodást, valamint „a népköltészetnek eleven és bujkáló és fölragyogó és lüktetésével mindig-jelen-lévő áram-zuhogását".[2] – Váci Mihály is jogosnak tartotta, hogy a rokon szemléletű Kilencek önálló antológiához juthassanak: „korán érett fővel, sokat értve és érezve kemény igazságok kimondására törekszenek, ez számukra a lényeges, és keresik az átütő erejű hatásos formákat, de ezeket sohasem hivalkodásból alkalmazzák".[3]

Ilyen ajánlásokkal jelent meg az *Elérhetetlen föld*. Kritikai fogadtatása szélesköűnek nevezhető: 15 írás foglalkozott vele, s ezek három kivételével 1970 első négy hónapjában jelentek meg, tehát gyors egymásutánban. Almási Miklós szerint: „Így együtt, kilencen, valahogy egymás karakterét elmosva, átfedve a társadalomkritikai attitűd magvatlanságáról, centrumhiányáról, kristályosodási pontjának eltolódásáról adnak hírt." Szerinte az egész fiatal nemzedéket jellemzi „a józanságba, hűvös objektivitásba burkolt elvont, magvatlan ellenzékiség". Utassyt, Mezey Katalint, Rózsa Endrét és Kiss Benedeket tehetségesnek tartotta, s szerinte a negativitás „különböző változataiból Utassy József néhány szép verse emelkedik ki markánsabb, határozottabb tudatosságigénnyel".[4]

[1] 1967. november 11. Megjelent: *Árgus*, 1991. 2.
[2] 1968. január 2. Megjelent: *Árgus*, 1991. 2.
[3] 1967. november 29. Kéziratból.
[4] *Kritika*, 1970. 2.

Faragó Vilmos az ez időben megjelent novellaantológiát is figyelembe véve elkésett nemzedéknek nevezte őket, továbbá lekésetteknek is, mert lassú a társadalmi beérkezésük. A két versantológia tehetségei között Utassy Józsefet is említette.[1]

Horgas Béla is három antológiát szemlézett. A *Költők egymás közt* szerzői közül többeket, köztük Kiss Benedeket is dicsérte, az *Elérhetetlen föld* kapcsán viszont arról kezd elmélkedni, hogy sokan csak azért írnak verset, mert cselekvési vágyaiknak nem találnak más formát. Utassy nevét sem említve, lényegében elutasította az egész kötetet, amelynek egyetlen erényeként csak azt említette, hogy igazi antológia.[2]

Szabolcsi Miklós nyitottan közeledett a két versantológiához, s irányokat, tendenciákat vázolt fel. A Kilencek vezéregyéniségéről nem volt jó véleménye: „Utassy József például, itt közölt versei alapján legalábbis, inkább publicista tehetség, mintsem igazi lírikus, vagy a válogatás nem volt túlzottan szerencsés."[3]

Hajdú Ráfis Gábor a prózaantológia mellett bírálta a Kilencek kötetét, kevés rokonszenvvel: „ebből az ígéretes indulásból jelentős költészet csak akkor formálódhat, ha megzabolázza a sokszor szertelen indulatot az értelem, ha a mostani partikuláris látást felváltja az egészre tekintő, és ebben a részeket elhelyezni képes racionálisabb létszemlélet. Ha a valódi mellett megszólal az igazi is a Kilencek lírájában." Egymondatos jellemzései szerint „az elesettekkel való együttérzés anarchikus szabadsághirdetéssel keveredik a »március és a nép« küldötteként érkező Utassy József alkotásaiban".[4]

Czine Mihály viszont, aki diákkorukból ismerte a szerzőket, lelkesen üdvözölte az évek óta legjobbnak tartott versantológiát, amelynek szerzői „új hangot, új látást, új költőiséget" hoztak. Küldetéstudatuk van, a társadalmi demokratizmus igényével szólnak. S „Tenni, cselekedni szeretnének; többet, érdemesebbet az emberiség nagy álmának a megvalósításáért". Utassy Petőfi-verséből idézett, s az egész csoport jellemvonásának tartotta azt, hogy a néppel tűzön-vízen át.[5]

A nemzedéktárs Görömbei András is nagyfokú elismeréssel írt az antológiáról, amelyben „modernnek és hagyományosnak szintézise készül". Kiss Benedeket és Utassy Józsefet tartotta a legérettebbeknek. Utassy „nemzedéktársainál is érzékenyebben fordul a magyar történelem felé", s „mindig cselekvő tisztulás és igazságtevő szándék munkál verseiben".[6]

[1] *Élet és Irodalom*, 1970. I. 10.
[2] *Valóság*, 1970. 3.
[3] *Új Írás*, 1970. 3.
[4] *Irodalomtörténet*, 1970. 4.
[5] *Népszava*, 1970. január 10.
[6] *Alföld*, 1970. 3. 9.

Kenyeres Zoltán is mindkét versantológiát bemutatta, a Kilencekéről igen tömören írt, de elismerően, magáról Utassy Józsefről is: „lobbanékony, hullámzó indulatú, szélsőségekbe hajló költészete is csak a közösen vállalt, tágan fogalmazott ars poeticában találkozik. És ez a jó."[1]

Könczöl Csaba a legfiatalabb kritikusnemzedéket képviselve elemezte az antológiát. Kiemelte a hasonló származást, a rokon világlátást, a gyerekkor motívumát, a jelen felé fordulást. Legfőbb példaképük Petőfi, alapkérdésük: mit is jelent ma a forradalmiság? A hagyomány és az újszerűség szintézisére törekszenek. Utassyt külön nem emelte ki, de többször idézte, hivatkozott rá.[2] E cikk külön érdekessége, hogy a folyóirat egyik szerkesztője, Almási Miklós által az előző számban közölt cikkel ellentétes véleményt fogalmazott meg.

Kiss Dénes a közvetlenül megelőző nemzedék tagjaként baráti lelkesedéssel írt az antológiáról. Utassy Józsefnek már kötetét is olvasta, szerinte talán ő „vállalja legtudatosabban elhivatottságát, s mindezt kamaszos lelkesedéssel és felnőtt szigorúsággal ötvözi versekké. [...] Több versét szívesen ideírnám teljes egészében [...] örömömben."[3]

Ilia Mihály is bemutatta mind a két antológiát. Szerinte „e csoport legkiütközőbb jegye, hogy következetesen kísérleteznek a magyar költészet hagyományainak átértelmezésével, megújításának lehetőségeivel". Utassy kötetéről külön kritikát írt, erről később lesz szó.[4]

Halász Géza Ferenc is együtt szemlézte a két versantológiát. Rokonszenvvel olvasta a költőket, de Utassyról szólva filológiai és motívum-értelmezési hibát is elkövetett.[5]

Kabdebó Lóránt szerint „líratörténetünk alapantológiáinak sorában említhetjük" a Kilencek könyvét. Értelmezésében „az utóbbi idők legoptimistább vállalkozása az övék: azonosulnak a mi valóságunkkal, mert bíznak benne, hogy annak alakulását, hullámzását, esetenként zavarait követve saját létezésük problémái is a megoldás felé haladnak."[6]

Mindhárom antológiát tömören bemutatva Pomogáts Béla is elismerően írt a Kilencekről: „Vállalják a költészet közéleti és nemzeti feladatait: nemzeti és társadalmi életünk problémáival vívódnak, a gondokról beszélnek, a valóságot kutatják. Másik tulajdonságukat és kötődésüket a hagyomány, a költői örökség folytatása jelenti". Utassy lázadó konokságát, eszmei szigorát emelte ki.[7]

[1] *Népszabadság*, 1970. március 11.
[2] *Kritika*, 1970. 3.
[3] *Jelenkor*, 1970. 3.
[4] *Tiszatáj*, 1970. 4.
[5] *Forrás* 1970. 2.
[6] *Kortárs*, 1970. 8.
[7] *Könyvtáros*, 1970. 9.

Tüzem, lobogóm!

Az 1969 karácsonyára a Magvető *Új Termés* sorozatában megjelenő első Utassy-kötet, a *Tüzem, lobogóm!* hátsó borítóján a szerzői vallomás a *Kortárs*ban közöltnek egyik változata: „Mit mondjon az a származásáról, akinek szülei az alvégen is albérletben laknak? Semmit! Hallgasson. És vágjon neki a világnak! De dalolva, hogy mindenen győzzön." A szerkesztő, Vilmon Gyula ajánlása nagyszerű találattal indul: a költő versei a mesebeli „legkisebb fiút" juttatják az olvasó eszébe. Pontos a jellemzés: „Utassy költeményeinek legjellegzetesebb tulajdonsága indulati sűrítettségük, a képekben, jelzőkben, a szavak hangzásában, a ritmikában megnyilvánuló erő, robbanásra kész energia, amely már-már szétvetné a verset, ha nem tartaná egybe a szerkezet szilárdsága. A fiatal költő érzelgősség és cinizmus nélküli, a játékosságtól sem idegenkedő keménysége mögött határozott és szeretetre méltó ember áll, aki már első kötetével bizonyítja nem mindennapos tehetségét." Vilmon Gyula a *Könyvvilág* Bemutatjuk rovatában is írt, részletesebben, de ugyanebben a szellemben Utassyról.

A könyv egyik első bírálója Hajdú Ráfis Gábor a *Népszabadság*ban. Lírai esszéstílusban indította méltatónak látszó írását, ám a harmadik bekezdéstől stílust és szemléletet váltott. Szerinte az érzelmek nem tudatosulnak, s „Így fordul át a »koldustányért holddá rúgó« jogos indulat, a fillérekből élő és az »árak bércei« alatt küszködőkkel való nemes közösségvállalás néhol anarchisztikus »igehirdetésbe« (a *Zúg Március* bizonyítja leginkább az elmondottakat), az igazinak a valódival történő megcserélésébe, a rendet a rend torzulásaival azonosnak látó költői hamis tudatba."[1] Egybevethetjük: ugyanezt a kifogást az antológia kapcsán is megírta a szerző (ám az *Irodalomtörténet* negyedik száma csak az év végén jelent meg).

E kritika kapcsán egy személyes emlékemet is meg kell írnom, erről ma már csak én szólhatok. Hajdú pályakezdő tanársegéd volt – velem együtt – a pesti bölcsészkar modern magyar irodalomtörténeti tanszékén, amelyet Király István vezetett. A kritika megjelenésének napján tanszéki értekezlet volt, amelynek szakmai napirendje Hajdú Ráfis szakdolgozata és addigi írásai voltak. Király megkérte barátját, Pándi Pált, aki akkor a *Népszabadság* kulturális rovatát vezette, hogy tegye be az aznapi számba az Utassy-kritikát. Tudni kell, hogy Hajdú Czine Mihály, én meg Király tanítványaként kerültem a tanszékre, de Hajdú állását nem Czine, nem Király, hanem titokzatos erők szervezték. Király az én Sánta Ferenc-szakdolgozatom miatt ideológiai szempontból csalódott bennem, Czine Mihállyal pedig, akit első és legkedvesebb tanítványá-

[1] 1970. március 4.

nak nevezett, állandó ideológiai vitában volt. Ezt a vitát szerette volna Utassy örvén ismét kiélezni. Sikerült is: Czine védte a költőt, Király meg bírálta. Én hallgattam, s ezért legközelebb megkaptam a magamét: miért nem álltam ki nemzedéktárs-kollégám mellett. Hallgatásom egyértelművé tette Király számára, hogy Utassy pártján állok, vagyis szembefordultam vele. Egy hónap múlva, a következő értekezleten a hűtlen tanítvány nyilvánosan is megkapta a magáét, a Sánta Ferencről készített szakdolgozat ideológiai hibáiért is. – Amikor egy-két évvel később diákjaink részére magyar-napokat rendeztünk, s annak én voltam a felelőse, Királytól azt az aggódó utasítást kaptam, hogy a *Zúg Március* semmilyen formában ne hangozzék el. Addigra ugyanis ez a vers prózában s Dinnyés József megzenésítésében is szinte indulója lett az akkori fiataloknak, a „fénytelen szelek" nemzedékének. Így a hivatalos irodalompolitika csak gyűlölhette.

Bár egészen más esztétikai elveket vallott Tábor Ádám, mint a Kilencek, Hajdúval ellentétben ő – legelsőként megjelent bírálatában – méltatta Utassy könyvét, amelyben a pályatárs „Alkata szerint, de tudatosan naiv költő", aki újjáteremti a dalt, játékos, tömör, „a megörökítődő pillanatok költője".[1]

Tamás Menyhért rövid bírálatában dicsért és kifogásolt. Úgy látta, hogy Utassy verseiben „fénnyel, kibontott derűvel telik meg az élet, a természet még akkor is, ha a szegénységről énekel. Albérleti szobája is mindig megtelik derűvel. Felfokozottsága, túlhevítettsége költészetének indulati sűrítettségére vezethető vissza. Ez a lendület, indulat adja képeinek, ritmikájának dinamikáját. A természetben, az őt körülvevő világban úgyszólván csak a mozgást veszi észre, a csupa fényt, csupa ritmust." Másrészt szerinte ebből következik, hogy „versépítkezése, a dalszerűség nem bírja el az eszmeileg súlyosabb mondanivalót. Még a tragédiát idéző-hordozó versei sem tudnak fajsúlyossá válni, közéleti vonatkozású lírája erőtlenül hat. Voltaképpen ennek tulajdonítható, hogy – egy-két kivételtől eltekintve – verseinek nincs gondolati magva."[2]

A folyóiratbeli elemzések sorát Radnóti Sándor nyitotta meg. Hajdúhoz hasonlóan ő is komoly kifogásokkal élt, de ezeket nem publicisztikai, hanem esztétikai érveléssel támasztotta alá. Kiindulása az, hogy Utassy „Versei, vagy legalábbis néhány verse mögött határozott, bár szűkös, kevés elemből épülő világ áll". Elégtelennek tartotta, hogy a versek mind hangulatképek, s például a szerelmes versekben „a szerelem emberi, társadalmi oldala helyett *csak természeti* – közvetlen oldala került előtérbe". (Miután az ember társadalmi lény, furcsa a szerelem csak természeti oldaláról beszélni.) Hasonlót kifogásolt a természetversek kapcsán is, s egy elavult költői és világszemlélethez való

[1] *Élet és Irodalom*, 1970. 2. sz. január 10.
[2] *Népszava*, 1970. március 3.

visszaesést tételezett fel, amellyel a nagyobb tehetségű Nagy László és Juhász Ferenc epigonja maradt Utassy. Jó meglátása, hogy a költő „káromkodásból építkezik. Sajátossága a naiv, tiltakozó kiáltás. [...] Meghatározó élménye a szegénység." A *Zúg Március* világát is felemásnak ítélte: jogos a szenvedély, de szegényes a tartalom, s „Utassy mélyen tisztességes gesztusa *új gondolatok*, új értelmek nélkül nem építhető tovább szilárd, minden konfliktusra kérdező magatartássá". A kötetben nem, csak az antológiában szereplő *Ember az őszben* című verset ítélte az addig legfontosabb versnek.[1]

Zimonyi Zoltán mindkét versantológiát hasznos kiadványnak tekintette, de az *Elérhetetlen föld*re szavazott, mert ezt „vagy egy lélegzettel kell végigolvasni vagy félretenni. Mert aki belelapozva az elsőként elolvasott két-három verset megszerette, nem teszi le többé a könyvet. Az *Elérhetetlen föld* egységes elvvel rendezett antológia, egyetlen szándék különféle mozdulatában meglévő egyetlen gesztus nagy erejű, különben is egységes megjelenítése. A versek egymás mellett önértékükön túl egymásra ráfénylenek."[2]

Könczöl Csaba szerint Utassy érett, eredeti költő, aki teljes értékű verseket publikált. Magatartása „az élet és a világszemlélet, az élet és a költészet legteljesebb belső harmóniája és egysége", az, amelyet Petőfi tudott megvalósítani. Így Könczöl egyetértően idézi a *Zúg Március* nyolc sorát. Szól e líra érzéki, tapasztalati jellegéről, a fény és az árnyék motívumáról, a témák összefonódásáról, a vibráló többértelműségről, a belső erőről, a hitről, az emlékek, a mindennapi tapasztalatok és a cselekvő, forradalmi vágy ellentmondásosságáról. Aggódással fejezi be cikkét: tovább lehet-e haladni ezen az úton?[3]

Már említett bírálatában Ilia Mihály kritikusan, de szeretettel fogalmazott. A hangos hetykeséget, a garabonciásságot olykor túlzónak tartotta, akárcsak a poénkodást. De értékelte a komor gyermekkor motívumát, a szolgálatszerepet, a költészet céljának kutatását, a nemzedéki fiatalos elégedetlenséget, a történelemélményt, a játékosságot. Azzal kezdte cikkét, hogy a Kilenceket Utassy-csoportnak szokás nevezni, de nem vezérségről van szó, hanem a csoportot legláthatóbban jellemző alkotóról.[4]

Az előző nemzedék kritikusai közül a legbensőségesebb szeretettel Kiss Ferenc szólt a pályakezdő költőről, aki „valahol az Illyés és Nagy László közötti sávok egyikén, de kezdettől a maga hajlamai szerint" jött. Utassy az élményeiből teremt formát, kedélye folytonosan szikrázik, „harag és derű pillére közt leng", jellemzi „az artisztikum és a zeneiség iránti érzékenység", az árvaság, a

[1] *Kritika* 1970. 3.
[2] *Palócföld*, 1970. 1.
[3] *Jelenkor* 1970. 4.
[4] *Tiszatáj*, 1970. 4.

szülőföld, a Dózsa-motívum. Sok idézet és mikroelemzések teszik a versekre ráhangolóvá ezt az esszét.[1]

Kabdebó Lóránt tárgyszerű bírálata szerint „az érzékletes, pontos leírás, a friss, eleven megjelenítés" bizonyítja a tehetséget. Kétféle magatartást különböztetett meg: a kinyilatkoztatóét és az elemzőét, s az előbbi kapcsán beszélt a hibákról, a közvetlen indulat tévútjairól. Az elemző költő viszont „önmagát indulataival együtt szituációba helyezi, és ezt a szituációt teszi meg verse témájának". Pozitív példaként a *Hogy kibírjam*, a *Filléreitek*, és az *Azok a jegenyék* című verseket idézte.[2]

Sinka Erzsébet szerint az évek során a lapokban megjelent versek többet ígértek, mint amennyit ez a kötet teljesít. Nem a versek mondanivalóját, magatartását hibáztatta, hanem értéküket kevesellte olykor. A hetykeség, a modorosság, a mintakövetés, a túlírtság hibáit sorolta. Nem szerette, de azért szerette is ezt a kötetet, amely egyelőre csak ígéret.[3]

Cynolter Károly tömör kritikája elismerően szólt az induló költőről, aki „sokféle költői műhelyben megfordul, de nem kerül *egy* költő befolyása alá, nem epigon líra az övé, hanem a kitűnő tanítványé". Úgy látta, hogy „ez a fiatal költő egyként tud dalt és míves szonettet s hömpölygő sorú szabadverset írni. Leginkább mégis dalolni szeretne. És játszani: hangokkal, formákkal, tipográfiával."[4]

Tverdota György *A boldogságkereső költő* címmel írt kritikát. Értékelése szerint az örömelv „abszolút viszonyítási pont, amely köré egy egész költői világkép kristályosodhat ki". Felhívta a figyelmet a dalra, az idillre, a tiszta ritmusokra, a tűz, a ragyogás, a fény, másrészt a fenyegetettség, a szociális bajok, a lázadás motívumaira. A *Warnemünde* szinte a nagy költészet élményét adta számára.[5]

Irodalompolitika. A fiatal költők és Utassy József sorsa

Nemcsak Utassy József, hanem a nemzedék irodalmárainak sorsában is nevezetes esztendő volt 1969. Mintha falak omlottak volna le a fiatal pályakezdők előtt: érdeklődni kezdtek a folyóiratok, a könyvkiadók. Sorra jelentek meg az országos és a regionális antológiák, s egy évtized alatt mintegy kilencvenen jutottak első verseskötethez a három irodalmi könyvkiadónál. Ha kisebb számban is, de hasonló lehetősége volt a prózaíróknak is. Természetes, hogy ezt a folyamatot,

[1] *Kortárs*, 1970. 6.
[2] *Alföld*, 1970. 8.
[3] *Forrás*, 1970. 4. július–augusztus.
[4] *Új Írás*, 1971. 1.
[5] *Napjaink*, 1971. 5.

amelyet a hivatalos irodalompolitika irányított, továbbra is szerette volna a maga kedve szerint formálni, az új nemzedék pedig megkísérelte a megindult változásokat a maga irodalmi érdekei szerint befolyásolni. Így az egyes kötetek kritikai fogadtatása mellett több alkalommal voltak viták Lillafüred után is a fiatal irodalom helyzetéről, gondjairól. (Ilyen viták a megelőző években, évtizedekben is zajlottak, de nem folyamatosan szinte, s már csak ezért is, kisebb jelentőséggel.) Ez a nemzedék a maga létszámával és tehetségével azt tette nyilvánvalóvá, hogy a pályakezdőkkel mindig foglalkozni kell, nem csak kampányszerűen. Kétféle irodalompolitika nézett szembe egymással: a hatalomé és az irodalomé, s persze egyértelmű volt, hogy ki van erőfölényben. Ugyanakkor a párt irodalompolitikája a hetvenes évek első felében igyekezett önmagát modernizálni – nyilvánvalóan a nemzetközi és a hazai társadalmi, gazdasági helyzet változásainak figyelembevételével. Így kezdődhetett meg az új nemzedék beáramlása, s most csak velük foglalkozva: a *Mozgó Világ* elindítása 1971-ben antológiaként, 1975 végén kéthavi folyóiratként. 1973 tavaszán megalakult a Fiatal Írók Köre, amely felvette József Attila nevét, s a korábbi kezdeményekkel ellentétben folyamatosan működött. 1974-től évente 10 Móricz Zsigmond-ösztöndíjat osztottak ki 35 éven aluli íróknak, s ez egy évre tisztességes fizetést jelentett.

A párt irodalompolitikájának képviselői korántsem voltak Grál-lovagok, ezt néhány idézett bírálat is tanúsította. S tanulságos ebből a szempontból a Kilencek csoportjának 1969 utáni története, őket ugyanis kétes elemeknek tekintették. Olyan mértékű önszerveződést és önállóságot, amilyent ők kívántak, továbbra sem engedélyeztek. *Kísérlet* című folyóiratuk-antológiájuk, a megszerkesztett három szám s az előzetes engedély ellenére sem jutott el a nyomdába, csak a hatalom titkos szekrényeibe. A folyóiratokban való további publikálás, a második verseskönyvek kiadása is egyre nehezebbé vált számukra. Csupán Utassy József példáját idézem. A *Kortárs* 1968 augusztusa és 1972 szeptembere között egyetlen versét közölte, az *Új Írás*ban 1969 áprilisa és 1972 júniusa, a *Tiszatáj*ban 1970 novembere és 1973 júniusa között nem jelent meg. A Kilencek többi tagjának is publikációs gondjai támadtak.

1969 után csak 1977 tavaszán jelenhetett meg Utassy József második könyve, a *Csillagok árvája.* Erről ő így vallott: „csak látszat, hogy én elhallgattam, mert az én második kötetem már 1972. január 3-án három példányban legépelve ott volt a Magvető Könyvkiadónál. Nem tehetek arról, hogy csak öt év múlva jelentették meg." Majd a lektori gyakorlatot ismertette: „Ott volt az én kötetem. Mondjuk, az egyik vers. Egy szonett. Az egyik lektor azt mondja, hogy szerinte a szonettnak a 14. sora a 2., a 4., a 7., és elkezd hozzányúlkálni. Vagy nem tetszik neki egy szó, és akkor azt aláhúzza, hogy írjak helyette valami mást. De ez már olyan mérvű, hogy szinte gyakorlattá vált a hétköznapi lektori életben." Célszerű még egy terjedelmesebb részt idézni ebből az inter-

júból, mert ez nemcsak e verseskötet történetét, hanem azt a korszakot is jellemzi, amelyet a legvidámabb barakk kifejezéssel szoktak minősíteni. „Amikor én bementem a kötetemmel, azt mondták, hogy húsz verset ki kell hagyni, de ez nem probléma, holnap hozzak be harmincat, itt volt X is, neki is ezt mondták, és másnap meg is jelent harminc verssel. Mondtam, hogy én nem szoktam fölösleges dolgokat leírni. Nagyon meggondolom, hogy azt a sziszifuszi szisztematikus pontot mikor teszem a vers végére. És ha már kitettem azt a pontot, akkor az a vers már tőlem független. Azt a verset már lehet ócsárolni, csinálhatnak vele akármit, biztos, hogy nem sértődöm meg, hiszen én már a tőlem telhetőt megtettem, amíg dolgoztam rajta, amíg a munkám volt. Ezek után elhoztam a kötetemet. Két hónap múlva kaptam egy értesítést, hogy vigyem vissza. Visszavittem. Ragyogva mondták, hogy most már örülhetek, mert már csak két verset kell kihagyni. Nem hagytam ki a két verset sem, hanem ismét elhoztam a kötetet. Megint üzentek, hogy vigyem vissza. Visszavittem. Akkor aztán, mintha megvilágosult volna a kiadó, azt mondták, hogy most már csak egyetlen sort kell kihúzni, és mehet a kötet. Ezen már biztos nem fog múlni. De múlik. Mert az az egyetlen sor sem véletlenül szerepel a versben."[1] Utassy itt nem beszélt arról a súlyos idegbetegségről, amelyet ez a meghurcoltatás is kiváltott. Erről a költő szólott: a *Pokolból jövet* (1981) idetartozó verseiben, majd jóval később a tragédiát felidéző *Kálvária-ének* (1995) kötet-terjedelmű kompozíciójában. S első gyűjteményes kötetének címe is utal a tragikus sorsra: *Júdás idő ez* (1984).

A *Csillagok árvája* végül nem az említett Magvető, hanem a Szépirodalmi Könyvkiadónál jelent meg. E kötetnek már sokkal egyértelműbb volt a fogadtatása, bár disszonáns hang ezt is megzavarta. A 17 cikk szerzői közül Lengyel Balázsnak az *Élet és Irodalom*ban esztétikai, E. Fehér Pálnak a *Népszabadság*ban pedig ideológiai okokból voltak komoly kifogásai, s e két szempontot keverte ugyanebben a napilapban Belohorszky Pál, de a meghatározó ítélet az volt, hogy jelentős verseskötet született. Görömbei András megjelenésekor is méltatta e kötetet, egy néhány évvel későbbi írásában pedig így összegezte véleményét: „az utóbbi évtized egyik legnagyobb költői eredménye volt irodalmunkban a *Csillagok árvája*. A nagy költészethez nélkülözhetetlen lenyűgöző erkölcsi tartás társult benne igazi költői erővel, az egyes képek és versstruktúrák óriási feszültséget tartottak verseiben művészi fegyelemben. Adyra emlékeztető indulatát, kozmikus távlatú látomásosságát plasztikus, mégis robbanó erejű létvíziókba fogva újította a magyar líra sokak által folytathatatlannak vélt közösségi érdekű vonulatát."

2006

[1] Szikszai Károly: *Beszélgetés Utassy Józseffel. Életünk*, 1979. 8. 636–641.

„Magyarnak számkivetve"

Balázs József Magyarok[1] *című regénye és fogadtatása*

A hatvan éve – 1944. március 19-én – született és sajnos már évek óta eltávozott Balázs József neve az utóbbi tizenöt-húsz esztendőben igencsak ritkán került szóba. Vele rokonszenvező nemzedéktársai, egykori olvasói, köztük különösen földijei persze számontartották, de a varázsszóként használatos kánon nemigen tudott róla, s így újabb olvasói se támadtak, részben kihullott az emlékezetből. N. Pál József igazságot szolgáltatni próbáló szép esszéje[2] és a lokálpatrióta Miklós Elemér könyvecskéje[3] törte csak meg a körülötte lévő csendet. Szülőfalujában, Vitkán emléktáblát, majd emlékszobát avattak, a budai házat, ahol lakott, már ugyancsak emléktábla jelöli, ám könyveinek csak egyetlen újabb kiadásáról tudok.

Pedig nem így indult a pályája. Ha volt hirtelen, robbanásszerű prózaírói pályakezdés, olyan tehát, amely egyúttal beérkezés is a hetvenes években, akkor az övé volt ilyen elsősorban. Mondták az időben azt is, hogy későn kezdte a pályát. Való igaz, elvétve megjelenő tárcanovellái nem keltettek, üzemi lapnál zajló újságírói munkája nem kelthetett nagyobb figyelmet. S a hetvenes évek derekához közeledve az irodalmi folyóiratok szerkesztőinek kissé már elegük volt a fiatal írók végeláthatatlan seregléséből: az 1968-ban megindult felfedezési kampány kezdett kifulladni. Ez is magyarázhatja, hogy Balázs József jó darabig hiába próbálta *Koportos* című kisregényét – hosszú elbeszélését – valamelyik folyóiratban publikálni. Így már betöltötte harmincadik életévét, mire a *Forrás* 1975. évi januári számában megjelenhetett ez a mű. Önmagában is a felfedezés erejével hatott, s a pályakezdők bizonytalanságainak semmifajta jelét nem mutatta. 1975 őszén megjelent a *Magyarok*, majd 1976-ban a *Fábián Bálint találkozása Istennel,* s könyv alakban is a *Koportos*. Egyetlen esztendő alatt három regény – még ha karcsú is mindegyik – önmagában is figyelemkeltő, ám ezúttal – a fogadtatás szinte egybehangzó véleménye szerint – az esztétikai teljesítmény is magával ragadó volt. A visszhangot tovább mélyítette, hogy mindhárom alkotásából hamarosan film is készült. Fábri Zoltán előbb a *Magyarok* (1978), majd a *Fábián Bálint találkozása Istennel* (1980) megfilmesítésére vállalkozott, Gyarmathy Lívia a *Koportos* filmváltozatát készítette el (1980). Balázs József harmincas éveinek derekára híres író lett, akit ráadásul a hivatalos irodalompolitika is rokonszenvvel fogadott, ugyanis az ő művei-

[1] Balázs József: *Magyarok*. Budapest, Magvető, 1975.

[2] *Aki „fiatal író" maradt mindörökre. Kortárs*, 2000. 9. sz. 94–99.

[3] Miklós Elemér: *Balázs József emlékezete*. Nyírbátor, ZsZs, 2002.

nek némely vonását egyrészt nagyon hiányolta a nemzedék legtöbb tagjának munkáiból, másrészt éppen ezeket kiemelten fontosnak tartotta. Nevezetesen a szegény emberek, az alullévők világának ábrázolásáról, s ennek a móriczi út folytatásaként is értelmezhető módjáról van szó.

Igaz azonban az is, hogy már az első három regény kapcsán is megfogalmazódtak mind világszemléleti, mind poétikai kifogások. A továbbiakban ezek fölerősödtek. *Az ártatlan* (1977), a *Szeretők és szerelmesek* (1978) és *Az eltévedt tank* (1983) kapcsán a kritika elbizonytalanodásáról, kifáradásáról értekezett, elégedetlenségének adott hangot. Azonban mire ez az utóbbi kötet megjelent, az író már életveszélyes állapotban került kórházba, s 1997. október 13-án bekövetkezett haláláig állandó, életmentő kezelésre szorult. Innen kezdve a legzordonabb ítésznek is be kellett látnia, hogy az élet előbbre való, mint az irodalom. S bár Balázs József tett hősies erőfeszítéseket az irodalomért is, pályája valóban s tragikusan félbetört. Tragikusan, mert szörnyű igazságtalanság ez a sors részéről a modern epika egyik legnagyobb tehetségével szemben. De az epika fejlődéstörténetében is növelte a gondokat, a furcsaságokat ez a szörnyű kór. Éppen 1980 táján kezdett egyértelművé válni a posztmodern irodalom diadalmas előretörése, amelyet irodalmi hatalomátvétele követett. Mint tudjuk, a klasszikus avantgárd óta a hagyománynak ilyen mértékű átértékelése, lesajnálása ez idáig nem volt tapasztalható, s a posztmodern túltett az avantgárdon is. Az újszerűség az epikában jelentkezett a legnagyobb erővel, s még inkább az őt támogató elméleti kritikában. S bizony ez posztmodernné válni nem óhajtó íróink jó részét megzavarta. Műfajt, sőt művészeti ágat váltottak, szerkesztővé váltak, elhallgattak, válságba kerültek. Ha példaként Beremányi Géza, Czakó Gábor, Marosi Gyula, Ördögh Szilveszter, Simonffy András nevét említem, akkor a negyvenes években született prózaíró-nemzedék húsz évvel ezelőtti élvonalának legjobbjairól van szó, ha nem is mindükről, hiszen Nádas Péter ragyogó kivételként be tudott érkezni.

Még a körültekintő elemzés is odasorolhatná könnyen Balázs Józsefet az előbbi névsorba, még ha azzal a megszorítással is, hogy nem ő tehetett róla, nem tehetségének természetével volt baj, hanem egészségével, s bizonyára ki tudott volna kapaszkodni az alkotói hullámvölgyből. A *Forrás* két tavaszi száma[1] közölte az írónak mindeddig kéziratban lévő, s 1982-ben, tehát éppen betegségének kitörése előtt írt regényét. *A torcellói Krisztus* befejezett alkotás, s csak abban az értelemben befejezetlen, hogy szerzője, szokása szerint, javítani szokott munkáin a kötetleadás előtt, ez esetben azonban ez már nem történt meg. Elgondolkoztató kérdés lehetne, hogy miért nem, hiszen az író betegsége alatt is dolgozgatott, de erre a választ inkább annak a regénynek az elemzése

[1] *Forrás*, 2004. 3–4. sz.

adhatná meg – ha egyáltalán megadható bizonyossággal. Aki majd elolvassa ezt a több mint két évtizedig Csipkerózsika-álmot alvó regényt, meggyőződhet róla, hogy Balázs József pályája az elkerülhetetlennek tetsző hullámvölgy után visszatért az indulás magas szintjéhez. *A torcellói Krisztus:* fő mű. Az idei esztendőnek remélhetően irodalmi eseménye lesz. S nem csupán az értékmentő felfedezés okán, hanem azért is, mert alighanem ez ma az író legidőszerűbb alkotása. Az irodalomtörténeti folyamatba utólag beillesztve pedig azt tanúsíthatja – nem egyetlenként –, hogy a nem posztmodern próza is képes volt érvényes válaszokat adni az ezredvég kihívásaira. Ha Balázs József továbbmehetett volna ezen az úton, s ha nem térnek más utakra, nem hullanak el a társak, alighanem gazdagabb és érvényesebb lehetne az ezredvégi magyar epika.

Folyóiratközlések inkább csak szakmai érdeklődést szoktak kiváltani, tágabb érvényűvé a könyvek tehetik az írói jelentkezést. Balázs József első könyve a *Magyarok*. 1975 őszén a Magvető Kiadó pályakezdőket bemutató *Új Termés* sorozatának éppen századik köteteként jelent meg, s ez a formai elem már önmagában is figyelmet keltő volt. A következő nyáron már megkezdődtek a filmváltozat előkészítésének munkálatai, s természetes, hogy a sikeres film tovább mélyítette a mű ismertségét.

A *Magyarok* kritikai visszhangja igen széles körű volt.[1] S megtörténhetett az is, ami elsőkönyves szerzőknél meglehetősen kivételes: a bírálók egy része több mű ismeretében fogalmazhatta meg véleményét. A *Koportos* ugyebár, bárki által olvasható volt már, s hamarosan a harmadik regény is. S több folyóirat közölt olyan kritikát, amely egyszerre foglalkozott mindhárom könyvvel.[2]

Ma már nyilvánvaló, hogy a regény értelmezésében és megértésében kulcsszerepe van a címnek. Ehhez képest meglepő lehet, hogy a kritikák egy része egyáltalán nem reflektál erre, s amennyiben mégis, inkább csak mint a német-

[1] A korabeli kritikák, elemzések. Ács Margit, *Magyar Nemzet*, 1976. május 1. és Á. M. *A hely hívása,* Lakitelek, Antológia Kiadó, 2000. 185–188. Czakó Gábor, *Tiszatáj*, 1976. 4. Fogarassy Miklós, *Új Forrás*, 1976. 3. Földényi F. László, *Mozgó Világ*, 1976. 2. Funk Miklós, *Jelenkor*, 1976. 5. Futaky László, *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1976. 1. Görömbei András, *Alföld*, 1976. 8. és G. A.: „*Ki viszi át... ?*" Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986. 247–263. B. Juhász Erzsébet, *Napjaink*, 1979. 1. Kenyeres Zoltán, *Jelenkor*, 1977. 7–8. és K. Z. *A lélek fényűzése,* Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983. 432–438. Kis Pintér Imre, *Élet és Irodalom*, 1976. 1. és K. P. I.: *Helyzetjelentés,* Bp., 1979. 87–91. Kulin Ferenc, *Kortárs*, 1978. 2. és *Fiatal magyar prózaírók,* Bp., Akadémiai Kiadó, 1980. 25–35. Márkus Béla, *Tiszatáj*, 1976. 4. Miklós Elemér, *Kelet-Magyarország*, 1975. december 7. Nácsa Klára, *Népszava*, 1975. november 29. és N. K. *Valóság*, 1977. 1. Szász Imre, *Magyar Hírlap*, 1975. november 16. és Sz. I.: *Háló nélkül,* Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978. 110–116. Szávai János, *Kritika*, 1976. 3. és Sz. J.: *Zsendül-e a fügefa ága?* Bp., 1984. 87–90. Szekér Endre, *Napjaink*, 1977. 1. és Sz. E.: *Érték és írás,* Kecskemét, Kiadói jelzet nélkül, 1981. 136–142. Tóth Piroska, *Forrás*, 1976. 1. Vasy Géza, *Magyar Ifjúság*, 1976. 2.

[2] Két vagy három műről írt Ács Margit, Fogarassy Miklós, Földényi F. László, Funk Miklós, Kenyeres Zoltán, Kulin Ferenc, Szávai János, Szekér Endre.

földön vendégmunkáskodó tíz magyar megkülönböztető jegyét veszi figyelembe. Az egyik bírálat pedig – Funk Miklósé – rossznak tartja a regény címét, mert szerinte a regény szereplőit nem az jellemzi igazán, hogy magyarok, hanem az, hogy szegények. S ami még meglepőbb: Kulin Ferenc két évvel a regény megjelenése után írt tanulmányának kivételével senki sem említi elemzésében Kondor Ábris álmát: a legutolsó magyarral való találkozását. Erre a visszafogottságra, hallgatásra van egy magyarázat: a Kádár-kor minden szakaszában kiválthatta a nacionalizmussal való megbélyegzést a magyarságra való hivatkozás, a nemzeti sorsproblémák említése s még inkább elemzése. Egyes kritikák tárgyalásmódját ez is befolyásolhatta. Másrészt talán az is, hogy természetesnek mutatkozott számukra: e könyv szereplői magyarok, miért ne lehetne ez a cím. Funk Miklós említette, hogy ezt a címet Illyés 1938-ban megjelent naplójegyzetei számára már lefoglalta. De hát említhető lenne egy azonos című Illyés-vers is a harmincas évekből, megrázó magyarságsirató:

Haj, szegény nép, haj magyar nép,
napod hátra mennyi van még,
talán halott is vagy már rég,
nem vagy több, mint hiú emlék,
már hantot rád én is vetnék,
ha nem a te fiad volnék.

*

Haj szegény nép, földre rántva
arccal a fekete sárba,
árvábban a fuldoklónál,
mintha szívemben forognál,
hogy felnyögjek én is, állván
apám pusztuló portáján.

A regény ajánlása: „Apám emlékének". A filmé József Attila ugyancsak *Magyarok* című, ifjúkori verséből négy sor:

Leszámítva az ostobaságot,
múltunkat, életünket és a gyomraink,
ó jaj, mi igazán tiszták vagyunk,
nyisson ajtót nekünk a reménység!

A Balázs-regény címválasztása – példát még egyet idézve – tudatos kötődés egy eszmetörténeti és irodalmi hagyományhoz. Mivel e mű a második világ-

háború idején játszódik, kimondatlanul is erősen utal Ady Endre világháborús verseire. A *Magyarok* alakjai is *mesebeli Jánosok*, és sorsuk rajza *krónikás ének – 1943-ból.* Természetesen Ábris álma is Adyt idézi fel. A regény szereplőinek sorsa az Ady-, az Illyés-versekével rokon. Vagy József Attila *Hazám*jának körképével. A film mottójává azért válhatott a korai József Attila-mű, mert annak zárása a reménységgel, annak óhajtásával fejeződik be. A regényben az ad okot a reményre, hogy a főszereplővé váló Fábián András – két társával ellentétben – élve érkezik haza a front utáni hadifogságból. A filmben viszont ő is meghal. S komorabbá teszi a filmet az is, hogy emlékként, látomásként beleépül a *Fábián Bálint találkozása Istennel* néhány kulcsjelenete is. (Ez a regény az első világháború után játszódik, s címszereplője Fábián András édesapja.)

Balázs József megnyilatkozásaiból, önértelmezéseiből is a remény fogalmát kell ideillesztenünk. Egy 1977-es interjúban így vallott: „amikor – még nagyon régen – otthon voltam, és Herder hírhedt jóslatáról olvastam, tudniillik, hogy a magyarság elvész a történelem süllyesztőjében, akkor azt gondoltam magamban: de kár, hogy ez a Herder úr sohasem járt mifelénk. Ha ugyanis járt volna, akkor ő maga győződött volna meg arról, ami számomra nyilvánvaló: a magyarság elpusztíthatatlan."[1] Évekkel később pedig arra a kérdésre, hogy e regény vendégmunkásai egy nemzet sorsát jelképezik-e, ez volt a válasz: „Botorság lenne ilyesmit mondani. Nem hiszem, hogy a figurák az egész nemzetet, legalábbis az akkori nemzetet szimbolizálták volna. De azokat mindenképpen, akik történelem alatt élnek, akik nem rendelkeznek hatalommal. Azokról az emberekről akartam beszélni, akik nem tudnak beleszólni sorsuk alakításába, nem tudják azt befolyásolni. Ez egy elég jelentős csoportja volt az akkori Magyarországnak. S az az érzésem, hogy ez volt az a csoport, amelyik a második világháború után elkezdte rendbe szedni az országot. Kis túlzással ez volt az a csoport, amely olyan erkölcsi értékeket képviselt, ami nélkül a nagy világégések után újra emberi életet létrehozni, társadalmat építeni, nemzeti keretek között valamit csinálni nem lehet."[2]

A kritikákban Balázs József mestereiként-elődeiként Móricz Zsigmond mellett Veres Péter, Hemingway neve íródott le többször. A talán legnyilvánvalóbb párhuzamot csupán Szekér Endre említette: Sánta Ferenc munkásságát, az ő kisembereit, azok helytállását. S nemcsak *Az ötödik pecsét* kisembereire gondolhatunk, hanem a *Húsz óra* alakjaira is. Az imént idézett interjú fényében nem is csak egykori szegényember-sorsukra, hanem 1945 utáni szerepükre: ők is „elkezdték rendbe szedni az országot".

[1] Görömbei András: *„Egyforma esélyeket a társadalomban."* Válaszol Balázs József. *Alföld*, 1977. 5. és *Kérdések és válaszok.* Tizenkét interjú a hetvenes évekből. Lakitelek, 1994. 63.

[2] Kovács Dezső: *„A máról írni a legnehezebb."* Beszélgetés Balázs Józseffel. *Kritika*, 1984. 5. 11–13.

A Görömbei András által készített 1977-es interjúnak még egy igen fontos gondolatsora foglalkozik a magyarsággal. A kérdés történelemszemléletünkre vonatkozik: „A legfontosabb dolgokat kérdezted meg… Még mindig – s valószínűleg még évszázadokig – a legnagyobb ajándéka az embernek, hogy oroszoknak, amerikainak, franciának, románnak, szlováknak vagy éppen magyarnak született. A kisgyermeket nemcsak az anyja, de egy közösség kultúrája – szokásai, nyelve, sajátos atmoszférája, tájai – is dajkálja. S egyszerre folytatja és átveszi annak a közösségnek a történelmi hagyományait, amelyben élnie kell. […] A jelenlegi helyzetben úgy látszik, hogy a magyarságnak – egy igen szűk rétegétől eltekintve – nemhogy összetett vagy igaz képe lenne elődeiről, történelméről, de elemista színvonalú képe sincs róla. […] Tudom, hogy amit én elképzelek az ideális történelmi-nemzeti tudatról, utópia: szigorú, felszámolhatatlan törvényei vannak a valóság mozgásának, így nemigen marad más hátra, mint az álmodozás ezekről a dolgokról. Nekem és a hozzám hasonló gondolkodású embereknek az a feladat jut, hogy amit fontosnak, helyreigazítandónak érzünk, azt írjuk is meg, ne csak beszéljünk róla."[1]

Egyértelmű ez az írói hitvallás. Talán mégsem felesleges európai uniós csatlakozásunk kapcsán időszerűségére figyelmeztetni. Alighanem örök marad a vita: mik vagyunk előbb, emberek-e vagy egy nyelvi közösség tagjai? Másként: embernek vagy magyarnak születünk-e? Pedig az élet évezredek óta kínálja az értelmes választ: konkrét közösség, konkrét kulturális, felnevelő hagyomány nélkül nincs ember. Egy ma született csecsemőt persze a világ bármely pontjára, bármilyen nevelőszülők közé helyezhetünk, s akkor tetszésünk szerinti nyelvhez és kultúrához fog tartozni, bár szüleitől, őseitől akkor is olyasmit örökölt, ami öntudatlanul is egy kicsit mássá teszi majd őt. Vagyis bármilyen kultúrában fel tudunk nevelődni, és a sokféleségben is nagyon sok a közös elem, mégis egy vagy két körülhatárolható kultúra, nyelv, nép, nemzet nevel fel bennünket, és – mint Balázs József megfogalmazta – gyakorlatilag ahhoz tartozónak születünk. Egy adott közösség nélkül – hiába születünk embernek – nem válhatunk emberré, mert sem biológiai, sem szellemi értelemben nem vagyunk életképesek. A regény magyarságfogalmába ez is beleértendő.

Mikor játszódik a regény? Az első kiadás szerzői vallomása szerint „a második világháború már javában folyt". A könyv zárófejezete pedig azt közli, hogy „A háborúnak pedig nemsokára vége lett". A cselekményidő pedig egyetlen szűk esztendő. A film egyértelmű választ ad: Kondor Ábris fejfáján szerepel az, hogy „Meghalt idegenben 1943-ban". 1943 végén, amikor Fábián Andrásék bevonulnak, bizony még messze van a háború vége. Egy évvel később azonban Kelet-Magyarországról már aligha lehet frontra hív-

[1] *Kérdések és válaszok.* Lakitelek, Antológia Kiadó, 1994. 67–68.

ni katonákat, hiszen ott vannak az orosz csapatok. A „nemsokára" inkább balladisztikus kifejezés. Fölvethető lenne az is, hogy a német gazda az őszi hónapokban emlegeti, hogy mindennek vége, elvesztették a háborút. Ez reálisabbnak tűnne 1944-ben. Ne feledjük azonban, hogy a gazda ekkor már elvesztette katonafiát. Másrészt tájékozott ember. Eddigre a háború történetében nemcsak az év elejei sztálingrádi csatán vagyunk túl, hanem a szicíliai partraszálláson, az olasz fegyverletételen is. A szövetséges csapatok pedig rendszeresen bombázzák Németországot. A Fábri Zoltán által írt forgatókönyv mellett *Balázs József forgatási naplója*[1] édesanyját idézve ugyancsak 1943-at említi, de ez a valóság, a regény ettől akár el is térhetne, bár aligha teszi. A regény alaptörténetét Balázs József emelte be a szépirodalomba. Németországban a munkaképes férfiak egyre nagyobb része került a frontra, s a veszteségek állandó utánpótlást igényeltek. Így került sor arra, hogy Magyarországról – s alighanem máshonnan is – idénymunkásokat szerződtessenek a mezőgazdaság számára. Így indul el egy Kraszna menti faluból tíz ember: négy házaspár, egy idősebb és egy fiatal férfi. Itthon nyomorúságosan élnek: a napszámosmunka bizonytalansága létfenntartásuk alapja, esetleg kevéske földjük is van. Kivétel a tüdőbeteg Kondor Ábris, aki a kocsmáros fia, akit apja a többiek véleménye szerint kapzsiságból küld el. Németországi fizetésük – az ígéretek szerint és valóságosan is – többszöröse itthoni lehetőségeiknek. Az ő szintjükön a meggazdagodást kínálja: akár házacskát is vehetnek. S van még egy szempont: a férfiakat nem viszik el addig sem katonának.

Ez a valóságos történéseken alapuló cselekmény természetesen önmagában is foglalkoztatja a regény elemzőit, de általában nem figyelnek fel a téma újszerűségére. 1948 után a második világháború sok szempontból tabunak számított, hiszen akkor azzal is érdemben kellett volna foglalkozni, hogy a fasiszták szövetségese és egyúttal 1945 utáni legfőbb jóakarónk, szövetségesünk ellensége voltunk. Így az irodalom inkább csak romantikus – és a valódi történelemben csak epizodikus – ellenállási, partizántörténetek lelkes bemutatására vállalkozott. A hallgatásnak és a hamisításnak a légkörét Cseres Tibor *Hideg napok* (1964) és Örkény István *Tóték* című kisregénye és drámája törte meg igazán. Utánuk kezdtek hiteles alkotások megjelenni, s ezek sorában illeti meg fontos hely a *Magyarok*at. Cseres műve a hadsereg tisztikarának, Örkényé a félig-meddig tájékoztatott kisembereknek, kispolgároknak a világszemléletét, magatartását szembesíti a történelemmel. Balázs József még mélyebbre ereszkedik: a társadalmi hierarchiában legalul lévők közül választja ki hőseit, akiknek szegénységéből, iskolázatlanságából is következik tájékozatlanságuk a világ dolgaiban, történéseiben.

[1] *Magyarok. Balázs József és Fábri Zoltán filmje.* Bp., Magvető Kiadó, 1978. 385. Ötlettől a filmig c. sorozatban.

A fogadtatásban ez a helyzet hangsúlyos szerepet kapott, minősítése azonban nem egyértelmű. Mindenki felfigyelt szinte arra a jelenetre, amelyben Brainer, a nyilván német nemzetiségű magyar gazdatiszt az újonnan jött vendégmunkásokkal a világhelyzetről próbál beszélgetni, s azok még azt sem tudják, hogy kik is háborúznak, s bizonytalan választ adnak arra is, hogy ki az a Hitler. A 20. századi Európa közepén ez valóban tájékozatlanságra utal. Két dolgot azonban mindenképpen célszerű megfontolni. Ha elfogadjuk azt, hogy ezek az emberek sok szempontból nem csupán naiv, de kifejezetten archaikus világszemléletűek, s nem az újságok, a rádió, hanem a népmesék, a népballadák, az íratlan hagyomány formálta őket, akkor nincs okunk meglepődni rajtuk. S ide illesztendő Kondor Ábris álom-látomása is a legutolsó magyarról, dacára annak, hogy ez Ady-rájátszás, s hogy Ábris bizonyosan iskolázottabb volt, alighanem elvégezte a polgári iskolát, tehát a nyolc osztályt. Ez az álom-látomás és Szabó János közlése, amit az édesapjától hallott még az első világháború idején, vagyis az, hogy akik a magyarokkal állnak össze, azok mindig elveszítik a háborút, ugyanannak a világszemléletnek kétféle kifejeződése. S ez esetben természetesen szükségtelen a magyar-német kapcsolat valódi történelmével szembesíteni a népi bölcsességet. S másodszor azt sem árt tudni, hogy ezek a földmíves emberek egymás közt sem bőbeszédűek, de a náluk hatalmasabbakkal, főként idegenekkel szemben gyanakvóak, visszafogottak. Korántsem biztos, hogy annyira tudatlanok, tájékozatlanok, mint mutatják. A jelenetben megmutatkozik Brainer által tudatlanságnak értelmezett archaikus világszemléletük, de ott van óvatosságuk is.[1] Egyébként Brainer hol erélyesen, hol tárgyilagosan, de többször figyelmezteti őket, hogy ne törődjenek semmi mással, csak a munkájukkal. Ez neki személyes érdeke is, hiszen nem szeretne konfliktusokba keveredni. (Elvileg ő maga is bármikor a frontra kerülhet, akár büntetésként.) De annyiban azért szolidáris a vendégmunkásokkal, hogy őket sem akarja bajban látni.

Márkus Béla szemléletes megfogalmazása szerint ebben a regényben az a fő kérdés, hogy „mi lesz, ha a »puszták népe« a nagyvilággal találkozik". Kis Pintér Imre a nagyvilág helyett a történelem fogalmát használta, s a morális dilemmát emelte ki. Szerinte „A regényhősöknek az értelmes és erkölcsös cselekvésre objektívan nincsen lehetőségük; ha élni akarnak: cinkossá kell lenniök, szándékaiktól, indokaiktól függetlenül, erkölcsiségük ellenére. E ponton kap átvittebb jelentést a kisregény címe: *Magyarok*. A történet problematikája a nemzeti önismeret, a magyar történelem súlyos és gyötrelmes konfliktushelyzetei felé mélyít. Kérdése: lehet-e elítélni embereket vagy embercsopor-

[1] Van olyan világtörténelmi jelentőségű hadiesemény, amelyet a tudomány is „népek csatája" elnevezéssel tart számon. Ez Napóleon döntő veresége Lipcse mellett 1813-ban.

tokat olyan méltatlan helyzetért, amelynek ők ugyan részesei, de nem az okai, amelynek valójában maguk is kiszolgáltatottjai." Én úgy gondolom, hogy Balázs Józsefben az elítélés gondolata föl sem merült. Ha ugyancsak második világháborús regényének, *Az ártatlan*nak csak a címére figyelünk, már maga az is cáfolat. Igaz, az 1970-es években már reálisabb összefüggésekben vetődött fel a magyarság második világháborús szerepe, de még mindig élt az „utolsó csatlós" torz képzete, s Balázs József azok közé tartozott, akik e csatlósminősítés ellen hadakoztak. Kis Pintér Imre a tehetetlenség kiváltotta bűntudatot említette. Elismerte, hogy „e tíz ember helyzetében méltóbban viselkedni nem lehet", s úgy látta, hogy „Az író nem eszményít, és nem vádol. Jól látja, hogy a törést a csoport szubjektív igaza és a regényszituáció külső – nagyobb arányú szóval – történelmi igazsága között semmi hatalom nem szüntetheti meg".

A szolidaritáseszme ott él ebben a tíz emberben. Az nyomná el a bűntudatot? Mert az aligha mutatkozik meg bennük. Tehetetlenségüket valóban érzékelik, de lázadozni csak akkor kezdenek, ha saját magukról van szó, akár anyagi értelemben, mint a krumpliszedés elszámolásakor, akár szellemi síkon, mint Ábris temetésének megszervezésekor. Nem csupán önző érdek ez, nem is csupán nemzedékről nemzedékre öröklődő hagyomány. Egy számukra teljességgel idegen világba vetődve, nyelvtudás és eszközök nélkül, még ha kommunisták volnának, akkor se lehetne tőlük öngyilkos partizánakciókat elvárni. Vajon tisztességesebb lett volna, ha nem vállalkoznak németországi munkára? Hiszen ezzel is a fasisztákat segítették. És ha itthon maradnak? Az egész magyar gazdaság kényszerűen a németeket szolgálta. S akit behívtak katonának, az is. Számukra nem volt érdemi választási lehetőség. S így még mindig jobban jártak, hiszen valamennyire segíthettek saját magukon, családjukon. S közben erkölcsi károsodást sem szenvedtek. Konok erkölcsiségüket említi Kis Pintér Imre is. S általános gondolata ez a korabeli bírálatoknak. Az etikai konfliktusokat és az azokban való helytállást emelik ki. Az alakok naiv tisztaságáról (Fogarassy Miklós), öntudatra ébredt emberekről (Földényi F. László), emberség és embertelenség konfliktusáról (Funk Miklós, Görömbei András, Márkus Béla, Nácsa Klára, Tóth Piroska, Vasy Géza) esik szó. Görömbei András az erkölcsi konfliktust állítja a regény középpontjába: a szereplők „Erkölcsi hatalommá válnak, végül maguk döntenek sorsukról, lemondanak a felajánlott védettségről és könnyebb munkaalkalomról. Hazamennek." Így jelentheti ki, hogy a kisregény „az erkölcs önvédekezésének tükre". Eltérő véleményen volt Kenyeres Zoltán. A szerző mindhárom regényét értelmezve úgy látta, hogy közülük kettő egy történelmi archetípus, a „lelki szegény" változatainak bemutatása, a *Magyarok* alakjait viszont – Gáspár Dániel kivételével – a lelki szegénység hiánya jellemzi. Értelmezése szerint a lelki szegénység nem ostobaság, hanem tudatlanság. Egyúttal „Szomjúság a szellemire, a szépre, a jóra". Az ilyen alakoknak

perspektívája van. Ennek a típusnak az ellentétjei „az anyagi érdek megszállottjai [...] Hiányzik belőlük a tudásvágy lángja, hiányzik belőlük a lelki szegény fölemelő tulajdonsága, a kíváncsiság. Zárt lelkek, lelkükbe résnyi fény se hatol be: csak a ház, a bicikli és a pótlánc."

Nehezen érthető meg, hogy ebbe a koncepcióba Gáspár Dániel mellé miért nem sorolódhatott oda Kondor Ábris legalább. S bár a *Biblia* értelmezése évezredes gond, talán elfogadható Herbert Haag magyarázata, mely szerint az *Újszövetség*ben e fogalmat vallási kategóriának kell tekinteni. A lelki szegények azok az alázatosak, akik „tudatában vannak kicsiségüknek, méltatlanságuknak, mindent Istentől várnak, a világtól semmit nem kívánnak".[1] A *Magyarok* vendégmunkásai közül egyedül Kis Daniné tekinthető mélyen vallásosnak, bibliai értelemben ő nevezhető lelki szegénynek. De világi jelentéskörben e tíz emberre kevéssé áll a lelki szegénység hiánya. Valóban az anyagi érdek hajtja őket, ám nem megszállottan. S ez az anyagi érdek korántsem öncélú. A ház, a szekér, a ló, a kicsinyke föld olyan javak, amelyek emberszabásúbbá, méltóbbá tehetik az életet. Az anyagi gyarapodás perspektívája egyúttal szellemi, erkölcsi távlatot is ígér. A biciklit pedig nem is magának, hanem a testvérének veszi meg Fábián András. A bátyja beteg, azért nem tarthatott velük, s katonának sem viszik el. Ugyanakkor öccse távollétében az ő otthoni érdekeinek, értékeinek gondozója, nyilván a nagymamánál otthonhagyott kisfiúval is törődik. A bicikli a szeretet és a hála jelképe egyszerre. Ezeknek az anyagi javaknak szimbolikus jelentésük is van.

Nézzük „közömbösségüket" a tengeri és a párizsi kirándulás kapcsán. A tengert borult, esős időben látták, késő tavasszal, de eleve illúziórombolóan. Pedig foglalkoztatta őket a tenger korábban is. A faházban talált holttest teszi negatívvá a kirándulást. S a párizsi kirándulás? Az autóból látnak menet közben valamit a városból, s bemehetnek egy templomba, majd a Szajna-parton töltik az időt a másnap hajnali visszaindulásig. A regényben ugyan ez az utóbbi elem nem említődik, de a filmregényben igen, ráadásul Brainer nyomatékos felszólításával, hogy onnan el ne mozduljanak, mert nem tudnak visszatalálni.[2] Gáspáron és Kondoron kívül semmi előzetes ismeretük nincsen Párizsról,

[1] Herbert Haag: *Bibliai lexikon*. Budapest, Szent István Társulat, 1989. Szegénység címszó.

[2] A regény epilógusa szerint „Fábián András pedig még egyszer megjárta Párizst – amerikai hadifogságba esett". A filmben viszont kérdésessé válik, hogy Párizsban jártak-e. Vizuálisan egyértelmű, hogy nem; a Bad Doberan-i templom a helyszín. A szerző forgatási naplójában azt mondja az édesanya, hogy ő nem is tudja, tényleg Párizst látták-e, a teherautót nemigen hagyták el, de azt mondták nekik, hogy ez Párizs. N. Pál József kései tanulmánya (*Kortárs*, 2000. 9. sz. 94–99.) nehezen tartotta elképzelhetőnek, hogy Németországból egy fél nap alatt Párizsba lehessen jutni, meg a tenger is közel legyen, ám ez sem földrajzilag, sem technikailag nem abszurd: a német–holland határvidéktől a tenger kb. 200, Párizs pedig 400 km.

Brainer nem válik idegenvezetőjükké, így érthető, hogy a nagyvárosokat eddig nemigen látott emberekre a nagy forgalom, a nagy épületek és a tarkaság van hatással. Nincs módjuk megtudni, hogy mit jelent Párizs az emberiség számára. De azt tudják, hogy mit jelent a ház, a család, az otthon, a szülőföld, a haza, mi a másik ember iránti szolidaritás. Tudják, hogy helyt kell állniuk a munkában, mert nemcsak önmagukat, hanem a magyarságot is képviselik. S mikor a hadifogolytáborbeli francia pap azt mondja, hogy ő embert dolgozni így még nem látott, mint Fábián Andrásnét, akkor ez az elismerés egy kissé a magyarságot is éri, azt a nemzetet, amelyről a művelt francia pap feltehetően ugyancsak alig tudott valamit.

A szereplőknek ez a negatív értelmezése a legsúlyosabban Fábián András érinti, aki ebben a homogénnek tetsző közösségben mégiscsak főszereplő – a feleségével együtt. Igazi emberpár ők ketten: egyetértéseik és vitáik is érzékeltetik ezt. Nézetkülönbség kétszer keletkezik köztük. Először akkor, amikor a férfi a végső döntés előtt mégis visszakozna: ő nem megy el külországba. Az asszony szidja és rábeszéli, mire a férfi belátja: ha az asszony már döntött, akkor az úgy lesz, úgy lesz jó. Másodszor a krumpliszedés elszámolásakor támadt vitában csitítgatja a feleségét, ugyanakkor ő maga is ölre menne a gazdatisztet az asszony igazságának védelmében. Végül is nem a szembenállás, sokkal inkább az összhang jellemzi őket ez ügyben, akárcsak a munkában. Vagy az egyetlen felidézett korábbi, hazai történésben: Fábiánné Kis Dani feleségének a segítségére sietett, hogy visszaszerezze az iszákos férje által Amerikás Kis Jóskának adott malacot. Próbálkozását végül odahívott férjének erélyes fellépésével siker koronázta.

Ami pedig Fábiánék zártságát, a kíváncsiság hiányát illeti: Fábián azonnal kíváncsi lesz arra, hogy mi van a tiltott szomszéd épületben: az első munkanap az istálló padlásáról kilesi a fogolytábort. Ő is örült annak, amikor szóba került a tenger megtekintése. Egy naplementekor hallucinál: harangszót hall, s erre lelkendezni kezd, a többiek pedig furcsállva nézik, mert ők semmit sem hallottak. Foglalkoztatja őket, hogy mi lett a kocsissal, de csak Fábián meri megkérdezni a gazdától. A válasz félelmet kelt bennük, mert azt jelenti, hogy ne kíváncsiskodjanak, mert könnyen hazakerülhetnek idő előtt. A tengerparti házhoz is ő ér oda elsőnek, ő tekint be az ablakon, látja meg a hullát. S amikor Kondor Ábris meghal, hatalmas indulattal ő harcolja ki a méltó temetést Brainertől, kényszerítve őt, hogy szerezzen tisztességes koporsót. Szinte önkívületben üvöltözik az udvaron: „– Se koporsó! Se harangszó! Se pap! Harangozzatok, az anyátok úristenit! Eldugtátok a harangot? Mert egy magyarnak minden jó? Egy ágrólszakadtnak minden jó? Harangozzatok! […] Mindenki a magyarral akar elbánni? Mindenki a magyarra pályázik? Azt hiszik, azt hiszik, hogy nekünk a láda is jó?" S a koporsó után ő harcolja ki azt is, hogy a

fogoly francia papot engedjék el a temetésre. S míg a német útra indulásban a feleség szava volt a döntő érv, az ott nem maradást, a hazautazást ő mondja ki. Az asszonynak sem csak az egykori malacügyben és az útnak indulásban volt döntő szerepe. Az átmenetileg a kastélyba érkező lengyel özvegyasszonyok és árváik sorsát is ő szánja meg, ő ad tejet az egyik fiatalasszonynak, majd ő kelti fel éjnek idején a gazdát, mert nagyon lázas az egyik kisgyerek, s szerez így életmentő orvosságot.

Fábián András rendszerint az ösztöne, az indulatai vezetik, de ezek mögött gondolatok vannak, határozott értékrend szerint. S ez az értékrend egyre tudatosabbá válik benne. Márkus Béla fogalmazta ezt meg a legpontosabban: a regény „Fábián András öntudatra ébredésének története is. Az ő világjárása pokoljárása egyben". S bár Fábián András másodszor is hazatérhet falujába, lényegében ugyanazt kell felismernie, amit a másik regényben apja így fogalmazott meg: „hiba van a teremtésben. Helyrehozhatatlan hiba van a világban, mert bármihez kezd az ember, csak a vereséget ismerheti meg."[1]

A magyarság, a munka, a háború, a fogság, a ház, a tenger, Párizs motívumai mellett még néhány más is meghatározó. Ilyen a szülőföld, az otthonosságtudat és vele szemben az idegenségérzet. Ilyen az utazás és az utazások az ideiglenes lakóhelyről. Márkus Béla utazásregénynek is nevezte a *Magyarok*at, s valóban: különleges formája annak. Aztán említendő a tudás és a tudatlanság; a vallás, a templom, a pap, az ima; az álom, az álmatlanság, a látomás; a zene; a találkozás más népekkel (németek, lengyelek, franciák, oroszok); a kiszolgáltatottság s annak különböző stációi; a halál, a temetés, a sír, a temető; végül: a bolondok.

E két utóbbi motívumra a *Magyarok* elemzése kapcsán meglepően kevés figyelem esett. Pedig a halál nemcsak a másik két pályanyitó regényben, hanem ebben is központi szerepű. Közülük a legfiatalabb, Kondor Ábris hal meg idegen földön. A fiú érthetően sokat foglalkozik halálával. Gáspár Dániel, a negyvenes éveiben járó férfi elképzeli a saját halálát. Tudják már itthon is, hogy a háború szedi a maga áldozatait, s ennek számos esetével találkoznak a hátországban. Amíg ott vannak, eltűnik a német kocsis. Társa agyonlő egy német kiskatonát, mert az szökni próbál: nem akart agyonlőni két végsőkig elcsigázott orosz hadifoglyot, akik nyilván mégis agyon lesznek lőve. Megtudják, hogy a lengyel asszonyok férjeit mind agyonlőtték. S ki tudja, rájuk, a gyerekeikre milyen sors vár. A tengerparton is egy halottat látnak. Meghal a gazda orvos fia is a fronton. Az epilógusból megtudható, hogy Kis Dani és Tar Elek nem tért vissza a frontról. A népek háborúskodása ebben a kamaratörténetben is mennyi halállal jár. S mindezt általánosítja Ábris álma a legutolsó magyarról, aki egye-

[1] *Fábián Bálint találkozása Istennel.* Idézte Kulin Ferenc.

düliként őrzi már a földet, ahol mindenütt az egykori magyarok feküsznek, s most ő meg fog halni, kéri a fiút, temesse majd el.

A német kocsis sánta és félnótásnak mutatkozik. Mégis, nagyon örül a magyaroknak. Ő mutatja meg Fábiánéknak a padlásról a fogolytábort, s bizonyosan azért lövik agyon, mert a foglyokon akart valamiképpen segíteni. A szatmári faluban pedig Bacskó Bandi „A bolond. Vagy nem is bolond, csak ráfogták a népek." Amikor a tíz ember elindult, Bacskó Bandi maradásra szerette volna bírni őket. S amikor a hazatérőket meglátja az úton, lelkesen segít nekik, kíséri őket.[1] Ez a két figura alighanem születésétől fogva kilóg társadalmi környezetéből, s ezért minősül bolondnak, pedig igaz emberek, akik kiélezett helyzetekben emberségesen képesek cselekedni. Balázs József más regényeiben normálisan felnövekedett emberek megbolondulása jut szerephez, meghatározóan a *Fábián Bálint találkozása Istennel* lehet erre példa. A két típus nem azonos egymással. A megbolondulás válasz arra, hogy tragikus hiba csúszik be az egyén sorsába, általánosabban: a teremtés hibái kényszerítenek a torzulásra. A falusi, városi kisközösségek bolondjai azonban sokszor valóban nem bolondok: valamilyen testi hibájuk vagy egyéb ok miatt maradnak ki a kisközösség szokásos nevelődési folyamataiból, s válnak önhibájukon kívül legalábbis különccé. A *Magyarok* bolondjai pozitív jellemek, a teremtés hibáit ezek a hibás emberek is csökkenteni szeretnék. Amiként a királyoknak, a falvaknak is szüksége volt a bolond szerepre.

Ács Margit a *Magyarok*at és a *Koportos*t tárgyaló kritikájában a két mű kulcskérdéseinek a következőket tartotta: „Mi a haza? Mitől magyar a magyar? – ez az egyik; Hogyan érti meg az élő a halált? – a másik." A halálmotívum kicsit részletesebb vizsgálata alapján belátható, hogy a második kérdéskör a *Magyarok*ban is meghatározó. Így félreértés Nácsa Klára igényes tanulmányának az a tézise, hogy a másik két pályanyitó regénnyel ellentétben, ebből hiányzik „a metafizikus árnyalat".

Balázs József ábrázolásmódjával, poétikai eszközeivel kapcsolatban sokan említik a meghatározó szociográfiai-történelmi életanyagot, s az ebből következő realista eszközhasználatot és szemléletet. Kis Pintér Imre találó megfogalmazása szerint „Balázs nem azonosul egészen a hőseivel, de végig az ő szemükkel látja az eseményeket, és annyit mutat fel csupán a világból, amennyit az érzékek tényszerűen képesek befogadni. Hemingway-re emlékeztető stílusfogása így nem válik pózzá, sőt éppen ez a forma mutatja fel közvetlenül a szituáció belső törvényeit." Vagyis az író nagymértékben azonosul a hőseivel. Bár sokkal többet tud náluk, ezt nem érzékelteti. Mindeközben a lehetséges mértékig tárgyilagosságra törekszik. Mások a balladai jelleget (Márkus Béla,

[1] A regényben a bolond Gáspár Dániel kísérgetője, a filmben Fábián Andrásé.

Nácsa Klára), az erős atmoszférateremtő képességet (Szász Imre), a tömörséget (Szekér Endre), s nagyon sokan a filmszerűséget emelték ki.

A *Magyarok* fogadtatása méltó volt a műhöz. S bár a regény megjelenése óta majdnem harminc év telt el, a mű érvényessége nem fakult meg.

2004

Temesi Ferenc Por című regényének fogadtatása

Egy alkotó pályaképében mindig helye van a fogadtatástörténetnek, de inkább kiegészítő jelleggel. A *Por* esetében azonban önálló fejezetet igényel ez a tárgykör. Egyaránt indokolja ezt a mű jelentősége és a fogadtatás sokrétűsége.

Az első lépés általában az, hogy a szerző megírja művét, majd elviszi a kiadóhoz, s az vagy elfogadja, vagy nem. Szerencsésebb irodalmi életű korszakokban a már valamennyire ismert írókkal a kiadók már szinopszis alapján is szerződést köthetnek, ráadásul előleget is fizetnek. Ezt megelőzően vagy követően a műnek, rendszerint egy regények a részletei megjelenhetnek folyóiratokban, s ez mintegy előkészíti az érdeklődést a készülő alkotás iránt. Az 1980-as évek ilyen szerencsés korszaknak minősültek. A tehetséges fiatalként számontartott Temesi Ferenc többéves hallgatás után 1983 decemberétől 1987 májusáig publikálta regényének egyes részleteit. Az *Új Írás*, a *Tiszatáj*, a *Kortárs*, az *Alföld* lapjain húsz közlemény jelent meg, a legtöbb, 13 nagyrészt sorozatban az *Új Írás*ban, ezenkívül az *Élet és Irodalom* is közölt szócikkeket, s feltehetően más lapok is.

A regény megjelenése utáni években *Parlando*[1] címmel Temesi Ferenc megírta a maga „portörténeti jegyzeteit". Ebből tudhatjuk, hogy miután elkészült az első fejezettel, s ez nyilván a körülbelül 35 oldalas *A* betűs részt jelenti, elvitte egy ismerőséhez a Magvető Kiadóba. Így került kapcsolatba Kardos György igazgatóval, akit felhívott telefonon, s azonnal időpontot kapott tőle. Kardos átnézve az anyagot, szerződést, sőt előleget ajánlott és adott. A regény megírása harmincnyolc és fél hónapot vett igénybe, a kiadó azonban türelmes volt.

„Kezdtek megnyúlni a címszók. Ezt Kardosnak is említettem egy ízben.

Nem baj, mondta ő. Nem napszámosmunka ez, hogy minden kiszámítható legyen.

De bizony napszámosmunka, mondtam meggyőződéssel.

Kardos elmosolyodott. Ez nála egy hahotával ért föl.

[1] Temesi Ferenc: *3. könyv*. Bp., Magvető, 1989.

Szima rábeszélt, hogy 1984 szeptemberére legyek kész az A–K-ig terjedő résszel, hátha 85-ben kijöhet már. Nem Kardos Györgyön múlott, hanem a terjesztőkön, hogy nem így lett. Kardos nem volt hajlandó elfogadni a megalázóan alacsony példányszámot, amelyet olyan cukorkaárusok javasoltak, akik sohsem kóstolták meg az édességeket. A könyvkereskedők – tisztelet a kevés kivételnek – *manapság* nálunk olyan emberek, akik nem tudnak az irodalomban zajló folyamatokról, de még érzékük/szimatuk sincs a könyveladáshoz. Én a hasamra ütve jobban meg tudnám mondani, mennyi fogy el egy könyvből, mint ők."[1]

Az első kötet végül 1987 januárjában jelent meg, mint a Magvető ötezredik kiadványa. Ennek megfelelő volt a reklám is. Abban az időben még számos könyvesbolt létezett az országban, s a kirakatokban is felhívták a figyelmet az új szépirodalmi művekre, sőt: elsősorban azokra. Temesi regénye beszédtéma lett. Igen gazdag a kritikai visszhang is, főleg a könyvhétre megjelent második kötet után.

A kritikákat csoportosíthatjuk aszerint, hogy az első kötet vagy a teljes mű ismeretében íródtak-e. Lényegesebbnek bizonyul a műfaji jellegű megkülönböztetés: a napi- és hetilapok tömör, s olykor csupán jelzésszerű ismertetéseitől erősen különböznek a folyóiratok sokszor tanulmányértékű elemzései. 1987-1989 során a bibliográfiák alapján 32 írást lehet összegyűjteni, de bizonyos, hogy kevésbé ismert orgánumokban található még néhány. S azóta is születtek munkák, amelyek ezzel a regénnyel, trilógiává gazdagodott változatával, illetve az életmű egészével foglalkoznak.

Az első fontosabb értelmezés Balassa Péteré az új könyveket bemutató *Könyvvilág*ban.[2] Ez a havilap általában szakmaiságra törekvő ajánlásokat szokott közölni. Balassa Péter többre vállalkozott, a bemutatás, az értékek sorolása mellett komoly kritikai észrevételei is vannak. Helyesli az anekdotikus kisformáktól a nagyforma felé való törekvést; a jól sikerült technikai leleményt, vagyis a szótárformát; a magyar történelemről való kritikai állásfoglalást; a perlekedést a történetmondás és az élvezetesség jogáért. Kiemeli a *kenyér* szócikket és a *tiszai árvíz* bemutatását, a fölényes írni tudást. Igazságtalannak tartja az író felfogását a posztmodernizmusról, túlságosan idillinek a 19. századi *Porlód* bemutatását, s bajnak, hogy „a Szótáríró többször érzi jól magát benne a kelleténél". Az első kötet alapján az értékelés lényege: „e könyv poétikai leleményét, végiggondoltságát, írója profizmusát mindvégig elismerem, sok féligazságát vagy igazságtalanságát, gondolkodásmódjának gyakran pökhendiségét és nagyszájúságát nem tudom kedvelni [...] A jó technika, bármennyire igazolja is önmagát (és ezt csak ismételt elismeréssel illethetem), még mindig nem elegen-

[1] *3. könyv*. 215. Szima a kiadói szerkesztő beceneve.

[2] *Könyvvilág*, 1987. február 8.

dő ahhoz, amit sorsban és formátumban: mélységben gondolkodásnak nevezhetnénk." A második rész után Balassa Péter már nem szólalt meg, feltehetően sűrűsödtek kifogásai. Írása ugyanakkor mintegy megelőlegezte-megerősítette azokat, akik később hangsúlyozták kifogásaikat. A legfurcsább ellentmondás: a kritikus-esztéta dicséri a könyv végiggondoltságát, majd hiányolja a „mélységben gondolkodást", s ezzel mintha mereven elkülönítené egymástól a regény poétikai és gondolati síkját. Másoknál is visszatérő kérdés lesz a Porlódhoz-Szegedhez, a gyötrelmes és gyönyörűséges városhoz való viszony, s majd mások is kifogásolják, többnyire jámbor módon ezt a természetes kétarcúságot. Balassa Péter nem foglalkozott azzal az énkettőzéssel, amelyet Szótáríróban és ifjabb Szeles András regényhősben lelhetünk fel, s amikor a fiatalembert ítélte el, akkor a Szótáríróra, sőt feltehetően magára Temesi Ferencre is gondolt, s ezzel három személyiséget és életrajzot tett azonossá.

Baránszky Jób László már a teljes kézirat ismeretében írhatott kritikát,[1] majd azzal szinte azonos időben esszét is publikált.[2] Az idős esztéta élete utolsó éveiben szenvedélyesen foglalkozott a fiatal nemzedékkel, s ő is Szegeden nőtt fel. Írása nem is kritika, sokkal inkább személyes élményeket is soroló esszé. Számára a regény tárgya a francia s a magyar irodalom egyaránt nagy hagyományát követi, s ez „A vidék a maga lokálpatriotizmusával, provincializmusával". A *Por* lényegében pikareszk regény. Temesi a régi „Szegedet csak üledékében ismerhette meg, amint az a peremkerületek egyre inkább földbe húzódó házacskáiban, a történelmi változásokról mintegy tudomást sem véve, mintegy a por leple alatt, megrekedt. Áporodottan, anakronisztikusan, kissé groteszkké torzulva. S itt kezdődik a »művészete«, amint ezt a történelem sodrából mintegy leülepedett világot eleve ironikus, parodisztikus szerkezetben, a »lexikálisban«, a maga szétesett voltában érzékelteti. Éspedig úgy, hogy a jelen, a saját benyomásait összekeveri az elődökével." Az esszé kiemeli Temesi kapcsán „a megfigyelőkészséggel párosuló emlékezőtehetséget". Az írót egy „abszurd világ érdekli, egy karakter nélküli világ karaktere. Amelyben a »jellemek« figurák. Amely, bár cseppfolyós, mégis állóvíz." Egyetlen gondolatmenet bizonyul, más értékelésekkel szembesítve, erősen vitathatónak: „A stílus kíméletlen józansága ítélet épp a tények felett. Nem riport-stílus ez. Sokkal ridegebb annál. Talán még csak nem is ironikus. Az irónia még valami érintkezést vesz fel előbb a tárgyával, mielőtt megtagadná. Ilyesminek nyoma sincs ebben a stílusban. Bár ez a lexikon Én-stílusban íródott, de úgy, hogy írója semmi közösséget nem vállal anyagával. Úgy, ahogy illik lexikál-stílushoz: idegenül. Ha bőre volt is, levedlette. Ezt élvezi, hogy megszabadult tőle. Ez a minden ízében

[1] *Magyar Hírlap*, 1987. február 25.
[2] *Új Írás*, 1987. március. 106–110.

tényközlő tárgyilagosságú mű lényegében szubjektív. Az írót nem a témája, anyaga érdekli. Hanem az, hogy megtudta, kitapasztalta. S hogy most másokkal is tudathatja, közölheti velünk."

Temesi Ferenc személyesen is megismerkedhetett a kilencvenedik életévében járó Baránszky Jób Lászlóval. Az ő esszéje vált számára a legfontosabbá. A tanár úr hamarosan meghalt, s a temetésen, írta Temesi, „A Laci bácsi idézte Lao-ce szavai duruzsoltak bennem: »A bölcs ember beteljesíti művét, de nem időzik el a sikerben, mert sohasem vágyik arra, hogy mutogassa kiválóságát.« Óvott akkoriban mindenféle társasági élettől. Sikerrel."[1]

A lapok kritikusai közül Berkes Erzsébet[2] a regényben megvalósuló szemléleti rendet, a címszavak indításának és lezárásának remekléseit, a megértést, a szeretetet emelte ki, s azt a közösséget, amelyben a mese megszülethetett. Fenyő István[3] lelkesen elismerő írása a tájszeretetet, a patriotizmust, a haladásba vetett hitet, az életbizalmat, az organikusságot, a nyelvi gazdagságot hangsúlyozta a „nemzeti kollektívum regénye" kapcsán. Balassa s később mások is elítélték a szexualitás motívumát, Fenyő szerint ez művészetté nemesül. Nácsa Klára[4] a mesélés jó ízét, a hangulati erőt, a szemlélet józan realitásérzékét, „a közösségi emlékezet, a közös történelmi sors formálta mentalitást", vagyis az alföldiséget, valamint „a talán naiv s kissé szorongó optimizmust" hangsúlyozta. A szintén szegedi gyökerű Ökrös László[5] helytelenítette, hogy nem egy időben jelenik meg a két kötet. Lenyűgözte a remek olvasmány, a hatalmas ismeretanyag, s említette, hogy mindegyik szereplőt felismeri. Sík Csaba[6] az első rész kapcsán a posztmodernről és a provincializmusról értekezett. Megállapította, hogy „az anekdota bűvész kezében korszerű lehet", s az utóbbi évek egyik legjobb magyar regényének minősítette a művet. A második részről írva[7] az apa alakját, a kompozíciót vizsgálta, a szeretet és az emberség fogalmát emelte ki, s Esterházy Pétert említve megerősítette méltatását: „Kivételes generáció, amely két ilyen nagyszerű, mégis összehasonlíthatatlanul különböző írói teljesítményt mondhat a magáénak: a magyar irodalomnak új fejezete kezdődik velük?"

Domokos Mátyás az első rész ismeretében írta meg esszéjét.[8] Ő hívta fel a figyelmet Illyés Gyula 1946-os naplójegyzetben rögzített ötletére, a szavak

[1] *3. könyv*. 242.
[2] *Élet és Irodalom*, 1987. február 20. 11.
[3] *Népszabadság*, 1987. március 14.
[4] *Népszava*, 1987. május 16. 10.
[5] *Új Tükör*, 1987. március 8. 23. és június 14. 19.
[6] *Új Írás*, 1987. 6. 107–110.
[7] *Élet és Irodalom*, 1987. augusztus 14. 11.
[8] *Kortárs*, 1987. 7. 143–147.

keltette emlékek alapján készülő prózafejezetekre. Hangsúlyozta, hogy az egypercesekben Örkénynek és Temesinek az írásmódja egészen más. Kiemelte a mesélés örömét, a közérthetőséget, Eliotra hivatkozva a tradíció szerepét a modern művészetben, s azt is, hogy a Szótáríró és ifjabb Szeles András különböznek egymástól.

Ugyanabban a lapszámban jelent meg Kis Pintér Imre tanulmánya a teljes műről.[1] Módszertanilag Balassa Péter írásával rokon: a méltató tulajdonságok mellett erősen bírálja mindazt, ami a műben szerinte megoldatlan. Telitalálatnak tartja a szótárformát, ám ezt a második rész nem igazolta, az olvasó becsapottnak érzi magát: „a regény nem jön, nem jöhet létre igazán". Elismeri az anekdota újfajta szerepét, amelyet „az írói értelmezés a sajátos magyar észjárás reprezentatív megnyilvánulásává nagyít". A regény témája a porlódi mentalitás, ez a város „a tökéletes provincia". Ha Porlódról, akkor a magyarságról van szó. A nemzeti karakterológia kapcsán azonban „már ténylegesen zavaróvá lesz a gondolati összefogottság és a belső rend hiánya, a színvonal egyenetlensége. A szöveg is felhígul, és egyre inkább hajlik a könnyebb megoldásokra... [...] a továbbra is erőltetett fölény olykor már kínos, és a magatartás hitelességét veszélyezteti. Hiszen a kategorikus ítéletekkel becsempészett szubjektivitás végül is az epikus távolságteremtést gyengíti. Az az érzésem, hogy az író a fától nem látja az erdőt, hogy nem ura, hanem rabja az anyagának." Az író „az azonosulás és az elutasítás végletei között ingadozik. Túlságosan kívülről nézi a várost, nem lehet elhinni, hogy szereti." Kis Pintér részletesebben elemezte ifjabb Szeles András alakját. Ő a sok kallódó fiatal között kivételes ember, győztessé válik. Így viszont „indokolatlan a lázadása", érthetetlen a halálos baleset. Bármennyire igényes is a bíráló, mivel a regény nem az ő, hanem a szerző elképzelései szerint formálódott, szinte mindent kifogásolni kezdett. Köztudott volt például, hogy a gépkocsibaleset, amely persze mindig váratlan, mégiscsak életrajzi tény. S nála is megjelenik az értetlenkedés: hogyan lehet szeretni s elutasítani ugyanazt a várost?

Dobos István *A kisformák mestere* címet adta tanulmányának,[2] amelyben sokoldalúan mutatja be a mű sajátosságait. A legtöbb baja neki is ifjabb Szelessel van, alakja, s a regénynek ez a rétege számos problémát vet fel. Ezeknek alapja az, hogy: „Az elbeszélő énmegkettőzése a műegész felől felemás eredményre vezetett. A regény nem fabuláris elemeinek formaalkotó képességét rendkívüli módon gyengíti a hősével azonosuló Szótáríró elbeszélői magatartása, s egy ilyen típusú műben az epikus távolságteremtés hiánya komoly kompozíciós problémákhoz vezet." Ebben a regényben az azonosulás azonban semmiképpen sem tekinthető teljesnek, s ha így lenne, akkor értelme se lehet-

[1] *Kortárs*, 1987. 7. 147–153.
[2] *Alföld*, 1987. 9. 64–70.

ne magának az énmegkettőzésnek, amely többnyire éppen a különbözőséget szokta kifejezni. Dobos az önéletrajzi vonulatnál jóval értékesebbnek tartja a családtörténeti regényt, a legszínvonalasabbnak pedig az anekdotákkal életre keltett Porlód-történetet tekinti. Temesi „A hétköznapok felől közelíti a történelmet, s a körülményekhez derűs megadással alkalmazkodó porlódiak vitalizmusát mutatja föl érvényes tulajdonságként, a sorshelyzethez idomuló praxist, a túlélés stratégiájának avas bölcsességét hirdeti. Eredményesen mozgósítja az anekdota lényegkiemelő, elvonó tulajdonságait." Dobos megállapítja, hogy „A regény világképének lényeges építőeleme elbeszélőjének irodalomkritikai gondolkodása". Szerinte ez igencsak vitatható, hiszen „részigazságokat felnagyítva kategorikus ítéletet alkot, *értékrendjét általánosítja és kiterjeszti*".

Harkai Vass Éva kritikája[1] tárgyilagos és lényegét tekintve elismerő. A poétikai és tematikai bemutatás mellett említi a szerb Pavić szótár-könyvét. Megállapítja, hogy a történet összeáll, s mélyebb belső összefüggések mutatkoznak meg, bár „A *Por* emlékezésmechanizmusa problematikus, kihagyásos, egyenetlen, szeszélyes". Megállapítja, hogy „a regény vége felé úgy érezzük, terhesen dagályossá válik az egyes mellékalakok portréinak regénybe sorolása", s végezetül azt is, hogy „Temesinek a szócikkek nyújtotta kisformák óriási apparátusából sikerült egy kompakt, kilengéseivel is kiegyensúlyozott regényszerkezetet létrehoznia".

A regény második kötetéről a *Népszabadság*ban Kappanyos András írt tanulmány értékű cikket.[2] Kiemeli a formaérzéket és a fegyelmet, a tudatosságot, a kitűnően alkalmazott szótárformát. Temesi „mindent beépít a regényébe, amit valaha is látott, hallott, érzett és fontosnak talált". A cím egyrészt Porlód pora, másrészt „az emlékezetnek a könyvbe gyűjtött pora". A mű részben történeti regény, amely mögött „irodalmi igényű történetírói munka" van, részben önéletrajz, s a kettő közé épül egy családregény. Említi a posztmodernt is, s ennek kapcsán azt, hogy „az állandóan visszatérő önreflexió, a csak a magunk bizonytalan voltában való bizonyosság az irányzatnak és a *Por*nak egyik legnagyobb értéke". Említi, hogy van olvasói holtpont, s hogy a befejezés indokolatlan, nem válik szimbolikussá. A mű jelentős, de kérdéses, hogy lesz-e írói továbblépés. Ám ez a regény: „igen, igen, igen".

Siposhegyi Péter szegedi kötődésű, tehát sokkal alaposabb a helyismerete.[3] Szerinte „Temesi igyekezett mindent elmondani arról, amit saját élményei alapján a legjobban ismer. Könyve a magyar vidék breviáriuma." Szerinte az író „nem szereti Porlódot, nem is kezeli megbocsátó iróniával, de nem is harag-

[1] *Híd*, 1987. 10. 1330–1333.
[2] 1987. október 31. 16.
[3] *Mozgó Világ*, 1987. 10. 126–128.

szik rá. Porlód egy fejezet az életéből, amelyről a legtöbb jó, amit elmondhat, hogy nem vált járási regényíróvá." S megállapítja azt is, hogy ennek a porlódi életnek a tragikuma: „Hogy mielőtt megkezdődne, befejeződik. Ez a meg nem kezdett árnyéklét válik tragikussá a Temesi-szótár lapjairól. Egymáshoz illesztett szócikknek, novellának egyaránt kitűnő részekből ezúttal összeáll az annyira hiányolt Egész."

Ugyancsak szegedi kötődésű Domonkos László, aki a *Napjaink*ban mindkét kötetről külön írt.[1] A kritikusnak néhány szócikktől eltekintve semmi sem tetszik. Temesi „írt egy könyvet a provincializmusról és elkövette a tökéletes irodalmi provincializmus hibáját". Hiba a szótárforma, a könyv nem olvasható folyamatosan, aligha nevezhető regénynek, nagyobb része „tökéletesen érdektelen magánügyek" előadása, öncélú benne a pornográfia. A második kötet folytatja az első hibáit, iskolás 1918–19 feldolgozása, jobb 1956-é, de kevés a közügy, s eluralkodik a magánélet.

A legfurcsább, kritikának aligha nevezhető írást éppen a szegedi *Tiszatáj* közölte.[2] Jobbágy Tihamér nem értette, miért övezi elismerés a regényt, amikor az gyengébb a korai novelláknál. „Temesi most sajnos messzebb van attól, hogy huzamosan hasson figyelmünkre. Hiányzik a mélyebb gondolati töltés. Történetei – minden igyekezet ellenére – gyakran ásításba fúlnak, sokszor ellenérzésbe." Ugyanez a folyóiratszám közzétette Ördögh Szilveszter levélként megfogalmazott baráti emlékezését és vallomását Szegedről, az együtt töltött gimnáziumi évekről, kettejük „irodalmi önképzőköréről" és természetesen a regényről. Ez az írás azonban aligha tudta akkor ellensúlyozni az előtte olvasható pamflet-kritikát. (79–84.)

Jelen pályakép szerzője is készített elemzést a regényről.[3] A formai sajátosságokat játékos szándékkal felhasználva ugyancsak szótárszerűen, utalásokkal, ám az ábécé sorrendjét megfordítva a következő címszavakat és utalásokat használta: zsűrizik → ajánlás, zene → nemzedék, valóság → Közép-Európa, ük → család, utánozhatatlan → regény, Tisza → Porlód, Szótáríró → nemzedék, statisztéria → dialektika, regény → mese, Porlód → Közép-Európa, ötlet → utánozhatatlan, ódonatúj → dialektika, nyelv → mese, nemzedék → család, mese → ajánlás, lányok → fiúk, Közép-Európa → hungarus, játék → valóság, idő → regény, hungarus → Közép-Európa, gyerekkor → egyetem, garas → befejezés, fiúk → egyetem, életszerűség → valóság, egyetem → Szótáríró, dialektika → regény, család → ük, célbíró → zsűrizik, befejezés → Szótáríró, áldozat → gyerekkor, ajánlás.

[1] 1987. június. 28–29. és 1988. január. 33.
[2] 1987. 10. 76–78.
[3] *Forrás*, 1987. 10. 83–90.

A közvetlen fogadtatás fontos tanulmánya Dérczy Péteré.[1] Az ő írásának is van azonban egy furcsa fejtegetése. Szerinte a *Por* megjelenését övező, példa nélküli reklámkampánynak irodalmon kívüli következménye van: „Temesi akár akarta, akár nem akarta (szerintem inkább akarta), regénye több lett pusztán egy jól-rosszul megírt regénynél, talán maga sem vette észre, mikor kezdett esztétikai kvalitásaitól függetlenedve bekerülni egy olyan politikai, irodalompolitikai példatárba, ahol nem a tehetsége és művének értékei számítottak, hanem az, hogy a regény milyen irodalomtól független nézetek, szemléletek, csoportosulások, tendenciák által használható föl." Nagyon határozott ez az állítás, amelytől sajnos nem lehet eltekinteni a kritikus szerint. Ámbár semmi értelme. Igaz ugyan, hogy 1987-ben a megszokottnál sokkal nagyobb visszhangja volt Temesi regényének, ám hasonló történt korábban Esterházy Péter, majd Nádas Péter könyvével is. Egy jelentős mű hatása pedig mindig túlnő a „pusztán irodalmi" világon, éppen azért, mert jelentős. Aki ezt kifogásolja, akár azon is boronghatna, hogy Arany János *Toldi*ja vagy Ady Endre versei miért keltettek „irodalomtól független" hatást. Amúgy pedig egy műben bármilyen nézet, szemlélet megjelenhet, mert az irodalomtól semmi sem idegen, így a fogadtatásától sem. Írásának elemző részében Dérczy Péter vizsgálja a családregénynek nevezett mű tér- és időszemléletét, az elbeszélői mindentudás „rendíthetetlen" pozícióját. Szerinte „A modern elbeszélő nyíltan bevallja, hogy képtelen összefüggő, a valóság teljességét átfogó történetet előadni, az anekdotikus elbeszélő ugyanezt burkoltan teszi." Temesi regényéből az olvasható ki, hogy „a valóság nem fogható föl fejlődési tendenciák szerint, egészen durván fogalmazva, hogy az emberi létezésben aligha fedezhetők föl fejlődések, nincsenek célképzetek, a valóság nem hierarchizált rendben fogható föl, hanem egymás mellé rendeltségben, s ebből következően nem beszélhetünk a valóság és az emberi lét irányultságáról." Nemzedékregénynek is tekinti a művet „a nagy generációról", amelyben ifjabb Szeles András a „hős". Dérczy szerint az elbeszélő világképe miatt az egész regényt ellentmondások szövik át.

Györffy Miklós a nyolcvanas években a *The New Hungarian Quarterly* lapjain szemlézte az új magyar prózai alkotásokat, köztük Temesi regényét is (1987). Írása később magyarul is megjelent.[2] Györffy kérdésesnek tartja, hogy a mű egyáltalán regény-e, mert ha mégsem az, akkor félresikerült munka. Az anekdota „újra érdekes, jelentős lesz, mert »olyan« hamisítatlanul régies, autentikus", a régiség esztétikai kategóriává lép elő, s ez posztmodern jelenség. A művet élvezet olvasni, de idővel „elgépiesedik a szócikkgyártó mechanizmus". Ellenszenves számára „a hímsoviniszta erődemonstráció, a provinciális virtus-

[1] *Jelenkor*, 1988. 1. 69–76.

[2] In uő: *Új magyar prózaszemle*, 1992. 169–173.

kodás". Porlód egyszerre mitikus helyszín és provinciális porfészek. A regényből „Részben hiányzik a világkép, részben ellentmondásosan, átgondolatlanul jelenik meg". Végül: a könyvet „bárhol el lehet kezdeni olvasni és bárhol abba lehet hagyni. Mint egy szótárt. De a regény nem ilyen."

Módos Márton már a kritikai visszhang ismeretében írhatta meg értelmezését, gazdagítva az addigi képet.[1] Az írói módszer alapjának az idő-intarziát tartja, amely bizonyos időtlenséget is kifejez. A *Por* képes „a beatkorszak egész légterét, gondolatvilágát elénk varázsolni", a szembenézés eredménye viszont az értékvesztés felismerése. A motívumrendszerek közül kiemeli a provincializmust, az ivást, a magyarságot, az életerőt, a nők szerepét. Az író célja a múlt átmentése, egy teljes világ felmutatása, a jelen viszont „kiüresedő világ". Az alakmás Szeles András eszményített figura. „Temesi újfajta optimizmusa nem más, mint az életbe vetett hit." Módos elképzelése szerint a regény „valószínűleg sok vitát fog még kiváltani". Ez nem következett be, a bírálatok 1987-ben lényegében mind megfogalmazódtak, s Temesi újabb könyvei sokkal mérsékeltebb visszhangot keltettek. Majd a Bartók-regény kapcsán erősödtek fel ismét az ellenvélemények.

Czigány Lóránt a nyugatinak nevezett emigráns irodalom fontos fórumán értekezett a regényről, számos lényeges megállapítást téve.[2] Temesi Ferencet „hatvannyolc gyermekének" nevezi, akire Prága, Párizs és a beat hatott, s aki 1956 örökségét szélesíti ki. Az író folytatja azt a 20. századi írói törekvést, amelyik megtöri a narratíva linearitását. Így „klasszikus értelemben vett linearitásról nem beszélhetünk, de a sorban olvasott címszavak mégis kiadnak egy időrendet az olvasó képzeletében, van tehát a regénynek egy »bújtatott cselekménye«". A regény „történelem alulnézetben", s azt sugallja, hogy ez a világ rendje: mindenkit belep a „por". Mozaikszerű, szélesvásznú freskót kapunk Szegedről. Érték a mű vállalt regionalizmusa: Temesi „mer par excellence szegedi író lenni".

Számos új szempontot vetett fel, az irodalom mellett elsősorban a nyelvészet, a stilisztika felől közeledve Balázs Géza.[3] Néhány fontosabb, nem nyelvészeti megállapítását idézem. Felhívta a figyelmet a lehetséges előzmények között Edgar Lee Masters versciklusára.[4] Hangsúlyozta, hogy a szerb Milograd Pavić regénye egyidejű Temesiével.[5] Erőteljes a regény megszerkesztettsége, s nincs ugyan szigorú kronológia, de van előrehaladás. A mű sokféle kisforma ötvözete. A címszavak lezárása csattanós. A regény nagymértékű gyűjtő-kutató

[1] *Új Írás*, 1988. 8. 111–116.
[2] *Új Látóhatár*, 1989. 1. 114–117.
[3] *Magyar Nyelvőr*, 1989. 3. 314–326.
[4] *A Spoon River-i holtak*. Magyarul: Bp., Európa Kiadó, 1970.
[5] *Kazár szótár*. 1984. magyarul 1987.

munka eredménye. Összegzése szerint: „Szövegszerkesztésének nagyszerűsége abban van, hogy újra fölfedezi és vállalja a kisformákat, a szóbeliséget, művében gazdagon szerepelteti mindennapi környezetünk beszéd- és szövegvilágát, kommunikációs sajátosságait. Azt tükrözi, hogy a világ részleteiben, darabjaiban él velünk és bennünk, mindezek a részletek azonban bizonyos rendszer szerint lerakódnak, kapcsolódnak, átalakulnak, sajátos asszociációkat eredményeznek. A kis részletekből mindenesetre összeáll valamiféle egész – ezt pedig leginkább hétköznapi filozófiának nevezhetnénk."

Mező Ferenc tanulmánya áttekintő igényű és ironikus című: *Minden áron? – avagy két kötet és két pótkötet. Temesi Ferenc prózájáról.*[1] Az első kötet kapcsán kiemeli a *Kiáltvány*t, amely az egész nemzedéké lehetne, s inkább a regény pótkötetének tartja, akárcsak, már okkal, a *3. könyv*et. A regényben a kisembernek és provinciális történetének hihetetlen gazdagsága mutatkozik meg. Meghatározó a kedély, amely az „önmegtartás képességét" tartja életben. A második kötet túlírt. Az ötvenes–hatvanas évek ábrázolása közhelyes. 1968 nemzedéki drámáját elhallgatja a könyv, a főhős halála nem válik katartikussá. A *3. könyv*et az önmutogatás jellemzi, felesleges lábjegyzetek sora ez, néhány kivétellel.

Miután a nyolcvanas–kilencvenes évek magyar epikája meglehetős szakmai figyelmet keltett, Szirák Péter már teljes könyvet szentelt e tárgykörnek. A *Folytonosság és változás* (1998) lapjain a fő helyet Mészöly, Nádas és Esterházy foglalja el, mint „hagyomány", majd ezt követi tíz kisportré, közte *A központosított (ön)értés (A Temesi-olvasás)* című. A tömör elemzés foglalkozik az olvasói és a szakmai fogadtatástörténettel, majd Dobos István és Dérczy Péter írásaira hivatkozva felhívja a figyelmet „a mű alakítottságbeli hiányosságaira".

Vele ellentétben a nyelvész Tolcsvai Nagy Gábor részletesen elemző tanulmánya[2] azt állapította meg, hogy a regény „Összetett nyelvi rendszert épít föl, amely egyúttal pontosan mutatja, hogy a nyelvi megformáltság, az epikai szerkezet és a történetelbeszélés módja szorosan összefügg minden fontos műben". Tolcsvai befogadóan újraértékelte a nyelvjárási és a köznyelvi beszédmódok szépirodalmi alkalmazását. Kijelentette, hogy „a magyar nyelv különböző korszakú, földrajzi és társadalmi kötődésű változatai egy szövegben szinkretikusan, tehát egymáshoz viszonyított létükben, de felismerhetően és elkülöníthetően a magyar nyelv egyfajta szintézisét hozzák létre". A műben a nyelvváltozatok és a stílustípusok rendszere épül fel.

Kálmán C. György[3] a közelmúlt sikerkönyveivel foglalkozva kerített sort Temesi művére. Érdekes megállapítása, hogy egy szótár mindig korának, szerzőjének

[1] *Mozgó Világ*, 1989. 11. 108–115.

[2] *A nyelvváltozatok egy irodalmi szintézise. Temesi Ferenc: Por.* In *Nem találunk szavakat*. 1999.

[3] *Beszélő*, 1999. 7–8. 149–151.

a lenyomata is. Szerinte a „kétely nélküli önbizalom" teszi nehézzé a mai olvasást. Hibának tartja Szeged átnevezését, elutasítja a mindentudó elbeszélő „egyszerű és igazságtalan véleményét" a városról. A mű irónia nélküli, az anekdotagyűjtemény felé sodródik, „irodalmilag kiábrándító. Nagy, elszalasztott lehetőség. […] Hiába várnánk tőle, hogy akár az emberi kapcsolatok, akár a hatalom természete, akár a hatalmi beszéd kijátszásának módja – e korszak jeles tárgyai – kerüljenek a látószögbe. A sodró mese, a kultúrtörténeti kaleidoszkóp, a szociográfiai adalékok sora, mi tagadás, sokkal súlytalanabbnak tűnik a kor prózája legjavánál." Említi Bodor, Mészöly, Krasznahorkai, Nádas, Esterházy, Márton László nevét, s Temesi „ezekhez képest kifejezetten rózsaszínű". Nehéz ezt a minősítést értelmezni. Csak nem régimódi leányregénynek véli a kritikus ezt a művet?

Szalay Zsolt íróportréja[1] tömören ismerteti a regényt. A hagyományosan három regénytípus mellett negyedikként említi a szerelmes regény fogalmát is. Kitérhetett már arra is, hogy vannak változások a harmadik kiadás szövegében.

A 21. század kezdetén új irodalomtörténetek is megjelentek. *A magyar irodalom történetei*nek három kötetében Temesi Ferenc regényét kétszer említik. Az első kötetben Bárczi Ildikó a késő középkorral, az alfabetizálással mint alapvető szerkesztési elvvel foglalkozva; a második kötetben Tolcsvai Nagy Gábor az irodalmi nyelv elsősorban 19. századi helyzetét vizsgálva. A harmadik kötetben az írónak a neve sincsen leírva.[2] Ugyanez az író sorsa a Gintli Tibor és Schein Gábor által írt *Az irodalom rövid története* című műben is.[3] Schein Gábor az ezredvéggel foglalkozó *Megújuló próza* című fejezetben tárgyalt 14 író mellé nem illesztette be Temesi Ferencet. Igaz, Jókai Annát vagy Lázár Ervint sem.

A nemzedéktárs Grendel Lajos sokkal tárgyilagosabb *A modern magyar irodalom története* című könyvében.[4] *A prózafordulat regényei* első fejezetében Nádas Péter és Esterházy Péter kerül bemutatásra, a második fejezetben a rövid portrékban Csaplár Vilmos, Hajnóczy Péter, Krasznahorkai László, Lengyel Péter, Pályi András, Spiró György után Temesi Ferenc is kapott egy oldalt, s így vele fejeződik be a könyv. Érdemes idézni az értékelést. „A könyv olyan enciklopédikus gazdagságban ábrázolja egy lokalitás múltját és jelenét, az ott lakók szokásait, életmódját, alkalmasint életük valamely drámai, vagy ellenkezőleg, tragikomikus eseményét, ami párját ritkítja a 20. század végi magyar epikában. Bár a címe erre utal, hiba lenne a regényt kizárólag a provincializmus kritikájának tekinteni, mivel az író – helyenként vitriolos – iróniája mellett jelen van a

[1] *Szépirodalmi Figyelő*, 2004. 6. 127–133.
[2] Bp., Gondolat. 2007.
[3] Pécs, Jelenkor, 2007.
[4] Pozsony, Kalligram, 2010.

műben egy másik szólam is, a város és a város lakói iránti szereteté és megértésé is. S ha valaki a nyelvi megelőzöttség posztmodern szemléletét hiányolná a regényből, ezért a »hiányért« bőségesen kárpótolhatja őt az író magával ragadó stílusa és áradó mesélőkedve."

Népszerűsítő szándékú, ám igényes kézikönyvnek nevezhetjük az *Ötven nagyon fontos regény*[1] című kötetet, amely Cervantestől Temesi Ferencig és Esterházy Péterig mutat be regényeket. Az említett két szerző mellett Ottlik Géza, Mészöly Miklós, Sütő András, Sánta Ferenc kapott még helyet. A címlap első és hátsó oldalának „könyvespolcán" megtalálható a *Por* két kötete is. Amikor kézbe vette Temesi Ferenc ezt a könyvet, az is örömet szerezhetett neki, hogy előtte García Márquez szerepel. N. Horváth Béla tanulmánya hozzáértően és tárgyilagosan mutatja be a regényt, amelyet egyértelműen posztmodern alkotásnak tart. Hangsúlyozza a játék, az önirónia jelenlétét, a főhős pótcselekvésekkel kitöltött napjait, „a múlt meglehetősen mitikus, mesei világát". Ugyanakkor a múlt „panoptikumvilág" is. Temesi „a szerzői kívülállást tudatosítja", a mű „a megismerés bizonytalanságát tételezi".

A Móra Könyvkiadó *7×7 híres mai magyar regény* című kötete[2] az előbbinél sokkal bővebb merítésű munka, s a kiadó jellegének megfelelően nagyobb mértékben törekszik az ismeretterjesztésre. Temesi könyvét Karkovány Judit mutatta be szép stílusban, valóban olvasási kedvet váltva ki az érdeklődőkben.

A fogadtatástörténet különös érdekessége, hogy maga az alkotó is reflektált a bírálatokra. A *3. könyv* nem csupán a keletkezés történetével foglalkozott, hanem a *Parlandó* utolsó részében a kritikusokról is elmondta a véleményét. „Hittel és becsülettel (Malcolm Cowley-féle és magam erkölcsi kódexének megfelelve) írtam a könyvemet, meglepett hát, hogy hányan estek nekem. Fölösleges elmagyarázni, hogy az író miért a mocskolódásokra emlékszik jobban, miért nem a dicséretekre. Egy dolgot azért mégis megemlítek: nekem a személyeskedés fájt; amikor nem a mű, hanem írója emberi hibáit ócsárolták. Az is igaz, hogy minden erős szellem/élet szükségszerű velejárója, szinte bizonyítéka az azonnal föllépő ellenség. De hát, miként Mann mondja, »Mindnyájunknak vannak sebei, s a dicséret, ha nem is gyógyír, de legalább enyhet ad számunkra.« Mi is volt ama lübecki ház homlokzatára írva: »NEM LEHET MINDENKINEK TETSZENI.«

Azt mondják, a céltábla nem lő vissza. Csakhogy én nem vagyok céltábla. Én író vagyok. *(→PS. I Love You)*

A kritika a tükörnek tart tükröt. Azokat leckézteti, akik elég hiúak ahhoz, hogy a többieket leckéztessék. Kritikusszubjektum szemben egy irodalomobjektummal.

[1] *Ötven nagyon fontos regény*. Bp., Lord, 1994.

[2] *7×7 híres mai magyar regény*. Szerk.: Székely Éva. Bp., Móra, 1997.

[...] Igaz író mindig átlép a kritika korlátain. Hogyan lehet megítélni egy teljesen és tökéletesen új irodalmi jelenséget a régi kritikusi eszköztárral?

[...] Nekem Sütő András mondta, hogy Erdélyben úgy olvassák a *Port*, mint a Bibliát. Kell-e ennél nagyobb dicséret magyar írónak? kérdem én. Hiszen azért írtam, hogy odaadjam az örömet azoknak, akik szenvednek, egykori életem leheletét azoknak, akik életben akarnak maradni. A *Port* egy halott írta, aki hitet és erőt hozott, és nem nemzethalál-víziót. Az túlságosan is itt van, mindenki szeme előtt. Egészséges önbizalom kell ennek a népnek, jobban, mint valaha. A vagy ötven kritika közül, amely megjelent, csak nagyon kevés ért föl azzal a néhány száz levéllel, amely megerősített ebbéli hitemben.

De volt közöttük egy, amelynek olvastán kis híján leszédültem a buszról. A magyar írók doyenje, a kritikusok fejedelme, az élő legenda, az ihletett bíró, a kilencvenéves Baránszky-Jób László írta. Már az is példázatos, hogy figyelemre méltatott egy ilyen kezdőt, mint én. Az első kritikájában oda is mondogatott, de sose bántott. Értő figyelem volt a szavaiban. Őtőle még a bántást is szívesebben venném, mint mástól a dicséretet." (239–242.)

A *3. könyv* utolsóelőtti írása az idézetben már említett *PS. I Love You*. Műfaji megjelölése: jutalomjáték, újabb címe: *Portörlők írták*. Hét kritikából olvashatjuk az összeválogatott bíráló gondolatokat. A szerzők neve könnyen felismerhető: Balassa P. TeMás, Irigykedő Pipitér, Kappanyos, Kisdobos, Bérczy Benő, Jobbágy Tiborc, CCCCanadai Bebek Bástya. Temesi Ferencről barátai is mondják, hogy hirtelen felfortyanó, méregbe guruló, örök haragot kiáltó ember. Nem csak a kritikusokra képes tehát haragudni. Aligha lehet eldönteni, hogy eleve neheztel-e erre az emberfajtára, vagy az őt ért bírálatok kapcsán kezdett szinte zsigeri ellenszenvet érezni, tiszteletet adva a kivételnek. Mindenesetre a kritikus is ember, s nem mindegyikük tart gépfegyvert a kezében, hogy a célra, azaz az íróra és művére lődözzön. S persze maga Temesi ismeri annyira önnön természetét, hogy iróniával nézzen rá. *A szív böjtje*[1] levélválogatásában közölte régi barátjának, Szepesi Attilának az erről szóló, 1987. augusztusi levelét is: „nem értem, és bosszant is, hogy mi a fenének kell mindenütt ellenségeket keresned ebben a nyavalyás világban, ott is, ahol barátaid vannak. Utálom a prédikálást, de most nem tudok mást írni: tarts egy kis önvizsgálatot; vajon nem benned van-e a hiba, hogy mindenkivel összeakasztod a szarvadat? Az érvényes opusznak – és a tiedet ilyennek tudom – nincs szüksége effélékre." (271.)

Az említett könyv *Élet és irodalom* (1990.) című, százoldalas fejezete az íróhoz intézett, 1969 és 1990 közötti levelekből közöl válogatást. Ezek közül néhány foglalkozik a regény írásával, sokkal több pedig a fogadtatás addig nem nyilvános részéhez tartozik. A következők írtak a köszönetnél többet: Apáti

[1] Budapest, Pannon Könyvkiadó, 1991.

Miklós, Balaskó Jenő, Boldizsár Iván, Döbrentei Kornél, Gion Nándor, Grendel Lajos, Juhász Ferenc, Kemenczky Judit, Kőbányai János, Nagy Gáspár, Ottlik Géza, Szakonyi Károly, Száraz György, Szepesi Attila, Szilágyi Ákos, Tóth Erzsébet, Zalán Tibor.

A levélantológia utószava természetesen ismét csúfolódik, most már a filológusokon, irodalomtörténészeken is: „Nem várom meg, amíg halálom után kacska kezű életrajzolók, irdatlan irodalompusztítók, béna beavatótanoncok vetik rá magukat védtelen irományaimra. Engem nem érdekel az utókor, ami itt van a sarkon túl, vagy nincsen. [...] Tengernyi levélből kirostáltam egy irodalmi önéletrajzra valót: a legjobbak, ma már látszik, azok voltak, melyekben jól odamondogattak nekem. Barátaim és felebarátaim, magyar írók, költők, dilettánsok írták hát meg curriculum vitae-met – régi vágyam teljesült ezzel. Kösz mindenkinek." (288.)

2014

„Minden Egész eltörött"?

Szegedy-Maszák Mihály: A magyar irodalom történetei 1920-tól napjainkig. III. kötet[1]

Három igényes kiállítású és tekintélyes terjedelmű kötetben jelent meg 2007-ben *A magyar irodalom történetei* című munka, amelynek főszerkesztője Szegedy-Maszák Mihály akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár. Tájékoztatásul megtudhatjuk azt is, hogy „A projekt a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal támogatásával valósult meg. A kötet kiadását a Magyar Tudományos Akadémia támogatta." A támogatási összegekről elképesztően magas számadatok terjedtek el a közbeszédben. Több mint negyven éve jelent meg magyar irodalom egészét részletezően, szaktudományos igényességgel áttekintő kiadvány az MTA Irodalomtörténeti Intézetének munkájaként. Ez azonnal egyetemi tankönyvvé vált, s erre hasonlóan használható mű mostanáig nem készült. A diákok körében a borítók színe miatt kezdettől fogva spenótnak becézett hat kötet akkor hézagpótlónak bizonyult, de kétségtelen tény, hogy már a nyolcvanas években megérett az idő arra, hogy készüljön egy korszerűbb s valamivel talán szerényebb terjedelmű kézikönyv.

A korszerűség a kiindulópontja Szegedy-Maszák Mihály előszavának is az első kötet élén. Szerinte a hajdani mű szerzői „kevéssé próbálták érvényesíteni a nemzetközi irodalomtudomány korabeli szempontjait". Lényegében igaz lehetne ez, ám nem volna szabad elfeledni, hogy a marxizmus változatai is jelen voltak

[1] Bp., Gondolat, 2007.

a kor nemzetközi szakmai életében, többek közt Lukács György révén. S az is tudható, hogy neki, majd másoknak is küzdeniük kellett azért, hogy az ortodox marxista felfogást egy nyitottabb, befogadóbb válthassa fel. Igazolja ezt például az új mű harmadik kötetében az a fejezet, amely a strukturalizmus 1970 körüli hazai helyzetével, elnyomásával foglalkozik (Bezeczky Gábor). Az eseménytörténetre az idősebbek emlékezhetnek is. Enyhén szólva történelmietlen azonban, ha az 1945 utáni fél évszázad kapcsán tudománytörténeti szempontból Hankiss Elemér fontosnak bizonyul, Lukács György viszont nem, pedig az ő nézetei és azok fogadtatástörténete nemcsak bennünket foglalkoztatott. Az irodalomtörténet-írást, a kritikát, de az irodalmat sem lehetne nélküle tárgyalni. Ugyancsak hiányzik a sokáig szigorúan elítélt egzisztencializmus, amelynek gondolkodásmódját, irodalomszemléletét Németh G. Béla nagy hatással emelte át műelemzéseibe a hatvanas évek második felében. Ma már nincsenek egypártrendszerbeli tiltások: minden szemlélet megjelenhetne ebben a kézikönyvben.

A korszerűség mellett a másik fő célkiűzés szerint a fejezetek „az irodalmat a művelődés tágabb összefüggésrendszerébe illesztik". Csak helyeselni lehet ezt a törekvést, amely legkövetkezetesebben, példaszerűen a Szegedy-Maszák Mihály által írtakban bontakozik ki. Ne legyünk azonban igazságtalanok: a magyar irodalomtörténet-írásban nem valami radikálisan új felismerésről van szó. A maga kezdetlegesebb módján a régi kézikönyv is foglalkozott minden nagyobb korszak kapcsán összefoglalóan, de egyes fejezetekben is a társművészetekkel, a korszak szellemi és irodalmi életével, s azzal is, ami most meglehetősen háttérbe szorult: a történelem menetével. S ez a szemlélet nagyon régóta s persze „középiskolás fokon" ott volt az irodalomtankönyvekben, a zenei, a képzőművészeti oktatásban. Az új kézikönyv viszont összefoglaló módon semmivel sem foglalkozik. Amit viszonylag újkeletűen kultúratudománynak neveznek, az a tudomány szintjén polihisztorokat igényelne, s ezt az egyén a mai korban megközelíteni sem képes. A tudományos ismeretterjesztésben viszont, s szerintem egy kézikönyvnek ezt is célul kell kitűznie: áttekintéssel, összefoglaló, eleminek tetsző ismereteket is átadó tárgyalással lehet eredményt elérni. Ennek hiánya – például egy átlagos tájékozottságú bölcsészhallgató vagy akár középiskolai tanár számára – alig használhatóvá, alig feldolgozhatóvá teszi egy-egy tanulmány utalásait.

Bármelyik fejezetét kezdem el olvasni e három kötetnek, tapasztalom a felkészültséget, az igényességet, sok esetben az újszerű megközelítés szellemi izgalmát. Mégis, mindig valami elementáris hiányérzet marad bennem, mert soha nem feledhetem el, hogy az adott fejezet egy irodalomtörténeti kézikönyvben szerepel, s bár irodalomtörténeti tanulmány, nem kézikönyvbe való. A színvonalas elemzések egymásutánjából nem születik áttekintő-összefoglaló mű.

Kifogásaimat, amelyekkel egyúttal jellemzem is e munkát, főként a 3. kötetből vett példák sorával próbálom szemléltetni. A tájékozódásban a *Személynévmuta-*

tó és a *Címmutató* is segített, bár ezek is tökéletlenek. Olykor téves a megadott oldalszám, de nagyobb baj, hogy nagyon sok, a szövegekben fellelhető adat hiányzik belőlük. A kötetekben minden fejezet mellett szerepel egy évszám és egy mű címe. Ez azt sugallja, hogy így kiemelődnek a legjelentősebb alkotások. Pedig nem kevés a hiány. Mindjárt az 1920-as évszám is vitathatóvá válik, mert kimarad, igaz esztétikai és nem eszmetörténeti indoklással Szabó Dezső regénye, *Az elsodort falu*, amely 1919 májusában jelent meg, s hatása igen jelentős volt. 1923-ban nem létezik a *Tündérkert*, 1932-ben az *Ábel a rengetegben*, 1938-ban az első József Attila-összes, 1947-ben az *Iszony,* 1965-ben a *Himnusz minden időben*, 1979-ben a *Termelési regény*. Nagyon változóak a fejezetek végén a bibliográfiák. Olykor csak 4-5, máskor 30-40 tételből állnak. Feltűnő, hogy sokszor modernnek számító monográfiák sem kaptak helyet, legalább a tájékoztatás céljából. Ha a szerzők nem is hivatkoztak rájuk, feltételezhető, hogy talán mégiscsak olvasták azokat. Íme, néhány eset: nem említik Aczél Géza (Kassák Lajos), Szabolcsi Miklós (József Attila), Görömbei András (Nagy László, Sütő András) könyveit.

Nézzük a tájékoztatás esetlegességének, egyoldalúságának példáit. Bartók Béla méltóképpen szerepel, a 2. és a 3. kötetben is külön fejezet foglalkozik vele. Ehhez képest Kodály Zoltán mellékszereplőnek is alig tekinthető. A 2. kötetben a következőket tudjuk meg róla egy-egy mondatban, felsorolásban, többnyire Bartókkal összefüggésben. Ő is gyűjtött népzenét. Hatással volt költőinkre. Szerepelt a Thália Társaság tagjai közt. Írt Debussyről. Írt Bartókról, az pedig őróla (egy-egy rövid idézet), tagja volt a Vasárnapi Körnek. A 3. kötet információi: Fülep Lajos írt róla. A Bartókról szóló tanulmány háromszor említi a nevét. Györffy István felfogása az övével rokonítható. Juhász Ferenc, majd kétszer Weöres Sándor kapcsán kerül szóba Kodály. Jó lett volna valamit megtudni e hatásról, mert így mindössze annyi az információ, hogy a folklorizmust ő sem értelmezte leegyszerűsítően.

Kodály Zoltán legalább létezik a kultúratudomány számára, de más, például Bozay Attila, Dohnányi Ernő, Durkó Zsolt, Eötvös Péter, Farkas Ferenc, Lajtha László, Ligeti György, Petrovics Emil, Szokolay Sándor, Veress Sándor, Weiner Leó nem. A színház- és előadó-művészet az avantgárddal és az új teatralitással kap helyet két fejezetben, s ami ehhez képest csak „modern", az nem létezik. Leírva sincsen például Básti Lajos, Gábor Miklós, Latinovits Zoltán, Major Tamás, Ruttkai Éva, Tímár József neve. Lényegében a képzőművészet kapcsán is csak az avantgárd a számontartott. A 2. kötetben nincs képzőművészeti fejezet, a 3.-ban van Fülep Lajosról, a Bauhausról és Moholy-Nagy Lászlóról, illetve a neo-avantgárd és posztmodern képzőművészetről. A mutató szerint Csontváry Kosztka Tivadar neve sehol nincs leírva, ám a Fülep-fejezetben mégis megtalálható: neki szerepe volt „Csontváry elismertetésében". A 2. és a 3. kötetben Munkácsy Mihály neve három, Szinyei Merse Pálé egy felsorolásban szerepel, Paál Lászlóé sehol

sem. Ferenczy Károly sem létezik. (Mulatságos tévedés, hogy az egyetlen utalás, a Fülep Lajostól 1906-ból származó idézet: „a Manet-k és Ferenczyek által kivívott új művészet" feloldása a névmutatóban: „Ferenczy Béni és Noémi".) Kondor Béla sehol. Hosszan lehetne sorolni a neveket, de nincs értelme. Mintha nem is lenne más érték, csak az, ami avantgárdista. (Az irodalmi hiányokról majd később.)

A főszerkesztő, továbbá a szerzők jelentős része fő- vagy mellékállásban egyetemi oktató. Számtalanszor megtapasztalhatták már, hogy a magyar szakosoknak és a legtöbb bölcsészhallgatónak hiányosak az irodalmi és igencsak elenyészőek a filozófiai, történelmi, társművészetekkel kapcsolatos ismeretei. A Bauhaus vagy a posztmodern képzőművészet ilyen részletességű tárgyalása helyett célszerűbb lett volna áttekintően, szelíd ismeretterjesztő céllal bemutatni a 20. század képzőművészetét, zeneművészetét. Bartók és Kodály nevét persze mindenki ismeri. De sokak számára megoldhatatlan feladat lenne néhány művük megemlítése, még inkább munkásságuk néhány mondatos jellemzése.

Visszatérve az *Előszó*hoz, abban a korszerűséget érvényesíteni kívánva a célelvűség az igazi kulcsfogalom, korántsem pozitív értelemben. Ez van is meg nincs is, szükséges is meg korszerűtlen is. „A feladat kijelölésekor nagyon lényeges ellentmondással kellett szembenézni. Összefüggő történetmondás többnyire csak egyetlen szerzőtől várható, történetírás viszont nehezen képzelhető el valamely célelvűség föltételezése nélkül. E munka szerzőinek részben azért különbözik a beszédmódja, mert kimondottan vagy hallgatólagosan nem ugyanannak a célelvűségnek a szellemében gondolkoznak. Míg a korábbi irodalomtörténetek általában egyféle célelvű folyamatot igyekeztek figyelemmel kísérni, ez a munka olyan célelvűségeknek a kölcsönhatásával számol, amelyek között olykor feszültség, sőt akár még ellentmondás is érzékelhető." A célelvűség kétféle szintje csúszik itt egymásra: az irodalomé és az elemzőké. Ha van a magyar irodalomnak valamiféleképpen önelvű története, akkor abban célelvűségek feltételezhetőek. Az irodalomtörténésznek is van valamiféle elképzelése, „célelvűsége" kutatásának tárgyáról, de úgy látszik, nem baj, ha ez inkább őt jellemezi, s nem tárgyát, az irodalmi művet, az alkotót. Mi volt korábban az „egyféle célelvű folyamat"? Hármat említ az *Előszó*, ezek: a nemzetjellem szerves fejlődése, a társadalmi haladás, a modernség. A legáltalánosabban közelítve voltak ilyen alapelvek, de ebben az új műben is van egy, hiszen itt az a kinyilvánított fő cél, hogy „a magyar irodalmat töredezett örökségként mutassuk be". De van a fogalomnak egy másik szintje is. Minden kultúra történetének minden korszakában szembesülhetnek egymással különböző „célelvűségek", s a modern irodalomtörténetek ezt általában megjelenítik. Miként értelmezzük például Kazinczy Ferenc és a romantikusok programjának szembenállását? A kései népnemzeti iskola és a nyugatosok, a *Nyugat* és Kassák ellentéteit? A népiek és az urbánusok csatáit? S egy-egy portré, egy-egy kisebb korszak megírásakor se lett volna lehetőség „összefüggő történetmondásra"?

E munkában „Nem az alkotás, hanem a befogadás elemzését tekintettük elsődleges feladatnak." – írja az *Előszó*. Igazságtalan lenne azt állítani, hogy csupán a 2000. év körüli befogadások kézikönyve jött létre, hiszen részben megvalósul a „másodlagos" feladat is: a művek tárgyalása nélkül ugyanis elég nehéz érdemben szólni a fogadtatásukról. Másrészt viszont e könyvhármas aligha tekinthető fogadtatástörténetnek. Számos, e szempontból kikerülhetetlen műről szó sem esik, továbbá a szerzők egy részét alig foglalkoztatták az eddigi értelmezések.

Az *Előszó* szerzője azzal is érvel, hogy a művészeteknél nem ajánlatos „vonalszerű előrejutást" feltételezni: „Túlhaladás helyett célszerűbb csak változásról beszélni. A későbbi nem okvetlenül magasabb rendű. Ady költészetét nehéz volna fejlettebbnek minősíteni Arany Jánoséhoz képest." Vonalszerűséget igencsak együgyű emberek képzeltek el bármikor, a magasabb rendűség megkérdőjelezése pedig egyrészt közhely, másrészt abszolút értelemben csak a legnagyobb művészekre vonatkozik. Shakespeare-hez, József Attilához, Mozarthoz, Bartókhoz képest soha nem lesz „magasabb rendű" művészet, az irodalmi termés átlagában, az irodalmi életben, az olvasóközönségben azonban mégiscsak feltételezhető valamiféle „haladás". S az egyes műfajoknak is lehetséges fejlődés-, illetve hanyatlástörténete. Aligha lehet csupán a változás fogalmával leírni például a regény műfajának eddigi történetét. Ezek azonban valóban vitatható kérdések.

A következő állítással sokkal több a gond: „Az egyetlen kulturális örökségbe vetett hit arra ösztönözhet, hogy az irodalom múltjának áttekintése üdvtörténetnek rendelődjék alá. Ezzel a felfogással szemben azt a szemléletet próbáltuk érvényre juttatni, mely különböző hagyományok létét tételezi föl, és tartózkodik korszakok egyértelmű kijelölésétől, mert nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy ugyanaz a jelenség egyaránt értelmezhető folytonosságként és megszakítottságként. Ezért adtuk e sokszerzős munkának a következő címet: *A magyar irodalom történetei*." Magyarázatot kívánna az állítás, amely azonosítja az egyetlen kulturális örökséget az egyetlen hagyománnyal. Az a kulturális örökség, amely nemzeti kulturális örökségnek tekinthető, a civilizált polgári kultúrákban alighanem mindenhol sokféle hagyomány összességét jelenti. Amiként ezt József Attila is megfogalmazta, tanulságosan *A Dunánál* harmadik részében.

A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzetség, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör.
Árpád és Zalán, Werbőczi és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavarog
e szívben.

Nem lenne semmi baj, ha ez a kézikönyv a különböző hagyományok egymás melletti és utáni létére hívná fel elsősorban a figyelmet. Ehhez is nélkülözhetetlen lenne azonban a történetiségnek a szerkezetben való érvényesítése. De nemcsak „a korszakok egyértelmű kijelölése" hiányzik: egyáltalán nincsenek korszakok, azt jellemző irányzatok. Alig vannak portrék. Az időbeli sorrenden kívül nincsen e három kötetben semmilyen más rendezőelv. A cím magyarázata félrevezető. Erre a munkára ez csak így illene: Történetek a magyar irodalomról. A közvetlenebb jelenkor kapcsán ez még elfogadható is lenne, de még bölcsebb lett volna az évszámokkal 2000 helyett csak az 1970-es évekig jutni el, Tandori és Esterházy fellépéséig.

Mintha lett volna mondjuk, tíz konferencia, amely időrendben lefedi irodalmunk történetét, s ezeket nem tíz különálló könyvbe, hanem ebbe a háromba gyűjtötték volna össze egy látványos bevezetéssel. Így valóban „Minden Egész eltörött" – ez a részletek rémuralma. A munka címe a hétköznapi megértés számára a következőket jelenthetné: 1. A magyar irodalomtörténetek tudománytörténeti tárgyalása. 2. Az irodalmi művek témái, „történetei" a legendáktól napjainkig. 3. Különböző felfogású irodalomtörténészek különböző „célelvűségű" munkái ugyanarról a magyar irodalomról. Erre néhány elszórt példa található e kötethármasban, de a különbözőség nem lényegi. Szegedy-Maszák Mihály nem hisz „az egyetlen kulturális örökség"-ben, de meg van győződve arról, hogy csak az övéhez hasonló irodalomszemléletnek van létjogosultsága. Azt is állítja, hogy „e munka visszatükrözi a jelenkori magyar irodalomszemlélet és -tudomány megosztottságát". Ez legfeljebb részletkérdésekben igaz. A főszerkesztő úr még az akadémikusok, akadémiai fokozattal rendelkező tudósok közül sem kérte fel vagy nyerte meg közreműködésre azokat, akik a lényegről másként gondolkoznak, s ez főként a 20. század kutatói kapcsán feltűnő. Alighanem azért, mert ők „a nemzeti művelődés tanulmányozásába" vonulnak vissza. Engedtessék meg a hiányzók korántsem teljes névsora: Bertha Zoltán, Bíró Ferenc, Bitskey István, Bodnár György, Csűrös Miklós, Görömbei András, Hargittai Emil, Jánosi Zoltán, Kabdebó Lóránt, Kenyeres Zoltán, Kovács Sándor Iván, Márkus Béla, Monostori Imre, Nyilasy Balázs, Olasz Sándor, Pomogáts Béla, Poszler György, Rába György, Rónay László, Sipos Lajos, Szávai János, Széles Klára, Szigeti Lajos Sándor, Tarján Tamás.

Lehetséges szerzők, másként gondolkodók hiánya csak azoknak feltűnő, akik valamennyire otthonosak a mai irodalomtörténészi szakmában. Az azonban diákokat, tanárokat is elkeseríthet, hogy ez a mű se nem kézikönyv, se nem tankönyv. S a módszertani egyoldalúság mellett ők is észrevehetik szerzők és művek elfogadhatatlan, semminemű elmélettel nem igazolható hiányát. Az *Előszó* szerint „az kerül szóba, amit e munka szerzői lényegesnek vélnek a magyar örökség megőrzése szempontjából. Amiről nem esik szó, azt kevésbé

fontosnak gondolják." A három kötetnek van főszerkesztője, vannak szerkesztői. Nem készült volna munkaterv? Vagy a Duna jegén szavazta meg a szerzők népes csapata, hogy ki és mi a fontos, illetve lényegtelen? Említek néhány furcsa esetet. Az 1. kötetben ugyan a névmutató szerint gazdagon szerepel Janus Pannonius, ám érdemlegesen csak egy fejezetben esik szó róla, pontosabban az ő priapikus, azaz erotikus-pornográf költészetéről. Kármán Józsefet egyetlen alkalommal említik, *Uránia* című folyóiratával kap 15 sort, amelynek fele idézet tőle. A 2. kötetben viszont nyolc helyen is hivatkoznak rá, esszéjére és levélregényére. Ennyivel azonban a tájékozódni, tanulni vágyó nincsen kisegítve. Azért is szomorú ez, mert a *Fanni hagyományai* ma is élvezetes olvasmány, akárcsak *A nemzet csinosodása*.

A 20. századdal kapcsolatban részletesebb bírálat szükséges. A 2. kötet utolsó 250 oldala a századelővel foglalkozik, s ha belehelyezkedünk a szerkesztői koncepcióba, nagyjából elfogadható módon, bár nehéz beletörődni abba, hogy mint Petőfire, Adyra is csak egyetlen fejezet jut, igaz, az kivételesen pályaképvázlat. Az 1920 utáni magyar irodalom történetében viszont – Krúdy Gyulával ellentétben – nincs helye Móricz Zsigmondnak. Babits Mihály európai irodalomtörténete kap egy fél fejezetet, de versei, regényei, esszéi nem fontosak. Kosztolányi Dezső látszólag egy szót se szólhat, hiszen az előző kötetben novelláival Csáth Gézával társbérletben már szerepelt, most pedig három fejezet az övé: a *Pacsirta*, az Ady-bírálat és az *Esti Kornél*-ciklus révén. De eltűnt a költő. Áprily Lajos, Juhász Gyula, Tóth Árpád csak utalásokban található meg. A névmutató szerint Nagy Lajos prózaíró nem létezett. S ahogy haladunk előre az időben, egyre több a hiány, s különösen feltűnő például a következőké: Cs. Szabó László, Dsida Jenő, Gelléri Andor Endre, Hubay Miklós, Jékely Zoltán, Kálnoky László, Kodolányi János, Kós Károly, Pap Károly, Rónay György, Sarkadi Imre, Sánta Ferenc, Sinka István, Szabó Magda, Szilágyi Domokos, Tamási Áron, Vas István. Ők legfeljebb néhány névsorban, utalásban kaptak helyet. A névmutató szerint Nemes Nagy Ágnes sem létezik, azonban az újholdas fejezetben mégis van róla egy bő oldalnyi szöveg. Az utóbbi évtizedek kapcsán a kisemmizetteknek még egy listája említendő: Ágh István, Baka István, Bella István, Bertók László, Buda Ferenc, Csukás István, Csurka István, Fodor András, Galgóczi Erzsébet, Gion Nándor, Grendel Lajos, Hajnóczy Péter, Jókai Anna, Kányádi Sándor, Kiss Anna, Kiss Benedek, Lázár Ervin, Oravecz Imre, Orbán Ottó, Parti Nagy Lajos, Szilágyi István, Temesi Ferenc, Tolnai Ottó, Utassy József és még sokan mások sem kaptak helyet. Nehéz tárgyilagosnak és érvényesnek tartani azt az irodalomtörténetet, amely nem tekinti tárgyalandónak Dsida Jenő, Tamási Áron, Kányádi Sándor, Lázár Ervin és társaik munkásságát.

Kosztolányi Dezső arcképe szerepel a harmadik kötet címlapján, mégis csonka marad a tudásunk róla. Számos fejezet hőse jár még rosszabbul. Déry

Tibort *A befejezetlen mondat* kapcsán tárgyalja egy fejezet, 1938-as évszámmal. A mű azonban 1947-es megjelenéséig ismeretlennek nevezhető, így vitatható az elhelyezése az időrendben. Ez persze technikai kérdésnek is tekinthető, az viszont már kevésbé, hogy az író 1954 utáni alkotásai között olyan is akad, – a *Niki* –, amely a Nobel-díjnak is várományosa volt, a későbbiek pedig erőteljes előkészítői voltak a posztmodern epikának, s feltehetően sokkal jobban meg képesek szólítani a jelenkort.

Németh László a maga sokoldalú életművéből az esszéket tartotta a legfontosabbnak. Talán ennek tudható be *Tanú* című folyóiratának elemzése. Három, az irodalmi élettel foglalkozó fejezetben szerepel még többszörösen: amelyek a népi-urbánus vitát, az 1956-os forradalmat, illetve az utána következő éveket mutatják be. Ezen kívül több mint hússzor utalnak rá. De Németh László, mint az *Iszony,* a *Galilei*, más regények, drámák szerzője nem létezik. Az 1920 és 1970 közötti évtizedekből nyolc szerző regénye vált méltóvá a kiemelésre. Ezt a kilencediket nem írta volna meg szívesen akár tíz irodalmár?

Illyés Gyula sem járt jobban, bár ő két fejezetet is kapott. Az első tárgya a *Puszták népe*, a másodiké „Illyés és a francia irodalom" kapcsolata. A forradalmi *Irodalmi Újság* tárgyalásakor 22 sort olvashatunk az *Egy mondat a zsarnokságról* című műről, amely a szerzőnek nem igazán tetszik, mert „a Rákosi-éra tükre", s „A nemzeti kiszolgáltatottság ennek az Illyés-versnek nem témája, s talán ezért sem vált igazán a költemény a rendszerváltozás után a függetlenség visszanyerését legfőbb értéknek tekintő 1956-os forradalom és szabadságharc emblematikus alkotásává." Mondanám, hogy a szerző, Standeisky Éva mintha külföldön élne, ám még ott is 1956 és a zsarnokság elleni tiltakozás kultuszversének tekintik ezt a művet. Ezeken a sorokon kívül Illyés Gyula költőként nem létezik, csak a francia kapcsolat tárgyalásának utolsó, igaz, hosszú bekezdésében. Itt Szegedy-Maszák Mihály nyitva hagyja a kérdést: megszólíthatja-e még ez a líra a mai olvasókat. Nincs szó Illyés epikájáról, drámáiról, esszéiről. Fogalma sem lehet a fiatal olvasónak arról, hogy miért és miben tekintették őt apáik és nagyapáik nemzeti költőnek.

Amikor Veres András az írók és a hatalom kapcsolatát elemzi 1955 és 1968 között, Németh László mellett Illyéssel is többször foglalkozik, s eközben kétszer is leír egy olyan állítást, amelynek nincs valóságalapja, s a hivatkozott szaktanulmányban sincs nyoma. A hírhedett ENSZ-levélre utal a mondat: Kádárék „Ráadásul még Illyés Gyulát és Németh Lászlót is megnyerték szervezőnek a kompromittáló akcióhoz". (521.) Hamarosan ezt így olvashatjuk: „Déry letartóztatása után Németh Illyéssel az oldalán próbált tárgyalni Kádárral, aminek az egyetlen kétes eredménye az lett, hogy rájuk bízták az ENSZ-nek szóló tiltakozó nyilatkozat megszervezését." (523.) Déry Tibort 1957. április 20-án tartóztatták le. Miután erről tudomást szereztek a népi írók, csoportosan kértek kihallgatást Kádártól, aki csak Némethet és Illyést fogadta. Tehát nem Németh

kezdeményezte ezt a találkozást. Az ENSZ-levél szervezését viszont négy hónappal később, augusztus 20-a után kezdték meg, s a szöveg már szeptember 5-én megjelent. A két író ebben nem vett részt, ennek állítása nem félreolvasás, hanem rágalom. Próbáljuk elképzelni, amint az irodalmi életben részt nem vevő, súlyosan hipertóniás Németh László, az idegállapota miatt többhetes nyári altatókúra után lábadozó Illyés aláírásgyűjtő ívvel szaladgál. A legszebb az lett volna, ha félúton találkozhattak volna Sajkod és a tihanyi rév között.

Számomra különösen fájdalmas a *Szembesülés a naiv költői világépítés határaival* című fejezet, amelynek fő tárgya: 1954 – megjelenik Juhász Ferenc *A tékozló ország* című műve. Szerzője Tolcsvai Nagy Gábor, aki e kiadványban több nyelvészeti tárgyú fejezetet írt, s egyébként kismonográfiái jelentek meg Nagy Lászlóról, Pilinszky Jánosról. Ő azt a megoldást választotta, hogy a Juhász-mű tárgyalásába beépítette Nagy László, Kormos István és Csoóri Sándor tömör bemutatását is. Nyilván tudta, hogy e költőkről nem lesz önálló fejezet. Mindebből viszont az következik, hogy e nagy terjedelmű könyvben az 1945 utáni negyed században csak Weöres Sándor és Pilinszky János költészete méltó az önálló tárgyalásra. Illyés Gyula hiányát látszólag el lehet ütni a más szempontú tárgyalásra való hivatkozással, de az különösen feltűnő lett volna, ha Juhászékról nincs szó. Viszont már a címben is jelezni lehetett valami fenntartást. A Kormos Istvánt bemutató bekezdés kivételesen éppen az én könyvemből idéz, majd ez után vonja le az általam elfogadhatatlan következtetést: Kormos „Tágabb szemhatárral, más nyelveket, kultúrákat mélyebben beépített életművébe, mint közvetlen társai". Ez a mondat le kívánja értékelni a három költőtárs teljesítményét, de az állítás tárgyszerűsége vitatható, az esztétikai érték szempontjából pedig közömbös. A posztmodern kánon előítéletei alapján szokás ezt a kritikát részletesebben is kifejteni. Itt komoly bírálatot kap az irodalmi népiesség 1945 utáni jelenléte, leegyszerűsítve azt. Juhászék ez alól részben felmentést kapnak, de nem értelmezőik, akik a bartóki modell fogalmát állítólag „a népi elemek műbeli megjelenésé"-vel azonosítják. Ezt a fogalom megalkotója, Németh László sem így értette, de említést érdemlően mások sem. Németh László 1956-ban így írt Bartók és Ady feladatvállalásáról: „a magyarságban megtalált Európa (vagy legalább újkor) alatti anyagot az új, nyugati eszközökkel feldolgozva s megemelve, a magyar zenét s költészetet jövőnk fegyverévé s a világ közkincsévé tenni". Ennek felvállalását észleli Juhász Ferenc, Nagy László és más akkori fiatalok költészetében, s azzal zárja esszéjét, hogy aki ezen a módon mesterré képes válni, az „egy új világ törvényhozójának érezheti magát, s nem is szólhat máshoz, csak nemzetén át az emberiséghez". (Sajnálatos, hogy a Bartókkal foglalkozó fejezet meg sem említi a magyar műhely, a bartókiság fogalmát.) Ne tessék meglepődni: Szegedy-Maszák Mihály célelvűsége szavakban igen rokon ezzel. Ám radikálisan másként értelmezi szerkesztőként is

a nemzet és az emberiség fogalmát. S így tesz Tolcsvai Nagy Gábor is, akinek összegzése szerint Juhász Ferenc és Nagy László költészete „bár eltérően, de kissé távol maradt az európai irodalom fő irányaitól mind a bukás vagy a kétely megértési feltételeinek körvonalazásában, mind a nyelv rendkívüli mértékben alkotó, de rá vissza nem kérdező alkalmazásában". Végezetül még a következőket olvashatjuk: „A külső, nem irodalmi tényezők, amelyek a vallomásos és képviseleti költészeti formákkal kapcsolódtak össze, kissé távol tartották ezt a költészetet a kortárs irodalom más áramlataitól. A világra való rácsodálkozás enyhe naivsága, a közösségmagyarázat és a történelemértelmezés néha kissé egysíkú jellege, valamint a személyiség kérdéseinek háttérbe szorítása e költészetet kiszolgáltatta a történeti eseményeknek." Ezek szerint mégiscsak vannak az európai irodalomnak fő irányai? S ezek között van olyan, amelyik üdvtörténetnek, egyetlen igaz útnak minősíthető? Van arra törvény, hogy miként kell az irodalomban körvonalazni „a bukás és a kétely megértési feltételeit"? S hogy milyen nyelvszemlélet megengedhető? Pilinszky költészete nem vallomásos? A második világháború meghatározó élménye nála nem külső esemény? A mű szempontjából a személyiség gondjai nem minősülnek „külső" eseménynek?

Illyés Gyula, Németh László, még erőteljesebben Juhász Ferenc, Nagy László, Csoóri Sándor és mások irodalmi munkásságának a monomániás posztmodern kánon alapján való megítélése sajnos egyre nagyobb tehertétele a magyar szellemi életnek, s ennek következtében már a közoktatásnak és az egyetemi képzésnek is. S ez már nem csak az irodalomtörténet-írást és -tanítást érinti. Abból a felfogásból, amelyik szerint az irodalomtól voltaképpen idegen minden, ami nem a személyiségre, hanem a közösségre vonatkozik, voltaképpen az is következik, hogy a személyiségtől is idegen – vagy szelídebben fogalmazva – jobb, ha idegen a közösséghez való tartozása. Mindkettő kóros állapot, amely az emberiség jövője szempontjából tragikus következményekkel járhat.

Szegedy-Maszák Mihály előszavában a jövőre is gondol. Aggódva, de szigorúan az irodalom szempontjából. Ő is axiómaként fogadja el, hogy a „nagy elbeszélések" érvényüket vesztették. Ezt visszamenőleg is érvényesnek tartja, s ezért törekedett arra, hogy „a magyar irodalmat töredezett örökségként" mutassa be. Tehát a nagy elbeszélések emlékét is felejtsük el. Sajnos ez a munka se tiszteli a másságot. Bizony igaz, hogy „A másság tisztelete könnyen lejáratható jelszó". Letűnt korok olvasói, ma másként olvasók, értelmezők nem számítanak, csak a saját kánon. S ebben az egyedüli üdvözítő az összehasonlító irodalomtudomány. Miért kellene mindig mindent összehasonlítani valami mással, lehetőleg nyugat-európaival és észak-amerikaival? A szocialista országok táborában évtizedeken át egy olyan kommunista falanszterben kellett volna elképzelni az emberiség jövőjét, amely azért némi teret enged a nemzeti sajátosságoknak. A kapitalista globalizáció előnyeinek és súlyos veszélyeinek fényében és árnyéká-

ban a nemzeti kultúrákról nem az egyetlen nagy falanszterbe való olvadást kellene vizionálni, amelyben feltehetően, majd, mondjuk tízmilliárd ember olvassa, nézi, énekli ugyanazt, egyetlen nyelven makogva. Az *Előszó* utolsó mondatai így szólnak: „Lehet arra hivatkozni, hogy a magyar irodalmat előkelő hely illeti meg a világ örökségében, de számolni kell annak lehetőségével, hogy az irodalmak nemzeti megközelítése történeti jelenség, amelynek nemcsak kezdetét lehet megállapítani, hanem estleges végére is föl kell készülni. A cél nyilvánvalóan az, hogy a magyar irodalom bizonyos termékei bekerüljenek Európa s a világ örökségébe, ami csakis akkor lehetséges, ha ennek az örökségnek a szerkezete megváltozik. Ez az irodalomtörténet azzal a szándékkal készült, hogy hozzájáruljon e cél eléréséhez." Akármit ír a főszerkesztő s barátainak és tanítványainak köre, a magyar irodalmi örökség szerkezetét nem lehet megváltoztatni, legfeljebb azt a képet, amely erről bennük él. Az örökség eddig létrejött eredményei közül igen kevés került be a világirodalomba, s ez nemcsak ránk, hanem a legnagyobb nyelvek irodalmára is érvényes. Egy nyugat-európai értelmiségi számára Homérosz is inkább csak lexikálisan ismert, s modernebb klasszikusok nevét is lehetne sorolni. Elképzelhető még az is, hogy Európában sokkal többen olvassák magyarul Petőfi, sőt Arany műveit, mint valamely világnyelven Homéroszt. Világirodalmi részvételünket illetően tiszteletben tartom, s elvileg hasznosnak is a főszerkesztő szándékát, ám egy magyar irodalomtörténeti kézikönyvnek nem lehet ez a fő célja, remélhetően száz év múlva sem. Arra kellene inkább törekedni, hogy a jelenleg mintegy 13 millió magyar ember s majdan megszülető utódaik minél gazdagabban tudják használni az anyanyelvüket, minél egészségesebb személyiségek legyenek, s ebben segítse őket az anyanyelvű irodalom. Mert hiába fogják esetleg káprázatos angolnyelv-tudással olvasni bármely nyelv kanonizált klasszikusait, az anyanyelv és a hozzá kötődött több ezer éves kultúra hiányában a globalizációnak is csak áldozataivá válhatnak.

2008

Irodalomtörténetünk új kézikönyve

Kritikai jegyzetek

Gintli Tibor (szerk.): Magyar irodalom

A kezdetektől a legközvetlenebb jelenkorig mutatja be irodalmunk történetét legújabb kézikönyvünk. A *Magyar irodalom* főszerkesztője Gintli Tibor, s 2010-ben jelent meg 1096 oldalnyi terjedelemben, amelyre több mint háromezer normál (1800 karakteres) nyomdai oldal fért fel. Az *Akadémiai kézikönyvek* sorozatának már a tizedik kötete ez a kiadvány, s az Akadémiai Kiadó rangja

eleve biztosítja, hogy igényes, tudós szerzők által készített munka kerülhetett a kezünkbe. Kiss Farkas Gábor és Orlovszky Géza készítette az 1000-től 1650-ig tartó korszakok fejezeteit, Laczházi Gyula és Orlovszky az 1670–1750 közöttieket. Szilágyi Márton és Vaderna Gábor 1750–1900 másfél évszázadának klasszikus korszakát, Gintli Tibor a 20. század első felének irodalmát, Schein Gábor az 1945-től máig tartó időszakét dolgozta fel. Az egyes fejezetek szerzői sajnos csak a 20. század kapcsán azonosíthatóak egyértelműen. Az 1750-ig tartó időszakban olykor jelzi a tartalomjegyzék, hogy ki volt a szerző a párosból, 1900-ig ez már nem történik meg, így csakis az feltételezhető, hogy a nagy korszakok egyes kis fejezetei többnyire a két-két szakember közös munkái. Az előszó ez ügyben nem tájékoztatja az olvasókat. A hét szerző a harmincas–negyvenes éveiben járó irodalomtörténész-nemzedékhez tartozik, így akár az is kijelenthető, hogy az elmúlt évtizedek radikálisan új irodalomelméleti iskoláin nevelkedett gárda reprezentatív bemutatkozása ez a könyv a szakma után a szélesebb olvasóközönség előtt.

Egy kézikönyv sokféle lehet tartalmában, terjedelmében, megcélzott olvasóközönségében. Ha egy sorozatba illeszkedik, az már körvonalazza a lehetőségeket. A hátsó borítón olvasható szöveg szerint „e sorozat célja, hogy magas szakmai színvonalon megírt, ugyanakkor olvasmányos kötetekben foglalja összse egy-egy tudományág eredményeit. Ahogy a többi kötetet, a *Magyar irodalm*at is jó szívvel ajánljuk az érettségire, vizsgára készülő diákok mellett minden érdeklődő olvasónak." Előszavában Gintli Tibor azt írja, hogy „kötetünk potenciális olvasóit részben az egyetemi hallgatókban látjuk". Nagy valószínűséggel igaza van: ezt a könyvet elsősorban a magyar szakos bölcsészek és a gyakorló tanárok fogják forgatni. Érettségire készülve ugyan legfeljebb néhány szerzőnek néz majd utána a diák, ám korántsem biztos, hogy a konkrét érettségitételekhez érdemlegesen tudja használni azt, amit itt olvashat. Még akkor is így van ez, ha számottevő mértékben bővítheti ismereteit.

Egyértelmű azonban, hogy hatalmas, sok évtizedes hiányt próbál pótolni ez a kézikönyv. A köztudatban átfogó irodalomtörténeti kézikönyvként Szerb Antal számos kiadásban megjelent műve él. 1934 óta azonban egyrészt háromnegyed évszázad múlott el, az irodalomtörténet-írás pedig olyan összetett tudománnyá fejlődött, hogy nem akad vállalkozó komoly egyszerzős mű megalkotására. 1990 táján hirdettek erre egy pályázatot, korunk Szerb Antalját keresve, sikertelenül. Már lassan fél évszázada készült el, s 1964–1966 között hat terjedelmes kötetben jelent meg *A magyar irodalom története*[1] az Irodalomtudományi Intézet gondozásában, számos szerző, szinte a teljes szakma közreműködésével. Ez az akadémiai kézikönyv vált hosszú időre a felsőoktatásban alapművé. Ám a

[1] *A magyar irodalom története I–VI.* Bp., Akadémiai, 1978.

kézikönyvek még a humán tudományokban is elkerülhetetlenül korszerűtlenné válnak már egyetlen emberöltő elmúltával. Számos lesajnáló minősítést kapott ez a könyvsorozat is, részben szakmai, részben ideológiai indokokkal, ám sok szempontból oktalanul. Amíg újabb, hasonló részletességű mű nem születik meg, a „spenótnak" becézett hatkötetes nem válhat pusztán tudománytörténeti jelentőségűvé. E mű elkészülte után elterveztek egy záró kötetet az 1945 utáni, akkor még csupán két évtizednyi irodalom történetéről. Ebbe a munkába a legfelsőbb politikai vezetés folyamatosan beleszólt, így végül egy sárkányszörny született, a „sóska".[1] Ennek négy része hat kötetben 1981–1990 között jelent meg 5000 (!) nagyalakú oldalon, vegyítve a kézikönyv, a lexikon és a bibliográfia tulajdonságait. Emlékezzünk rá: a „hét évszázad" irodalmát tárgyaló és a csupán 25 évvel foglalkozó könyvsorozat hasonló terjedelmű.

A tudomány haladását, az új évezredet kívánja reprezentálni *A magyar irodalom története*i című háromkötetes mű,[2] amelynek Szegedy-Maszák Mihály volt a főszerkesztője. Ezt elismerés is fogadta, de inkább az éles szakmai kritika volt a meghatározó. A mű szemléletmódja és ebből következő szerkezete speciális: évszámokhoz kötődően emel ki, illetve hagy el alkotókat és műveket. A portré műfaját általában elveti. Az egyes fejezetek szerzői nagyfokú szabadsággal dolgoztak, ám ebből nem csupán a szemléletmódok gazdag sokfélesége következett, hanem az is, hogy inkább szokatlan terjedelmű, a történet időrendjébe rendezett tanulmánygyűjtemény keletkezett, mint irodalomtörténeti kézikönyv. Ezért, véleményem szerint, egyetemi tankönyvnek is kevéssé alkalmas. Azért kellett erről szólni, mert az új kézikönyvnek ez a munka a legközvetlenebb szakmai előzménye, s a kritikai fogadtatás nyilván befolyásolta valamennyire az új kézikönyv munkatársait is.

Van azonban még egy előzmény. A 20. századi rész két szerzője néhány éve megírta két kötetben *Az irodalom rövid történetét*,[3] amely a középiskolai tankönyvek mintájára az európai irodalommal párhuzamosan tárgyalja a magyarságét. A Jelenkor Kiadó ajánlása szerint ez a könyv korunk Szerb Antalja lehet, s „minden művelt ember könyvespolcán ott a helye". Valóban nagyon hasznos munka, középiskolai értelemben emelt szintű tankönyv, de inkább 17-18 éves életkortól kezdve. Az viszont nehezen elfogadható, hogy az 1945 utáni magyar irodalom tárgyalása, Schein Gábor munkájaként, szembeötlően egyoldalú, előítéletes. Ellenszenvvel foglalkozik Illyés Gyulával, általában a posztmodern előtti irodalommal, és tudomást sem vesz például Csoóri Sándor-

[1] *A magyar irodalom története 1945–1975. I–IV.* Szerk. Béládi Miklós–Rónay László. Bp., Akadémiai, 1981–1990.

[2] *A magyar irodalom történetei I–III.* Szerk. Szegedy-Maszák Mihály. Bp., Gondolat, 2007.

[3] Gintli Tibor–Schein Gábor: *Az irodalom rövid története. I–II.* Pécs, Jelenkor, 2003, 2007.

ról, Ágh Istvánról, Sánta Ferencről, Lázár Ervinről. Ez a könyv a 20. századi magyar irodalmat tekintve nemcsak előzménye az új kézikönyvnek, hiszen a két szerző nagyrészt átemelte, részben kiegészítette a már megjelent szövegeit. Az átemeléssel önmagában nem lenne baj, a kérdés inkább az, hogy az új kézikönyv fejezeteihez szervesen illeszkednek-e.

Gintli Tibor tömör előszava igen logikusan vázolja fel a munkatársak elképzeléseit. A poétika alakulástörténetét állítják a középpontba. A műfajok, a műnemek szerint tárgyalják az egyes korszakokat. Ebből következően egyetlen szerző több helyen is érdemi tárgyalást kaphat. Nem óhajtottak portrét adni, az életműveket átfogóan bemutatni. Nem foglalkoznak rendszeresen az irodalmi intézményrendszerrel. A szakirodalomból csak azt adják meg a bibliográfiákban, amire hivatkoztak. S bár „nem hisznek a hézagmentes narratív struktúra lehetőségében, az átfogó kép megrajzolását mégis feladatuknak tekintették". S törekedtek a könnyen befogadható nyelvhasználatra.

Az előszó megjegyzi, hogy az irodalom fogalma folyamatosan változott, de nem ad semmiféle meghatározást. Azonban már a tartalomjegyzék alapján, a könyvet végigolvasva pedig még nyilvánvalóbbá válik, hogy mit zárnak ki a tárgyalásból. Például, Horváth János értelmezését követve: a népköltészetet. Számomra örök rejtély, hogy a népköltészet miért nem része a magyar irodalomnak. Elegendő érv-e az, hogy eredetileg csak szóban terjedt, hogy változott a szöveg, hogy nem ismerjük a szerzőket? Szinte minden irodalomtörténetünk azzal kezdi, hogy foglalkozik ősköltészetünk fellelhetetlen, megismerhetetlen nyomaival. Népköltészetünk azonban mintegy kétszáz éve, egyre gazdagabb gyűjtésekből, tehát rögzített, írott formában ismert, s elvileg az óvodai és az általános iskolai oktatásnak is része, beleértve az énektanulást is. S ami ugyanennyire fontos: szerves része irodalmi tudatunknak. Az utóbbi kétszáz év irodalmi alkotásait át- meg átjárja az eleven, majd az egyre inkább hagyománnyá váló népköltészet. A magyar líra történetét, de alighanem az epikáét, a drámáét sem lehet megírni a népdal, a népballada, a népmese nélkül. S ez akár poétikai tanulságokkal is járhat.

Ismeretes, hogy a 18. század derekáig tartó évszázadokban, a réginek nevezett magyar irodalomnak a tárgyalásakor, az akkori fogalomhasználatnak is megfelelően számos olyan szöveget tekintünk irodalmi alkotásnak, amelyeket ma már kizárunk a szűkítő értelmű szépirodalom köréből. Pázmány Péter például többek között a prédikációirodalom klasszikusa, s ugyanez volt korábban, latin nyelven az európai hírű Temesvári Pelbárt. Alkotásaikat azonban nem csupán történeti okokból tekinthetjük ma is szépirodalomnak, ellentétben például számos történeti, humán tudományi munkával. Mindebből az is következhet, hogy napjainkban sincsen semmi elvi akadálya annak, hogy bárki, bármely hitben irodalmi értékű prédikációkat adjon elő és írjon meg. Nyilván vannak erre jó példák. Ennek a

műfajnak a története is jelezheti, hogy míg a klasszikus és a modern irodalomnak két és fél évszázada viszonylag egyértelműen részei a lírai és a drámai alkotások, az epika változatainak hovatartozása kérdésesebb. Elsőként az esszét említem. Ez a könyv lényegében elutasító: kizárja a tárgyalásból a műfajnak még a kifejezetten szépirodalomba sorolható alkotásait is. Kölcsey Ferenc, Kemény Zsigmond, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Németh László, Illyés Gyula, Hamvas Béla, Szerb Antal, Cs. Szabó László, Vas István, Szabó Magda, Nemes Nagy Ágnes, Csoóri Sándor, Kodolányi Gyula, Nádas Péter és a többiek esszéi nem indokoltak volna néhány fejezetnyi tárgyalást? S ki kellene tágítani az esszéírók köztársaságát olyanokkal, mint például Bartók Béla, Fülep Lajos, Szabolcsi Bence, Szekfű Gyula. Az esszé és a tanulmány műfaji elkülönítése a humán tudományok esetében olykor szinte lehetetlen, talán felesleges is.

Az irodalomnak határterülete az újságírás, ám bizonyos műfajai az irodalomhoz tartozhatnak. E kézikönyvből teljesen hiányzik a tárca, a publicisztika, a riport, az interjú. Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Márai Sándor, Bálint György örökségét a hatvanas évektől olyanok vitték tovább, mint Bertha Bulcsu, Csoóri Sándor, Moldova György, s szerencsére a kortárs irodalomban újra elterjedtebbé válnak ezek a kifejezési formák.

Hiányzik a levelezés is. A régi magyar irodalom latin nyelvű leveleit most mellőzve, a reneszánsztól kezdve megszaporodó magyar nyelvű levelek nem kis része irodalmi gyöngyszem. Petőfi és Arany levelezése eléggé ismert, s még számos példát lehetne említeni.

Évszázadokig az irodalom része volt a szónoklat, a politikai esszé, a vitairat. Azon lehetne vitatkozni, hogy mikortól történik meg a szétválás, hogy például Kossuth Lajos része-e irodalmunknak, de célszerűbb volna megengedőbbnek lenni. Még kevésbé fogadható el Széchenyi István mellőzése.

Számos változata van a szépirodalomban a dokumentum jelleggel is bíró epikai műformáknak. Az önéletírás, az emlékirat, a napló, az útirajz nem csak a régi irodalomban lehetne a szépirodalom része. A 19. század és a legutóbbi fél évszázad is bővelkedik ide sorolható alkotásokban, s jelentős alkotóktól is, mint Déry Tibor, Márai Sándor, Fekete Gyula, Fodor András, Illyés Gyula, Karinthy Ferenc, Németh László, Rónay György, Vas István stb. Ez a kézikönyv Márai mellett (*Egy polgár vallomásai*) csak néhány jelenkori regényes művel foglalkozik. A 20. században az irodalmi szociográfia műfaját a tárgyalt Illyés Gyulán kívül sokan művelték maradandó érvénnyel: Nagy Lajos, Erdei Ferenc, Szabó Zoltán, Kovács Imre, Darvas József, Csoóri Sándor stb.

A jelenkor felől nézve teljesen érthetetlen, hogy a magyar irodalomtörténetek mellőzik a gyermek- és ifjúsági irodalom tárgyalását. 1840 lehetne a kezdőpont: ekkor jelent meg a *Flóri könyvé*nek az első kiadása. Írt e korosztályoknak Jókai és Mikszáth is. Benedek Elek életművének középpontjában a gyermek-

irodalom áll. Az első fénykor a századelő, s ezt Gárdonyi Géza, Molnár Ferenc, Móra Ferenc, Karinthy Frigyes klasszikussá vált alkotásai tanúsítják. Az 1950-es évektől kezdve értékes művek sorozata született: Csukás István, Fekete István, Kormos István, Lázár Ervin, Mándy Iván, Nemes Nagy Ágnes, Szabó Magda, Tatay Sándor, Weöres Sándor és mások műhelyében.

S még egy területet említenék, a műfordítást. Csupán Babits Mihály szellemes paradoxonára hivatkozom, amely szerint a legszebb magyar vers Shelley *Óda a nyugati szélhez* című alkotása Tóth Árpád fordításában, s talán ez is jelzi, hogy irodalmunk arcképéhez a műfordítások sora is hozzátartozik.

Tudom, hogy legkönnyebbnek az a fajta kritika látszik, amelyik a hiányokat sorolja. Ráadásul más szempontból még folytatni is fogom ezt a tevékenységet. Helytelennek tartom azonban, ha a magyar irodalom történetének ilyen igényes összefoglalásában nem – vagy csak alig – kapnak helyet az említett területek. Megcsonkítjuk ezzel nemzeti hagyománykincsünket. S úgy gondolom, ideszámítva a további hiányokat is, hogy mindez megoldható lett volna száz-százötven oldal terjedelemnöveléssel. Esetleg a meglévő szövegek némi tömörítését is beszámítva.

Az irodalom fogalmának, a tárgyalandó anyagnak a tisztázása után egy történeti kézikönyv számára a következő feladat a korszakolás megoldása. A régi akadémiai kézikönyv (a spenót) korszakhatárai 1600, 1772, 1849, 1905, 1919, 1945 voltak. Ezek közül az első kettő a barokk, illetve a felvilágosodás hazai kezdetét jelölte, 1905 a modernség korszakát, a másik három pedig vereségeket: a szabadságharcét, a két világháborúét, bár 1919-et inkább a tanácsköztársaságra értették. Az évtizedek során a szakmai kutatások egyértelművé tették, hogy voltaképpen mindegyik évszám vitatható, s nem csupán azért, mert az irodalom folyamatai ritkán változnak meg egyetlen évszámhoz köthetően, ugrásszerűen. *A magyar irodalom történetei* ugyan évszámokhoz köti mindegyik fejezetét, de ezzel lényegében elhárítja a korszakokra tagolást. Ilyesmit csupán a három kötet jelez, persze nem véletlenszerűen: az első 1800-ig, a második 1919-ig, a harmadik napjainkig ível. A felvilágosodás korának első fele így inkább a régi irodalom részévé válik, a modernség első szakasza pedig a 19. századhoz kapcsolódik, talán a hosszú 19. és a rövid 20. század elképzelésének a jegyében.

Másként gondolkodtak az új kézikönyv szerzői. A régi magyar irodalmat 1750-ig datálják, s ezek szerint a klasszikus magyar irodalom kora ekkor veszi kezdetét. Többek között Bíró Ferenc korszak-monográfiája[1] foglalkozott részletesen ezzel a kérdéssel, s a barokk és a felvilágosodás közötti korszaknak nevezte a századközéptől 1772-ig vezető negyedszázadot. Elfogadható ez a felfogás, de 1750 hangsúlyozott kiemelése kapcsán a kézikönyvben jó lett volna

[1] Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Bp., Balassi, 1995.

indokolni is, hogy a csendben, inkább a mélyben zajló, s előre mutató folyamatok valószínű kezdőpontja miért váltja fel a másfél évszázada elfogadott 1772-es évet, Bessenyei György fellépését. Hasonló, de még kérdésesebb a helyzet a modern irodalom kezdőpontjával. Ez a századforduló már klasszikus értékkel bíró évszázadra, folyamatos szellemi-irodalmi életre tekinthetett vissza. Nyilvánvaló ma már, hogy 1890, 1900, 1905, 1919 egyaránt indokolható korszakhatár. S bölcsen döntöttek a szerzők, amikor a klasszikus irodalom lezárultát 1900-ban, a modern kezdetét pedig 1890-ben jelölték meg. Talán a régi magyar irodalom kapcsán is elképzelhető lenne ilyen kettősség, hiszen a réginek a befejeződése, az újnak a kezdete évtizedekig párhuzamos, s nemcsak ekkor, hanem mindig. A barokk kor lezárulásának időpontja azért is nehezen meghatározható, mert a 18. század középső évtizedeiben meglehetősen kevés értékes szépirodalmi mű született, ugyanakkor az építészetben, más művészeti ágakban még egyértelműen uralkodott a késő barokk. Az 1900 körüli évszámokkal pedig éppen az ellenkező a gond: nagyszámú mű keletkezik, sokféle tendencia létezik – mindegyik évszám mellett lehet érvelni, mindegyiket el lehet utasítani.

A korszakolás kapcsán említhető, hogy érdekesen kettéválik a kötet a korstílusok, a stílusirányzatok és a filozófiai-eszmei áramlatok szempontjából. A régi magyar irodalmi fejezetek szerzői következetesen használják e fogalmakat, de 1750 után egyre ritkábban kerül erre sor. A fejezetek címeiben csupán a neoklasszicizmus fogalma jelenik meg, de szinte mellékessé válik az elemzésekben is a felvilágosodás, a romantika, a realizmus, a naturalizmus, a szimbolizmus, az avantgárd, de még a posztmodern fogalma is, s ez nem csupán a szóhasználatra, hanem az elemzések tartalmára is érvényes. Ez nem magyarázható meg azzal, hogy a kézikönyv nem törekedett a portrészerű bemutatásra, hiszen az 1750 után következő nagy és kisebb korszakokat bevezető fejezetek sem vállalják el a korstílusok, irányzatok bemutatásának feladatát. A most érettségiző vagy a már érettségizett olvasó furcsálkodhat, hogy ha megtalálta örömére a barokk fogalmát, akkor most hová tűnt el a felvilágosodás meg a többi. Zavarát fokozhatja, ha kézbe vette már e könyvsorozat *Világirodalom* című kötetét,[1] abban ugyanis fő fejezetcímekben szerepelnek e fogalmak. A magyar irodalomból vajon miért hiányzik? Aki elolvassa mondjuk, a Csokonai-fejezetet, sőt fejezeteket, mert három is van: a lírikusról, az epikusról és a drámaíróról, s bár ezek messze esnek egymástól, összeolvassa őket, akkor örülhet a sokoldalú bemutatásnak, az új információknak, majd mégis hiányérzete támad: volt-e köze a felvilágosodás eszméihez a költőnek? Bíró Ferencre hivatkozva azt olvashatjuk, hogy Csokonai programja szerint „a költészet célja a boldogság közvetítése".[2]

[1] Pál József: *Világirodalom*. Bp., Akadémiai, 2005.

[2] Bíró Ferenc: I. m. 343.

Miután a líra-fejezet középpontjában a Lilla-versek kötete áll, rendjén valónak látszik az elméleti megállapítás. Bíró Ferenc monográfiája azonban nem csupán a boldogságképzetet és annak változásait elemzi a pálya során, hanem a lényeges szemléleti módosulásokra is rámutat mind a világkép, mind a költőszerep kapcsán. Ugyanez mondható el Debreczeni Attila monográfiájáról.[1]

Számos más fejezetet lehetne sorra venni, a legjelentősebb alkotóknál pótolhatatlanul hiányzik a portré-jelleg. Ez még a következetes műfaji széttagoltságban is megvalósítható lett volna. Ne feledjük: e könyv olvasóira az lesz a jellemző, hogy már részt vettek a közoktatásban, s az elvárható általános műveltség szintjén vannak ismereteik az egyes szerzőkről, méghozzá, bármennyire hézagosan, de portrészerűen, s ha mégsem, akkor is lényegre törően. Ezért igényük lehet legalább a műfajon belül a portrészerűségre, s arra is, hogy az általuk ismert törzsanyag, a mindenkori érettségik alapja valamiképpen mutatkozzon meg egy akadémiainak nevezett kézikönyvben. A szemlélet, a tárgyalásmód lehet újszerű, de az értékrend csak indokoltan változzon meg. Tudom, fél évszázada tapasztalom, hogy egyre rosszabb idők járnak a magyar irodalomra, általában a humán ismeretekre. Folyamatosan csökken az órák száma, ettől függetlenül is csökken az olvasási kedv, s persze a beszéd- és az íráskészség is. Kényszerűen egyre több ismeretkör kerül ki a középiskolai tankönyvekből, amelyek így is egyre zsúfoltabbaknak mutatkoznak. Az ezredforduló újító tantárgy-pedagógiája szerint korszerűtlen dolog az életrajz, felesleges a történelmi háttér, a portré, az értelmezői hagyomány. A tudomány hangadó álláspontja szerint majd az egyéni befogadó eldönti, hogy számára mit közvetít az adott mű. Csakhogy ehhez művelt, tájékozott, már sokat tapasztalt, „ideális" olvasóra van szükség. Ehhez a kifejezés többféle értelmében éretté kell válni. Ám ez a tájékozott olvasó is elvárja, hogy a magyar irodalom klasszikussá vált értékei valamiképpen jelenjenek meg egy kézikönyvben. A jelentős szerzőkre 8–12 oldalt szánva ez még a poétikai szemlélet kiemelése mellett is megvalósítható.

Csak néhány példát említek. Balassi Bálint életművének tárgyalására méltó terjedelemben kerül sor. Igen sokat tanulhat belőle, s általában is a régi magyar irodalom történetének tárgyalásából az, aki nem a korszak kutatója. A fejezet azonban egyetlen mondattal elintézi a költő istenes verseit, s csupán megemlíti, hogy a közhiedelemmel ellentétben csak egyetlen vitézi éneke van. Az *Egy katonaének* aligha rekeszthető ki a magyar irodalomból. Tudom, hogy nem ez volt a szándék, de a szöveg eljelentékteleníti. Ha egyedül álló vers lenne, akkor is: remekmű. Ám vannak társai, amelyekben ugyancsak megjelenik a végvári élet, s azok is jó versek. S többet érdemelnének az istenes versek is. Talán

[1] Debreczeni Attila: *Csokonai, az újrakezdések költője*. Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1993.

kijelenthető, hogy Balassi Bálint a magyar vallásos költészet legnagyobbja. Horváth Iván a hetvenes években a Balassi-verseknek ezt a vonulatát értékelte a legtöbbre. Én nem állítanám szembe az istenes és a szerelmi verseket, mert mindegyik vonulatot klasszikusnak tartom. A szerelmi líra tárgyalásakor több verscímet említettem volna, például azt a legismertebbet is – *Hogy Júliára találá, így köszöne néki* –, amely az első olyan magyar költemény, amely ma is száz-, sőt ezerszázalékosan élvezhető bárki számára.

A kézikönyvben elhalványul Zsámboky János (1531–1584) jelentősége. Mindenképpen önálló fejezetet érdemelt volna, hiszen Janus Pannonius mellett a latin nyelvű magyar irodalom legfontosabb, európai hírű alkotója. S bizonyára Temesvári Pelbárttal is önálló kis fejezetben lett volna jobb foglalkozni. E latin nyelvű szerzők után Petőfi Sándorig kellett várni arra, hogy Európa észrevegye valamelyik írónkat. – Nem kerül sor Zrínyi Miklós prózai műveinek tárgyalására, Kölcsey Ferenc értekező prózájára. – Számomra nem egészen érthető, hogy *Az irodalom intézményesülésének kora* című nagy fejezet – ez lenne a régi szóhasználat szerint a felvilágosodással jelölt korszak – miért bánik olyan mostohán a kismesterekkel. Ányos Pál, Baróti Szabó Dávid, Dayka Gábor, Verseghy Ferenc, Virág Benedek, Vitkovits Mihály, akik pedig a múlt század közepén még a középiskolai oktatásban is kaptak egy-két versnyi helyet, most már inkább csak névsorokban, egymondatos utalásokban szerepelnek, pedig legalább annyit megérdemeltek volna, mint a korábbi korszakok bemutatott kismesterei. Így olyan furcsaságok is akadnak, hogy például Berzsenyi Dániel kapcsán utalás történik Baróti Szabó Dávid leghíresebb versére (*Egy ledőlt diófára*), a költőelőd ezen kívül viszont csupán két névsorban szerepel. A századforduló írói közül is feltűnően hiányoznak szerzők: Eötvös Károly, Justh Zsigmond, Lovik Károly, Thury Zoltán. Herczeg Ferenc pedig csupán egy drámájával kapott helyet. Kimaradt korábban Tolnai Lajos is.

Ez a szigorúság a 20. századhoz érkezve válik teljessé, pedig a kézikönyv terjedelmének mintegy negyven százaléka áll rendelkezésre. A század első felének írói közül 32 szerepel portréval. Tudatosan használom a portré fogalmát, mert Gintli Tibor, szerintem helyesen, törekszik arra, hogy átfogóbb képet adjon, bár kihagyásainak egy része elfogadhatatlan. Akárcsak az is, hogy a terjedelem felborítja az arányokat. Nézzünk néhány példát, ki hány oldalt kapott: Füst Milán 20,5 (három kisportré), Kosztolányi Dezső 14 (két kisportré), József Attila 10,5, Babits Mihály, Kassák Lajos, Szabó Lőrinc 8, Ady Endre 7,5, Móricz Zsigmond 6,5, s ugyanannyi a prózaíró Szerb Antal is. A kézikönyv szerkezeti rendje szerint előnyben van, aki több műfajban alkotott, de talán így is abszurd, hogy Ady és József Attila együtt sem kap annyi helyet, mint Füst Milán. S mivel nincsenek műnemi áttekintő fejezetek, kimaradnak sorra a kismesterek, mint például Áprily Lajos, Dsida Jenő, Szép Ernő, Török Gyula.

Célszerű lett volna egy áttekintés a magyar avantgárdról, mert így inkább csak a Kassák-fejezet jelzi annak létét, jelentőségét.

Másként néz ki a második világháború utáni, három fő fejezetre tagolt korszak. Schein Gábor mindig bemutatja a kisebb szakaszokat, az irodalompolitikát, az irodalmi életet. Felmérte, hogy hatalmas az anyag, s a jelenkorhoz közeledve mind nehezebb az irodalomtörténeti távlatú, tartósan érvényes ítélkezés. Kisportrékra csak egyes költőknél vállalkozik, az epikában és a drámában inkább egyes műveket mutat be. Így a korábbi korszakokkal ellentétben még a már lezárultnak tekinthető első három évtized kapcsán sem olvashatunk a legjelentősebb alkotókról méltó terjedelmű szöveget. Így Déry Tibor, Márai Sándor, Szabó Lőrinc, Németh László, Illyés Gyula, Ottlik Géza, Weöres Sándor, Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Mészöly Miklós, Nagy László, Juhász Ferenc, Sütő András valódi jelentősége nem mutatkozhat meg, hiszen aki nem eléggé tájékozott, nem szakmabeli, az nem képes gondolatban kiegészíteni a könyvet, az nem tudja, hogy a viszonylag sok név közül kik a legkiemelkedőbbek.

A közelmúlt irodalma és a *Kortárs irodalom* nagy fejezetei szükségképpen még vázlatosabbak. Sajnos egyoldalúak is. Ugyan a már említett Gintli–Schein-kötethez képest az 1945 utáni részben itt már kapott bő egyoldalnyi helyet Csoóri Sándor, Nagy Gáspár, Sánta Ferenc és néhány más alkotó, ám az ő értékelésük s általában a hagyományosan népinek nevezett vonulaté meglehetősen egyoldalú. S a hiányok is itt a leginkább feltűnőek. Együvé sorolva a második világháború előtt és az utána indulókat, és azokat is, akik semmiféle értelemben nem nevezhetőek „népinek", íme egy vázlatos lista: Ágh István, Bella István, Galgóczi Erzsébet, Hubay Miklós, Jókai Anna, Kálnoky László, Kányádi Sándor, Kiss Anna, Kodolányi János, Lázár Ervin, Sinka István, Utassy József, Veres Péter, Wass Albert.

A portréjelleg hiánya más és más módon nyilvánul meg az egyes korszakokban. S akár el is fogadva ezt az önkorlátozást, igencsak elgondolkoztató, még inkább elfogadhatatlan, ha a vitathatatlan közfelfogás szerint alapművekről van szó. Az említés szintjén sem jelenik meg például *A falu jegyzője, A kőszívű ember fiai, Az arany ember*, a *Tündérkert*. Kimaradtak Babits Mihály regényei, néhány sor jut Déry Tibor 1957 utáni munkásságára. Nagyon kevés szó esik az elbeszélés műfajáról.

A kézikönyvön a 18. század végének tárgyalásától végigvonul egy új kifejezés, a „bárdköltészet" fogalma. Ez irodalmunk hagyománya lenne, ám a jozefinizmus évtizedétől „a politikai nézetek versben való kinyilatkoztatása mind radikálisabb formákban jelentkezett" s így „a nyugati osszianizmus mintájára egy sajátos, Petőfin és Adyn át Illyés Gyuláig, sőt még azon is túl ívelő sze-

repmodell jelent meg a magyar költészetben".[1] Közismert, hogy a klasszicizmussal szemben az osszianizmus Európa-szerte az érzékenységet, a szentimentalizmust, a romantikát segített elterjedni. A romantika történelemszemlélete azonban sokrétű. Van olyan ága is, amelyik kifejezetten tartózkodik a politikától vagy tágabban fogalmazva a közélet, a társadalom gondjainak, a nemzeti sorskérdéseknek a megjelenítésétől. Ossziánnal a mai olvasó Arany János *Ősszel* című költeményében találkozhatott, a bárd fogalmával pedig *A walesi bárdok* olvasásakor. Nincs most alkalom e két kulcsfogalom versbeli jelentéseit tárgyalni. Legyen elég annyi, hogy Arany János „ködös, homályos éneknek" nevezte az ossziáni költészetet, az ő walesi bárdjai viszont tisztán és egyértelműen daloltak. Magyarán: igen szerencsétlennek tartom az osszianizmusból eredeztetni közéleti költészetünk felívelését, s félrevezetőnek a bárdköltészet fogalmával általánosítani ezt a tendenciát. Ez az ódon-új fogalom ugyanis, még az előzményeket elismerve is, úgy arcahaizál, hogy egyúttal egy lezárult történelmi korhoz köti az oda kapcsolható szemléletet. Szinte sajnálkozó az idézett mondat sugallata: „Illyés Gyuláig, sőt még azon is túl". S miért nem vesznek tudomást a szerzők arról, hogy a nemzeti-közéleti szerepmodell számos európai irodalomban megjelent?

A sajnálkozás nem akaratlan nyelvi botlás. Következetesen, s az időben előre haladva egyre jobban elkerülik a fejezetek, hogy a „bárdköltészethez" sorolható alkotásokkal foglalkozzanak. Ismeretes, hogy 1945 után a marxizáló irodalomtörténet felállította a fővonal-elméletet. Ennek a forradalmár ágnak Petőfi, Ady és József Attila a legfőbb csillagai. Vitathatatlan, hogy a legnagyobbak közé tartoznak. Az ötvenes években egyoldalúan, torzítva életművüket, csak az aktuális politika számára hasznosnak vélt műveiket hangsúlyozták. A hetvenes évekre azért el lehetett jutni az egyre teljesebb pályaképhez, bár az istenes versek továbbra is háttérben maradtak. 1990 után minden tabu megszűnni látszott. Tabu nincs, elhallgatás annál inkább. A posztmodern kornak nálunk egyik kedves irodalmi jelszava volt az, hogy a közélet, a politika ma már nem lehet érvényes irodalmi téma, ha mégis, akkor az korszerűtlen. Az irodalom különben sem a valóság valamifajta tükörképe. Ennek szellemében járnak el azok, akik a 19–20. század alkotásaival foglalkozva jelentéktelenné teszik, elhallgatják azok társadalomképét.

Íme néhány példa. Katona József drámájának nagyszerű, főként dramaturgiai elemzését olvashatjuk nyolc oldalon keresztül.[2] Egyetlen mondat közli Bánk bán korának politikai helyzetét: szegény az ország, a királyi udvar fényűzően él, később egy másik mondat említi „a magyar és az idegen oppozícióját". Ti-

[1] *Magyar irodalom*. Szerk. Gintli Tibor. Bp., Akadémiai, 2010. 336–337.
[2] Uo. 415–423.

borcról annyit tudunk meg, hogy „az udvar világán kívülről érkezett", s emiatt lesz egyre fontosabb a szerepe. Az elemzésből nem derül ki, hogy mi a baj az idegenekkel, hogy miért szegény az ország, hogy a főurak miért szerveznek összeesküvést, hogy mi lehetett a szerző szándéka, s hogy miért volt olyan hatalmas hatása a műnek. Persze azért, mert remekmű, de azért is, mert nemzeti dráma. – A Petőfi líráját bemutató fejezetben természetesen van egy rész, amelynek címe: *A bárdköltői szerephagyomány*. Talán nem a hagyomány a lényeges ebben a költészetben, hanem az, ami radikálisan új, ami elvezetett a máig tartó világhírnévhez. E kis fejezetben a költő mottóverse – *Szabadság, szerelem!* – adja a keretet, ám a középpontba a *Világosságot!* kerül, két hosszabb idézettel, vagyis a tucatszámra idézhető nagy versek közül a legeslegsötétebb világképű. Egyébként Petőfi ars poeticájáról sincs szó, a poétikát középpontba állító könyvben. – Ez így megy tovább. Ady Endre nem a bárd-, hanem a látnok-költői hagyományból indult ki. Aki elolvassa a róla készült, egyébként okos fejezetet, egyszerűen nem érti, miként tekinthették őt a társadalom tragikus ellentéteit felmutató, forradalmi változásokat követelő költőnek. – József Attilát valóban sokféle hatás érte, de nem csupán poétikaiak. Hegelről nincs szó, a marxizmus érintőlegesen, félig sikerült vagy gyengének minősített versek kapcsán említődik meg, s a *Külvárosi éj*, az *Elégia*, de még a *Téli éjszaka* című versekre is az a jellemző, hogy őket „minden bizonnyal túlértékelte a marxista irodalomtörténet-írás.[1] „Légy fegyelmezett" – mondom magamnak én is. Nem esik szó a freudizmusról, pedig a kései lírából a költőnek „azok a versei emelkednek ki, melyek [...] a végső számvetés helyzetéből szólalnak meg".[2] A fejezet nem említi sem a Flóra-verseket, sem a *Levegőt!*, az *Ars poetica*, a *Hazám* címűeket.

De József Attila legalább nagy klasszikus. Illyés Gyuláról mint költőről az 1945 előtti részben szó sem esik, az 1945 utáni részben pedig folyamatos a lefokozás és az elutasítás. Csak jelzésszerűen említek példákat. Az 1945–1970 közötti évekre legfeljebb igen kis részben érvényes „a szerzőt kritizálhatatlan magasságba emelő kultusz". Mi az a „bonyolult misztifikáció", amelyet Illyés „maga köré vont"? Miért baj az, hogy ragaszkodott 19. századi eszmékhez? A liberalizmus például nem 19. századi, s ma is kívánatos eszme? Miért kell az 1945 utáni részben, ráadásul egyoldalúan tárgyalni az Új Szellemi Front történéseit? Miért kell azt állítani, hogy az *Egy mondat a zsarnokságról* valószínűleg később keletkezett 1950-nél, amikor tény ez az évszám? És miért kell a vers elemzése után hasonló terjedelemben tárgyalni annak két parafrázisát? Bizony azért, hogy el lehessen mondani: ez a vers gyenge, „az illyési tapasztalat üres-

[1] Uo. 820.
[2] Uo. 823.

sége" hatja át, s általában is: ő „nem eleven hatóteny ezője ma irodalmunknak".[1] Van egy rövid fejezet a drámaíróról is. Ebből megtudjuk, hogy Illyés drámáit azonnal bemutatták, azért, mert az őt ért 1951-es bírálat után írt a Rákosit köszöntő könyvbe. Igaz, felidézte 1926-os találkozásukat, de ez a szöveg ma is vállalható emlékezés, s van modern kiadása is. Illyés drámáit egyébként 1956 után sokáig nem mutatták be, a fővárosi színházak később is óvatoskodtak. Az ugyancsak 19. századi szemléletű *Fáklyaláng* tárgyalása után még azt is megtudhatjuk, hogy Illyésnek a drámáit sem adják elő évtizedek óta, alighanem azért, mert nem nyelvi hagyományok, hanem eszmék irányítják azokat, s ezekkel a modern színház nem tud mit kezdeni. Ha nem tévedek, már az antik görög drámákat is eszmék irányították.

Mint említettem, az 1945 utáni nagyobb egységek élén rendszeresen állnak korszakbemutató fejezetek, amelyek hangsúlyosan foglalkoznak az irodalompolitikával. Láthatjuk, hogy olykor az írói kisportrékban is lényegessé válik ez a tendencia, s vele párhuzamosan a szerző szemléletének a bírálata, művei érvényességének korlátozottsága, konzervativizmusa. Azért különösen feltűnő ez, mert a megelőző évszázadok tárgyalására nem ez volt a jellemző. Schein Gábor egyetlen látószögből szemléli a szocializmus időszakának mind ideológiai-politikai, mind irodalomesztétikai történéseit. Amit ő „népinek", „bárdköltészetnek" tart, az mind korszerűtlen. S szívesen keveri ideológiai gyanúba a nem kedvelt szerzőket, mint Illyést is. Váratlan módon helyet kapott Csoóri Sándor is.[2] Meglepődve olvashatjuk az első mondatban, hogy tőle „kezdetben az *Újhold* poétikája sem állt távol". Legalább egyetlen ilyen verset szeretnék elolvasni, ugyanis ő eleinte Petőfi hangján szólalt meg. Megtudjuk, hogy támogatta is a Kádár-rendszert, nemcsak szemben állt vele. Ezt példázza kubai útinaplója és a *Che Guevara búcsúztatója* című verse. Kubában 1961-ben járt a költő, s ha olyan pártszerű a kézirata, nem 1965-ben adták volna ki. A naplóban a lelkesedés és a kritika egyaránt jelen van, s amiért lelkesedik, az egy népnek egy nagyhatalommal szemben kivívott szabadsága – öt évvel vagyunk a mi 1956-unk után. A gyarmati és félgyarmati népek felszabadulási harcai, a „harmadik világ" színrelépése világtörténelmi eseménysor volt. Csoóri Kubában találkozhatott az említett vers hősével is, akit partizánharcosként 1967-ben végeztek ki Bolíviában. Verse teljesen személyes, a partizánsapka jelképe korántsem Kádár mellett érvel, sőt, ők rettegtek volna a partizánoktól. Röviden szólva a *Vadfiú hajjal* című versről, valamiért feltétlenül szükséges volt megemlíteni, hogy ez a vers, amelyet a szerző „a Magyar Népköztársaság fennállásának 30. évfordulójára megjelentetett aranyborítós könyvsorozatban publikált *Jóslás a*

[1] Uo. 880–887.
[2] Uo. 998–999.

te időkről (1979) című gyűjteményes kötete végére illesztett". Jegyzet ehhez a közbeékelt mondatrészhez. A 30 év sorozat 1975-ben indult, tehát 1945 évfordulójára, s több éven át létezett. A kor íróinak az adott harminc évben készült írásaiból közöltek válogatásokat. Ugyanebben a sorozatban például Pilinszky János válogatott versei is megjelentek 1978-ban. Az ő esetében (igen helyesen) ez nincsen ironikusan megemlítve. Csoóri Sándor már azokban az években is többször kapott különböző mértékű büntetéseket: szilenciumot. Ennek az évtizednek a végén például nem szerepeltethették őt a rádióban. A költőnek erről a legelső válogatott kötetéről kritikát olvashattam fel a rádióban, s nem sokkal később találkoztunk. Meglepődve mondta, hogy az én szereplésemből tudta meg, hogy feloldották a tilalmat.

Az 1945 utáni részben viszonylag sok filológiai jellegű adat szerepel. Sajnos, egy részük hibás. A kéziratot, úgy látom, senki sem lektorálta, pedig ennek segítségével ezek s más hibák is javíthatóak lettek volna. Kénytelen vagyok néhányat megemlíteni. Az 1945–1948 közötti években Németh László állítólag sem a polgári, sem a népi irodalommal nem azonosult.[1] Bizony erősen kötődött a népiekhez. Elkészítette a Nemzeti Parasztpárt számára a tanügyi reformtervet, kulcsszereplője volt a *Válasz*nak. – Babits és Kosztolányi életművének „rehabilitálása" a hatvanas évek végén kezdődött.[2] Ezzel szemben Babits művei 7 kötetben 1957-től kezdve, válogatott művei két kötetben 1959-ben, a Babits–Kosztolányi–Juhász Gyula-levelezés 1959-ben jelentek meg. Az első kismonográfiák (Pók Lajos, Benedek Marcell) valóban csak az évtized végén. Kosztolányi összegyűjtött műveinek sorozata ugyancsak 1957-ben indult, de már 1954-ben megjelentek válogatott versei. A már említett levelezéskötet mellett 1961 kiadványa Kiss Ferenc könyve a három költő ifjúkori barátságáról. Személyesen ehhez hozzátehetem, hogy 1960 júniusában az érettségitételemben e nyugatos költőkről kellett beszélnem. Igaz, hogy egyetlen tételbe zártan, de: róluk. – Németh László regényében nem Jókuti doktor mondja az idézett mondatot, hanem Takaró Imre.[3] – Csakis félreérthető az a fogalmazás, mely szerint Weöresnek 1946-ban harmadik kötete jelent meg.[4] A harmadik ugyan, de csak a háború után. – 1956 után a „kultúrpolitika lemondott a szocialista realizmus ideológiájának érvényesítéséről"[5] – ám a hetvenes évek végéig nem erre került sor, hanem a fogalom nyitottabb értelmezésére. – A *Nagyvilág* nem 1957-ben indult, hanem 1956 októberében.[6]

[1] Uo. 853.
[2] Uo. 858.
[3] Uo. 865.
[4] Uo. 869.
[5] Uo. 887.
[6] Uo. 888.

– Juhász Ferenc legfontosabb kötetének a címe helyesen: *Harc a fehér bárannyal.*[1] – Kormos István *N. N. bolyongásai* ciklusa önálló kötet, s nem a hatvanas években született, hanem 1971–1974 között, s 1975-ben jelent meg. Az idézett *Névtábla seholsincs ajtómra* nem 1945-ben jelent meg, hanem ezzel a szöveggel 1971-ben. Eredeti címe az 1947-es megjelenéskor: *Hónom alatt van a nap* volt, s inkább csak tartalmi elemeiben hasonlít a későbbi változatra. Az a régi szöveg egyébként látványosan rájátszik Gellért Sándor egyik versére.[2] – Pilinszky János első kötete nem a *Kráter*, hanem a *Trapéz és korlát.*[3] – Vas István önéletrajzi trilógiájának említésekor kimaradt a középső rész: *Mért vijjog a saskeselyű?*[4] – Az *Égető Eszter* egy évvel korábban, 1956-ban jelent meg.[5] – Sánta Ferenc regénye a folyóiratban valóban a *Húsz órás riport* címet kapta, de ez a kifejezés nem műfajt jelölt.[6] A könyv viszont a következő évben jelent meg. Ha a szövegben semmi sem utal a Dunántúlra, honnan lehet tudni, hogy ott játszódik? 1956-ban számos helyen történtek a regényben leírtakhoz hasonló tragédiák. – Hubay Miklós nem tartozott a „Kádár-kor legtöbbet játszott szerzői" közé.[7]

Álszentség lenne, ha nem említeném azt a helyet, ahol én is szerepelek.[8] Nem a Nagy László-fejezetre gondolok, hanem a hatvanas–hetvenes évek irodalompolitikai áttekintésére, a kulturális politikára az új nemzedék jelentkezésének szempontjából. Itt szó van Tóth Dezsőről, mint a pártközpont, Szabolcsi Miklósról, mint a tudomány és a kritika nagyhatalmú személyiségéről, majd ellenpéldaként Bori Imre következik, aki a Vajdaságban élve már 1967-ben méltatta a még kötet nélküli Tandori Dezsőt. Most tudtam meg, hogy Tóthékkal egy csoportba tartozom, mint az Írószövetség KISZ-titkára, aki „követelést" fogalmaz meg 1974-ben: „a feladat a szocialista tudat formálása". Elárulom egyrészt, hogy a szöveg két évvel korábbi, lelőhelye az *Új Forrás* 1972/2. száma, tehát az év elején keletkezett, s én egyébként csak késő ősszel lettem titkár. Másrészt jó lenne, ha a fiatalabb nemzedékek azt is figyelembe vennék, hogy a szocializmus szó meglehetősen tág jelentéskörű, s korántsem azonos a bolsevizmussal. Az európai pártok jelentékeny része ma is „szocialista". Az 1956-os forradalom következményeivel arra tanított bennünket, hogy „igazi" szocializmusra van szükség, s hogy ebbe az irányba kellene terelni a jelenkort. A szocialista

[1] Uo. 895.
[2] Uo. 896.
[3] Uo. 898.
[4] Uo. 904.
[5] Uo. 904.
[6] Uo. 906.
[7] Uo. 1024.
[8] Uo. 1011.

tudatformálás kapcsán demokráciát, sokkal több jogot, közösségéért felelősséget érző embert képzeltünk el. Ezt képviselte a nemzedék többsége, tudatosan képződött csoportként a Kilencek, akiknek antológiáját bevezetve Nagy László hasonló gondolatokat fejtett ki. Az *Elérhetetlen föld* nem 1970-ben,[1] hanem az előző év végén jelent meg, s a nemzedéknek szinte bibliájává vált, a hatalom pedig ellenséges műként kezelte már a megjelenése előtt. A kiadás egyébként a „rákosista-kádárista" Darvas Józsefnek köszönhető. Az a *Költők indulása* című tanulmány, amelyből az idézet származik, éppen a már háttérbe szorított Kilenceket állította a középpontba. Meg is jelent a folyóirat következő számában egy főként ezzel vitatkozó cikk. Viszonválaszomat már nem közölték. A költőcsoport kibontakozását az irodalompolitika nagymértékben gátolta, érthetően, hiszen 1956 után elsőként próbáltak önálló csoportként megjelenni, ráadásul egyértelműen kritikus-ellenzéki szemlélettel. Jóval később a posztmodern kánon viszont már tudomást sem vett róluk.

Abban a korszakban tenni bármit is csak a létező szervezeti keretek között lehetett: párt, szakszervezet, népfront, ifjúsági szövetség. Szeretnék majd egyszer írni a mi 1971-től újjá formálódó KISZ-szervezetünkről. Működésének köszönhető a Fiatal Írók József Attila Körének létrehozása, az olvasótábori mozgalom, a *Mozgó Világ* folyóirattá alakulása, a Móricz Zsigmond Ösztöndíj, a fiatalok képviselőinek részvétele az irodalmi élet testületeiben. Ha tud valaki valami rosszat tevékenységünkről, írja meg, mondja el. Darvas József az Írószövetség elnökeként ugyan mondhatta azt 1973-ban, hogy azért hozták létre a fiatalok írószervezetét, hogy „ne történjék semmi",[2] ezzel inkább a tapasztalt író nyugtatta a politikusokat. Ő már bánta régi bűneit, próbált vezekelni, s én kifejezetten olyan „népfrontos" emberként ismertem meg, aki próbálta segíteni a fiatalokat. Mellette Dobozy Imre, a főtitkár volt a keményebben vonalas, aztán Darvas váratlan halála után (1973), elnökként ő is szelídebbé vált. Egyébként nem emlékszem olyan 35 év alatti íróra, aki ne akart volna a FIJAK tagja lenni. Egyetlen Írószövetség létezett, annak mintegy az „óvodájaként" jött létre ez a szervezet, amely fényképes igazolványt is adott a tagjainak (ez fizetés nélküli munkaviszonyt jelentett a rendőri igazoltatásoknál), bemutatta a köteteiket, olykor szerződést, állást, ösztöndíjat, külföldi utat biztosított a számukra. Az új költőnemzedék pályakezdésének szakmai segítésében főként Fodor András tett sokat.

A másik tőlem származó, 1980-as idézetet is célszerű lett volna a történelmi környezetben értelmezni. Itt lényegében a perspektívaváltásról van szó: „minden gondolkodó embernek tudomásul kell vennie, hogy bár a kommunizmus perspektívája változatlan, a hozzávezető út sokkal lassabb és bonyolultabb,

[1] Uo. 1011.
[2] Uo. 937.

mint azt hittük".[1] A hatvanas évek elején keletkezett Hruscsov-program ábrándja szerint a Szovjetunió 1975-re lehagyja majd az USA-t a főbb gazdasági mutatókban. Ez persze ábránd volt, a nagyhatalom egyre konzervatívabbá vált, s ezért még az 1968-ban nálunk megindult szerény gazdasági reformprogram is megbukott. Történelmi vákuum keletkezett: fejlődés nélküli évtizedekre kellett berendezkedni. És senki sem gondolhatta józanul, hogy a jaltai szerződés hamarosan érvényét veszti. A tőlem idézett mondattöredékek forrása nem szerepel a könyvben. A *Fiatal magyar költők 1969–1978* című sokszerzős tanulmánykötet bevezető fejezetéből való.[2] Ez a könyv az én ötletem volt, a nemzedékkel együtt (31 már legalább egy kötettel rendelkező költő) az irodalomtörténész-kritikus gárda is bemutatkozott, sőt a szomszédos országok költőiről is született áttekintés. Itt még békésen megférték egymás mellett a különböző törekvések Aczél Gézától Kiss Benedeken, Petri Györgyön át Veress Miklósig. És mindenki költő – vagy az is – maradt. Sajnos heten már nincsenek közöttünk. Ez a könyv, s párja a prózáról Kulin Ferenc gondozásában, Béládi Miklós sorozatszerkesztőnek köszönheti a megszületését, mert ő harcolta ki a pártközpontban még 1976-ban az engedélyt e szokatlannak számító elképzeléshez. S még ahhoz is ragaszkodott, hogy ne az ő megbízhatóbb jelöltjük, hanem én legyek a lírakötet szerkesztője. A lektorálás is ott készült, elismerést érdemlő szakszerűséggel.

Az 1945 utáni szerkezeti egység szinte folyamatosan foglalkozik a politikai helyzettel, s ebben az írók szereplésével, de inkább csak akkor, ha az a népinek nevezett táborhoz sorolható, mint a már említett Csoóri Sándor vagy Illyés Gyula, akitől a tartózkodás ellenére sem lehetett megvonni a kétségesnek mutatott szerep mellett a tehetséget. Schein Gábor meghatározónak tartja, hogy ezek az írók a Kádár-kor fő támogatói közé tartoztak. Határozott a következő, Standeisky Évára hivatkozó szöveg. „A hetvenes évek alkufolyamataiban a legerősebb pozíciókat a népi írók csoportjaihoz tartozó alkotók és irodalomtörténészek vívták ki maguknak. Zömük elkötelezett párttag volt. Helyzetük az 1968-ban elkezdett, majd hamarosan megnyirbált és kudarcba fulladt modernizációs kísérlet kimerülése után erősödött meg, amikor a pártban egyfajta konzervatív fordulat ment végbe."[3] Az említett írás egyik kisebb és meglehetősen vázlatos, egyetlen esetet leíró fejezetének címe: *A hatalom és a népi írók kommunista örökösei.*[4] Így kezdődik: „A népi írói vonulat immár zömmel kommunista párttagokból álló

[1] Uo. 1011.
[2] *Fiatal magyar költők 1969–1978.* Kortársaink sorozat, Bp., Akadémiai, 1980.
[3] *Magyar irodalom.* Szerk. Gintli Tibor. 936.
[4] Uo. 325. „Gúzsba kötve".

új nemzedéke a hetvenes évek elején, a mechanizmusreform megtorpanása, a pártbeli konzervatív fordulat után erősödött meg. Legismertebb képviselői: Kiss Ferenc, Czine Mihály, Csoóri Sándor és Fekete Gyula." A hetvenes években a párttagokra a kommunista kifejezést már csak elvétve használták. Ez a gárda nem állt „zömmel" párttagokból. Tudtommal az említettek mindegyike kívülről bírálta a párt politikáját. A pártfegyelem nem tette volna lehetővé a nyilvános kritika általuk gyakorolt erősségét. A „megerősödés" fogalma pedig nem jelenthet mást, mint azt, hogy már kevésbé fojtották beléjük a szót, s így ez a vonulat ismét közéleti tényezővé válhatott Nagy László, Sánta Ferenc, Sütő András, Ratkó József, Utassy József, Nagy Gáspár és mások szépirodalmi műveivel is. Fórumuk pedig elsősorban a *Tiszatáj* volt. A könyv szerint ők voltak azok, akik „a Kádár-rendszer fontos támaszát jelentették a humán értelmiség körében". Sajátos értelmezés. Akárcsak „a nemzeti kommunizmus ideológiájának" említése abban a Kádár-korban, amelyik folytonosan harcolt a „nacionalizmus" ellen.[1]

Az eddigieket politikai jellegű bírálatnak tekintve, említenem kell a világszemléleti és a poétikai elutasítást is. A bárdköltészet kapcsán már esett szó arról, ami itt teljesedik ki: a népi írókra kezdettől fogva a félig feldolgozott, kellően meg nem újított, 19. századi romantikus, nacionalista felfogás a jellemző. A legkövetkezetesebben Németh László és Illyés Gyula kapcsán fogalmazódik ez meg. Ebből következik, hogy poétikájuk is konzervatív. Míg az újholdasok kapcsán elismerést érdemel, hogy születtek fontos szerepet betöltő „megőrző költői életművek",[2] itt erről kevésbé lehet szó. Nagy László nem tisztázta költői szerepét,[3] Juhász Ferencnek még a legismertebb versei is kétséges értékűek,[4] Csoóri Sándor kísérletei kevéssé sikeresek. Az epikában is hasonló a tapasztalat, ám ez a mondat nem csupán a népiekre vonatkozik: „A 60-as évek legolvasottabb regényei egyaránt azt a tapasztalatot erősítették, hogy a világ törések nélkül, közvetlenül és egyszerűen olvasható."[5] Ez egy ismert posztmodern tézis, a kor epikájára viszont ennek éppen az ellenkezője érvényes. Tessék kézbe venni Déry Tibor, Sánta Ferenc, Fejes Endre, Mészöly Miklós, Cseres Tibor, Örkény István, Kardos G. György, Karinthy Ferenc könyveit.

Már csupán egyetlen dolgot említek. A kézikönyv bibliográfiai adatai a tárgyalt szerzők és műveik kritikai és megbízható kiadását a lap alján adják meg, de csak a 20. századig. Vajon miért? A hivatkozott szakirodalom bibliográfiája a

[1] Uo. 890.
[2] Uo. 897.
[3] Uo. 890.
[4] Uo. 893–896.
[5] Uo. 942.

nagy korszakok tárgyalása után kapott helyet. Egy kézikönyv esetében talán indokolt lett volna valamifajta válogatást adni a régebbi és újabb szakirodalomból, elsősorban a szerzői és a korszak-monográfiákból. Egyáltalán nem említődnek például Béládi Miklós, Czine Mihály, Görömbei András, Grezsa Ferenc, Király István, Kis Pintér Imre, Kiss Ferenc, Sőtér István, Szabolcsi Miklós, Tarján Tamás munkái.

Nem lehetett könnyű munka ezt a kézikönyvet létrehozni. Feltételezem, hogy a kiadó is sürgette a munkát. Ám célszerű lett volna mindhárom szerkezeti egységet több lektorral megbíráltatni, a könyvet egységesebb szempontúvá, anyagkezelésűvé változtatni, jobban figyelembe venni a kézikönyvvel kapcsolatos várható igényeket. S nem ártott volna, főként a 20. század tárgyalásakor, önkritikusabban megvizsgálni a szerzői álláspont feltételezhető ideológiai és esztétikai egyoldalúságait. A posztmodern nálunk azt hirdette, s ma is él ez az álláspont, hogy mellette a késő modern már nem korszerű. Ezt a nézetét érvényesíteni kívánta körülbelül 1920-ig visszamenően. Így vált „érdektelenné" például már a fiatal Illyés is, majd az egész népi írói mozgalom, sőt a harmadik nemzedék újklasszicizmusa is. Az 1945 utáni évtizedekből szinte csak azt tekintik hibátlannak, de legalább értékesnek, ami a posztmodern felé vezet. De még ott is válogatnak. Déry Tibor életművének utolsó nagy szakasza vajon miért nem méltó a bemutatásra? Nem kell a túl messzi múltba tekinteni, hogy belássuk: Kassák sem érvénytelenítette a kortárs Babits munkásságát, József Attila sem Adyét, és Weöres Sándor sem József Attiláét. Egyébként pedig már a posztmodern kor félmúltja is történelemmé vált. Nem lett vége a történelemnek, s talán újra megszületnek a „nagy elbeszélések".

2012

Sors és életmű

In memoriam Illyés Gyula

A Nap Kiadó 1996-ban indított és Domokos Mátyás által szerkesztett *In memoriam* sorozatának huszonegyedik köteteként jelent meg *Nem menekülhetsz* címmel az Illyés Gyula életútját és életművet felidéző kötet, ezúttal magának Domokos Mátyásnak a válogatásában és szerkesztésében. Valóban ő volt erre a feladatra a legalkalmasabb, hiszen már fél évszázada szinte mindennapi kenyere ez az életmű. A Szépirodalmi Könyvkiadóban dolgozva évtizedeken át szerkesztette Illyés új műveit, életműsorozatát, majd a posztumusz kiadásokat. A hetvenes évektől kezdve pedig esszékben, tanulmányokban foglalkozott Ily-

lyéssel, s ezek könyvvé formálva a szakirodalom egyik legfontosabb, állandóan kézközelben tartandó munkájává váltak.[1]

Az emlékkönyv címe telitalálat, ugyanakkor állásfoglalás is. Illyésnek ez a verse 1937-ben jelent meg, s azóta se szeri, se száma az utánközléseknek. Petőfi Sándor magatartását idéző ars poetica ez a dolgozó nép iránti hűség eltörölhetetlenségéről, a felelősségtudatról, amely elől nem lehet menekülni. Megjelenésekor a népi írói mozgalom Németh László mellett legfontosabb alakjának hitvallása a *Nem menekülhetsz*. Az 1945 után fokozatosan egyeduralkodóvá váló bolsevik irodalompolitika azonban kisajátította és sajnálatosan kétélű fegyverré tette ezt a versszöveget. Egyrészt ugyanis példának tartotta, tankönyvek és antológiák elhagyhatatlan darabjává tette, másrészt viszont rendre Illyés szemére vetette, hogy 1945 után miért nem e vers szellemisége szerint vesz részt a közéletben szerepléseivel és műveivel. Természetesen se Rákosiéknak, se Kádáréknak nem volt igazuk, hiszen éppen ők váltak hűtlenné a szocializmus, s még általánosabban a humanizmus legelemibb normáihoz. Egyet azonban elértek: ez a vers lejáratódott, pedig érvényessége változatlan mind ideológiai, mind esztétikai értelemben. Nem kell messzi földrészekre elvándorolnunk, hogy jelenkori példákat találjunk olyan közéleti szerepet vállaló, tehát politikai erőkre, amelyek „elmenekülnek" a valóban a közösség érdekeit szolgáló, felelősségtudatos cselekvés elől.

Közben a 20. század utolsó harmadában még valami történt. Átléptünk abba a posztmodernnek nevezett korszakba, amelynek irodalma – nálunk legalábbis különösen nagy hangerővel – érvénytelennek nyilvánította, s szándéka szerint nemcsak a jelenre és a jövőre, hanem a múltra vonatkozóan is azt a szolgálatelvű irodalomfelfogást, amelyet ez a vers, az egész Illyés-életmű, s tágabban: tendenciájában az egész magyar irodalom felvállalt anyanyelvűvé válása, vagyis a reformáció kora óta. A megszűnését vagy egy évtizeddel megelőzve megkezdődött a Kádár-kor ideológiai fellazulása, széthullása. A szolgálat elvének hívei egyre több gondot okoztak a rendszernek a maguk társadalomkritikus szemléletével, így a hivatalos irodalompolitika mind megengedőbbé vált az addig kárhoztatott „polgári", „esztétizáló" irodalom iránt, amely megkezdhette a maga szemléletének irodalompolitikai érvényesítését. A hetvenes évek végétől kezdve az Illyés-típusú magatartást, az ehhez köthető irodalmi áramlatot háromfelől is támadások érték. A posztmodern ifjabb évjáratai más nézetű trónkövetelők voltak, az idősebb, tehát életkorban is kortársi nemzedékek addig elsősorban nem-szocialistaként számontartott képviselői

[1] Domokos Mátyás: *Adósságlevél*. Bp., Kortárs, 1998. (Az *Adósságlevél* után keletkezett írásokkal és D. M. szerkesztői jegyzeteivel kiegészítve: *„A legnagyobb bátorság a remény"*. Írások Illyés Gyuláról. Bp., Nap, 2016. – S. I.)

félreszorítottságukért akartak elégtételt kapni, s a maguk vitathatatlan igazságát próbálták kizárólagosnak elfogadtatni, a hivatalos irodalompolitika pedig egyre inkább annak örült volna, ha Illyés és a hozzá hasonló írók is depolitizálnák munkásságukat.

A Kádár-kor után – bár a változásokban meghatározó szerepe volt íróknak is – lényegében már egyik komoly politikai erő sem tartotta fontosnak a maga szempontjából az irodalmat, mert más, hatékonyabbnak tartott közvélemény-formáló eszközökkel élhettek. Azonban az irodalompolitika hiánya is politika: az irodalom jelentéktelenségét sugallja. Az írók körében a kialakult helyzet ellen való fellépés sürgető feladata sem teremtett érdekközösséget: az ellentétek, a megosztottság jelei állandósultak. Az írók nyugodtan vitatkozhatnak – vitatkozhatnának – arról, hogy vajon lehet-e többféle írói szerepfelfogás egyaránt érvényes, hogy melyik ars poetica korszerű, ám ilyen viták alig vannak. S közben szinte észrevétlenül haladunk egy olyan kor felé, amelyik már semmiféle irodalmat nem fog igényelni.

Egyelőre itt még nem tartunk, ám míg a *Nem menekülhetsz* az 1945 utáni évtizedekben talán száz kiadványban is megjelent, a kilencvenes évek egyetlen reprezentatív költészeti antológiája, a *Hét évszázad magyar költői* (1996) a terjedelmes Illyés-anyagból kihagyta ezt a verset, de a hozzá hasonlókat is. Tegyük hozzá, hogy Lakatos István költő, a 20. századot szerkesztve, következetes volt: más alkotóktól is csak elvétve közölt hasonló gondolatvilágú műveket. Mindezekhez képest válik egyértelmű állásfoglalássá az emlékkönyv címadása, amely az Illyés-magatartás változatlan korszerűségét sugallja.

Az Illyés Gyulával foglalkozó munkák száma igen magas. Ebből emlékkönyvet összeállítani lehetetlen a teljességre törekedve. Elsősorban nem a vonatkozó anyag terjedelmessége miatt, hanem azért, mert az életút és az életmű olyan gazdag, hogy egyetlen antológia se lehet képes mindent felmutatni. Legfeljebb arra lehet törekedni, hogy az egészet s annak jelentőségét érzékeltessük. Ezt a feladatot teljesíti Domokos Mátyás mintegy 600 gépelt oldalnyi válogatása.

Az 1902-ben született Illyés Gyula a közéleti szereplést 1919-ben, az irodalmit egy évvel később kezdte, vagyis több mint hatvan éven keresztül cselekvő-szemlélő részese volt a magyarság európai sorsának. Irodalmi munkássága terjedelmére és műnemi-műfaji változatosságára nézve is igen gazdag, következésképpen recepciója is széles körű. S mivel nemcsak íróként, hanem az irodalmi élet egyik központi alakjaként tartották számon már az 1930-as évek derekától, aki ráadásul az országos politika dolgaiba is bele kívánt szólni, nyilvánvaló, hogy – bár többnyire szétválaszthatatlanul – az írói mellett a közéleti szereplésnek is van fogadtatástörténete. Az életművet tehát nemcsak az irodalomtörténetnek, hanem a történettudománynak, a művelődéstörténetnek is kutatnia kell. Általában mindenkinek, aki a 20. század magyar szellemi életével

foglalkozik. Ily módon belátható – túllépve most egy emlékkönyv lehetséges keretein –, hogy az Illyés-szakirodalomról teljes bibliográfiát készíteni elvileg is lehetetlen, mert a főként vele foglalkozó írásokat össze lehet ugyan gyűjteni, s ezt jó is volna megcselekedni, de megszámlálhatatlanok azok a szövegek, amelyek hivatkoznak rá, amelyek példaként vagy ellenségként említik. S tegyük ehhez hozzá még azt is, hogy róla kivételesen külföldön is elég sokat írtak, s ezt is jó volna egyszer összegyűjteni és kiadni. Tanulságos lehetne a hazai Illyés-lebecsülés mai korszakában.

Visszatérve az emlékkönyvre, s erre a sorozatra: bizony minden egyes darabja a felejtés ellen is készül. Egy-egy íróval behatóbban foglalkozni – a szakmabelieken kívül – általában a végzős középiskolások szoktak valamilyen tanulmányi versenyre készülve, meg a magyar szakos egyetemi-főiskolai hallgatók szemináriumi és szakdolgozatokat készítve. Régebben a diák beült a könyvtárba, készített magának egy kis bibliográfiát, majd olvasgatni kezdett, húsz-harminc könyvet, ugyanannyi folyóiratot kézbe véve. Ma már nem ez a tipikus. Elég sok, a célnak megfelelő bibliográfia létezik, s elég sok monográfia. A dolgozatok szerzői nem a folyóiratbeli cikkeket olvassák el, hanem a monográfiában található idézetet, s azt idézik tovább, gyakran annak bevallása nélkül, hogy honnan vették a szöveget. Ha viszont kézbe vesznek egy *In memoriam*-kötetet, könnyen hozzáférhetnek nagyszámú szakirodalmi tételhez. A *Nem menekülhetsz* lapjain 134 közlemény olvasható részben vagy egészben, ebből 26 Illyés Gyula műve. Versek, kritikák, méltatások, baráti portrék, naplójegyzetek, emlékiratok, levelek, vallomások időrendet is követő, de tartalmában is megszerkesztett rendje idézi fel az életpálya súlypontjait, a figyelmet főként a művekre fordítva.

Illyés első könyve, a *Nehéz föld* 1926 végén jelent meg. Ez voltaképpen már a második indulása, hiszen avantgardistaként kezdte a pályát. A hazai irodalmi életbe azonban e verseskötettel léphetett be igazán. S szinte úgy, mint a mesebeli szegényember legkisebb gyermeke, akinek három nehéz próbát kellett kiállnia, s mindegyiket sikeresen teljesítette. Valóban egy dunántúli pusztai cselédházból indult, valóban harmadik és legkisebb gyerek volt. S valóban nehéz próbákat kellett kiállnia. A hármas számnál maradva az első az elkerülés volt a pusztáról, először a gimnáziumba, aztán az érettségiig. A második próbatétel a párizsi négy esztendő. S a harmadik a hazatérés utáni magára találás.

A *Nyugat*ban, amely fokozatosan Illyés legfontosabb irodalmi otthonává vált, 1929-ben a nemzedéktárs Németh László írt – első kötethez képest igen terjedelmes – méltató esszét a *Nehéz föld*ről, s ezt így fejezte be: „Illyésre azonban úgy nézek, mint a csillagra, aki ott jelent meg, ahol kiszámítottam. Láttam a magyar líra lehetőségeit, s csodálkozva néztem szét: hát senki sem vállalja? Most itt a csillag, s én, tökéletlen csillagász, lélegzet-visszafojtva lesem, arra

fut-e, amerre naiv képleteim szerint futnia kell." Erről az első kötetről 13 kritika jelent meg a korabeli sajtóban. Ebbe az emlékkönyvbe természetesen csak egyetlen, a legfontosabb kerülhetett be, s mellé egy jellemző vallomás. Vas István, aki akkor érettségi után lévő költő-siheder volt, későbbi önéletírásában felidézte, hogy milyen elementáris hatással volt rá az Illyéstől megkapott dedikált könyv anyaga, s már akkor felismerte, hogy irodalomtörténeti jelentősége „az a forradalmi merészség, amellyel a parasztságnak, szinte minden előzmény nélkül, jogot szerzett a modern költészetben".

A „szerencsefi-út" folytatódott, bár hihetetlenül kemény munkával: a megélhetést és a szellemi függetlenséget biztosító tiszviselősködés mellett formálódott az életmű. 1936-ban megjelent a *Puszták népe* és a *Petőfi*, a következő évben a *Rend a romokban* című verseskötet, s e mesterhármassal alkotójuk végérvényesen „csillaggá" változott: irodalmunk klasszikus alkotójává. A *Puszták népe* kapcsán az emlékkönyv Babits Mihály, Móricz Zsigmond, Kodolányi János, Komlós Aladár, Németh László elemzéseit, Illyés egyik epigrammáját és egy nyilatkozatát közli, e jelzett gazdagsággal is érzékeltetve a mű jelentőségét, a vele foglalkozó munkák nagy számát is. Az 1936 májusában megjelent könyvvel még abban az esztendőben 37 írás foglalkozott! S abban mindmáig egyetértenek a legkülönbözőbb irodalomtudományi iskolák képviselői, hogy a *Puszták népe*: remekmű.

Mire az említett művek megjelentek, már teljes egészében kibontakozott a népi írók mozgalma, amely a húszas évekre és a húszas–harmincas évek fordulójára visszanyúló előzmények után éppen Illyés Gyula *Pusztulás* című cikkének következtében[1] vált végérvényesen mozgalommá. S megszerveződik egy céljait tekintve ugyancsak baloldali ellentábor is. A népi-urbánus ellentét – sőt sokszor ellenségeskedés – máig nyúlóan fogyatékossága, akadálya az egészséges szellemi életnek. A *Pusztulás* közvetlen, táboron belüli visszhangja méltó helyet kapott az emlékkönyvben, az ellentáboré inkább csak áttételesen, egy 1937-es Illyés-interjúval, ismét Vas István visszaemlékezésével, valamint Bibó István egy kései levelének részletével. Legtömörebben Bibó fogalmazta meg a lényeget: „A népi mozgalom helyzetének centrális jelensége azonban mégis csak az volt, hogy az egész idő alatt állandóan viselte a szélsőjobboldalnak azt a vádját, hogy a nagybirtokkérdés – igen helyes – középpontba helyezésével a zsidókérdésről akarja elterelni a figyelmet. Ugyanakkor, mikor a magyar népi mozgalom fennállásának egész ideje alatt, igen helyesen azon az állásponton volt, hogy a szélsőjobboldali mozgalmak a zsidókérdés középpontba helyezésével az igazán égető és kulcsjelentőségű nagybirtokkérdésről akarják elterelni a figyelmet. Ez a szembenállás határozza meg a magyar népi mozgalom igazi

[1] *Nyugat*, 1933.

és hiteles helyét." Tehát nem önmagában az urbánusokkal való szembenállás, amely, sajnos ugyancsak összefüggött a zsidókérdéssel, s az Hitler uralomra kerülése után nálunk is megkerülhetetlenné vált. Az urbánusok ugyanis nem tartották a népieket eléggé antifasisztának, sőt a szélsőjobbal való cimborálással vádolták őket, egy-két kivételtől eltekintve teljesen alaptalanul. Kivételek azonban bármikor, bármifajta csoportosulásban előfordulnak, sőt a csoporton belüli nézetkülönbségek sem ritkák. Ma sem könnyű megérteni, hogy értelmiségi emberek miért nem tudták német és magyar szavak eltérő jelentését felismerni: a völkisch nem azonos a népivel. Hitler a német faj felsőbbrendűségét hirdette, a népi írók a magyarság jogát a megmaradáshoz – többek között éppen a német veszedelemmel szemben. Az említett interjúban Illyés kijelentette: „gyanakvással nézek minden olyan mozgalmat, amelynek jelszava ezzel a prepozícióval kezdődik, hogy »contra«; aki lelkesíteni tud, az a »pro«. Akár a német-magyar kérdésben, akár a zsidó-magyar kérdésben nem a németek vagy a zsidók ellen, hanem a magyarokért, jobban mondva az igazságért szeretnék küzdeni, amelyet a magyarok képviselnek."

Az ellentéteknek a második világháború lezárulta sem vetett véget. Bár az Illyés által szerkesztett *Magyar Csillag* volt az egyetlen rangos irodalmi fórum, amely mindvégig, a német megszállás utáni betiltásáig közölt zsidónak minősített írókat, a szociáldemokraták és a polgári radikálisok köréből többen nyilvánosan is lefasisztázták, a demokráciából kivetendőnek ítélték személyét és munkásságát. A kevés szavazatot megszerző kommunista pártnak ekkor még szüksége volt a Nemzeti Parasztpártra és magára Illyésre, aki e párt egyik vezetője volt, ugyanakkor azt is remélték, hogy maguk mellé állíthatják, s ezért nemcsak határozottan megvédték, hanem hallgattak olykor a szavára, például abban, hogy nem engedték börtönbe zárni, eltiltani a megjelenéstől Németh Lászlót, Szabó Lőrincet. Persze csak 1949-ig. S már korábban is, amilyen ütemben szilárdult a politikai helyzetük, úgy erősödött a bolsevik szemlélet alkalmazása. A kulturális politikában vezető szerepet játszó Horváth Márton, ekkor többek közt a *Szabad Nép* felelős szerkesztője, lapjában már 1947 januárjában ridegen megbírálta Illyés magatartását, s nemcsak a jelenidejűt, hanem a korábbit is. Szerinte Illyés bizalmatlan volt a munkássággal szemben, vonzotta a polgári világ, misztikus jobboldali írók vonzáskörébe került, s az 1945-ös fordulat sem rázta fel, sem rá, sem táborára nem számíthatnak a kommunisták.

A szellemi életnek ez a fajta szemlélete a fordulat évével az urbánusok és a népiek nagy részét kiiktatta az irodalomból. Vitáikat jegelte. S felváltotta ezt egy népi-bolsevik ellentét. Az urbánus táborban sokkal inkább publicisták voltak, mint szépírók. A diktatúrában nem volt szükség sem a publicisztikára, sem

az urbánusokra, sem a népiekre, viszont a jelentős szépírókkal szerettek volna büszkélkedni. A népi mozgalomból azonban csak Darvas József – egyébként a harmincas évektől az illegális kommunista párt tagjaként – és Erdei Ferenc volt egyértelműen az ő emberük. Illyéshez – s bizonyos mértékben Németh Lászlóhoz is – hol közeledtek, hol elutasítóvá váltak velük szemben, aszerint, hogy a napi politikában szerintük milyen taktikai lépésre volt szükség.

Nagymértékben hasonló volt a helyzet 1956 után is. Sajnálatosan kevéssé ismert, hogy – bár börtönbe nem került – Illyés 1961-ig nem adhatott ki kötetet, s később is cenzúrázták. Azokban a sokak által nosztalgikusan emlegetett csodálatos hatvanas években is. Például éppen Domokos Mátyás egyik – itt nem közölt – tanulmányából tudhatjuk, hogy 1964-ben a kiadói cenzorok a *Dőlt vitorla* kéziratából mintegy negyven verset akartak kihagyni, s ez hónapokig hátráltatta a megjelenést, amelyet aztán a tovább enyhülő politikai légkör tett lehetővé. S volt cenzúra az 1970-es években is. Ennek legismertebb példája a *Szellem és erőszak* című esszékötet sorsa. Csoóri Sándor egy emlékező esszéjében leírta ennek a könyvnek az összeesküvés-szerű keletkezéstörténetét. 1978-ban a kész könyvet zárolták, s csak tíz évvel később kerülhetett a boltokba. Maga a szerző is csak „nem terjeszthető" pecsételésű példányokat kaphatott a később Münchenben, majd szamizdatként idehaza is megjelenő munkából.

Illyés Gyula nem volt kommunista – talán kamaszként hitte magát annak egy rövid időre –, de életművének lényegét nem lehet a Nemzeti Parasztpárthoz való kötődésével sem leírni. Nem pártok embere volt, hanem a magyarságé. Európai szintre szerette volna emelni ezt a népet. Párizsban is megőrizte ozorai, azaz magyar látószögét, Ozorán is a párizsit, azaz az egyetemeset. Igazán népi író sem abban az értelemben volt, hogy a parasztság írója lett volna: a népi nála magyart, magyarságot védőt, képviselőt jelentett, miként Németh Lászlónál is. A 20. század diszharmonikusan is polifon világában egyike volt a nagy összegzőknek.

Illyés Gyula és József Attila ifjúkori barátságuk idején eljátszottak azzal, hogy ők az új század Petőfije és Arany Jánosa. József Attila magát Petőfinek vallotta, Illyés lett Arany. A játék valósággá lett. Az abszolút lírikus József Attilának tragikusan rövid élet és kikezdhetetlen halhatatlanság jutott. Illyés életpályája pedig sokban hasonlatos Aranyéhoz. Az epikus jellegben, a sokműfajúságban, a magánéleti zárkózottságban, a szerkesztői munkában, s abban is, hogy mindketten még életükben váltak nemcsak klasszikussá, hanem nemzeti költővé is. Szokás mondani, hogy Arany életműve a magyarság enciklopédiája a 19. századból. Illyés életművére ugyanez áll a 20. századból. Domokos Mátyás antológiájának nagy érdeme, hogy mindezt segít tudatosítani.

2002

Az irodalmi ember

Domokos Mátyás: Varázstükrök között[1]

Van még olyan? Létezik még irodalmi ember? Kazinczy korának ez a nemes újdonsága, élen magával Kazinczyval? Nem söpörte el véglegesen a második világháború ezt az emberfajtát, s amennyi mégis megmaradt belőle, nem irtotta ki a Rákosi- és a Kádár-kor? Bizony vannak ma is, megmaradtak mindenen át is irodalmi emberek, s közülük is az egyik legjelesebb Domokos Mátyás.

Irodalmi emberen én most nem általában az írókat értem, se valóságosan, se potenciálisan, hanem azokat az irodalmárokat, legyen bármi is a műfajuk, akiknek élete belefolyik az irodalom életébe, akiknek tevékenysége, munkássága elválaszthatatlan lesz a mindenkori élő irodalomtól, s akik számára – ne féljünk a szót ma is kimondani – az irodalom szent ügy. Az időben haladva nem is az ember változik sokat talán, hanem inkább csak a körülményei. Ma nem gyertyafénynél olvasunk, nem kell felvágni a könyvek, folyóiratok íveit, de az irodalmi ember ma is Kazinczyként fel-felsikongat a gyönyörűségtől, az esztétikai élvezettől szó szerint és jelképes értelemben is. Az irodalmi ember csodálatos „tükörszínjáték" részese: a művek varázstükrei oly elementárisan hatnak rá, hogy olthatatlan vágyat érez, hogy megértse a csodálatosat, s felismeréseit másokkal is megossza.

Domokos Mátyás (1928-ban született) és nemzedéke nagyobbrészt balsorsúnak mondhatja és mondja is magát: a világháborútól máig, valóban inkább csak órái akadtak a „derűnek", s nem tehették meg Szabó Lőrinc módjára, hogy csupán ezeket az órákat számolják. A magánlét gondjai azonban nem feltétlenül gátolják a hivatást is. A fiatalabb pályatársak sóhajtozva bámulhatják, milyen „nagy idők" tanúja és cselekvő részese volt Domokos Mátyás, aki bejáratos lett nemcsak nemzedékének legjobbjaihoz, hanem olyan irodalmi műhelyekbe is, mint Németh Lászlóé, Illyés Gyuláé, Szabó Lőrincé és Weöres Sándoré. A pálya első felében inkább szerkesztőként létezett, lévén 1953-tól a Szépirodalmi Könyvkiadó munkatársa, a pálya második felében, a hetvenes évek derekától kezdve ráépült erre az esszéírói-kritikusi tevékenység. Valóban ráépült. Sokakat zavar, befolyásol, ha ismerik személyesen, esetleg baráti beszélgetésekből is azt a szerzőt, akiről írnak. Sokan zavartalanul írnak ilyenkor dicshimnuszokat. Domokos Mátyás viszont haszonnal kamatoztatja ezúton szerzett ismereteit, amelyek az írás szempontjából nem mások, mint újabb szempontok a mű megértéséhez. Az emberen át is a műhöz vezet az út, s a mű sokat elárul alkotójáról is. Valamikor a hetvenes években Domokos lemondott főszerkesztői rangjáról,

[1] Domokos Mátyás: *Varázstükrök között*. Esszék, tanulmányok, kritikák. Bp., Szépirodalmi, 1991.

s „visszavonult" beosztott szerkesztőnek, hogy legyen ideje írni is. Akkor sokan furcsállották e döntést és sajnálkoztak, hogy úgysem lesz a tervekből semmi. Nos, az idő Domokost igazolta. 1977 óta folyamatosan sorakoznak kötetei, amelyekkel a szakma egyik legrangosabb helyét vívta ki magának.

Az új kötet borítóján tömör ismertetés olvasható: „a kritikusi ars poetica elsősorban *magatartás*: intellektuális és morális értelemben egyaránt jóhiszemű törekvés a művek varázstükreiben megjelenő világok – érzések, álmok, gyémántszikrázású gondolatok – *megértésére*, ami egyszersmind a kritikai vélemény megfogalmazásának legszebb, leghitelesebb, s tárgyához, az irodalomhoz leginkább méltó lehetősége. Nem a »rangsorolás«, nem a kertészolló, nem az »orientáció«, nem a tennivalók ideologikus vagy irányzatos kicövekelése a »lélek mérnökei« számára a kritikus dolga (s végképp nem különböző irányokból jövő, múlékony irodalompolitikai hisztériák Btk.-jának az alkalmazása), hanem a hűség az esztétikai minőségigényhez, s a ragaszkodás ahhoz a tapasztalati igazsághoz, hogy minden műnek saját esztétikája van, ahogyan az életben is saját téridővel és sorssal rendelkezik minden létező, s hogy nem az irodalom van válságban, hanem a neurotizált irodalmi tudat." Nem csupán tömörsége, hanem pontossága okán is érdemes volt nagyobbrészt idézni ezt a kritikusi ars poeticát […]. Domokos Mátyás munkásságából ugyanis valóban ezek az elvek rajzolódnak ki, az elvek és a gyakorlat között magától értetődő tehát az összhang.

Feltételezem, hogy Domokos általánosan is eszményeinek tartja ezeket az elveket. Ez derül ki abból is, amit e kötetben pályatársairól, Kardos Lászlóról és Lengyel Balázsról ír. S tudom azt is, hogy komor történelmi tények szilárdították meg ezeket az elveket. Mégis tennék két megszorítást, amelyek kapcsolódnak is egymáshoz. A művészetek története nagyszámú irányzatot ismer – még a 20. században is, s tény, hogy az irányzatok, főként a maguk kialakulásának, elfogadtatásának korszakában igényt tartottak a maguk kritikájára, tehát az irányzatos szemléletre. Mivel az új irányzatok általában pályakezdő nemzedékekhez köthetők, s a csapatszellem ebben az életkorban erősebb, érthető, hogy „nemzedéki" szemlélet is társul az irányzatos kritikai magatartáshoz: amit mi csinálunk, az jó, amit a „régiek", az „öregek" csinálnak, az elavult. A művészetek története nehezen írható le irányzatok és irányzatkritika nélkül. Az irodalmi folyóiratok története pedig egyenesen elképzelhetetlen e fogalmak nélkül, s ezt ne feltétlenül megrovóan értsük. Az irányzatkritika természetesen tele van elfogultsággal, egyoldalúsággal, időnként tobzódik szinte a féligazságokban, s általában fiatalabb sértett idősebbet, kezdő életművel rendelkezőt, mégis, mindaz, ami nem vagdalkozás volt, hanem egy valóságos irányzat zászlóbontása, szükségesnek bizonyult.

Igaz, a klasszikus avantgárd hanyatlása, azaz az 1920-as évek vége óta „tiszta" irodalmi irányzatok nemigen születtek, kétlem azonban, hogy ez általában

is az irányzatok halálát jelentené. S ha izmus nem is jött létre, ahhoz hasonló igen. Nem volt-e az irányzatos kritikának is harca például Juhász Ferenc és Nagy László költészetének elfogadtatásáért? S ez a harc bizony nem csupán a politikai-ideológiai értetlenség ellen szólt, hanem az esztétikai botfülűség és elutasítás ellen is. S nem indult-e meg nem sokkal Nagy László halála után fiatal nemzedékek irányzatos támadása e költészet ellen, kétségbe vonva annak rangját is, értékállóságát is? S mondhatjuk-e azt, hogy e bírálatok teljesen értelmetlenek voltak?

Az irányzatok gárdájának fiatal korával, a pályakezdés és a beérkezés gondjával függ össze a másik megjegyzésem is, de részben az idősebbekre is vonatkoztatható. A rangsorolás, a kertészolló elvetéséről van szó. A 20. századi magyar irodalomban több ezer számontartott szerző van. Domokos Mátyás ezek közül idáig talán százzal foglalkozott írásban. Az ő eszménye a „mindenevő" kritikus, de persze ezt úgy érti, amiként Babits Mihály írta a pályakezdő Kardos Lászlónak: „Ha valamely megjelent mű fölhívta az érdeklődését vagy mondanivalója volna róla, legyen szíves nekem megírni." Megszámlálhatatlan sok mindentől függ, még egy mindenevő irodalmi embernél is, hogy mi kelti föl az érdeklődését, miről van mondanivalója. Az igazi gond azonban nem is ez, hanem az, hogy az élő irodalomban az érvényes esztétikai minőség általában sokkal nehezebben határozható meg, mint a történelmi korszakokra vonatkoztatva. Domokos Mátyás esszéinek és kritikáinak hősei vagy a közelmúlt évtizedek igazi klasszikusai, vagy a nyolcvanas évek vitathatatlan teljesítményt felmutató alkotói. Egyrészt például – a már említett nagy öregek mellett – Galgóczi Erzsébet, Kondor Béla, Nagy László, Örkény István, Szabó István a lezárult, s Ágh István, Csoóri Sándor, Határ Győző, Kányádi Sándor, Mándy Iván, Orbán Ottó a folytatódó pályák közül. Másrészt Bertók László, Grendel Lajos, Rakovszky Zsuzsa, Sarusi Mihály, Tar Sándor, Várady Szabolcs, az újabb nemzedékekből. Némi rosszmájúsággal azt mondhatnám, hogy könnyű róluk elfogulatlanul írni: jót a jóról. Mert részben azért fel is kellett fedezni őket is, meg bemutatott művüket is. Mi legyen azonban azokkal az írókkal, akiket se Domokos Mátyás, se más pályatársai „nem szeretnek", tehát se nem érdeklődnek irántuk, se mondanivalójuk nincs róluk? Ezek az írók „nem léteznek"? Vagy esetleg valakinek mégiscsak foglalkoznia kellene velük? S vagy azt írni le, hogy ők is értéket hoznak létre, csak egy szűkkeblű irodalmi élet ezt nem veszi észre, vagy azt, hogy féltehetségek? Az irodalom teljes termésére figyelve elkerülhetetlen tehát a rangsorolás, a kertészolló alkalmazása. Minden kritikusi életmű „tartalomjegyzéke" már önmagában is a szerző rangsora, s ezt a tényt a szövegek tovább mélyítik.

Feltehető azonban, hogy Domokos Mátyás az ügyben túlságosan kategorikusan fogalmazott, mert nem tette egyértelművé, hogy ő csupán az értékes

irodalmi alkotások kritikai visszhangjára gondol. Ott valóban nincs helye a kirekesztésnek, irodalmon kívüli szempontoknak. Az élő irodalom azonban sajnos nem csupán maradandó értékeket hoz létre. S az időbeli távolság hiánya ugyanúgy nehezíti a tisztánlátást, mint a politikában, a történelemben.

Egy mű értékei attól is függnek, hogy miként kapcsolódik az eleven élethez, az azonban gyakran homályban marad, hogy mi a maradandó érték az eleven életben. Illyés Gyulát és Nagy Lászlót – Domokos Mátyás mostani könyvének két legrészletesebben bemutatott hősét – én is legfontosabb értékeim közé sorolom, azt is sejtem azonban, hogy nemcsak én olvastam másként mondjuk Illyés műveit a múló időben, hanem mások is. Tudom, hogy az én olvasatom nem tökéletes, de tudom, hogy másoké sem feltétlenül az. Szomorúan tapasztalom, hogy ami nekem elementáris élményem volt, az a mai fiatalok jó részének legfeljebb mellékes olvasmány, de feltételezem, hogy nemcsak a fiatalokban van a hiba, hanem a nagy életművekben is van, lehet olyan anyag is, amely túlságosan korhoz kötött. Vagyis még a legnagyobb életművek esetében is működik a rangsorolás. Azt hiszem, a maga szintjén minden olvasó mindig „rangsorol". Az értelmes ember persze nem azt méricskéli, hogy Ady vagy Babits, Móricz vagy Krúdy áll-e az élen, de Juhász Gyulát már Ady mögött látja, s Ady életművén belül is válogat. Még inkább így van ez az élő irodalom esetében, ahol lassan már a hivatásos kritikusnak sem adatik meg a teljes áttekintés lehetősége, hiszen „mindent" elolvasni képtelenség, mivel egy nap csak 24 óra.

Számomra teljesen egyértelmű, hogy Domokos Mátyás kritikuseszménye az irányzatos szocialista kritikával és irodalompolitikával szemben szilárdult meg. Ez a szembenállás nemcsak elfogadható, de rendkívül hasznos is. Gondoljuk csak meg, hogy a hatvanas évek első felében például ezen irányzat számára Nagy László még kétes tehetségű, megtévedt útitárs volt, Mészöly Miklós meg szinte ellenség. S minden évtizednek megvoltak a politikai okokból támogatott és félreszorított írói és írócsoportjai. Domokos Mátyás elismerést érdemlően következetes ez ügyben, s nem csupán a korábbi évtizedek rossz gyakorlatát utasítja el, hanem a nyolcvanas évekét is, amikor is a korábbi, az átpolitizált irodalmat támogató szemlélettel szakítottak és éppen az apolitikusságot hirdető tendenciákat, a posztmodernet támogatták, mondván, most már vannak „profi" politikusok, nincs szükség a költők állandó „közbeszólására". Máig ható formált közvéleményt is ez a kései szocialista irodalompolitika, káros hatása nehezen lesz leküzdhető, mert a politika ma sem rokonszenves a többség számára.

Végigolvasva Domokos Mátyás terjedelmes kötetét, mindegyre varázstükrök között érezheti magát az olvasó is. Az egyik varázstükör mindig az írói műé, amelyről éppen szó esik, a másik meg az elemzőé. A felvállalt ars poeticának szép eredménye, hogy a legfigyelmesebb olvasó is ritkán akad vitatnivalóra, amikor az alkotókról szól a szerző. Persze ehhez az is szükséges, hogy maga az

olvasó is híve legyen egy irányzatnak, annak, amelyik a befogadói pártatlanságot vallja. Ennek egyenes következménye lesz az, hogy az érték mindig érték marad, még ha félhomályba kerül is. Ez ügyben elfogultságon egyetlen esetben értem Domokos Mátyást. Nagy László 1953 utáni verseivel szembeállítja Benjámin László és Zelk Zoltán ekkori alkotásait, mondván: „e szövegek alól kiment az aktualitás pikantériája és feszültsége, megszűnt a kiábrándulás pillanatnyi politikai oka, eltűnt a vers is, elpárolgott és nemigen maradt a helyén semmi. (Nagyobb tragédiája ez Benjámin Canossát járó költészetének, mint az *Örökké élni* és verskörnyezete.)" Csak kérdezem: valóban olyan értéktelenné vált volna Benjámin lírája, hogy az már „semmi"? Az kétségtelen, hogy e lírát nemegyszer és nem kevéssé túlértékelték, én mégis úgy gondolom, hogy Benjámin kiábrándulása, józanodása, elvesző és mégis megőrzött hite olyan sorsképlet, amelynek jelentése lehet és van is. Nem nagy költészet ez, önként vállalt önkorlátozása miatt sem lehetett azzá, de néhány verse megmaradhat a jövendő antológiáiban is.

Tájékozottság, anyagismeret és anyagszeretet jellemzi az irodalmi embert. Mindez szorgalom és szemlélet dolga. Az már a tehetségé is, hogy miként építi fel esszéit, mint teszi varázslatossá mind a gondolat, mind az előadásmód szintjén. Domokos Mátyás köteteinek a fókuszába kerül egy-egy esszé. Legutóbb a *Leltárhiány* volt ilyen, most a *Táltos Babilonban*. Ez a „Kísérlet Nagy Lászlóról" nemcsak élvezetes olvasmány, hanem a mind gazdagabb szakirodalomnak is kiemelkedő darabja. Alcímben is kiemeli fő tételét: „szépségmaximummal a bánat ellen – a líra elsivatagosodása korában". Annyi termékeny megfigyelési szempontja, találó észrevétele, remek elemzése van, hogy másoknál egy monográfiára is elégnek bizonyulna. Nagy László írta: „a szél amíg számat csiszolja / lesz a veszett ügynek bolondja." Amíg Nagy Lászlónak ilyen értelmezői-olvasói vannak, sem ez a költészet, sem maga a magyar irodalom nem válik veszett üggyé.

1992

Tartalom

Kétféle irodalmi kultúra? 5
Bálint György, Halász Gábor és Szerb Antal József Attiláról 8
Déry Tibor: G. A. úr X.-ben – és nálunk 15
Fáklyafüst vagy fáklyaláng? Illyés Gyula és az ötvenes évek 28
Illyés Gyula és az ő „megbocsáthatatlan bűnei" 39
Illyés a huszonegyedik században 48
Radnóti Miklós élete és költészete 58
Az Ottlik-recepció kezdete 67
Nagymonográfia egy nagy költőről. Görömbei András:
Nagy László költészete 78
Haza és szabadság. Juhász Ferenc Dózsa-eposzáról 83
A Szarvas-ének – és a hozzá vezető út 98
Juhász Ferenc: József Attila sírja – a mű fogadtatástörténete 121
Görömbei András: Csoóri Sándor 134
Görömbei András Nagy Gáspárról 139
Ratkó József pályakezdő korszakának fogadtatása 144
Az Elérhetetlen föld fogadtatása 155
Utassy József első pályaszakaszának fogadtatása 170
„Magyarnak számkivetve". Balázs József Magyarok című regénye
és fogadtatása 183
Temesi Ferenc Por című regényének fogadtatása 196
„Minden Egész eltörött"? Szegedy-Maszák Mihály:
A magyar irodalom történetei 1920-tól napjainkig. III. kötet 209
Irodalomtörténetünk új kézikönyve. Kritikai jegyzetek.
Gintli Tibor (szerk.): Magyar irodalom 219
Sors és életmű. In memoriam Illyés Gyula 237
Az irodalmi ember. Domokos Mátyás: Varázstükrök között 244

JÓZSEF ATTILA KÖNYVTÁR

A Magyar esszék sorozat kötetei

A Nagyboldogasszony úttól a Ménesi útig (Összeállította Simon Zsuzsanna) (2012) ..... 3500 Ft
Ady Endre: *A világosság lobogója alatt.* Válogatott publicisztikai írások (Vál.: Ferencz Győző) (2012) ..... 3300 Ft
Ágh István: *Dani uraságnak.* (2018) ..... 3150 Ft
Ágh István: *Fénylő Parnasszus.* Balassi, Csokonai, Ady Endre (2008) ..... 2500 Ft
Ágh István: *Szavak honvágya* (2013) ..... 3300 Ft
Cseke Péter: *A teljesség sóvárgása.* Irodalomtörténeti tanulmányok (2019) ..... 3150 Ft
Cseke Péter: *Borongós ég alatt.* Sajtótörténeti tanulmányok, 1980–2014 (2015) ..... 3500 Ft
Cseke Péter: *Trianoni hófogságban, 1918–1945–1990.* Eszmetörténeti tanulmányok (2020) ..... 3500 Ft
Csokits János: *Egy tükör cserepei* (2006) ..... 2900 Ft
Csoóri Sándor. *A szétzilált nemzet* (2010) ..... 2900 Ft
Csoóri Sándor: *Az elhalasztott igazság.* Beszélgetések, 1971–2010 (2011) ..... 2900 Ft
Csoóri Sándor: *Elveszett utak.* 2003 Év Könyve-díjas (2003, 2004) ..... 2600 Ft
Csoóri Sándor: *Tizenhét kő a parton* (2007) ..... 2900 Ft
Csoóri Sándor: *Védőoltás.* A magyar irodalomról (Szerk.: Pálffy István) (2011) ..... 3500 Ft
Csuday Csaba: *Fantasztikum, mágia, valóság* (2014) ..... 3500 Ft
Dávid Gyula: *1956 Erdélyben és ami utána következett* (2016) ..... 3500 Ft
Domokos Mátyás: *„A legnagyobb bátorság a remény".* Írások Illyés Gyuláról (2016) ..... 3465 Ft
Domokos Mátyás: *A porlepte énekes.* Weöres Sándorról (2002) ..... 2000 Ft
Domokos Mátyás: *Az olvasó fényűzése I–III.* 2007 Budai Könyv-díjas (2007) ..... 6300 Ft
Domokos Mátyás: *Írósors.* Németh Lászlóról (2000) ..... 2000 Ft
Domokos Mátyás: *Nem-múló múlt* (2006) ..... 2436 Ft
Domokos Mátyás: *Szembesülés.* Írókkal, művekkel (2003) ..... 2200 Ft
Falusi Márton: *Műtücsök opál mezőkön.* Esszék (2016) ..... 3500 Ft
Fiume és környéke a 19. századi magyar útirajzokban (Szerk.: Ćurković-Major Franciska–Kiss Gy. Csaba) (2020) .... 3500 Ft
Görömbei András: *A minőség jegyében.* Írások Németh Lászlóról. (Szerk.: Ekler Andrea–Petrik Béla) (2020) ..... 3500 Ft
Görömbei András: *Azonosságtudat, nemzet, irodalom* (2008) ..... 2500 Ft
Görömbei András: *Irodalom és nemzeti önismeret* (2003) ..... 2350 Ft
Görömbei András: *Irodalom, nemzet, harmadik út* (2012) ..... 3300 Ft
Gróh Gáspár: *A kultúra iránytűje* (2015) ..... 3300 Ft
Gróh Gáspár: *Irodalmi hullámlovaglás* (2021) ..... 3500 Ft
Gróh Gáspár: *A magyarság rendeltetéséről.* Művelődéstörténeti tanulmányok (2013) ..... 3300 Ft
Gróh Gáspár: *Két bagoly.* Tűnődések (2020) ..... 3150 Ft
Gróh Gáspár: *Neurotikus nemzettudat?* (2018) ..... 3300 Ft
Gróh Gáspár: *Szemben a felejtéssel.* Esszék, kritikák (2017) ..... 3500 Ft
Illyés Gyula: *A törzs szavai.* Írások az anyanyelvről (Szerk.: Domokos Mátyás) (2002) ..... 1950 Ft
Imre László: *Az irodalomtudomány távlatai* (2014) ..... 2900 Ft
Imre László: *Irodalomalapítás és műfajfejlődés* (2015) ..... 3500 Ft
Juhász Antal: *A dél-alföldi tanyavilág.* Néprajzi tanulmányok (2018) ..... 3750 Ft
Juhász Antal: *A szegedi nagytáj és környezete.* Néprajzi tanulmányok és esszék (2020) ..... 3465 Ft
Két küzdés között. Tamás Menyhért hazaútja (Szerk.: Bakonyi István) (2021) ..... 3500 Ft
Kiss Gy. Csaba: *A haza mint kert* (2005) ..... 2440 Ft
Kiss Gy. Csaba: *Budapest–Zágráb: oda–vissza* (2015) ..... 2900 Ft
Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1987.* Személyes történelem (2017) ..... 3500 Ft
Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1988–1989.* Személyes történelem (2019) ..... 3150 Ft
Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1989–1990.* Személyes történelem (2022) ..... 3900 Ft
Kiss Gy. Csaba: *Hogy állunk a számvetéssel?* (2015) ..... 3150 Ft
Kiss Gy. Csaba: *Hol vagy, hazám?* Kelet-Közép-Európa himnuszai (2011) ..... 2900 Ft
Kiss Gy. Csaba: *Közép-európai találkozásaim.* 18 év – 41 arckép (2018) ..... 3150 Ft
Kiss Gy. Csaba: *Lengyel napló.* 1980–1982 (2020) ..... 3450 Ft
Kiss Gy. Csaba: *Nemzetek és előítéletek* (2013) ..... 2900 Ft
Kiss Gy. Csaba: *Understanding Central Europe: Nations and Stereotypes* (Angol nyelven) (2013) ..... 5400 Ft
Kodolányi Gyula: *A fény rétegei* (2010) ..... 2900 Ft
Kodolányi Gyula: *A hullám taraja* (2006) ..... 2900 Ft
Kodolányi Gyula: *A szavak súlyáról.* Esszék és beszélgetések, 2012–2020. (2020) ..... 3500 Ft
Kodolányi Gyula: A világfa ágain (2021., 2022) ..... 4500 Ft
Kodolányi Gyula: *Szóló hangra* (2012) ..... 3300 Ft

Komlós Aladár: *Kritika és kritikusok* (2004) ..... 687 Ft
Kosztolányi Dezső: *Innen-onnan* (Szerk.: Lengyel András) (2010) ..... 2500 Ft
Lengyel András: *A mindennapok szemüvegkészítői.* Sajtótörténeti tanulmányok (2013) ..... 3300 Ft
Lengyel András: *A törvény és az üdv metszéspontjában.* Németh Andorról (2007) ..... 2500 Ft
Lengyel András: *Az „esthajnali csillag".* Vázlatok és adatok Cholnoky Viktorról (2015) ..... 3300 Ft
Lőkös István: *Túl a Dráván és innen.* Miroslav Krleža és horvát irodalmi kapcsolataink (2019) ..... 3150 Ft
Lőkös István: Zbogom, Zagrebe, Isten veled, Zágráb (2022) ..... 3990 Ft
Márkus Béla: *Külön sors – külön irodalom* (2002) ..... 2200 Ft
Márkus Béla: *Mennyei elismervény* (2010) ..... 2500 Ft
Mohay Tamás: *Töredékek az ünnepről* (2008) ..... 2900 Ft
Monostori Imre: *Helykeresések.* 2005 Év Könyve-díjas. (2005) ..... 2350 Ft
Monostori Imre: *Kéve és kereszt.* Kritikai rajzok (2020) ..... 3500 Ft
Monostori Imre: *Válogatott tanulmányok Németh Lászlóról* (2016) ..... 3885 Ft
N. Horváth Béla: *Egyéniség és valóság.* József Attiláról (2006) ..... 2520 Ft
N. Horváth Béla: *József Attila és kortársai* (2015) ..... 3300 Ft
N. Horváth Béla: *Nép és nemzet. I. Illyés Gyula, 1902–1944* (2021) ..... 4305 Ft
Németh Judit: *Németh László és a természettudományok.* Előadások (2013) ..... 2500 Ft
Németh László: *A magyar forradalomról* (2011) ..... 2500 Ft
Németh László: *Die Revolution der Qualität.* Világirodalmi tanulmányok német nyelven (1999) ..... 2500 Ft
Németh László: *Írások a hipertóniáról* (Összeállította: Németh Magda) (2001, 2005) ..... 1848 Ft
Németh László: *Két kultúra között.* Művelődéspolitikai írások. 1. kötet. Összeállította Monostori Imre (2015) ..... 2415 Ft
Németh László: *Két kultúra között.* Művelődéspolitikai írások. 2. kötet. Összeállította Monostori Imre (2016) ..... 2415 Ft
Októberi stációk. Nagy Gáspár és 1956. Összeállította: Pécsi Györgyi (2016) ..... 3500 Ft
Olasz Sándor: *A nyugati igény.* Németh Lászlóról (2011) ..... 2500 Ft
Olasz Sándor: *Kalliopé útkeresései* (2014) ..... 2900 Ft
Páskándi Géza: *A megvallás* (1999) ..... 2000 Ft
Pécsi Györgyi: *Honvágy egy hazáért.* Irodalmi tanulmányok (2019) ..... 3150 Ft
Pomogáts Béla: *A magyar irodalom köztársasága* (2014) ..... 3500 Ft
Pusztay János: *Még mindig „ugor-török háború".* Fejezetek a magyar nyelvhasonlítás történetéből (2020) ..... 3500 Ft
Pusztay János: *Szabóriától Szibériáig.* Útijegyzetek (2018) ..... 3150 Ft
Rónay László: *Az írás erkölcse és erkölcstelensége* (2012) ..... 3300 Ft
Sárközy Péter: *„Mért ne legyek tisztességes!"* József Attiláról (2018) ..... 3500 Ft
Sárközy Péter: *Andata e ritorno.* Római jegyzetek, 1990–2015 (2015) ..... 3150 Ft
Sárközy Péter: *Itália vonzásában* (2014, 2015) ..... 3885 Ft
Somlyó György: *Írjak? Ne írjak?* (2005) ..... 2540 Ft
Szakolczay Lajos: *Valóságlátomás* (2014) ..... 3500 Ft
Szörényi László: *A mindenkit eltöltő balgaság dicsérete.* Tárcák és tanulmányok (2019) ..... 3150 Ft
Szörényi László: *A' bohóság lánczsora* (2016) ..... 3300 Ft
Szörényi László: *Arany János évében* (2017) ..... 3500 Ft
Szörényi László: *Az Isonzó a Dunába ömlik* (2013) ..... 3150 Ft
Szörényi László: *Eretnekek és próféták* (2019) ..... 3750 Ft
Szörényi László: *Hunok és jezsuiták* (2018) ..... 3750 Ft
Szörényi László: *Latin és röhej* (2015) ..... 3150 Ft
Szörényi László: *„Már eleget éltünk?"* (2014) ..... 3000 Ft
Szörényi László: *„Multaddal valamit kezdeni..."* Tanulmányok (2021) ..... 3780 Ft
Szörényi László: *Nem olvastam hiába.* Beszélgetések (2015) ..... 3570 Ft
Szörényi László: *Petrarca Budapesten* (2011, 2015) ..... 2500 Ft
Szörényi László: Titkos örök kötél. Tanulmányok (2020) ..... 3500 Ft
Szörényi László: *Titkos örök kötél.* Tanulmányok (2020) ..... 3500 Ft
Szörényi László: *Toldi uram dereka.* Arany Jánosról (2018) ..... 3500 Ft
Tóth Erzsébet: *A macskám Pasolinit olvas.* Esszék (2019) ..... 3500 Ft
Tóth Erzsébet: *Hidegbéke* (2013) ..... 2900 Ft
Vállamon bárányos éggel. Írások Nagy Lászlóról. Összeállította: Jánosi Zoltán (2015) ..... 3500 Ft
Vasy Géza: *Az irodalom: nélkülözhetetlen.* Esszék, tanulmányok (2016) ..... 3500 Ft
Vasy Géza: *„Haza a magasban".* Illyés Gyuláról (2010) ..... 2900 Ft
Vasy Géza: *Művek fogadtatása* (2022) ..... 4515 Ft
Vasy Géza: *Nagy László.* Monográfia (2010) ..... 3500 Ft
Vasy Géza: *Sánta Ferenc.* Monográfia (2017) ..... 3500 Ft
Vasy Géza: *Szellemi hazánk: az irodalom.* Összegyűjtött írások, 2016–2020. (2021) ..... 3675 Ft

NAP KIADÓ
ALAPÍTVA: 1993

Nap Kiadó Kft., Budapest, 2022
E-mail: napkiado@napkiado.hu
www.napkiado.hu

ISBN 978 963 332 186 7
ISSN 1589–6102 Magyar esszék

Felelős kiadó Sebestyén Ilona
Felelős szerkesztő Siklósi Kata
Olvasószerkesztő Nagyné Vári Márta
Grafikus Medve Gellért
A hátsó fedélen a Szerző 2021-ben a Petőfi Irodalmi Múzeumban
Fotó Boromisza Viktória
Készült a Séd Nyomdában, Szekszárdon

12384/22

Részletek a kötetből: József Attila és Illyés Gyula kapcsolata pedig egyelőre lezárhatatlan és feloldhatatlan kérdéskörnek mutatkozik. Nem annyira az irodalomtörténet-írás, az életrajzi kutatás a ludas ebben, hanem – a tudománnyal szinte semmit sem törődve – a szájhagyomány makacs továbbélése a közvéleményben, amelyet a közírás különböző formái, a média, olykor még szépirodalmi jellegű művek is lelkesen terjesztenek. *(Illyés Gyula és az ő „megbocsáthatatlan bűnei")*

Déry Tibort 1957. április 20-án tartóztatták le. Miután erről tudomást szereztek a népi írók, csoportosan kértek kihallgatást Kádártól, aki csak Némethet és Illyést fogadta. Tehát nem Németh kezdeményezte ezt a találkozást. Az ENSZ-levél szervezését viszont négy hónappal később, augusztus 20-a után kezdték meg, s a szöveg már szeptember 5-én megjelent. A két író ebben nem vett részt, ennek állítása nem félreolvasás, hanem rágalom. Próbáljuk elképzelni, amint az irodalmi életben részt nem vevő, súlyosan hipertóniás Németh László, az idegállapota miatt többhetes nyári altatókúra után lábadozó Illyés aláírásgyűjtő ívvel szaladgál. A legszebb az lett volna, ha félúton találkozhattak volna Sajkod és a tihanyi rév között.

[…] Egy nyugat-európai értelmiségi számára Homérosz is inkább csak lexikálisan ismert, s modernebb klasszikusok nevét is lehetne sorolni. Elképzelhető még az is, hogy Európában sokkal többen olvassák magyarul Petőfi, sőt Arany műveit, mint valamely világnyelven Homéroszt. Világirodalmi részvételünket illetően tiszteletben tartom s elvileg hasznosnak is a főszerkesztő szándékát, ám egy magyar irodalomtörténeti kézikönyvnek nem lehet ez a fő célja, remélhetően száz év múlva sem. Arra kellene inkább törekedni, hogy a jelenleg mintegy 13 millió magyar ember s majdan megszülető utódaik minél gazdagabban tudják használni az anyanyelvüket, minél egészségesebb személyiségek legyenek, s ebben segítse őket az anyanyelvű irodalom. Mert hiába fogják esetleg káprázatos angolnyelv-tudással olvasni bármely nyelv kanonizált klasszikusait, az anyanyelv és a hozzá kötődött több ezer éves kultúra hiányában a globalizációnak is csak áldozataivá válhatnak. *(„Minden Egész eltörött"?)*

4515 Ft

ISBN 978 963 332 186 7

VASY GÉZA: Művek fogadtatása

nk
NAP KIADÓ